ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रसारक मंडळीची ग्रंथमाला.
ग्रंथ ५२ वा.

बृहद्योग वासिष्ठसार.

भाग ३ रा.

(निर्वाणप्रकरण-पूर्वार्ध).

सार लेखक
वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री.

प्रकाशक
दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.
प्रिंटर्स, पब्लिशर्स आणि कमिशन-एजंट्स, ठाकुरद्वार-मुंबई.

हें पुस्तक रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे यांनीं नं. ४३४, ठाकुरद्वार रोड, मुंबई, येथें 'इंदुप्रकाश' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

सन १९१२ इ०.

किंमत २॥ रुपये.

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

बृहद्योगवासिष्ठसार, या ग्रंथाचा हा तिसरा भाग आज वाचकांच्या सेवेंत सादर करीत आहोंत. या तिसऱ्या भागांत निर्वाण-प्रकरण पूर्ण करण्याचा आमचा विचार होता; परंतु एकंदर प्रकरणांत हेंच निर्वाण-प्रकरण फार महत्त्वाचें असल्यामुळें तें थोडें विस्तारपूर्वक लिहिणें भाग पडलें, आणि त्यामुळें या प्रकरणाच्या पूर्वार्धाचीच पृष्ठ-संख्या ३२५ वर झाली. उत्तरार्ध पूर्वार्धापेक्षां बराच मोठा असून त्याची पृष्ठसंख्या ५५० पेक्षांही अधिक होईल असा अंदाज आहे. अशा परिस्थितीमुळें ह्या महत्त्वाचे प्रकरणाचे दोन भाग करणें भाग पडलें आहे.

या ग्रंथाच्या पहिल्या भागाची पृष्ठसंख्या ४९६, दुसऱ्या भागाची पृष्ठसंख्या ३७४, आणि ह्या तिसऱ्या भागाची पृष्ठसंख्या ३२५ याप्रमाणें तीन भाग मिळून सुमारें १२०० पृष्ठें झालीं आहेत; आणि आणखी सुमारें ५५० होतील असा अंदाज आहे. म्हणजे चारही भाग मिळून सुमारें १८०० पृष्ठें होतील असा अंदाज आहे.

पूर्वी प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें चवथे भागाचे शेवटीं लेखक वे० शा० सं० विष्णुशास्त्री बापट हे दोन परिशिष्टें जोडून त्यांतील एकांत या विस्तृत ग्रंथाचा मथितार्थ आणि दुसऱ्यांत कठिण पारिभाषिक शब्दांचा अक्षरानुक्रमानें स्पष्टार्थ देणार आहेत. सारांश निवळ मराठी वाचकांस हा महत्त्वाचा ग्रंथ सुलभ रीतीनें थोडक्यांत चांगला समजावा, अशा दिशेनें चालविलेला हा प्रयत्न आमचे प्रिय वाचक गोड करून घेतील अशी आम्हास आशा आहे.

या ग्रंथाचा चवथा भाग हल्लीं छापण्याचें काम चालू आहे, व सरासरी तीन महिन्यांचे अवकाशांत तो भाग पूर्ण होऊन वाचकांचे हातीं पडेल, असा अंदाज आहे. ह्या चवथ्या भागांत निर्वाण-प्रकरणाचा उत्तरार्ध पूर्ण येऊन, ग्रंथ समाप्त होणार आहे. शेवटीं वर लिहिल्याप्रमाणें दोन परिशिष्टेंही देण्यांत येणार आहेत. वाचकांस आपल्या इच्छेप्रमाणें चारी भाग एकत्र बांधतां यावेत म्हणून प्रत्येक भागाचा पृष्ठा-नुक्रम वेगवेगळा न ठेवतां पूर्वीच्यास जोडून पुढचा ठेवला आहे. हा क्रमही वाचकांस पसंत पडेल अशी उमेद आहे.

प्रकाशक.

विषयानुक्रमणिका.

६ निर्वाणप्रकरण-पूर्वार्ध. ८७१—११८७

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.
६५	हाच भिक्षुन्याय सर्व जीवांस लागू आहे, सभाविसर्जन ...	१०२
६६	वसिष्ठांनीं पुष्कळ शोध केल्यावर तो भिक्षु त्यांना दिसला व तसेच दुसरेही मागचे व पुढचे मुनि भेटले	१०२२
६७	समाधींत मुक्त झालेल्या भिक्षूचा देहनाश, त्याच्याप्रमाणेंच इतरांचा बंधमोक्ष	१०२४
६८	चतुर्विध मौनाचें लक्षण	१०२६
६९	गणांचेंही रुद्रत्व, मुक्तांची ऐच्छिक स्थिति, योगानें प्राणांचा लय, व मरणानें पुनरुद्भव	१०२८
७०	वेताल व राजा यांच्या संवादाचा सुंदर इतिहास	१०३२
७१	अनंतकोटि ब्रह्मांडें हींच फलझाडें इत्यादि रूपकांनीं पहिल्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर	१०३३
७२	वेतालाच्या राहिलेल्या पांच प्रश्नांचें उत्तर	१०३५
७३	भगीरथाच्या वृत्तान्ताचा उपोद्घात	१०३६
७४	भगीरथाचे गुण, विचारजन्य चिंतन, त्रितलाशीं संवाद व त्यागाची इच्छा	१०३६
७५	यज्ञाच्या मिषाने राज्याचा सर्वस्वत्याग भैक्ष्यचर्या व एका पर्वतावर त्रितलासह स्थिति	१०३९
७६	भगीरथाला पुनः राज्यप्राप्ति, ब्रह्मादिकांची आराधना, गंगेचें अवतरण	१०४१
७७	उक्तार्थ दृढ होण्यास्तव चूडालाख्यान सांगतात. शिखिध्वजाचें माहात्म्य	१०४२
७८	त्यांचें वैराग्य, शास्त्रार्थनिष्ठा, चूडालेचा विवेक व ज्ञानलाभ.	१०४४
७९	चूडालेची अपूर्व शोभा पाहून राजानें तिचें कारण विचारिलें व तिनें आत्मबोध हें आपल्या शोभेचें कारण सांगितलें	१०४८
८०	अज्ञ राजाला तिचें भाषण विपरीतसें वाटलें व तिला यक्षादिकांची बाधा झाली असावी, असें त्यानें अनुमान केलें	१०५०
८१	कुंडलिनीच्या प्रसंगानें रागोद्भव व शम यांचा क्रम. सिद्धीचा उपाय	१०५७
८२	अणिमा इत्यादिकांचे उपाय, परकायाप्रवेश	१०६५
८३	चूडालेच्या सिद्धींचें वैभव, राजाचा अबोध, गुरूपदेश, त्याचें साफल्य आणि किराटाख्यान	१०६७
८४	शिखिध्वजाचें वैराग्य, चूडालाश्वासन, रात्रीं एकट्याचेंच निघणें. मंदिरांतील स्थिति	१०७०
८५	जाग्या झालेल्या राणीनें राजाचा शोध केला. मार्गांत त्याचें दर्शन, भावी अर्थांचें दर्शन व योग्य कालीं बोधन	१०७३
८६	कुंभांतून कुंभाचा जन्म, वृद्धि, ब्रह्मसमागम व सर्वज्ञता ...	१०८२

सर्ग.	विषय.	पृष्ठ.
१०९	चूडालेला पाहून सर्व हकीकत विचारून व ध्यानानें सर्व जाणून अतिशय विस्मित झालेला राजा प्रसन्न झाला व भार्येला आलिंगन देऊन रात्र तेथें घालविता झाला	११४१
११०	संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या सैन्यासह गजावर आरूढ होऊन तीं दोघें आपल्या नगरांत गेलीं व पुष्कळ दिवस राज्य करून मुक्त झालीं	११४६
१११	राणीनें जसा राजाकडून तसाच पित्यानें कचाकडून सर्वस्वत्याग करविला व शेवटीं अहंकार-त्यागानें तो परिपूर्ण झाला ...	११४८
११२	मिथ्यापुरुषाचें आख्यान	११५०
११३	मिथ्यापुरुषादि शब्दांचा अर्थ	११५३
११४	अनेक दृष्टान्तांनीं सदसद्रूपांचें विवेचन व असद्रूपाच्या निरासानें सद्रूपामध्यें स्थैर्य	११५४
११५	शंभूनें भृंगीस सांगितलेलीं जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें. ...	११५५
११६	गलित होणाऱ्या व झालेल्या चित्ताचीं लक्षणें	११५७
११७	मी कोण व हें जग कसें झालें या विचाराचें दिग्दर्शन करण्यासाठीं मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितलेला विचार	११५८
११८	इक्ष्वाकूच्या इतर प्रश्नांचीं उत्तरें	११५९
११९	पुरुषाचें बंध-मोक्षांविषयीं विद्याविद्याकृत स्वातंत्र्य ...	११६०
१२०	तीन मुमुक्षुभूमिका, चवथी मुक्त होत असलेल्या साधकाची भूमिका व शेवटीं तीन मुक्तांच्या भूमिका	११६१
१२१	जीवाचा उत्कर्ष व अपकर्ष करणारी भावना	११६२
१२२	तुर्यातीतपदीं स्थित झालेल्या मुक्ताच्या स्थितीचें वर्णन ...	११६३
१२३	ज्ञानी अणिमादि सिद्धींविषयीं निरिच्छ असतो	११६४
१२४	जीवांचें निष्कारणत्व, ग्राह्य रागानें बद्धत्व, तीन रूपें, तीन अवस्था, तुर्य व मृग-व्याधाख्यान	११६५
१२५	ज्याविषयीं वाद्यांना भ्रम पडतो त्या तुर्यामध्यें स्थिर होण्याचे उपाय	११६८
१२६	योगभूमींच्या अभ्यासाचा क्रम व लक्षणें, मध्येंच मेल्यास भोग व जन्मांतरीं जय	११६९
१२७	रामाची विश्रांति, भरद्वाजाच्या उत्सुक उक्ति, जाग्रदादिकांचें लक्षण व तुरीय	११७५
१२८	जगद्विलय युक्तीनें भरद्वाज कृतार्थ झाला, ज्ञान्याचें कर्तव्य, रामाचें व्युत्थान	११८१

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठं निर्वाणप्रकरणम् ।

(पूर्वार्ध)

सर्ग १—निर्वाणप्रकरणास आरंभ, सायंकालसूचक वाद्यध्वनि, सभाविसर्जन, आह्निकानुष्ठान.

श्रीवाल्मीकि—'रामा, उपशमप्रकरणानंतर आतां हें निर्वाणप्रकरण ऐक. याचें श्रवण केल्यास हें निर्वाण देतें.' असें मुनिनायकानें राजपुत्राला सांगितलें असतां तो योग्य श्रोता श्रवणैकरस होऊन व मौन धरून बसला. सभेंतील इतर लोक वसिष्ठांची वाणी व तिचा अर्थ यांकडेच सर्व लक्ष्य लावून चित्राप्रमाणें निश्चल राहिले. विश्वामित्रादि मुनीही मोठ्या आदरानें वसिष्ठांचें म्हणणें ऐकावयास सज्ज झाले. पतिव्रता स्त्रिया जाळीच्या पड-द्यांतून मोठ्या विस्मयानें मुनीकडे पहात होत्या. भगवान् सूर्यही पश्चिम खगोलार्धांतून मुनीकडे आपलें तोंड फिरवून जणुं काय त्याच्या उपदेशामृत प्राशन करण्यासाठींच आकाशाच्या चवथ्या प्रदेशीं क्षणभर स्थित झाला. थोडासा ज्ञानोदय झाल्याप्रमाणें तो त्यावेळीं बराच सौम्य झाला होता. सुगंध वाहणारा वायु श्रवणाकरितांच जणुं काय शांत व शब्दरहित बनला. सर्व ज्ञेयतत्त्व कळल्यामुळें एकाग्र मनानें ध्यान करीत असल्या-प्रमाणेंच भ्रमरांच्या पंक्ती पुष्पांच्या माळांवर स्वस्थपणें झोंप घेत राहिल्या. पिंजऱ्यांतील पक्षी सर्व हालचाल बंद करून वेदान्तश्रवणानें प्राप्त झालेल्या अविक्षिप्त चित्ताचें जणुं काय द्योतनच करीत होते. खिडक्यांतून आंत आलेलीं सूर्यकिरणें विवेकी जनांच्या दीर्घदर्शित्वाचें अनुकरण करीतचशीं लांबवर पसरलीं होतीं.

पण इतक्यांत चवथा प्रहर लागला, असें सुचविणारा—नगारे, शंख इत्यादिकांचा—ध्वनि झाला. त्यानें सर्व दिशा दुमदुमून सोडल्या. त्यामुळें मुनीचा उंच स्वरही कोणाला ऐकूं जाईनासा झाला. सर्व लोकांची मोठी गडबड उडाली. पिंजऱ्यांतील पक्षी भीतीनें पंख फडफडावूं लागले. लहान मुलें आपापल्या आयांना घट्ट मिठ्या मारून बसलीं, व फुलांतील रसाचा

स्वाद घेणारे भ्रमरही मिळून इतस्ततः उडूं लागले. याप्रमाणें दशरथाच्या सभेमध्यें मोठा क्षोभ उत्पन्न करून, दिवस परिणत (पक्व, वृद्ध) झाला आहे, असें सुचविणारा तो वाद्यध्वनि शान्त झाला असतां आरंभलेल्या मधुर वचनाचा उपसंहार करणारा मुनिश्रेष्ठ सभेमध्यें रघूत्तमास म्हणाला, " हा निष्पाप रामा, मी हें वाग्जाळ पसरलें आहे. त्याच्या योगानें चित्तरूपी पक्ष्याला बांधून व त्याचा हृदयांतल्या हृदयांत निरोध करून, त्याला आत्मरूप बनीव. माझ्या या भाषणांतील दुर्बोध व क्षय पावणारा अर्थ सोडून सुबोध व अक्षय्य अर्थ, हंसक्षीर न्यायानें, तूं घेतला आहेस काय.? त्याचा संग्रह तूं आपल्या मनांत केला आहेस काय ? आपल्या बुद्धीनेंच वारंवार या सर्व गोष्टींचा पूर्णपणें विचार करून हा साधो, तूं आतां याच मार्गानें जावेंस. रामा, मीं सांगितलेल्या बुद्धीनेंच तूं विहार करीत राहिलास म्हणजे बद्ध होणार नाहींस. पण मी सांगतलेला उपाय ध्यानांत धरून त्याप्रमाणें तूं जर न वागलास तर एकादा गज जसा विंध्यारण्यांतील खोल खोऱ्यांत पडावा, त्याप्रमाणें तूं अधोगतीस लागशील. रात्रीं दीप न घेतां जाणाऱ्या ढोलस मनुष्याप्रमाणें किंवा आंधळ्याप्रमाणें अनर्थरूपी खळग्यांत पडशील; मी सांगितलेला अर्थ सिद्ध व्हावा म्हणून तूं प्राप्त व्यवहार असंगबुद्धीनें कर. कारण हाच सर्व शास्त्रांचा सिद्धान्त आहे. यास्तव तो मनांत धरून तूं अपरिच्छिन्न आत्मबोधवान् हो.

अहो सभ्य जनहो, महाराज दशरथा, रामा, लक्ष्मणा, आतां आज तुम्हीं अगोदर आपापला आह्निक व्यापार करा. कारण हा दिवस बहुतेक संपलाच आहे. अजून आपल्याला बराच विचार करावयाचा आहे. पण तो उद्यां सकाळीं येथें येऊन करूं."

श्रीवाल्मीकि—मुनीनें असें सांगितलें असतां, सर्व सभाजन फुललेल्या कमलांप्रमाणें विकसित मुखानें युक्त होऊन उठले. राजे महाराजाला नमस्कार करून व राम, लक्ष्मण आणि वसिष्ठ यांची स्तुति करून आपल्या निवासस्थानीं गेले. नभश्चर मुनींनीं ज्याला नमस्कार केला आहे, असा श्रीमान् वसिष्ठ विश्वामित्रासह आश्रमास जाण्याच्या इच्छेनें आसनावरून उठला. ऋषि, मुनि व दशरथप्रभृति राजे वक्त्या मुनीच्या

मागोमाग बराच वेळ चालून व शेवटीं त्याचा निरोप घेऊन कांहीं आकाशांत, कांहीं वनांत व कांहीं आपापल्या उत्तम गृहाकडे जावयास निघाले. कमलांवरून उठलेल्या भ्रमरांप्रमाणें ते सर्व आपल्या अनुरूप निवासस्थानीं जावयास निघाले. ज्याच्या मागोमाग स्त्रियाही येत आहेत, असा स्वतः महाराजा दशरथ वसिष्ठांच्या पायांवर स्वच्छ पुष्पांची अंजलि समर्पण करून आपल्या अंतःपुरांत गेला. राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न मात्र गुरूबरोबर आश्रमापर्यंत आले व तेथें मोठ्या भक्तीनें गुरूंच्या पायांचें अर्चन करून राजगृहीं यावयास निघाले.

सर्व श्रोते आपापल्या गृहीं जाऊन स्नान, पूजन, इत्यादि करिते झाले. त्यांनीं देव व पितर यांचा सत्कार केला. अतिथींना भोजन घातलें. भृत्यांपर्यंत सर्वांस अन्नादि देऊन ब्राह्मणांदिकांनीं वर्णधर्मोक्त रीतीनें भोजन केलें. इतक्यांत दिवसकर्मासह दिनकर अस्त पावून रात्रिकर्मासह रात्रिकर उदय पावला. खुतनीच्या शय्यांवर व आसनांवर बसून भूवर राजे, राजपुत्र, मुनि व ऋषि एकाग्र मनानें वसिष्ठांनीं सांगितलेल्या संसारोत्तरणाच्या उपायाचें चिंतन यथावत् करूं लागले. कांहीं वेळ चिंतन केल्यावर त्यांना झोंप लागली. राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न यांना मात्र पुष्कळ वेळ झोंप आली नाहीं. ते तीन प्रहर वसिष्ठांच्या उपदेशांचें चिंतन करीत होते; व शेवटीं अर्धा तास काय ती त्यांना झोंप मिळाली. पण सबीज (शबल) आत्मभावास सुद्धां थोडावेळ प्राप्त झाल्यानें पुष्कळ श्रमांचें निरसन होत असतें; या नियमास अनुसरून ते राजपुत्र थोड्याशा निद्रासुखाच्या अनुभवानें श्रमशून्य झाले, व ब्राह्ममुहूर्तावर उठून पुनः दिनकृत्यें करूं लागले. याप्रमाणें ती त्रिमाया संपून शुभ मनानें युक्त, असलेल्या विवेकी व उदाराशय श्रोत्यांची श्रवणास जाण्याची वेळ जवळ आली.

सर्ग २—रामादिकांनीं वसिष्ठांस सभेंत आणलें. उक्तार्थस्मरण, व तत्त्वांमध्यें विश्रांति.

श्रीवाल्मीकि—विवेक उत्पन्न झाला असतां वासना जशी क्षीण होते, त्याप्रमाणें अरुणोदय होतांच रात्र संपली. त्या वेळीं पूर्वेचें मुख उत्तरोत्तर अधिक उज्ज्वल व पश्चिमेचें मुख अधिक म्लान होत चाललें. राम लक्ष्मण व शत्रुघ्न अनुचरांसह उठून, संध्योपासना करून पुण्यकारक वासिष्ठा-

श्रमास गेले. तेथें त्यांनीं संध्या करून बाहेर आलेल्या गुरूच्या चरणांवर अर्ध्य देऊन मस्तकें ठेविलीं. थोड्याच वेळांत तें मुनीचें सदन मुनि, ब्राह्मण, राजे, अश्व, गज, रथ, इत्यादिकांच्या योगानें भरून गेलें. तेव्हां बोलावयास आलेल्या त्याच सर्व परिवारासह वसिष्ठ मुनि दशरथाच्या सभेंत गेला. तेथें संध्यादि विधि करून पूर्वींच आलेल्या राजानें मुनीची आदरानें पूजा केली. नंतर पुष्पादिकांच्या योगानें अधिक भूषित केलेल्या सभेंत प्रवेश करून सर्व श्रोते स्व-स्व-स्थानीं बसले. आदल्या दिवसाप्रमाणेंच तें सर्व मंदिर गच्च भरून गेलें असतां, भाटादि राजभृत्य स्तुतिपाठ करून गप्प बसले असतां, व सर्वत्र शान्तता पसरली असतां स्वामिकुमार शंकराच्या, कच देवगुरूच्या, प्रह्लाद शुक्राच्या अथवा गरुड भगवान् विष्णूच्या तोंडाकडे जसा पाहतो, त्याप्रमाणें रामानें हळूच आपली दृष्टि वसिष्ठाच्या मुखाकडे लाविली. तेव्हां त्याचा आशय जाणून मुनीनें पूर्व क्रमानेंच भाषण करण्यास आरंभ केला.

श्रीवसिष्ठ—रघुनंदना, मी काल काय सांगितलें, तें तुला आठवतें आहे ना ? आतां आणखी पूर्वोक्त बोधच दृढ होण्यासाठीं व त्याच्या योगानें शाश्वत पदाची सिद्धि होण्यासाठीं मी सांगतों तें ऐक. वैराग्य, अभ्यास व तत्त्वावबोध यांच्या योगानें संसाराचें उल्लंघन करितां येतें, यास्तव तूं त्या तीन उपायांचाच अभ्यास कर. यथार्थ तत्त्वबोधानें दुर्बोध क्षीण होऊन वासनावेश गलित झाला म्हणजे विशोकपद प्राप्त होतें. देश, काल व वस्तु यांच्या योगानें होणाऱ्या परिच्छेदानें रहित असलेलें एक ब्रह्मच केवल त्याच्या अज्ञानामुळें द्वित्वभावास प्राप्त झालें आहे. द्वैत म्हणजेच जगत् व एकत्व म्हणजेच ब्रह्म आहे. पण सर्व भावांनीं मर्यादित न होणारें शांत व सर्वत्र समान सत्तेनें युक्त असणारें ब्रह्मच जर एक आहे, तर जगद्रूप अन्यत्व कसें येणार ? असा विचार करून त्वं अहं ही आंतील स्फूर्ति सोडून तूं शरीराध्यासरहित, महान्, एकरूप, प्रशान्तात्मा व साक्षात् स्वात्मसुखरूप हो. वस्तुतः चित्त नाहीं, अविद्या नाहीं, मन नाहीं, व जीवही नाहीं; तर या सर्व ब्रह्माच्या सत्तेनें झालेल्या आपल्याच कल्पना आहेत. भोग्यपदार्थ, भोगवृत्ति, चिदाभास, भोगां-विषयींच्या स्पृहा, इत्यादि जें जें कांहीं आहे, तें तें सर्व आदि—अंतरहित,

ब्रह्मच आहे. पाताळ, भूतळ, स्वर्ग, तृण, प्राणि, अंतरिक्ष इत्यादि वस्तूमध्यें चैतन्यरूपानें तें परब्रह्मच आहे. दुसरें कांहीं नाहीं. उपेक्ष्य (उपेक्षेस पात्र असलेले पदार्थ) हेय (त्याज्य) व बंधु, वैभव, शरीर इत्यादि ग्राह्य पदार्थांच्या रूपानेंही तें ब्रह्मच पसरलेलें आहे. जोंपर्यंत अज्ञानकलना आहे व जगज्जालाविषयीं आस्था आहे, ब्रह्मभावना झालेली नाहीं, तोंपर्यंत चित्तरूपी सर्पाची कल्पना होणारच. हा माझा आहे, अशी देहावर जोंवर आस्था आहे, तोंवर चित्तभ्रम रहाणारच. सज्जनांच्या संगतीनें जोंपर्यंत पूर्णता आलेली नाहीं व मौर्ख्य क्षीण झालेलें नाहीं, तोंवर चित्तादिप्रयुक्त नीचता अवश्य असणारच. हृदयांत आशा असेपर्यंत विचाराला थारा मिळत नाहीं. भोगांविषयींची अनास्था व मनाचें शीतलत्व यांच्या योगानें आशापाशजाल तुटलें, कीं चित्तविभ्रम क्षीण होतो. अनास्थेनें चित्तभूमीचा त्याग केला, म्हणजेच ती प्रबोधफलवती होते. आपला हा देह परमार्थाच्या निरुपयोगी, आत्म्याहून अत्यंत भिन्न व मिथ्या आहे, असें जाणल्यावर चित्तभूमि कोठली रहाणार. श्रवणादिकांच्या योगानें साक्षात् आत्मज्ञान झाल्यावर जगाचा आत्म्यामध्येंच लय होतो, व त्यानंतर जीवादि विभ्रमही क्षीण होतो. परावरदर्शी जीवन्मुक्त महात्म्यांची जी चित्तपदवी, तिला सत्त्व असें म्हणतात. जीवन्मुक्तांच्या शरीरांत पूर्व परिचयामुळें व्यवहार करणारी वासना सत्त्व या नांवानें प्रख्यात आहे. तिला चित्त असें म्हणत नाहींत. चित्तरहित तत्त्वज्ञ नित्य समपदामध्यें स्थित होऊन या लोकीं लीलेनें भ्रमण करीत असतात. शान्त, जितेंद्रिय व सत्त्वस्थ पुरुष व्यवहार करीत असले तरी नित्य त्या ज्योतीला पहात असतात. अंतर्मुख होऊन चैतन्याग्नीमध्यें जगत्तृणाला जाळणारे मुनि, आंतल्या आंत शान्त असतात. त्यांचे चित्तादि विभ्रम जातात. विवेकानें विशद झालेल्या चित्तालाच सत्त्व म्हणतात. दग्ध बीजापासून जसा अंकुर उद्भवत नाहीं, त्याप्रमाणें सत्त्व संज्ञक चित्तापासून मोह होत नाहीं. विमूढ जनाच्या हृदयांत चित्त असतें, म्हणून तें त्यांना पुनर्जन्मास पात्र करतें; पण ज्ञानी पुरुषांच्या हृदयांतील चित्त, बोधसामर्थ्यानें चित्त हें नांव सोडून कांहीं विलक्षण होतें. रामा, तुला जें प्राप्य होतें तें प्राप्त झालें आहे, त्यामुळें सत्त्वभावास प्राप्त झालेलें तुझें चित्त ज्ञानाग्नीनें

दग्ध होऊन गेलें आहे. आतां तें पुनः अंकुर उत्पन्न करणार नाहीं. कुऱ्हाडीनें तोडलेलें अथवा अग्नीनें जाळलेलें काष्ठ—तृणादि ज्याप्रमाणें भूमींतील बीजभावापासून पुनः उद्भवतें, त्याप्रमाणें पुत्र, वित्त व उत्तम लोक यां विषयींच्या एषणानीं (इच्छांनीं) व्याप्त झालेलें चित्त पुनः संसारांकुरानें विकास पावतें. प्रबोधानें विशद (शुद्ध झालेलें मन) तसें विकास पावत नाहीं. जग ब्रह्मापासूनच मोहामुळें आरोपित रूपानें वृद्धि पावलें आहे. यास्तव ब्रह्मज्ञान झालें म्हणजे तें ब्रह्माकारच होतें. कारण जगत् व ब्रह्म हा भेद केवळ अज्ञानानें झालेला आहे. यास्तव अज्ञान नाश पावलें म्हणजे तोही मिटतो. मिरचींतील तिखटपणाप्रमाणें त्रिभुवनांत चित् व्यापून राहिली आहे. यास्तव वस्तुतः चित् व जगत् भिन्न नाहीं. सत् व असत् ही कल्पना व्यर्थ केली जाते. शास्त्र व लोक—व्यवहारांत सत् व असत् या शब्दांचा उपयोग केला जातो. पण ते दोन्ही शब्द अविद्याकृत कल्पित भेदाला उद्देशून योजलेले असल्यामुळें वस्तुतः मिथ्या आहेत. यास्तव त्यांविषयींची कल्पना सोड, व केवळ चैतन्याचें अनुसंधान कर. सर्व चिन्मय आहे; अशी दृढ भावना ठेव. म्हणजे तुला अचिन्मयाचा अनुभवच येईनासा होईल. तूं निरंश व परावरशून्य चिदात्मा आहेस. आपल्या अपरिच्छिन्न स्वरूपाचें स्मरण कर. अस्मरणानें मर्यादित होऊं नकोस. तूं शान्त ब्रह्मरूप आहेस. यास्तव स्वस्थ हो. चित्तमर्कटाच्या विविध लीला नुसत्या पहात रहा. म्हणजे सर्व जगाला जिंकणारा तूं सर्वांस पूज्य होशील २.

सर्ग ३—ब्रह्मादिकांच्या ऐक्य दृष्टीनें द्वैतभ्रमशांति व पूर्णस्थिति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, पुढें होणाऱ्या अनेक तरंगांचा आधार जसें शान्त सागरांतील जल, त्याप्रमाणें अनंत भावी जगांना वाहणारी जी चिति तीच तूं आहेस. हे चिदात्मन्, तूं आतां संसाराविषयींच्या भावनेनें शून्य व भाव—अभावरहित झाला आहेस. तेव्हां आतां तुझ्या वासना वगैरे कोठें आहेत त्या सांग पाहूं ? जीव, वासना इत्यादि सर्व चित्—पासूनच कल्पनेनें होतें, व तिच्यामध्येंच कल्पनेच्या अभावीं लीन होतें. तेव्हां आतां अचित् वस्तूंचा वाचक शब्द व त्याचा अर्थ म्हणजे स्वतः अचित् वस्तु यांना अवसर आहे कोठें ? तूं रामसंज्ञक सम व सौम्य चित्सागर आहेस. ज्याप्रमाणें अग्नीहून औष्ण्य, कमळाहून सौगंध्य, कज्जलाहून काळेपणा,

बर्फाहून शुभ्रत्व, व उंसाहून माधुर्य भिन्न नाहीं, त्याप्रमाणें चितीहून अनुभूति पृथक् नाहीं. जल व तरंग यांमध्यें जसा भेद नाहीं, त्याप्रमाणें चित्स्वभाव व जगत् यांचा अभेद आहे. अनुभव चैतन्याहून भिन्न नाहीं. मी अनुभवाहून भिन्न नाहीं; मजहून जीव भिन्न नाहीं; जीवाहून मन पृथक् नाहीं; मनाहून इंद्रियें पृथक् नाहींत; इंद्रियांहून देह निराळा नाहीं; शरीराहून जगत् निराळें नाहीं, आणि जगाच्या पलीकडे तर दुसरें काहींएक नाहीं. कारण ही चैतन्याच्या विकाराची सीमा आहे. अशा प्रकारचें हें मोठें चक्र फार दिवसांपासून चाललें आहे. चैतन्यानेंच स्वरूपमोहामुळें अध्यासपरंपरेनें या चक्राला प्रवृत्त केलें आहे. पण परमार्थदृष्टीनें पाहिल्यास यांतील कांहीं प्रवृत्त झालेलें नाहीं. मूळ ब्रह्मचैतन्य शून्यामध्यें शून्य, फार मोठ्यांमध्यें मोठें, सत्यांमध्यें सत्य व पूर्णामध्यें पूर्ण होऊन राहिलें आहे. ज्ञानी महात्मा विषयदर्शन व संकल्प करीत असला, तरी त्याची त्यांविषयीं उपादेय बुद्धि नसल्यामुळें वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. कर्तृता हा धर्म अज्ञाचाच आहे. विषय ग्राह्य आहेत, इष्ट आहेत, अशा समजुतीनें त्यांचें ग्रहण केलें म्हणजे तें ग्रहणच सुख व दुःख यांना कारण होतें. पण भाव–पदार्थ–रूपानें भासणारें हें सर्व मिथ्या आहे, असें समजलें म्हणजे त्याच्याविषयींची ग्राह्यता बुद्धि नष्ट होते; व ती नष्ट झाली म्हणजे सुख–दुःखाचें निमित्त रहात नाहीं. या सृष्टीमध्यें अनेक विचित्र पदार्थ प्रतिक्षणीं अनुभवास येत असतात; पण त्यांच्या तत्त्वाविषयीं निश्चय करूं लागलें कीं, मति कुंठित होऊन जाते. त्यामुळें जगांतील पदार्थ जागरावस्थेंत सार्थक आहेत, त्यांचा अतिशय उपयोग आहे, असें जरी अनेक विचारवानानांही वाटत असलें, तरी ते निरर्थक व अनर्थकरच होत. यास्तव राघवा, तूं शांत आकाशाप्रमाणें निर्मल राहून, बाहेर उचित व्यवहार कर. हर्ष–क्रोध इत्यादि विकारांचीं निमित्तें झालीं तरी काष्ठ किंवा लोष्ट (ढेकूळ) याप्रमाणें सम रहा. जो आपल्याशीं अतिशय शत्रुत्व करून आपल्याला सत्वर मारावयास तयार झालेला असतो, त्यालाच जो अकृत्रिम मित्र समजतो, तो खरा तत्त्वदर्शी होय. नदी आपल्या तीरावरील वृक्षांना जशी समूळ उपटून काढते, त्याप्रमाणें प्रेम, द्वेष इत्यादिकांना जो

समूळ नाहींसें करून सोडतो, तो हर्ष, क्रोध इत्यादि दोषांचाही हंता होतो. राग व द्वेष यांचें तत्त्व काय आहे, तें विचारानें समजून घेतलें पाहिजे. कारण त्यावांचून त्यांचा समूळ उच्छेद होणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांचें स्वरूप न जाणणारे कांहीं संत स्वभावतःच रागद्वेषशून्य जरी असले, तरी ते असंतच होत. त्यांचें सेवन करणेंही व्यर्थ आहे. कारण स्वभावतःच रागद्वेषभावना नसणें हें निराळें, व रागद्वेषांचीं निमित्तें झालीं तरी त्यांचें स्वरूप ओळखून त्यांचा उद्भव प्रयत्नपूर्वक न होऊं देणें हें निराळें. अहंकार हेंच त्या दोन महादोषांचें बीज आहे. तेंच त्यांचें तत्त्व आहे. यास्तव अहंकार सोडला म्हणजे अबुद्धिपुरःसर घडलेल्या शुभाशुभ कर्मांच्या योगानें बुद्धि लिप्त होत नाहीं; आणि बुद्धिलेपाच्या अभावीं प्राण्यानें लोकतः अनिष्ट वाटणारीं कर्में कितीही जरी केलीं, तरी तो त्यामुळें बद्ध होत नाहीं.

अहंकाराचें तत्त्व आहे अज्ञान, व त्याची निवृत्ति केवळ आत्मज्ञानानेंच होणें शक्य आहे. जें वस्तुतः नाहीं तें आहे असें भासविणें, हीच माया अथवा भावरूप अज्ञान आहे. ज्याच्या अंतःकरणांतील वासनाभर तैलरहित दीपाप्रमाणें शांत झालेला असतो, त्या विकाररहित ज्ञानी पुरुषानें जिंकलें आहे. पण चित्रांतील एका राजानें दुसऱ्या राजाचा शिरश्छेद केला आहे असें पाहून, त्याचा जसा मिथ्या विजय भासतो, तसाच हा त्या वासनारहित पुरुषाचा विजय मिथ्या आहे. कारण वासनांसारख्या निस्तत्त्व वस्तूंचा निरास होणें किंवा करणें, यांत खरा पुरुषार्थ कांहींच नाहीं. सारांश ज्या श्रेष्ठ पुरुषाला सर्व अनुकूल व प्रतिकूल अवस्थांमध्यें कोणताही पदार्थ ग्राह्य वाटत नाहीं, तर एक तर ते सर्व मिथ्या आहेत असें वाटतें, अथवा आत्मरूप आहेत असें भासतें, त्याला त्यांपासून सुखदुःख होत नाहीं. असला पुरुषच जिवंत असूनही मुक्त होय. ३.

सर्ग ४—बाह्यदृष्टीचा निरास व आन्तरदृष्टीचें स्थिरीकरण.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पाप रामा, मन, बुद्धि, अहंकार, इंद्रियें इत्यादि सर्व निर्विषय चिन्मय आहेत. तेव्हां आतां तुझे जीवादिक कोठें राहिले ? एका महात्म्या आत्म्यानेंच आपल्या सत्तासंसर्ग–अध्यासानें या सर्वांना नानात्व दिलें आहे. भोगतृष्णारूपी विषाचा वेग शान्त झाला, कीं तत्काळ

अज्ञान अस्त पावतें. मनांत अध्यात्मशास्त्रमंत्राची सतत भावना केली, की तृष्णा महामारी शान्त होते. कारण अज्ञानाचा लय झाला, कीं चित्त लीन झालेंच म्हणून समज. शास्त्रविचारानें अज्ञानाचा क्षय होऊन चित्तही अचित्त झालें म्हणजे वासनाभ्रम क्षीण होतो. सारांश, रामा, सर्व वेदान्त-शास्त्ररहस्यभूत अशी ही प्रत्यक् दृष्टि आहे. पण जे कोणी (बरेच) लोक या शास्त्ररहस्याची उपेक्षा करून विपरीत अर्थ भासवितात, ते कृमि-कीट इत्यादि होण्यास योग्य असें पाप करितात. रामा, तूं भावाभावरहित होऊन अति विस्तृत पदामध्यें स्थिरतेस प्राप्त झाला आहेस. माझा उपदेश व्यर्थ झालेला नसून त्याच्या योगानें तुला बोध झाला आहे, असें मला तुझ्या चर्येवरून वाटतें. रामा, कुलगुरूचे शब्द सामान्य जनाच्या हृदयालाही जर पटतात, तर ते तुझ्या सारख्या अति उदारमति राजपुत्राच्या मनावर परिणाम कां करणार नाहींत ? मी आप्त आहें; मी तुझ्याशीं प्रतारणा करण्याकरितां कांहीं सांगणार नाहीं; असा मजविषयीं तुझा दृढ विश्वास असल्यामुळें, माझा उपदेश, तापलेल्या शेतांत पडलेल्या पाण्याप्रमाणें, तुझ्या हृदयांत एकदम शिरत आहे. हे महाशया, आम्ही तुम्हां रघूद्वहांचे कुलगुरु आहों, यास्तव आमचें हें उपदिष्ट वचन तूं सत्वर, हाराप्रमाणें हृदयप्रदेशीं धारण कर ४.

सर्ग ५—ज्ञानी रामाचा स्वानुभव.

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या वाक्यार्थांची भावना केल्यानें मी चित्-रूपतेस प्राप्त झालों आहें. आंतल्याआंत मला परमशांति प्राप्त झाली आहे. ग्रीष्म ऋतूंत अतिशय संतप्त झालेल्या भूमीवर जलवृष्टि झाली असतां ती जशी शान्त होते, त्याप्रमाणें अनेक विक्षेपांमुळें संतप्त झालेल्या चित्तावर ज्ञानरसाचा सेक झाल्याकारणानें तें आतां अतिशय शांत झालें आहे. मी शीतलाकार व शांत आहें. मी केवळ सुखानें रहात आहें. ज्यामध्यें मत्त गज शिरून क्षोभ उत्पन्न करीत नाहीं, अशा सरोवराप्रमाणें मी प्रसादगुणाचा अनुभव घेत आहें. मुने, आतां मला सर्व दिङ्मंडळ प्रसन्न दिसत आहे. माझे सर्व संदेह शांत झाले आहेत. माझी आशा-रूपी मृगतृष्णिका शांत झाली आहे. विषयासक्ति व तिच्या विरोधी विरक्ति, या दोघींनींही मला सोडलें आहे. फार काय, पण मी दुसऱ्याही

सर्व परस्पर विरोधिवृत्तींनीं रहित झालों आहें. त्यामुळें मी शरत्कालच्या अरण्याप्रमाणें शीतळ झालों आहें. हे नाथ, ज्याच्यापुढें अमृतरसाचा आस्वादही तृणासारखा उपेक्ष्य वाटतो, तो अंतरहित आनंद मला लाधला आहे. मी आतां आपल्या पारमार्थिक स्वरूपांत स्थित आहें. मी स्वस्थ व मुदित झालों आहें. सर्व लोक ज्या सुखामध्यें विश्रांति घेतात, तें सुख मी आहें. अशा आनंदरूप मला व तुज देशिकालाही नमस्कार असो. माझे मागचे ते सर्व संशय व त्या सर्व कल्पना अकस्मात् अस्त पावल्या आहेत. अज्ञानरात्रीं भासणारा संसारवेताळ ज्ञानप्रभात होतांच कोठें गुप्त झाला आहे. माझें मन शरत्कालीन महा सरोवराप्रमाणें, अगदीं विक्षेपशून्य झालें आहे. चिद्रूप आत्म्याला अज्ञानादिकलंक कसा व कोणत्या निमित्तानें लागला; तो स्वप्रकाश आत्म्याच्या ठिकाणीं कसा रहातो; असंग व अपरिच्छिन्न अशा त्याला तो कसा आच्छादित करतो, कूटस्थाला संसारसंबंधीं विकाराचा अनुभव कसा येतो? इत्यादि अनेक संशय आजवर मला फार त्रास देत होते; पण आतां त्यांचें मूळ अज्ञानच नष्ट झाल्याकारणानें ते सर्व निर्मूल झाले आहेत. सर्व, सर्वत्र व सर्वदा स्फुरदाकार (स्फुरण, ज्ञान हाच ज्याचा आकार आहे) आत्माच आहे. मी सकळ कसा आहें, मी पूर्ण कसा आहें, मी एकच कसा आहें, हें मला आतां समजलें. आपल्या वागमृताच्या पुरांत स्नान केल्यानें मी आतां तृप्त झालों आहें. त्यामुळें मागच्या गोष्टींचें स्मरण झालें. मी मिथ्या अहंकारादि कसे करीत होतों, तें आठवलें व तृष्णेनें मला कसें जखडून सोडलें होतें त्याची स्मृति झाली, म्हणजे माझें मला हसूं येतें. अहाहा, मी किती विस्तृत व पावन भूमीवर आरूढ झालों आहें; मज आत्म्याला सर्वथा नमस्कार असो. हाच एक वंद्य देव आहे. हे नाथ, लौकिकदृष्ट्या मजवर तुमचे अनंत उपकार झाले आहेत. मधुलोलुप भ्रमर जसे कमळाची संगति करितात, त्याप्रमाणें मीं नम्रभावानें तुमची संगति धरली व तुमचें श्रेष्ठ वचन लक्ष्यपूर्वक ऐकिलें, त्यामुळें मलाही शोकरहित व चिरकाळ आनंददायी दशा प्राप्त झाली आहे. ५.

सर्ग ६—देह व आत्मा यांचा विवेक. देहच आत्मा असें जाणल्यानें दुःख. स्त्रीसंगानें मूढांची मोहवृद्धि.

श्रीवसिष्ठ—रामा, माझें भाषण ऐकून तुला मोठा आनंद होत असतो, म्हणून तुझ्या हिताच्या इच्छेनें मी आणखी कांहीं सांगतों, तें ऐक. बुद्धीचा विकास होण्यासाठीं, जगांत भासणारा भेद सत्य आहे, असें समजूनही दुःखिता कशी नसते, तें ऐक.

ज्या अज्ञाची, देहच आत्मा आहे अशी भावना असते, त्याला त्याचीं इंद्रियें, आम्हांला आत्मा न मानतां हा या देहाला आत्मा समजतो काय ? असें म्हणून जणुं काय मत्सरानेंच त्याला छळतात. पण ज्या ज्ञानी पुरुषाची स्थिति सत्य चैतन्य-आत्म्यामध्यें असते, त्याच्यावर जणुं काय प्रसन्न होऊनच इंद्रियरूपी मित्र त्याच्याशीं द्वेष किंवा विरोध करीत नाहींत. अहो, व्यवहार करणाऱ्या ज्या पुरुषाला विषय, दोषरहित व ग्राह्य वाटतच नाहींत, उलट ते सर्व निंद्य आहेत, असेंच सतत निश्चयानें वाटत असतें, तो देहदुःखाकरितां देहाचें आत्मत्वानें ग्रहण कां करील ? देहच आत्मा आहे, असें समजण्याचें त्याला कारणच नाहीं. शरीर व आत्मा यांचा कांहीं संबंध नाहीं. प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणें ते दोघे परस्पर विरुद्ध आहेत. आत्मा उत्पत्ति, स्थिति इत्यादि सर्व भावविकारांनीं रहित आहे, तो निर्लेप आहे, तो भगवान् उदय पावत नाहीं व अस्त पावत नाहीं, तर नित्य उदित (उदय पावलेलाच) आहे. यास्तव जड, अज्ञ, तुच्छ, कृतघ्न व विनाशी अशा शरीररूपी पाषाणाचें जें व्हावयाचें असेल तें होवो. (अर्थात् चित् व जड यांचा अत्यंत विरोध असल्यामुळें एक आधार व दुसरा आधेय, हा संबंधही त्यांच्यामध्यें नसतो. मग वस्त्र व त्याचें रूप यांच्याप्रमाणें त्याचें तादात्म्य कोठून असणार ? त्याचप्रमाणें एक निर्विकार व दुसरा सविकार असल्यामुळेंही त्यांचें तादात्म्य होऊं शकत नाहीं. आतां चिन्मयत्व हा देहाचा धर्म आहे, असें समजावें; म्हणजे धर्म-धर्मिरूपानें त्याचें तादात्म्य होऊं शकेल, म्हणून म्हणावें तर तेंही जमत नाहीं. कारण) चित्स्वरूप जडाहून अगदीं पृथक् आहे, असें अगोदर समजल्यावांचून तें देहाचें आहे, कीं आणखी कोणाचें आहे, याचा निश्चय करतां येणें शक्य नाहीं. पण त्याचा परिचय झाला, कीं जडता देहांच्या ठिकाणीं रहाते आणि मग तिच्या विरुद्ध असलेल्या चिन्मयत्वाला देहामध्यें धर्मरूपानें राहण्यास अवकाशच मिळत नाहीं.

आता कदाचित् तूं म्हणशील, की आत्म्याच्या मानसदुःखानें देह कृश होतो व देहाला ताडनादि केलें असतां आत्म्याला दुःख होतें, असें आपण पाहतों. तेव्हां त्या दोघांचें सुखदुःख समान असल्यामुळें, तादात्म्य आहे असें समजण्यास काय हरकत आहे? पण तें बरोबर नाहीं; कारण तापवून लाल केलेल्या लोखंडांतील अग्नि व स्वतः लोखंड यांच्या ऐक्याप्रमाणें आत्मा व देह यांच्या ऐक्याध्यासामुळें परस्परांचे धर्म परस्परांचे ठिकाणीं जरी भासत असले, तरी विवेकानें त्या दोघांना पृथक् केलें असतां ते तसे कधीं भासत नाहींत. तेव्हां त्यांची समानसुखदुःखता सत्य आहे, असें कसें म्हणतां येईल? शिवाय असंग व परम सूक्ष्म अशा आत्म्याशीं स्थूल शरीराचा नुस्ता संगम होणेंही दुर्लभ आहे. मग ऐक्याची तर गोष्ट दूर राहिली. दिन व रात्र यांप्रमाणें एकाचा उदय झाला, कीं दुसऱ्याचा अस्त होत असल्यामुळें ज्ञान अज्ञान होऊं शकत नाहीं, व अज्ञान ज्ञान होत नाहीं. छाया व प्रकाश यांचाही परस्पर तादात्म्यभाव होऊं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें जगांत अनेक विचित्र दृष्टि असल्या, तरी सद्ब्रह्म असदेहादिरूप होणें शक्य नाहीं. जलांत असणाऱ्या कमलाला जलाचा जसा लेप लागत नाहीं, त्याप्रमाणें देहांत असलेल्या ब्रह्मालाही देहाचा थोडासा सुद्धां संश्लेष होत नाहीं. कारण ब्रह्म हें देहकल्पनेचें अधिष्ठान आहे. आणि अध्यस्ताच्या गुणदोषांनीं अधिष्ठान अणुमात्रही दूषित होत नाहीं, असा नियम व अनुभवही आहे. वायूच्या कंपादिकानें आकाश जसें कंपादियुक्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें शरीरगत जरा, मरण, आपत्ति, सुख, दुःख, बंध, मोक्ष इत्यादिकांनीं आत्मा लिप्त होत नाहीं. यास्तव तूं अगदीं शान्त व सुखस्वरूप होऊन रहा. देहात्मभावामुळेंच जरा-मरणादि भाव ब्रह्मगत आहेत, असा भ्रम होतो.

अज्ञ लोक हा भेद जाणत नाहींत. त्यामुळें ते स्वतः चेतन असूनही देह-संसर्गानें अचेतन असल्यासारखे झाले आहेत. वृक्ष व अज्ञ यांच्यामध्यें स्थावर व जंगम यावांचून दुसरा भेद नाहीं. ते विषयलाभानेंच आपल्याला कृतार्थ समजतात. ते जडदेहाकार झाल्यामुळें जडरूप असले, तरी भोगविषयींच्या अहंकारानें व त्यामुळें होणाऱ्या चेष्टेनें सचेतन असल्यासारखे भासतात. नद्यादिकांचे मोठाले ओघ अचेतन असले तरी गमनादि

चेष्टा करीत असतातच. त्याप्रमाणें हे दुर्बुद्धि सुद्धां गमनादि चेष्टा करितात. पण त्यावरून ते सचेतन आहेतच असें म्हणवत नाहीं. कारण जलादिकांप्रमाणें त्यांच्यामध्येंही आत्मा असतो, पण त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें तो असूनही नसल्यासारखा होतो. आत्मचैतन्याच्या अबोधामुळेंच सर्व जीव कृपण (दीन) झाले आहेत. लोहाराच्या भात्यांतून निघणाऱ्या वायूप्रमाणें अज्ञाच्या नाकांतून निघणारी श्वासपरंपरा केवळ त्यांच्या देहस्पंदाला कारण होते. त्यावांचून अन्य कांहीं कार्य करूं शकत नाहीं. धनुष्यापासून निघणाऱ्या टणत्कारादिकांप्रमाणें चैतन्यबोधरहित असलेल्या मूर्खांपासून क्रोधाच्या गर्जना, कठोर वाक्यें, इत्यादि केवळ मरणाकरितांच निघालेलीं ऐकूं येतात. अरण्यांतील वृक्षांप्रमाणें त्यांनांही सुखादि फलभोग होतो, पण या गमनादि चिह्नांवरून त्यांचें चेतनत्व सिद्ध होत नाहीं.

असल्या दुर्जनांच्या आधारानें राहणें किंवा त्यांच्यावर विश्वास ठेवून बसणें, म्हणजे एकाद्या पाषाणावर बसणेंच आहे. त्यांच्याशीं संगम करणें म्हणजे जंगलांतील तोडलेल्या वृक्षाशीं संगम करणेंच आहे. त्यांच्याशीं कांहीं भलेपणाचें आचरण करणें म्हणजे काडीनें आकाशाला मारणेंच आहे. अनात्मज्ञ अधमाला कांहीं देणें हें चिखलांत फेंकण्यासारखेंच आहे. त्यांच्याशीं संभाषण करणें व कुत्र्याला बोलावणें हीं दोन्हीं सारखींच. आम्ही अज्ञांची ही जी इतकी निंदा करीत आहों, ती अज्ञान त्याज्य आहे. त्याचा सर्वांनीं परिहार करावा, एवढ्यासाठीं दयेनें करीत आहों; त्यांचा द्वेष करण्याकरितां नव्हे. अज्ञान ही सर्व आपत्तींची निष्ठा (मूळ) आहे. अज्ञाला कोणती आपत्ति भोगावी लागत नाहीं? ही संसारपरंपरा अज्ञाच्या प्रमादामुळेंच सतत चालली आहे. अज्ञालाच उग्र दुःखें व सुखें भोगावीं लागतात. शरीर, धन, स्त्री इत्यादिकांच्या ठिकाणीं आस्था ठेवणाऱ्या अज्ञाचें हें प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारें दुर्दुःख कधींही शान्त होत नाहीं. अनात्मा व त्यामुळेंच एक दिवस फसवून जाणाऱ्या अशा या देहाचे ठिकाणीं आत्मभाव ठेवणाऱ्या अज्ञाला खरें सुख कोठून होणार ! ज्याची बुद्धि दुष्ट भावांनीं व्याप्त झाली आहे, व त्यामुळें जो सत्य व अपरोक्ष वस्तूविषयींही अंध झाला आहे. त्याची असद्बोधमयी माया कदापि शांत होत नाहीं. नेत्र असूनही

असद्वस्तूमध्यें पदोपदीं आसक्त होणाऱ्या अज्ञाला चंद्रापासूनही विषाचा लाभ होईल. भूमींत उगवणाऱ्या दूर्वांकुराप्रमाणें दुधांतही कांटे उगवतील. देहसंज्ञक शाल्मलि (शिवरीच्या) वृक्षाच्या ढोलींत राहणाऱ्या आशासंज्ञक सर्पिणी—राग, लोभ, दैन्य, इत्यादि सर्पांस प्रसवतात. चांगल्या क्षेत्रांत जशा शाली उगवतात, त्याप्रमाणें अज्ञाच्या अंतःकरणांत आशा उगवतात. मयूरी जशी मेघाची वाट पहात असते, त्याप्रमाणें नरकश्री पापरूपी सर्पांनीं वेष्टिलेल्या अज्ञाची वाट पहात असते. स्त्रीरूपी विषवल्ली अज्ञाकरितांच विकास पावते. त्याच्याच हृदयसद्भूमींत रागरूपी वृक्ष चांगला पोसतो; त्याच्याच अंतःकरणरूपी अरण्यांत द्वेषदावाग्नि पसरतो. अज्ञ पुरुषाच्या मात्सर्यरूपी जलानें भरलेल्या मानसा (सरोवरां) मध्यें परनिंदारूपी कमलवल्ली उगवतात. सारांश चिंता, स्पृहा, दुःखकल्लोळ, जन्म, बाल्य, यौवन, जरा, मरण इत्यादि सर्व दशा जडालाच वारंवार अनुभवाव्या लागतात. या जगद्रूपी जीर्ण कूपांत संसाररूपी रज्जूच्या योगानें अज्ञ मोघ्याप्रमाणें वारंवार बुडून वर येत असतो.

ज्ञान्याला जें जगत् गाईच्या पावलासारखें तुच्छ वाटत असतें, तेंच अनात्मज्ञाला अपरंपार व अगाध भासतें. त्यामुळें पक्षी जसे पिंजऱ्यांतून सुटून आकाशांत जाऊं शकत नाहींत, त्याप्रमाणें अथवा आंधळ्यांप्रमाणें अज्ञ पुरुषांच्या बुद्धि जठररूपी गुहेच्या पलीकडे जात नाहींत. उदरभरणाच्या आसक्तीनेंच त्यांची दृष्टि आकुंचित होते. त्यामुळें ती संसाराच्या परतीराइतकी दूर जाऊं शकत नाहीं. बाह्य विषयवासनांच्या भारानें त्यांचीं हृदयें अगदीं निर्बल झालेलीं असतात. अज्ञ संसारारण्यांत इंद्रियरूपी मांसभक्षक पक्ष्यांना तृप्त करण्याकरितां आपलीं शरीरें हेच जणुं मांसपिंड पसरीत असतो. मनुष्य, पशु, पक्षी इत्यादि प्राणिमयी व हिमालय, विंध्य, इत्यादि शैलमयी दृष्टि वस्तुतः मांसलवमात्र व मृत्तिकालवमात्र आहे. अर्थात् मोहानें तत्त्वाचें पर्यालोचन न झाल्यामुळेंच प्राणी व जड पदार्थ यांची कल्पना होते. खरोखर या संकल्पकल्पवृक्षाची धन्य आहे. त्याच्यापासूनच अनंत जगत्पर्णांच्या परंपरा निघाल्या आहेत. त्या वृक्षावर विचित्र रचनायुक्त अनेक भोगी प्राणी हेच पक्षी बसले आहेत. जन्म हींच त्याचीं पानें आहेत. कर्मजाल हाच कळ्या

आहेत. पुण्यें व पापें हींच अनेक फळें आहेत. वैभवशोभा ह्याच मंजिऱ्या आहेत. खरोखर या संसारखंडामध्यें अज्ञान चंद्रोदयाच्या योगानें स्त्रियारूपी औषधी परम शोभेस प्राप्त झाल्या आहेत. तात्पर्य हे रामा, अज्ञान हेंच या सर्व अनर्थांचें कारण आहे. त्याचें वर्णन कितीही जरी केलें तरी तें थोडेंच होणार आहे. विचार करीपर्यंत रमणीय वाटणारे विषय अज्ञानाच बद्ध करितात. क्षणभंगुरतादि दोष हीं या अज्ञान वृक्षाचींच नाना आकाराचीं व विफळ फळें आहेत. ६.

सर्ग ७—कारणाविद्येच्या विभूति.

श्रीवसिष्ठ—मोत्यें व रत्नें यांनीं भूषित झालेल्यां स्त्रिया म्हणजे मदरूपी चंद्राचा उदय झाला असतां क्षुब्ध झालेल्या कामरूपी क्षीरसागराच्या ऊर्मि आहेत. त्यांचा आकार इतका मोहक असतो कीं, तो पुरुषांच्या विवेकादि सर्व गुणांचा अपहार करून त्याला अनर्थांत पाडतो. त्यांच्या नेत्रादि अवयवांकडे पाहून पुरुष अधीर होतात. ते आपल्या मनाला स्वाधीन ठेवूं शकत नाहींत. कामी पुरुष त्यांच्या मुखादि मलिन पदार्थांना चंद्रादिकांची उपमा देतात. स्त्रियांप्रमाणें लक्ष्मीही अज्ञानाचीच मोठी विभूति आहे. ती आरंभीं थोडी मधुर, मध्यें व्ययादि करण्याचा प्रसंग आला असतां रागद्वेषादिकांस कारण होणारी, व शेवटीं शीघ्र क्षीण होणारी आहे. शिवाय ती कांहीं थोड्याशा लोकांमध्येंच राहते. पण असल्या लक्ष्मीची इच्छा करणें हें अज्ञानाचें विलसित नव्हे तर काय ? मति शेंकडों प्रकारच्या सुखाला अनुकूल समजते व दुःखाला प्रतिकूल समजते. पण ही अनेक प्रकारची फलश्री कारण—अविद्येचा परिणाम आहे. कर्मकांडांतील पुरुषाला काम्य कर्मांमध्यें प्रवृत्त करणारीं वाक्यें अज्ञा करितांच आहेत. कारण मोहवशात् स्वतःच काम्य कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या लोकांनाच तीं विषय करितात. निष्काम विरक्त त्यांच्याकडे ढुंकूनही पहात नाहींत. अगोदरच विवेकहीन व त्यामुळेंच अंध असलेल्या पुरुषाला तीं काम्यवाक्यें कांहीं उच्च अवस्थेंत नेण्याचा प्रयत्न करितात हें खरें; पण परिणामीं तो त्यांचा प्रयत्न अगोदरच खळग्यांत पडलेल्या पुरुषाला आणखीं अधिक आंत ढकलण्यास कारण होतो. काम्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें तो अधिकाधिक विषयासक्त होतो. भोगांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा राग (प्रेम)

पुत्रपौत्रादिकांचे ठायीं वाढतो. त्यामुळें त्यांना मरणादि आपत्ति आली असतां त्यांच्या वियोग–दुःखाची परंपरा अनुभवावी लागते. दुःख भोगतां भोगतां व्याकुळ झालेला पुरुष स्वतः मरतो, व वासनावश होऊन पुनः जन्मास येतो. सारांश, या क्रमानें तो वारंवार मृत्युमुखांत पडतो.

अशा प्रकारचे अनेक जीव या संसारअरण्यांत पडले आहेत. ते आपल्या विलक्षण स्वरूपाप्रमाणेंच विलक्षण अवस्था भोगीत असतात. मोह, चिंता, जिह्वारस (नाना पदार्थ खाण्याची लालसा) दारिद्र्य, लोभ यौवनाचा नाश करणारी जरा, इत्यादि राक्षस व राक्षसी जीवांना जर्जर करून सोडतात. तेव्हां या अज्ञानाचा प्रभाव किती वर्णावा ? फेंसाप्रमाणें ही सृष्टि उत्तरोत्तर वाढत जाते. पृथ्वी, पर्वत इत्यादि स्थूल व उच्च पदार्थांनीं ही जरी विलसत असली, तरी ती निःसार आहे. आभास हेंच जिचें शुभ्र पुष्प आहे, आणि धर्म व अर्थ या फलांनीं जी शोभत आहे, अशी जगत्पल्लवानें शोभणारी सत्ता–लता विकास पावली आहे; दुसरें कांहीं नाहीं. मेरु हा ज्याचा महास्तंभ आहे, चंद्र व सूर्य हीं ज्याला गवाक्षें आहेत आणि गगन हें ज्याचें सुंदर छत आहे, असें हें त्रिजगद्रूप गृह अज्ञानरूपी पायावर उभें आहे. या संसारसंज्ञक महा सरोवरांत प्राणि-रूपी भ्रमर भ्रमण करीत असून ते शरीररूपी कमलामध्यें अज्ञानानेंच बसून विषयसुखास्वाद घेतात. या भुवनोदरांत आदित्यदीपिका स्फुरण पावत आहे. आशा या नांवाच्या तंतूनें जिला बांधलें आहे, अशी ही जागती (सर्व जग) या नांवाची पक्षीण वासनारूपी शलाका (काड्या, तारा) नीं युक्त असलेल्या इंद्रिय–पंजरांत अडकून पडली आहे. संसृति-संज्ञक वेलींचीं भूतसंज्ञक जीर्ण पानें एकसारखीं पडत असतात.

या अज्ञानजन्य सृष्टीचें वर्णन अनेक रूपकांनीं करितां येतें. पण नुस्ता शब्दप्रपंच करण्यांत काय अर्थ आहे ? उत्पत्ति, कांहीं काळ स्थिति, त्याप्रसंगीं नानाप्रकारच्या दशांचा अनुभव, कलहादि अनेक विक्षेपोत्पादक क्रिया, इत्यादि व शेवटीं क्लेशानें येणारें मरण, या परंपरेंत हरएक जीव पडला आहे. सृष्टींतील प्रत्येक पदार्थ हा जीवांच्या कर्माचा परिणाम आहे. कारण प्रत्येक जड पदार्थ भोगसाधन असून भोग हें कर्मफळ आहे. अनेक प्राण्यांचीं कर्में अनेक असल्यामुळें त्यांचीं फलसाधनेंही गिरि, नदी,

वृक्ष व सर्प, वृश्चिक, पशु, पक्षी इत्यादिकांचीं शरीरें, इत्यादि अनेक उत्पन्न झालीं आहेत. या जगांत काळादिकांच्या परिमाणाचा कांहीं नियम नाहीं. एका महाप्राण्याच्या एका क्षणांत दुसऱ्या क्षुद्र प्राण्यांचे अनेक कल्प होतात. नेत्र उघडतांच ब्रह्मादिकांस उत्पन्न करणारे व ते झांकतांच त्यांचा संहार करणारे कांहीं देवनायक कोठें कोठें आहेत. कांहीं इतर प्राण्यांस भय देणारे रुद्र आहेत, पण तेही दुसऱ्या महारुद्राच्या निमिषानेंच क्षय पावतात. सारांश, ही अचिंत्य व भासुर जगत्कल्पना अज्ञानविलास आहे. सर्व संपत्ति, विपत्ति, बाल्य, यौवन, जरा, मरण, उपताप (संताप), सुखदुःखपरंपरेंत मज्जन पावणें, इत्यादि या सर्व तीव्र-अज्ञानें—अंधकाराच्या विभूति आहेत ७.

सर्ग ८–कार्याविद्याविलास.

श्रीवसिष्ठ—या संसारवनखंडामध्यें चित्पर्वताच्या तटावर सृष्टि–अविद्या या नांवाची ही कार्याविद्यारूपी वेल कशी व केव्हांपासून विकास पावली आहे, हें मोठें गूढ आहे. त्या वेलीचीं मेरु इत्यादि मोठमोठे पर्वत हींच पेरें, ब्रह्मांडाचीं आवरणें ह्याच साली, देह हीच यष्टि व विविधप्राणी हेच पानांचे विविध अंकुर आहेत. सुख, दुःख, जन्म, स्थिति, ज्ञान, अज्ञान, इत्यादि हीं त्या वेलीचीं प्रति दिवशीं वृद्धि पावणारीं फळें व मुळें आहेत. (सुख व दुःख यांना या अविद्यालतेचें मूळत्व व फळत्व कसें आहे म्हणून विचारशील तर सांगतों)—संपत्तिप्रभृति सुख साधनांपासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेऊं लागलें म्हणजे मला याहून आणखीं अधिक संपत्ति मिळावी व तिचा याहून अधिक भोग घडावा, अशी त्या सुखानुभवापासून रागलक्षण अविद्या उदय पावते. तिच्या योगानें यज्ञ, दानादि काम्य कर्मांकडे प्रवृत्ति होते, व त्या धर्मापासून पुनः सुख हें फळ मिळतें. त्याचप्रमाणें दारिद्र्यादि दुःखांपासून धनतृष्णादिरूप अविद्या उदय पावते. ती पापवासनेनें दुष्ट प्रतिग्रह, चौर्य इत्यादि अधर्मामध्यें प्राण्याला प्रवृत्त करिते व अधर्मामुळें त्याला पूर्वीपेक्षां अधिक दुःख होतें. याप्रमाणें सुख व दुःख हीं प्रत्यहीं वृद्धि पावणारीं अविद्येचीं मुळें व फळें आहेत. जन्म, स्थिति, ज्ञान व अज्ञान यांनाही अशाच रीतीनें अविद्येचें मूळत्व व फळत्व जाणावें. ही अविद्या लता नानाप्रकारच्या उल्हासांनीं युक्त, वासनारूपी

सुगंधानें शोभणारी, व दाट पल्लवांनीं सुंदर झाली आहे. दिवस हींच हिचीं फुलें व रात्री हे भ्रमर आहेत. कर्मवायु हिला वारंवार हालवीत असतो. क्वचित् विवेकरूपी गज हिला झाडून शुद्ध करण्याचा व शुंडाग्रानें उपटून टाकण्याचाही प्रयत्न करतो. पण तिच्यावर बसलेलीं वासनारूपी मळाचीं पुटें विवेकगजाच्या नुस्त्या हालविण्यानें निःशेष जात नाहींत. कारण अविद्यामूळ फार खोल गेलेलें असल्यामुळें तिला सहज उपटतांही येत नाहीं. हिच्या अंगाला विनाशरूपी अनेक छिद्रें आहेत. ही विषयोपभोगरूपी रसानें परिपूर्ण आहे. कुकर्मरूपी अजगरानें हिला वेढलें आहे. जीवांच्या जीवनोपायांनीं ही भरलेली आहे. सामान्य लतेहून अगदीं विलक्षण अशींही नानाप्रकारचीं वैचित्र्यें हिच्या ठायीं आढळतात. विवेक, शम, शांति इत्यादि उत्तम पुष्पें व सुख, समाधान, आर्द्रता इत्यादि सुंदर फळें, यांनींही हिला कोठें कोठें शोभा आणली आहे. पण प्रायः ही अविद्यालता नानाप्रकारच्या विषयवासनागंधानें मूढांना मदोन्मत्त करीत असते. तिच्या मुळाशीं नानाप्रकारचीं अळीं आहेत, तिच्यावर अनेक प्रकारचे पक्षी आहेत, ती नानाप्रकारच्या परागांनीं कठोर झालेली असून तिनें अनेक वृक्षांवर जाळीं पसरलीं आहेत. नाना कलारूपी कळ्या व नाना अविवेकरूपी वनें, यांनीं व्याप्त असलेली ती अनेक अहंकारपर्वततटांवर आरूढ होऊन नानाप्रकारच्या पर्णांनीं भरून गेली आहे. ती भूत व वर्तमान या काळांना एकसारखेच विषय करते. मिथ्या असलेली ती सत्य भासते. नित्य अत्यंत तरुणी (पल्लवित) असलेली ही अविद्यालता एका अर्थीं नित्य शुष्कच होत असते. ही महा विषलता असून हिला दृढ आलिंगन दिल्यास संसारविषरूपी मूर्च्छा देते; पण हिच्याविषयीं शुद्ध मनानें विचार केल्यास ही लागलीच नाश पावते. कारण ती विवेकी पुरुषाच्या पूर्ण आत्म्यामध्यें गलित होते. लीन होऊन जाते. पण अज्ञाच्या ठिकाणीं ती सर्वतः अनुवृत्त झाल्याप्रमाणें असते. हिच्या एकीकडे जळ, दुसरीकडे पर्वत; एकीकडे नाग, दुसरीकडे देव; इकडे तीच पृथ्वी झाली आहे व दुसरीकडे आकाशरूपानें स्थित आहे; इकडे चंद्रसूर्यतेस प्राप्त झाली आहे, व तिकडे तारकाकार बनली आहे. तम व तेज, अंतरिक्ष व सस्यपूर्णभूमि, शास्त्रें व वेद, अशा द्वंद्वांनीं ती भरलेली

आहे. ती कोठें पक्षी, कोठें देव, कोठें स्तंभादि जड पदार्थ व कोठें वायु, जल इत्यादि वस्तू यांनीं विचित्र झाली आहे. ती वेल कोठें नरकांत लीन झाली आहे, कोठें स्वर्गांत विलास करीत आहे, कोठें देवपदास प्राप्त झाली आहे, कोठें कृमि होऊन राहिली आहे. कोठें ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, अग्नि, वायु, चंद्र, यम, इत्यादि अधिकारी जीवरूप झाली आहे. सारांश, बा रामा, या भुवनांमध्यें महा महिम्यानें व्याप्त व शुष्क तृणानें युक्त असें जें जें म्हणून कांहीं दिसत आहे, तें सर्व दृश्य अविद्यारूप आहे, असें त्याचा बोध करण्यासाठीं, तूं जाण. कारण त्याचा बोध झाला म्हणजे आत्मलाभ होतो. ८.

सर्ग ९–गुणत्रयविभाग, हरादिकांची शुद्धसत्त्वता, विद्या व अविद्या यांचें स्वरूप.

श्रीराम—हरि–हरादि शुद्ध आकारजातही अविद्याच आहे, हें ऐकून मला भ्रमसा होत आहे.

श्रीवसिष्ठ—कां बरें ? तुला भ्रम कां होत आहे ? त्याचें कारण मला तर कांहीं दिसत नाहीं. तथापि मी तुला भ्रमनिरासार्थ गुणत्रय-विभाग सांगतों. निर्विकार शुद्ध चैतन्याचा भिजलेल्या घृताप्रमाणें स्वतः घनभाव (साकारता) संभवत नाहीं. यास्तव त्या घनतेची उपपत्ति लावण्याकरितां अघटित घटना करणारी माया कल्पावी लागते. हा सर्व सृष्टिरूपी परिणाम पाहून सुख, दुःख व मोह, या तीन रूपानें भासणाऱ्या त्यांतील पदार्थांचें कारणही त्रिविध असावें, असें अनुमान होतें. तें त्रिविध कारणच सत्त्व, रज व तम या नांवांस पात्र होतें. त्यांत शुद्ध व अति सूक्ष्म अशा स्वरूपाला आच्छादित करण्यास असमर्थ असलेला जो मायांश त्याला शुद्ध सत्त्व हें नांव योजलें आहे. तें (शुद्ध सत्त्व) अति स्वच्छ आहे. त्यामुळें तें चैतन्याचें प्रतिबिंब घेऊं शकतें. तें चैतन्याच्या जोरावर सर्व विद्यांना उद्दीपित करतें, व तें स्वरूपाला झांकून टाकीत नसल्यामुळें त्याला सर्व विद्यांचें आधिपत्य असणेंही युक्तच आहे. आमच्या तत्त्वज्ञानानें त्याचा बाध होत असल्यामुळें त्याला अविद्यात्वही आहे.

गुणत्रयरूपी अविद्या हीच प्रकृति व हीच प्राण्यांची संसृति आहे. परम पद हिच्या पलीकडे आहे. वर सांगितलेल्या तीन गुणांचेही मिश्रणा-मुळें प्रत्येकीं तीन तीन असे एकंदर नऊ भेद झाले आहेत. त्यामुळें ही

अविद्याही नऊ प्रकारें भिन्न झाली आहे. या सर्व दृश्याला तिचा आश्रय आहे. ऋषि, मुनि, सिद्ध, नाग, विद्याधर, देव, हा त्या अविद्येचा सात्त्विक भाग आहे. पण या सात्त्विक भागामध्येंही नाग व विद्याधर यांमध्यें तमोगुणांचा अंश अधिक आहे. मुनि व सिद्ध हा रजोभाग होय; व देव, शंकर इत्यादि सत्त्व. या सत्त्वजातीमध्यें अविद्या व प्राकृत गुण यांनीं रहित असलेले हरि–हरादि पूज्य, निर्मळ पदास प्राप्त झाले आहेत. प्रकृतीचा सात्त्विक भाग पुनः उत्पन्न होत नाहीं, म्हणून त्याला मुक्त म्हणतात. हरि-हरादि ईश्वर आपापला अधिकार जरी चालवीत असले, तरी त्यांना स्वाभाविक जीवन्मुक्तता प्राप्त झालेली असते. त्यांचे भक्तही त्यांच्याच सारखे जीवन्मुक्त होऊन त्यांचा अधिकार असेपर्यंत त्यांच्या लोकीं राहतात, व त्यांचा अधिकार संपला म्हणजे त्या आपल्या उपास्यांबरोबरच परमपदीं लीन होतात. देहसंबंध असेपर्यंत ते महात्मे जीवन्मुक्त होऊन राहतात व देहवियोगानंतर विदेहमुक्त होऊन परमेश्वरामध्यें स्थित होतात. अशारीतीनें हा अविद्येचा भाग विद्यात्वास प्राप्त झाला आहे. या सृष्टीचा असा नियमच दिसतो, कीं हिच्यामध्यें बीज फलभावास प्राप्त होतें व फळच बीज बनतें. जलांतून जसा बुडबुडा उठावा व पुनः त्यांतच लीन व्हावा, त्याप्रमाणें विद्येमध्येंच अविद्या उद्भवते व लीन होते. जल व तरंग यांना, आम्हीं समजतों म्हणून भिन्नता आहे; वस्तुतः नाहीं. त्याचप्रमाणें विद्यादृष्टि व अविद्यादृष्टि यांच्या भेदकल्पनेमुळेंच भेद आहे; स्वाभाविकपणें नव्हे. जल व तरंग यांचें जसें परमार्थतः ऐक्य आहे, त्याप्रमाणें या मायिक सृष्टींतही अविद्यात्व व विद्यात्व यांच्यामध्यें वस्तुतः भेद नाहीं, त्या दोन्ही दृष्टींचा त्याग केला म्हणजे जें रहातें तेंच खरें तत्त्व आहे. रामा, विद्या ही अविद्येची प्रतियोगी व अविद्या ही विद्येची प्रतियोगी आहे. त्या प्रतियोगींच्या अपेक्षेनेंच त्या दोन दृष्टी उद्भवतात. वास्तव तूं त्या दोन्ही परस्पर सापेक्ष दृष्टी सोडून अवशिष्ट शुद्ध तत्त्वामध्यें स्थिर हो. विद्याही नाहीं व अविद्याही नाहीं. त्यांची ही कल्पनाच पुरे झाली. जें किंचित् आहे व किंचित् नाहीं, तें सर्व चित्संविद्च होय. तिचें भान नाहींसें झालें कीं, तिलाच अविद्या म्हणतात. पण त्या चित्चें ज्ञान होणें हीच विद्या होय. तिलाच अक्षय व

अक्षर अशी संज्ञा आहे. विद्याभावापासून अविद्या या नांवाची मिथ्या कल्पना उत्पन्न होत असते. मनामध्यें छाया व प्रकाश यांप्रमाणें परस्पर विरुद्ध रूपानें भासणाऱ्या विद्याविद्यांतील एक अविद्या बाध पावून चैतन्यांत विलीन झाली, कीं त्या दोघीही क्षीण होतात, आणि ग्राह्य तत्त्व मात्र अवशिष्ट राहतें. राघवा, अविद्येच्या क्षयानें विद्यापक्षही क्षीण होतो. नंतर राहणारें जें सर्वगामी तत्त्व त्याला पाहिजे तर किंचित् म्हणा, पाहिजे तर न किंचित् म्हणा. कांहीं म्हटलें तरी चालेल.

रामा, विचार करून पाहूं लागलें म्हणजे वटबीजांत भासणाऱ्या पर्ण-पुष्प-फलयुक्त वटवृक्षाप्रमाणें त्यांत सर्व दिसतें. पण विचारहीन स्थूल दृष्टीनें पाहिलें तर वटबीजांत साक्षात् न दिसणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें त्यांत कांहींच दिसत नाहीं. सर्वशक्ति हेंच किंचित्त्व आहे, तें परम तत्त्व आकाशाहूनही अधिक शून्य आहे; पण अगदीं अभावात्मक शून्य नव्हे, तर तें चिदात्मरूप आहे. सूर्यकांत मण्यामध्यें जसा निमित्तविशेषीं उत्पन्न होणारा अग्नि किंवा दुधामध्यें घृत गुप्त असतें, त्याप्रमाणें हें सर्व त्या परम तत्त्वांत आहे. आणि अनुकूल देश, काल व क्रम यांचा उदय झाला म्हणजे तें उदय पावतें. ज्याप्रमाणें अग्नीपासून किटाळें व सूर्यापासून प्रकाश, त्याप्रमाणें नित्य स्फुरण पावणाऱ्या संविद्-पासून हीं सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत. ज्याप्रमाणें सागर तरंगांचा व सूर्य सर्व तेजांचा कोश (निधि, खजिना) त्याप्रमाणें तें तत्त्व (ब्रह्म) सतत सर्व जीव-संविदांचा कोश आहे. जीव व जगत् या दोघांनाही ब्रह्माचीच सत्ता आहे. कुंभांतील आकाशाप्रमाणें तें ब्रह्म सदा अविनाशिस्वरूप (त्रिविध परिच्छेदशून्य) आहे. लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें लोखंडामध्यें जशी क्रिया दिसते, त्याप्रमाणें त्याच्या सान्निध्यानें सर्व जगाची चेष्टा चालली आहे; पण वस्तुतः लोहचुंबक जसा लोखंडाच्या क्रियेचा कर्ता नव्हे, त्याप्रमाणें ब्रह्मही खरें कर्मकर्तृ नव्हे. जीवाचें जाणें—येणें इत्यादि सर्व घटाबरोबर जाणाऱ्या व येणाऱ्या आकाशाप्रमाणें औपचारिक (गौण) आहे, मुख्य नव्हे. जीवाचें कर्तृत्वही औपचारिकच होय. तात्पर्य, हे रामा, अज्ञात चित् या नांवाच्या जगाच्या एका बीजामध्यें हें जग स्थित आहे. (पूर्व-पूर्व जगत्कल्पित वासनांमुळें उत्तरोत्तर जगत्कल्पना होऊन, हें अज्ञान

ब्रह्मामध्यें जलांतील लाटांच्या समूहाप्रमाणें स्थित आहे.) पण आकाशाहूनही सूक्ष्म असलेल्या त्या वस्तूचें ज्ञान झालें असतां त्याहून भिन्न, असें कांहीं रहात नाहीं ९.

सर्ग १०—बंधभ्रान्ति व मोक्ष यांचा विचार.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वर म्हटल्याप्रमाणें जगत् व जीव हा भेद अज्ञात ब्रह्ममात्र असल्यामुळें, त्या ब्रह्माला जाणलें असतां हें कांहीं नाहीं, असेंच होतें. तेव्हां अशा या असत् जगांतील वस्तूविषयीं काय इच्छा करावयाची आहे ? देह व बाह्यभोग यांमध्यें मी व माझा अशा प्रकारचा संबंध दिसतो; पण विचार केल्यावर तो आम्हाला आढळत नाहीं. कारण अज्ञात आत्माच जगद्भ्रम झाला आहे. यास्तव त्यालाच जाणलें म्हणजे सर्व संपलें. कारण सर्व भ्रामक ज्ञानांची ती सीमा आहे. विषयांना आपली सत्ता देऊन त्या विषय-मलाचा आश्रय करणारी जी चित् तीच अविद्या होय. पण तीच विद्येच्या योगानें सर्व उपाधिरहित झाली असतां विषयातीत स्वरूपास म्हणजे शुद्ध आत्मभावास प्राप्त होते. (•अविद्येचें स्वरूप सांगून आतां तिच्या कार्यरूप उपाधीच्या योगानें आत्म्याला बंधाचा भ्रम कसा होतो तें दाखवितात.) चित्ताशीं तादात्म्याध्यास पावल्यामुळें पुरुष (जीव) चित्तप्राय झाला आहे. यास्तव चित्तरूपी उपाधीचा नाश झाला म्हणजे त्याचा जीवभाव जाऊन तो स्वरूपास मिळतो, व चित्त असलें कीं, हा असतो. कुंभ झाला कीं, आकाशाचा कांहीं भाग कुंभाकार होतो, व कुंभ फुटला कीं तो भाग आपल्या स्वरूपास जाऊन मिळतो. दुसऱ्याच्या खांद्यावर बसलेलें अज्ञ मूल तो दुसरा मनुष्य जात असतांना मी जात आहें, असें समजतें. व तो उभा राहिला म्हणजे मी उभें आहें असें जाणतें. त्याप्रमाणें चित्त जी जी क्रिया करतें, ती ती मीच करतों असें अज्ञ जीव समजतो. तो भ्रांत चित्तालाच व्याकुल झालेला मी आहें, असें समजतो. कोशकार किड्याप्रमाणें वासनातंतूंनीं आपल्यालाच वेढून घेणाऱ्या त्या मूर्खाला मी आपलाच घात करीत आहें, हें कळत नाहीं.

श्रीराम—प्रभो, अविवेकाच्या परमावधीस प्राप्त झालेल्या स्थावरांची चित्तस्थिति कशी असते, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, स्थावरामध्यें जीवचैतन्य सुषुप्तीप्रमाणें अमनस्त्वास प्राप्त झालेलें नसतें व जागराप्रमाणें मनस्त्वरूपानेंही नसतें. तर तटस्थरूपाचा आश्रय करून राहिलेलें असतें. (निद्राकाळीं लीन झालेल्या मनामध्यें सुखदुःखास जाणण्याचें सामर्थ्य नसतें, व जागरांत तें त्यांना स्पष्ट जाणतें. पण वृक्षादि शरीरांतील चित्त आंतल्याआंत सुखदुःखादि जाणतें. पण बाहेर व्यक्त करतां येत नाहीं.) हे ज्ञानिश्रेष्ठा, त्या दशेंतील चित्ताची मुक्ति फारच दूर असते. कारण त्या दशेंत पुर्यष्टकांतील अंतःकरणें व बाह्यकरणें विवेक करण्यास समर्थ नसतात. त्यामुळें जीवचित् दुःखाचा प्रतीकार करण्यास समर्थ होत नाहीं. त्याकारणानें ती चित् दुःखदायिनी होते. ती तेथें कर्मेंद्रियरहित असते. ज्ञानेंद्रियें व मन यांचा तेथें फारसा प्रचार होत नाहीं. त्यामुळें स्थावर पदार्थांत चित्‌ला केवळ सत्तारूपानें रहावें लागतें.

श्रीराम—गुरुराज, चित् ज्ञानकर्मेंद्रियांचा व्यापार सोडून केवळ सत्तारूपानें जर स्थावर पदार्थांत रहात असली, तर बरेंच झालें म्हणावयाचें. कारण योग्याप्रमाणें त्यांचाही मनोनाश व वासनाक्षय सत्वरच होण्याचा संभव असल्यामुळें मुक्ति जवळ असणेंच उचित आहे. पण आपण ती दूर असते असें कोणत्या अभिप्रायानें म्हणतां ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, बुद्धिपूर्वक विचार करून हें तत्त्व यथावत् साक्षात् जाणणें व त्यानंतर सर्वत्र सामान्य सत्ता आहे असें पहाणें, हा अनंत मोक्ष होय. वासना दुःखांचें बीज आहे, असें जाणून त्यांचा त्याग करणें उत्तम. असा बुद्धिपुरःसर वासनात्याग करून सत्तासामान्यरूप होऊन रहाणें हेंच कैवल्यपद होय. श्रेष्ठांसह शास्त्रांचा चांगला विचार करून व आत्मभावना स्थिर करून सत्तासामान्यनिष्ठ होणें हेंच परब्रह्म होय. बीजांतील अंकुराप्रमाणें, आंतल्या आंत निजल्यासारखी व मन्द असलेली वासना हेंच सुषुप्तत्व असून तेंच पुनः जन्म देणारें आहे. मननाला प्रतिबंध होऊन त्यामुळें वासनांनीं कुंठित होणें हेंच सुषुप्तत्व असून तें जड असलें तर शेंकडों जन्म देणारें आहे. स्थावरादि हे सर्व पदार्थ असेच जड-धर्मवान् आहेत. ते सुषुप्त पदीं आरूढ झालेले आहेत. त्यामुळें ते पुनःपुनः जन्म घेण्यास योग्य आहेत. बा साधो, ज्याप्रमाणें बीजामध्यें पुष्पादि व मृत्तिकेच्या

राशींत घट, त्याप्रमाणें स्थावरामध्यें स्ववासना स्थित असते. त्यामध्यें वासनाबीज असतें तें सुप्तत्व सिद्धीस कारण होत नाहीं. तर त्यांतील वासनाबीज ज्ञानानें दग्ध झालेलें असतें, तेंच परम सिद्धि देणारें तुर्य पद होय. वासनेचा स्वल्पसा अंश जरी अवशिष्ट असला तरी तो अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणें अनुकूल स्थिति प्राप्त होतांच अतिशय वाढतो व मोठा अनर्थ करतो. अग्नि व वासना यांच्या शेषाप्रमाणेंच कर्ज, रोग, शत्रु, स्नेह, वैर व विष यांचा स्वल्प अंशही पुढें मोठी पीडा देतो. यास्तव वासनेचा निःशेष क्षय करून सत्तासामान्यवान् झालेली चित् सदेह असो कीं विदेह असो, पुनः दुःखभाक् होत नाहीं.

राघवा, वासनाबीजशक्तियुक्त चित् स्थावरादि वस्तूंमध्यें राहिलेली असून तीच बीजादि सर्व कारणांमध्येंही नानारूपानें स्थित आहे. ती सर्वत्र सत्तासामान्यरूपानें असते. ती सर्व दृश्यदशेला भरून राहिली आहे. पण अनेक उत्तमोत्तम साधनांनीं आत्मदृष्टि संपादन केली म्हणजे ती सर्व दुःखांचा क्षय करते. या दृष्टीचा अभाव हीच अविद्या. तीच जगाचा हेतु. तिच्या पासूनच सर्व प्रवृत्त होतें. पण हातांत दिवा घेऊन अंधकाराला पहावयास जों जावें तों, तो जसा पळून जातो त्याप्रमाणें शम, दम, विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांनीं आत्मदृष्टि संपादन करून या अविद्याशक्तीला पाहूं गेल्यास ती कोठें नाहींशीच होते. दीप नसला तर तमाचा प्रादुर्भाव व साक्षात्कार. त्याप्रमाणें विवेकाच्या अभावीं तिचा व तिच्या कार्याचा अनुभव येतो. विचार करून पहावें, म्हणजे सर्व गोष्टींचा आपोआप निर्णय होतो. रक्त, मांस, हाडें इत्यादिकांनीं बनविलेल्या या यंत्रांतील मी कोण बरें असेन? असा विचार केला कीं सर्वांचा लय होतो. उत्पत्तीच्या पूर्वीं व नाशानंतर नसणाऱ्या सर्वांचा मनानें परिहार केला म्हणजे जें कांहीं रहातें तोच अविद्येचा क्षय होय. त्याला पाहिजे तर न किंचित् म्हणा, पाहिजे तर किंचित् म्हणा, पण तें शाश्वत ब्रह्मच आहे.

सारांश, हे रामा, हें ब्रह्म नव्हे, असा निश्चय असणें हीच अविद्या व हें सर्व ब्रह्मच आहे, असा दृढ प्रत्यय येणें, ही विद्या होय. अथवा हाच

अविद्याक्षय होय. सर्व दृश्यजात विभु नव्हे असें ज्ञान (असा अनुभव) हीच अविद्या व तें सर्व विभुच आहे, असें ज्ञान हाच तिचा क्षय आहे. १०.

सर्ग ११—हरि-हरादि जीवन्मुक्तांच्या सर्व ब्रह्म या दृष्टीचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, उत्कृष्ट बोधाकरितां मी हेंच तत्त्व तुला पुनः पुनः सांगतों. कारण हे साधो, अभ्यासावांचून आत्मभावना उदय पावत नाहीं. अविद्या हें जिला दुसरें नांव आहे, तें अज्ञान सहस्रावधि जन्मांनी व त्यांतील असंख्य भावनांनीं अति दृढ झालें आहे. वास्तव एकदां किंवा दोनदां उपदेश ऐकून तें जात नाहीं. अनंत कोटि जन्मांत जिचा परिचय झाला आहे अशी द्वैतवासना अद्वैतवासनेहून अतिशय प्रबळ झाली आहे. देहाच्या विद्यमान स्थितींत म्हणजे जीवन व जागरकाळीं बाह्य व आंतर इंद्रियें द्वैताचें ग्रहण करितात व देहाच्या अभावदशेंत म्हणजे मरण व निद्राकाळीं साक्षी त्याचा अनुभव घेतो, आणि याप्रमाणें प्राण्याला अहोरात्र या द्वैताचाच अनुभव येत असल्यामुळें तो तन्मय होऊन जातो. सारांश अज्ञानाची सामग्री इतकी सुलभ आहे. पण ज्ञानाविषयीं पहावें तर त्याची स्थिति अगदीं उलट. कारण त्याची सामग्रीच किती दुर्लभ आहे ती पहा.

आत्मज्ञान कोणत्याही इंद्रियाचा विषय होत नाहीं. तर मनासह सहाही ज्ञानेंद्रियें क्षीण झालीं म्हणजे मग त्याची केवळ सत्ता भासते. अहो इंद्रियांच्या वृत्तींना सोडूनच जें राहणारें तें कोणत्याही प्राण्याला प्रत्यक्ष कसें दिसणार ? यास्तव रामा, हृदयवृक्षावर चढून फोफावलेल्या या अविद्यालतेस तूं ज्ञानाभ्यास-खड्गानें स्वसिद्धीकरितां तोडून टाक. ज्यानें ज्ञेयाला जाणलें आहे असा जनकराजा आत्मज्ञानाभ्यासामध्यें रत होऊन जसा विहार करीत होता, तसा तूं कर. बाह्य व्यवहार व आन्तर समाधि या दोन्ही स्थितींचा अनुभव घेणाऱ्या त्याचा जाग्रत्काळीं अथवा सुषुप्तींतही मी सांगतों तसाच निश्चय होता. तेंच सत्यज्ञान होय, याच निश्चयानें विविध आकार करणारा हरि भूलोकीं अनेक अवतार घेतो. राघवा, कांतेसह राहणाऱ्या शंकराचा व ब्रह्मदेवाचा जो निश्चय आहे तोच तुझा असो; देवगुरु, असुरांचा गुरु, सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, नारद, पुलस्त्य, मी, अंगिरस, व अशाच आणखी अनेकांचा जो निश्चय आहे तोच तुझा होऊं दे.

श्रीराम—भगवन्, हे सर्व महाबुद्धिमान् महात्मे ज्या निश्चयानें शोकरहित होऊन राहिले तो मला तत्त्वतः सांगा.

श्रीवसिष्ठ—हे ज्ञानिराजपुत्रा, मी त्यांचा निश्चय तुला स्पष्ट सांगतों तो ऐक. इंद्रियांना दिसणारें हें सर्व विस्तृत जगज्जाल ब्रह्म आहे. चित्, भुवन, भूतपरंपरा, मी, माझा शत्रु, माझे सन्मित्र व बांधव हें सर्व ब्रह्मच आहे. भूतादि तीन काळही ब्रह्म आहे. समुद्र आपल्या स्वरूपांतच तरंगमाळेनें जसा वाढतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म आपल्या रूपांतच जगद्रूपानें विकसित होतें. सर्व क्रियाकारक व फल ब्रह्मरूप आहे. मायाख्य ब्रह्मशक्तीच्या योगानें विवर्त पावून ब्रह्म जगत् होतें. अर्थात् सर्व ब्रह्मच. माझा शत्रु व मित्रही जर ब्रह्मच आहे तर मग द्वेष, प्रेम इत्यादिकांना अवकाशच कोठें राहिला. संकल्प केल्यावर भासणाऱ्या व तो सोडल्यावर नष्ट होणाऱ्या पदार्थांना स्थिरत्व कोठचें ? अर्थात् संकल्प व असंकल्प या दोन्ही अवस्थांमध्यें एक ब्रह्मच आहे. फार काय पण गमनादि सर्व ब्रह्मच आहे. कोठलें सुख व कोठचें दुःख. रामा, अशी सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि ठेवली म्हणजे अभयप्राप्ति होते. भोगासक्ति नष्ट होते. इच्छा मावळते. मरणादि सर्व विक्रिया ब्रह्ममय आहेत, असें कळलें म्हणजे सर्व क्लेश क्षीण होतात. तूं व मी हा भाव रहात नाहीं, वस्तुतः परमात्म्यामध्यें जड व अजड हा भेदच नाहीं. सोन्याचा कडेपणा व जलाचा तरंगपणा यांचा जसा एका दृष्टीनें भेद व दुसऱ्या दृष्टीनें तादात्म्य त्याप्रमाणें आत्म्याची ही प्रकृति आत्म्याहून भिन्न व अभिन्न आहे. हें जड व हें अजड (चित्) असा भेद करणें हा मोह आहे. ज्ञानात्मा असें मुळींच समजत नाहीं. अज्ञ पुरुषाला सर्व जग दुःखमय भासतें व ज्ञानी पुरुषाला तें आनंदमय आहे, असा अनुभव येतो. आंधळ्याला सर्व भुवन आंधळें व डोळसाला सर्व जग माझ्याप्रमाणेंच डोळस आहे, असें वाटतें. त्याचप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाला जगत् एक आत्मरूप भासतें व त्यामुळें त्याला विक्षिप्त होण्याचें कारणच रहात नाहीं. पण मूर्खाला क्षणोक्षणीं विक्षिप्त होण्याचा प्रसंग येतो, व त्यामुळें त्याला सर्व जग दुःखमय भासतें. बालकाला अंधकारांत जसे वेताळ दिसतात, त्याप्रमाणें अज्ञांना स्वसंकल्पानेंच सर्व विरोध भासतात. ज्ञान्याच्या दृष्टीनें सर्व ब्रह्मच असल्या-

मुळें देहमय मरणप्रसरूप झाला तरी त्याला शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. कारण, कांहीं मरत नाहीं व कांहींएक जन्माला येत नाहीं, तर हा सर्व पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें लय व विकास आहे, असें जाणून ज्ञानी आनंदांत मग्न असतो. ब्रह्मस्वरूपांत स्थित असलेली ब्रह्मशक्ति जगच्छक्ति-रूपानें विकास पावते. त्यामुळें जगामध्यें कितीही जरी विलक्षणता असली, तरी ती शक्तीच्याही आधारभूत ब्रह्मामध्यें असत नाहीं. म्हणून ज्ञानी चित्तांत कधीं डगमगत नाहीं. तो सर्वत्र ब्रह्म पाहतो व ब्रह्मरूप होऊन राहतो. त्याला विधि, निषेध; इष्ट, अनिष्ट; सुख, दुःख; भोग्य, भोक्तृ इत्यादि भेदही भासत नाहींत. त्यामुळें व्यवहारकालींही त्याचा सर्व व्यवहार उदासीनासारखा होतो. हा सर्व आभास आहे. असा त्याचा निश्चय असतो. ज्ञानी पुरुष हें सर्व मीच आहें व माझेंच आहे; अथवा मी म्हणून कोणी नाहींच व मजहून जें इतर म्हणून कांहीं भासत आहे, तेंही मी नव्हे, असें समजतो. आणि त्याचा असा हा दृढ निश्चय असल्यामुळें तो महात्मा ‘ हें जग कृत्रिम (मायिक) असो कीं स्थिर असो, मी निःशोक होऊन रहाणार ’ असें मनांत म्हणून स्वस्थ राहतो. ११.

सर्ग १२—राम जनकादिकांच्या स्थितीचें ग्रहण करतो.

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, जनकादि सर्व निष्पाप महात्मे अशा निश्चयानें युक्त होते. त्या धीरांची बुद्धि अतिशय पूर्ण होती. त्यांचीं चित्तें सम व रागरहित होतीं. तसले ज्ञानी मरणाची निंदा करीत नाहींत व जीविताचें अभिनंदन करीत नाहींत. त्यांचा चमत्कार कोणाला कळत नाहीं. ते नाना प्रकारच्या इष्टानिष्ट प्रदेशांत किंवा अवस्थांत असतांनाही मनामध्यें सम राहतात. कारण त्यांचें मन आसक्तिरहित, उपाधिगतभ्रमशून्य, अतिशय शांत, परम सत्त्वपदास प्राप्त झालेलें, मोठमोठ्या संकटांतही मग्न न होणारें मोठ्या लाभानेंही उल्लसित न होणारें व दुःखतापानें म्लान न होणारें असतें. जनकादि महात्मे सदा अव्यग्र असतात. प्राप्त स्थितीला समदृष्टीनें पहातात. रामा, तूंही त्याच दृष्टीचा आश्रय कर. ती पापाचा नाश करणारी आहे. शुद्ध चैतन्याला आत्मा समजून तूं प्राप्त स्थितींत विहार कर. सर्व भ्रम सोडून गंभीर व सम होऊन रहा. हें सर्व चिन्मात्र

आहे, अशी भावना दृढ कर. महत्तेला प्राप्त होऊन व या बाह्य दृष्टीला तुच्छतेनें सोडून तूं सर्वत्र असक्तिबुद्धि हो.

श्रीराम—गुरुवर्य, आपल्या या उपदेशांजनानें माझी दृष्टि निर्मळ झाली आहे. सूर्याच्या समागमानें कमळ जसें विकास पावतें, त्याप्रमाणें मी तुमच्या प्रसादानें आतां चांगला जागा झालों आहें. खरोखर माझी सर्व भ्रांति नष्ट झाली आहे. माझे सर्व संदेह मिटले आहेत. माझा मद, मोह, मान व मात्सर्य, हीं निघून गेलीं आहेत. माझें चित्त मुदित झालें आहे, दीर्घ काळानें आज माझा शोक शांत झाला आहे. गुरुवर्य, मी आतां आपण सांगाल त्याप्रमाणेंच निःशंकपणें वागेन. १२.

सर्ग १३—ज्ञानानें वासनाविलय कसा होतो, तें सांगून प्राणरोधानें तो करण्याचा उपदेश.

श्रीराम—गुरुराज, उपशमप्रकरणांत आपण वासनाक्षयाचे दोन उपाय सांगितलेत व त्यांतील उत्तम अधिकाऱ्याच्या उपयोगी असलेला ज्ञानविलासही वर्णिलात. त्यामुळें माझा वासनाविलय होऊन मी आतां जीवन्मुक्तपदीं आरूढ झालों आहें. पण मध्यम व मंद अधिकाऱ्यांच्या वासनाक्षयास कारण होणारा प्राणस्पंदनिरोध या नांवाचा उपाय कसा योजावा तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, संसाराला तरून जाण्याची जी युक्ति तिला योग असें म्हणतात. चित्ताचा उपशम हाच जिचा धर्म आहे, अशी ती दोन प्रकारची आहे, असें तूं जाण. आत्मज्ञान हा तिचा एक प्रकार असून, तो भूलोकीं प्रकट केलेलाच आहे. आतां प्राणनिरोध या नांवाचा दुसरा प्रकार मी सांगतों, तो ऐक.

श्रीराम—पण प्रभो, सुलभ व दुःख न देणारा असा या दोन्हींतील चांगला योग कोणता, कीं ज्याला नुसतें जाणल्यानेंच पुनः क्षोभ होणार नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—यद्यपि दोन्ही उपायांना योग अशी संज्ञा लावतां येते, तरी योग हा शब्द प्राणनिरोध या अर्थींच रूढ झाला आहे. योग व ज्ञान हे दोन्ही उपाय संसारांतून पार जाण्यास सारखेच उपयोगी आहेत. ते दोन्ही एकच फळ देणारे आहेत. कोणाला योग असाध्य होतो व कोणाला

ज्ञाननिश्चय असाध्य होतो. पण या साधो, मला तर ज्ञाननिश्चयच सुसाध्य वाटतो. विचार करण्यास समर्थ नसलेल्या पुरुषांना ज्ञान व अज्ञान यांचें स्वरूप समजणें कठिण आहे. पण प्रमाणकुशलांना तें कठिण नाहीं. शिवाय अज्ञान हें स्वतःच ज्ञानाभावरूप असल्यामुळें तें सदा अज्ञातच असतें. पण ज्ञान स्वप्रकाश असल्यामुळें स्वतःच प्रसिद्ध होतें. अज्ञानाची प्रसिद्धि अनुभवावर अवलंबून आहे. त्यामुळें ज्ञान व अज्ञान यांचा विवेक होऊं शकतो. म्हणून ज्ञान सुकर असून, योग दुष्कर आहे. योगानुष्ठानामध्यें प्रशस्त देश, काल, आसन, धारणा, इत्यादिकांची अपेक्षा असते. त्यामुळें योग सुसाध्य नसतो. पण मंदमती व निरुत्साह पुरुषांप्रमाणें प्रयत्नशील व समर्थ पुरुषाला शास्त्रीय साधनांविषयीं सुसाध्य, कष्टसाध्य इत्यादि चिंतन करीत बसणें शोभत नाहीं. वास्तव प्राणनिरोध हा उपायही सुसाध्यच आहे, असें जाणावें. असो; रघूत्तमा, ज्ञान व योग हे दोनच उपाय शास्त्रोक्त आहेत. त्यांतील ज्याचा विषय (आत्मा) अति निर्मल आहे, असें ज्ञान मीं तुला सांगितलें आहे. आतां प्राण व अपान यांची समता या धर्मानें रूढितः योग या नांवास पात्र झालेला, देहसंज्ञक दृढ गुहेमध्यें असलेला, आकाशांतून गमनादि करण्याची शक्ति यावी अशी इच्छा करणारांना ती (सिद्धि) देणारा व ज्ञानेच्छूंना ज्ञान देणारा (आत्मसाक्षात्कारास कारण होणारा) योग तूं ऐक. बा राजसुता, तूंही उद्युक्तचित्तानें प्राणवायूचा निरोध कर व चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासाच्या योगानें अक्षय परमपदीं स्थित हो. म्हणजे निरतिशय आनंदरूप होऊन राहशील, १३.

सर्ग १४—देवसभेंत ऐकलेल्या भुशुंडास पाहण्याच्या इच्छेनें वसिष्ठाचें गमन. मेरु व त्याचें शृंग यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—त्या अनंत तत्त्वाच्या एकदेशांत (एका सूक्ष्म भागांत) हा जगद्रूप परिस्पंद उठला आहे. कमलोद्भव ब्रह्मा त्याचें निमित्त झाला आहे. भूतसमूहरूप भ्रम निर्माण करणारा तो ' पितामह ' या संज्ञेस पात्र झाला आहे. त्याचा हा मी श्रेष्ठ मानसपुत्र असून, सप्तर्षिचक्रांत निवास करतों. मी एकदां इंद्राच्या सभेंत असतांना नारदादिकांच्या तोंडून अति दीर्घकाल जिवंत राहणाऱ्या महात्म्यांची कथा ऐकली. कथाप्रसंग चालला

असतां तेथें शातातप नांवाचा मौनी, मानी व महामति मुनि म्हणाला, “मेरूच्या ईशानकोणस्थ पद्मरागमय स्वर्गात शृंगेचूत या नांवाचा श्रीमान् कल्पवृक्ष आहे. त्यावर दक्षिणेकडील शाखेच्या ढोलींत एक पक्ष्यांचें घरटें आहे. त्यांत भुशुंड या नांवाचा एक कावळा राहतो. ब्रह्मा जसा आपल्या कमळांत, त्याप्रमाणें तो विरक्त पक्षी आपल्या त्या मोठ्या कोशांत निवास करतो. जगत्कोशांतील देवांप्रमाणें तो तेथें चिरकाल जिवंत आहे. हल्लीं त्याच्या इतका चिरंजीवी या स्वर्गांत कोणीच नाहीं. व पुढेंही कोणी होईल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. तो जसा दीर्घायु तसाच विरक्त श्रीमान्, महामति, चित्तविश्रांतियुक्त, म्हणूनच शांत, सुंदर व कालज्ञ आहे. तो पक्षी जसा जिवंत राहतो त्याप्रमाणें जर जिवंत राहिलें तरच तें दीर्घ जीवित पुण्यकारक व उदयसंपन्न होतें!

रामा, शातातपाचें हें भाषण ऐकून पुष्कळांनीं त्याला तेथें त्याच्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारले व त्यानेंही देवसभेंत सर्व यथार्थ सांगितलें. नंतर कथाप्रसंग शांत होऊन देवसंघ उठून गेला असतां मी मोठ्या कौतुकानें त्या भुशुंड पक्ष्यास पाहण्याकरितां एका क्षणांत मेरुपर्वतावर गेलों. जेथें तो कावळा राहत होता, तें मेरूचें शृंग फार मोठें व पद्मरागमणिमय होतें. रत्नें व गेरु यांच्या योगानें तें सुंदर झालें होतें. अग्नीसारखें त्याचें तेज होतें. तें दश दिशांस रंजित करीत होतें. ते कल्पांताग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें दिसत होतें. त्याच्याकडे पाहून सुमेरुवनदेवीनें लीलेनें चंद्राला धरण्यासाठीं वर केलेल्या तिच्या हस्ताग्राचाच भास होत होता. त्या सुंदर शृंगाचा आश्रय करून अनेक तापस, देव, व गंधर्व रहात होते. त्यावर फुललेल्या दिव्य पुष्पांचा घमघमाट सभोंवार पसरला होता. नानाप्रकारच्या कमळांच्या योगानें व नक्षत्ररूपी रत्नांनीं तें एकसारखेंच विभूषित झालें होतें. तें मेरूचें पिंगल शिखर जणुं काय आकाशाच्या पार गेलें होतें. सारांश शुभ्र, हिरव्या, पिवळ्या, लाल व धवल वर्णांच्या पुष्पराशींनीं तें अति विचित्र झालेलें असल्यामुळें देवस्त्रियांचें लीलास्थानच होऊन राहिलें होतें १४.

सर्ग १५—त्या शृंगावरील वृक्ष, त्यावरील पुष्पें व पक्षी, त्याच्या शाखेवरील काककुल व त्यांतील भुशुंड यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—त्या पुष्पमय शिखराच्या मस्तकावर जणुं काय शाखांचें चक्रच असा तो वृक्ष मीं पाहिला. त्या पर्वतशृंगाचेंही शृंगच, असा तो आपल्या उंचीनें आकाश जिंकणारा आम्रवृक्ष माझ्या दृष्टीं पडला. नक्षत्रांनीं त्याच्यावरील पुष्पांस दुप्पट केलें. मेघांनीं पल्लवांस द्विगुणित केलें. सूर्य-किरणांनीं त्याच्यावरील पुष्पपरागास वाढविलें. व विजांनीं मंजऱ्यांच्या शोभेंत भर घातली. त्याच्या शाखांवर बसून किन्नरी गात होत्या. अप्सरा झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेत होत्या. सिद्ध, गंधर्व, व किन्नरही त्यावरील पक्ष्यांच्या संख्येंत भर घालीत होते. श्रेष्ठ देव व विद्याधरही त्याच्या आश्र-यानें सुख भोगीत होते. त्या सुंदर वृक्षावर पुष्प-पर्णादिकांचा आश्रय करून राहिलेले असंख्य पक्षीही होते. ब्रह्मदेवाच्या हंसापासून झालेले हंस, अग्नीच्या पोपटापासून झालेले पोपट, षडाननाच्या मोरापासून झालेले मोर, व असेच दुसरेही अनेक आकाशचर श्रेष्ठ पक्षी तेथें घरें करून वास करीत होते. दोन चोंचींचे भारद्वाजपक्षी, ज्यांना सुवर्णशिखा आहे, असे पक्षी, चिमण्या, गिधाडे, कोकिल, क्रौंच, कुकुट, भास, चाष, बलाका, व हे राघश, असेच आणखी दुसरेही पुष्कळ पक्षी त्या वृक्षावर होते. जगामध्यें जसे विविध प्राणिसमूह असतात, त्याचप्रमाणें तेथें विविध प्राणिसंघ मला दिसले.

त्या चूतवृक्षाची फारच लांब व पानांनीं भरलेली दक्षिण शाखा मी अंतरिक्षांतूनच पाहिली. तिच्यावर डोम कावळ्याचें मंडल निवास करीत होतें. तेथें मी जों पाहूं लागलों, तों ज्यांत विचित्र पुष्पांचें आस्तरण घातलें आहे. ज्यामध्यें विचित्र सुवास येत आहे व जें स्वर्गांतील सुखभोगास योग्य आहे, असें एकांतांत असलेलें स्कंधकोटर मला दिसलें. त्यांतील सभेंत शांत्यादिगुणयुक्त वायस अक्षुब्ध होऊन बसले होते. ते सर्व मेघा-सारखे काळेकुट्ट होते. त्यांच्या मध्यभागीं सर्वांपेक्षां उंच व श्रीमान् भुशुंड बसला होता. तो पूर्णचित्त, मान्य, सम, सर्वांगसुंदर, प्राणस्पंदाचा निरोध केल्यामुळें नित्य अंतर्मुख, सुखी, फार दिवस जिवंत राहिल्यामुळें चिरजीवी या यथार्थ नांवानें प्रसिद्ध असलेला, अनेक युगांची उत्पत्ति व नाश, यांना पाहिल्यामुळें प्रौढचित्त झालेला, प्रत्येक कल्पामध्यें खिन्न मनानें, लोकपाल, शंकर, वायु इत्यादिकांच्या जन्माची गणना करणारा, मागें

होऊन गेलेले सुर, असुर व राजे यांस आठवणारा, प्रसन्न व गंभीर मनानें युक्त असलेला, चतुर, स्निग्ध व सुंदर भाषण करणारा, अति सूक्ष्म अर्थाचेंही स्पष्ट प्रतिपादन करणारा, विज्ञाता, निर्मम, निरहंकार, सर्वांचा सुहृत्, बंधु, मित्र, मृत्यूला पुत्राप्रमाणें प्रिय झालेला, व बुद्धीनें देवगुरूचाही प्रभु होता. कारण सर्व प्राण्यांच्या सर्व आरोपांचें अधिष्ठान असल्यामुळे तो सर्व प्रकारें सत्य व वर्णनसमर्यीं सर्वसंमत होता. तो एकाद्या सरोवराप्रमाणें सौम्य, प्रसन्न, मधुर, रसवान्, हृदयंगम व व्यवहारज्ञ होता. १५

सर्ग १६—वसिष्ठाचें भुशुंडाच्या सन्मुख गमन, आदर-सत्कार, व जन्मकर्मांविषयीं त्यास प्रश्न.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आकाशांतून जसें एकादें नक्षत्र गळून पडावें, त्याप्रमाणें मी दीप्त शरीरानें त्याच्या समोर वरून उतरलों. त्यामुळें त्यांच्या सभेंत किंचित् क्षोभ उत्पन्न झाला. अकस्मात् पुढें उतरलेल्या मला पाहून प्रथम चकित झालेल्याही भुशुंडानें मागून मला ओळखिलें. लागलाच तो पानांच्या ढिगावरून उठला. आणि 'हे मुने, तुझें स्वागत असो' असें मधुर वचन बोलला. त्यानें संकल्पाबरोबर उत्पन्न झालेल्या हातांनीं मला पुष्पांजलि समर्पण करून करून हें आसन असें म्हटलें. व त्या कल्पतरूचें एक नवें पान बसावयास दिलें. सभेंतील सर्व पक्षी माझ्या आसनाकडे दृष्टि लावून उभे आहेत असें पाहून मीं त्या पर्णासनावर बसलों. तेव्हां मला अर्घ्यादि उपचार समर्पण करून अतिशय संतुष्टचित्त झालेला महा तेजस्वी भुशुंड स्नेहानें मला असें मधुर वचन बोलला—

भुशुंड—अहो भगवन्, तुम्ही फार दिवसांनीं मजवर हा प्रसाद केलात. कारण सद्वृक्षच अशा या आम्हांवर तुम्हीं आज हा दर्शनामृताचा सेक केला आहे. मुने, माझ्या मोठ्या भाग्यानें आज आपण कोठून आगमन केलेंत? या महा मोहामध्यें चिरकाल विहार करीत असलेल्या तुमच्या पावन चित्तांत समता अखंडित वास करीत असतेना? या आगमनक्लेशानें अंतरात्म्याला खिन्न कां केलेंत? आपलें वचन श्रवण करण्यास उत्सुक असलेल्या आम्हांस कांहीं आज्ञा करा. हे मुने, तुमच्या पाददर्शनानेंच मी सर्व जाणलें आहे. आपण आपल्या आगमनपुण्यानें आम्हांला

र्का पावन केलेंत, तें मी समजलों. चिरकाळ जिवंत असलेल्या महात्म्यांच्या वर्णनप्रसंगानें माझें स्मरण झालें व त्यामुळें या चरणांनीं माझ्या स्थानास पवित्र केलें आहे. पण मुने, याप्रमाणें मला जरी तुमच्या आगमनाचें कारण ठाऊक आहे, तरी तुमचें मधुर वाक्य ऐकण्याच्या इच्छेनें मी तें आपणालाच विचारतों.

राघवा, त्या ज्ञानी चिरंजीवी पक्ष्यानें असें म्हटलें असतां मी त्यास बोललों, " हे महाराज विहंगमा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तुज दीर्घायूलाच पहावयास मी आलों आहें. मोठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं, तूं कुशलवान् व शीतलचित्त आहेस. तूं ज्ञानी आहेस व या भवजाळांत पडला नाहींस. यास्तव भगवन् खरें खरें सांगून माझा हा संशय घालीव. तूं कोणत्या कुलांत उत्पन्न झालास ? सर्व ज्ञेय तुला कळलें कसें ? हे साधो, तुझें वय किती आहे ? तुझ्या पूर्व वृत्ताचें स्मरण तुला आहे का ? तुज दीर्घदर्शीला येथें निवास करावयास कोणी सांगितलें ?

भुशुंड—मुने, तूं जें विचारीत आहेस तें सर्व मी सांगतों. महात्म्यानें उद्विग्न न होतां मोठ्या यत्नानें कथा श्रवण करावी, असा नियम आहे. कारण तुमच्या सारखे उदारबुद्धि महात्मे ज्या वृत्तांताला ऐकतात त्याच्या योगानें ते, वक्ता व इतर श्रोते यांच्या अशुभाचा नाश करितात. १६.

सर्ग १७—जीवन्मुक्तोचित गुणांनीं युक्त असलेला भुशुंड आपलें वृत्त सांगूं लागला, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—हे रामचंद्रा, नंतर इष्टार्थलाभानें हृष्ट न होणारा, सरळस्वभाव, स्निग्ध व गंभीर वचनानें युक्त असलेला, स्मितपूर्वक संभाषण करणारा, हातांतील बिल्वफलाप्रमाणें त्रिभुवनास ओळखणारा, सर्व भोग—समूहास तृणाप्रमाणें तुच्छ समजणारा, विषयांविषयीं पूर्ण विचार करून त्यांचें फळ जन्म—मरणलक्षण संसार आहे, असें जाणणारा, ज्ञानाच्या योगानें परापर ब्रह्मास जाणणारा, चित्तांत गंभीर व स्थिर असणारा, संतुष्ट, शुद्ध, क्षीरसागरासारखा अगाधाशय, बाहेरून विश्रांतचित्त व आंतून आनंदचित्त, सर्व वस्तूंचे आविर्भाव व तिरोभाव (उत्पत्ति व नाश) यांस जाणणारा भुशुंड माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयास प्रवृत्त झाला. तत्काळ त्याला सुंदर मुख प्राप्त झालें. उत्कृष्ट गायकाच्या आलापा-

प्रमाणें त्याची वाणी मधुर व हृद्य झाली. त्याचें शरीर सर्वांचें भय घालविणारें म्हणजे अति सौम्य झालें, नंतर अतिशय हृष्ट झालेला तो मधुर वाणीनें मला आपलें सर्व स्वरूप सांगण्यास प्रारंभ करिता झाला.' १७.

सर्ग १८—स्वजन्मवृत्त सांगण्याकरितां भुशुंड प्रथम शंकर, त्यांचे गण व मातृका यांचें व त्यांच्या पानादि लीलांचें वर्णन करितो.

भुशुंड—या जगांत सर्व देवांस पूज्य झालेला हर नांवाचा देवश्रेष्ठ आहे. आम्रवृक्षावरील पुष्पगुच्छयुक्त वेलीप्रमाणें तरुण भवानी त्याच्या अर्धशरीरीं वास करिते. त्याच्या जटेमध्यें त्रिभुवनाचा उद्धार करणारी गंगा सुंदर भूषण होऊन राहिली आहे. क्षीरसागरांतून निघालेला व अमृतस्राव करणारा शोभावान् चंद्रमा त्याचा चूडामणि झाला आहे. त्याच्या कंठांतील कालकूट, मस्तकावरील चंद्राच्या सततस्रावानें शांत होऊन त्याचें एक भूषण झालें आहे. त्याच्या अंगावरील भस्मपंक्ति हें ज्ञानचिह्न असून त्याच्या द्वारा तो देव ज्ञानाग्नीनें जाळलेल्या मायेचा व तिच्या जगत्कार्याचा बाध स्पष्ट सुचवीत असतो. त्याच्या शरीरावरील कपालादि अस्थि हींच सुंदर रत्नें होत. आकाश हेंच त्याचें वस्त्र असून तें तारकारूपी बिंदूंनीं सुशोभित केलेलें आहे. श्मशान हेंच त्याचें सुंदर बहिर्गृह होतें. अनेक विकृतवेषधारी गण व मातृदेवता हाच त्याचा आप्त परिवार होता. गणांप्रमाणेंच माताही भयंकर चेष्टांनीं युक्त असून त्या सर्वांनीं मुंडांच्या माळा घातल्या होत्या. त्यांचीं तोंडें, केंस, नेत्र, दांत, हात, पाय, पोटें इत्यादि सर्व अवयव विचित्र होते. जया, विजया, इत्यादि आठ माता मुख्य असून बाकीच्या त्यांच्या अनुगामिनी होत्या.

हे मुनिनायका, त्या महायोग्य मातांमध्यें अलंबुसा म्हणून एक माता असून चंड या नांवाचा एक काक तिचें वाहन होता. त्याचा रंग मेघासारखा काळा व चोंच वज्रासारखी कठिण होती. एकदां भयंकर चेष्टा करणाऱ्या व अष्ट ऐश्वर्यानें युक्त असलेल्या त्या (अष्टमातृका) कांहीं निमित्तानें आकाशांत एकत्र जमल्या. त्यांनीं चित्ताच्या ऐकाग्र्यानें परमार्थतत्त्वप्रकाशक पानोत्सव तेथें केला. तुंबरुनांवाच्या रुद्राच्या वामभागीं बसून त्यांनीं त्याची उपासना केली. जगत्पूज्य अशा तुंबुरु व भैरव देवाची पूजा करून मदिरामदानें मत्त झालेल्या त्यांनीं विचित्र कथा सांगण्यास आरंभ केला.

बोलतां बोलतां त्यांच्यामध्यें असें भाषण सुरू झालें. हा उमापति देव आमच्याकडे असा अवहेकनेनें कां पाहतो ? आपण याला आतां आपला प्रभाव दाखवूं या, म्हणजे पुनः तो आपली अशी अवधीरणा (अवज्ञा, तिरस्कार) करणार नाहीं.

असा निश्चय करून व आपल्या सिद्धीच्या योगानें उमेचें मुख व वर्ण बदलून त्यांनीं मोठ्या आदरानें यज्ञांतील पशूप्रमाणें तिचें प्रोक्षण केलें. व मायेनें आपल्या मंडलांत आकर्षण करून आणलेल्या तिला चतुर्विध अन्नरूप करण्याकरितां जणुं काय शाप दिला. ज्या दिवशीं मातृदेवतांनीं ही चेष्टा केली, त्या दिवशीं त्यांचा मोठा उत्सव सुरू झाला. त्या नाचूं लागल्या; गाऊं लागल्या; मोठमोठ्यानें हसूं व ओरडूं लागल्या. त्यांनीं आपल्या कोलाहलानें आकाशास भरून सोडलें. त्या भयंकर हातवारे करूं लागल्या. सारांश, देवी पार्वतीला अन्नरूप करून, शंकराची खोड मोडून त्याला आपला प्रभाव दाखविण्याकरितां त्यांनीं हें सर्व केलें. १८.

सर्ग १९—भुशुंडाचा जन्म, ज्ञान व स्थानप्राप्ति.

भुशुंड—याप्रमाणें त्या सर्व मातृदेवता महोत्सव करूं लागल्या असतां त्यांच्या उत्तम वाहनांनींही उन्मत्त होऊन त्यांचेंच अनुकरण केलें. हंस, काक, शुक, मयूर इत्यादि पक्षीही आसवपानादि करून नाचूं लागले. इतक्यांत आकाशाच्या एका भागांत ब्राह्मीमातेच्या रथाच्या हंसी आनंदानें नाचत होत्या. तेथें त्यांचा विलास पाहणारा अलंबुसेच्या रथाचा काक (चंड) उभा होता. आसवपानानें तोही मत्त झाला होता. त्यांचा परस्पर प्रेमसंबंध जडला. आणि आपापल्या जातींचें भान विसरून त्यांनीं आपसांत रतिसंयोग केला. त्या हंसी काकाशीं रत झाल्या. ब्राह्मीच्या रथाला सात कुलीन हंसी असतात. त्या सर्वजणींनीं चंड काकाला आपला प्रिय केलें व तोही त्यांचा दयित होऊन क्रमानें त्यांच्याशीं रममाण झाला.

पण अतिशय संतुष्ट झालेल्या त्या सृष्टिनियमाप्रमाणें गर्भवती झाल्या. तों तिकडे त्या मातृदेवतांचा उत्सवही समाप्त होण्याची वेळ आली. त्यांनीं अन्नरूप झालेल्या पार्वतीलाच शंकराच्या अन्नपात्रांत घातलें. पण तें त्यांचें कपट ओळखून भगवान् शंकर रागावला, तेव्हां त्याचा राग शांत करण्या-

करितां देवतांनीं आपापल्या अंगांपासून पार्वतीला निर्माण करून पुनः विवाहविधीनें ती त्याला दिली. तेव्हां देवी, हर व त्या दोघांचा परिवार संतुष्ट झाला व स्वेष्टस्थानीं गेला.

हे मुनीश्वरा, ब्राह्मीच्या हंसी गर्भवती झाल्या, असें मीं तुर्तेच सांगितलें आहे. थोड्याच वेळानें तें त्यांचें रहस्य ब्राह्मीला कळलें. तेव्हां ती उदार माता त्यांनां म्हणाली, "बायांनो, तुम्ही आतां गर्भवती झाल्या आहां. यास्तव तुम्हीं माझ्या रथाच्या उपयोगी नाहीं. तुमच्या हातून रथ ओढण्याचें कष्टही होणार नाहींत, यास्तव तुम्हीं आतां कांहीं दिवस स्वैर संचार करा." गर्भाच्या भारानें मंद झालेल्या हंसींना असें सांगून दयाळु ब्राह्मी निर्विकल्प समाधींत सुखानें स्थित झाली. हंसीही उदरस्थ गर्भांचा सांभाळ करीत ब्रह्मदेवाच्या कमळवनांत कमलपत्रांवर राहूं लागल्या. कांहीं दिवसांनीं वेली जशा अंकुरांना प्रसवतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं त्याच कमलवनांत मृदु अंडीं घातलीं. प्रत्येकीचीं तीन तीन याप्रमाणें तीं एकंदर एकवीस होतीं. त्यांतील गर्भ पूर्ण होतांच तीं फुटलीं. व हे मुने, त्यांतून हे आम्हीं एकवीस भाते उत्पन्न झालों. आम्हीं चंडकाकाचे पुत्र आहों.

आम्हीं सर्व त्याच कमलवनांत प्रत्यहीं वाढूं लागलों. योग्य समयीं पंख फुटून आम्हीं आकाशांतून संचार करण्यास समर्थ झालों. नंतर आम्हीं आपापल्या मातांसह समाधिस्थ ब्राह्मीदेवीची आराधना केली. पुष्कळ दिवसांनीं ती देवी समाधि सोडून उठली आणि बा मुने, प्रसाद करण्यास उन्मुख झालेल्या तिनें आमच्यावर असा अनुग्रह केला कीं, त्यामुळें आम्ही मुक्त होऊन राहिलों आहों. देवीचा अनुग्रह झाल्यावर आमचें मन अतिशय शांत झालें व आतां आपण कोठें तरी एकान्तांत जाऊन स्वस्थ बसावें, असा निश्चय करून पित्याच्या समीप गेलों. तेव्हां त्यानें आम्हांला आलिंगन दिलें. अलंबुसेनेंही आमचा सत्कार केला. तिनें प्रसाददृष्टीनें पाहतांच आम्ही तेथें विनयादि गुणांनीं बद्ध होऊन राहिलों. एकदां आमच्या पित्याशीं आमचा असा संवाद झाला.

चंड—"पुत्रांनो, अनंत वासनातंतूंनीं विणलेल्या या अतिशय कठिण संसारजाळांतून तुम्हीं निघालां आहां काय? नसाल तर मी या भूतवत्सल भगवतीची प्रार्थना करतों, म्हणजे तुम्ही ज्ञानपारग व्हाल."

त्यावर आम्हीं म्हटलें, " भगवान्, ब्राह्मीदेवीच्या प्रसादानें आम्हीं सर्व ज्ञेय जाणलें आहे. पण आतां आम्हांला चित्तविश्रांतीचा अभ्यास करण्याकरितां उत्तम एकांतस्थान पाहिजे आहे. "

चंड—"पुत्रांनो, सर्व रत्नांचा आधार व सर्व देवांचें आश्रयस्थान, असा मेरु या नांवाचा अतिशय उंच पर्वत आहे, ज्यांत चंद्र व सूर्य हे दोन दीप लावले आहेत, अशा ब्रह्मांडमंडपाचा तो सोन्याचा आधार-स्तंभच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यावर चंद्राकार सुवर्णपीठें आहेत. तो पर्वत म्हणजे भूमीचा वर केलेला हात, असून रत्नमय शिखरें ह्याच त्याच्या अंगुली आहेत. एकाद्या सम्राटाच्या सभोंवार बसणाऱ्या राजांप्रमाणें अनेक लहान मोठे पर्वत त्यांच्या सभोंवार स्थित आहेत. त्याची उंची व विस्तार यांचें प्रमाण कोणालाही कळत नाहीं. देव, गंधर्व, किन्नर इत्यादि सर्वांना हा अतिशय पूज्य आहे. सर्व भूतें (प्राणी) याच्यावर उपजीविका करितात. सुवर्णादि विविध धातु व रत्नें जशीं त्यावर आहेत तसेच नानाप्रकारचे वृक्ष, वेली, फुलझाडें, ओषधि, वनस्पति, फळें, मूळें, इत्यादि स्थावर प्राणी व सर्प, पशु, पक्षी, इत्यादि जंगमजीवही त्याच्या आश्रयानें रहातात. यास्तव पुत्रांनो, तुम्ही त्या पर्वतावर जा. तें स्थान म्हणजे देवांचा एक दृढ दुर्ग व पक्ष्यांचें एक रम्य घरटें आहे. तेथें जाऊन तुम्हीं राहिलात म्हणजे भोग व मोक्ष या दोघांचाही तुम्हांला निर्विघ्नपणें लाभ होईल.

असें सांगून आमच्या बाबानें आम्हांला आलिंगन दिलें व आमचें प्रेमानें चुंबन घेतलें. त्यानें देवीकरितां आणलेलें मांस आम्हांला खावयास दिलें. तेव्हां तें खाऊन व देवी आणि पिता चंड यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून आम्ही त्या अलंबुसेच्या विंध्यकक्षस्थ स्थानांतून निघालों. क्रमानें आकाशाचें उल्लंघन करीत वायुमार्गानें जात असतांना आम्हांला मध्यें अनेक आकाशचर देव, सिद्ध, मुनि, गंधर्व इत्यादि भेटले. त्यांस वंदन करून आम्ही सूर्यलोकाच्या पलीकडे गेलों. अमरावतीला आम्ही दुरूनच पाहिलें. कारण आम्हां निष्कामांना तिच्यामध्यें कांहीं विशेष असेल, असें वाटलेंही नाहीं. असो; बा मुनीश्वरा, पुढें आम्ही थेट ब्रह्मलोकास गेलों. तेथें जातांच माता व ब्राम्हीदेवी यांना पित्याची आज्ञा कळवून आम्ही

त्यांच्या संमतीनें मेरूवर जाण्याची इच्छा दर्शविली. तेव्हां देवी व आमच्या सातही हंसी माता यांनीं आम्हांस प्रेमानें आलिंगन व आशीर्वाद दिला असतां, त्यांच्याच योगानें उत्साहसंपन्न होऊन आम्ही इष्टस्थानीं जावयास सज्ज झालों. त्या पूज्य देवींना नमस्कार करून ब्रह्मलोकाहून निघालों. लोकपालांच्या सूर्यासारख्या दीप्त नगरींचें उल्लंघन करून आम्ही सर्व भ्राते या पर्वतावरील कल्पवृक्षापाशीं आलों; आणि जणुं काय आमच्याच साठीं सज्ज करून ठेवलेल्या या घरट्यांत शिरलों. हे मुने, तेव्हांपासून आम्ही येथें मौनाचा आश्रय करून निर्बाधपणें राहत आहों.

मुनिवर्य, आपल्या इच्छेप्रमाणें, आम्ही कसे झालों, येथें कसे येऊन राहूं लागलों, आम्हांला बोध कसा झाला व आमच्या बुद्धि शांत कशा झाल्या, हें सर्व मीं सांगितलें आहे. आतां आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे, त्याची आज्ञा करा. १९.

सर्ग २०—प्रतिकल्पांतील जगाचें साम्य, भ्रात्यांचें मरण व भुशुंडाचें प्रलयसमयींही चित्तस्थैर्य.

भुशुंड—मुने, फार प्राचीन काळीं आम्ही या वृक्षावर येऊन राहिलों असें मी वर म्हटलें आहे. पण त्यावर कल्पान्ताचे वेळीं सर्व पदार्थांचा नाश होत असल्यामुळें हाच तो वृक्ष असें कसें म्हणतां ? अशी शंका तुम्ही घेऊं नका. कारण प्रलयसमयीं पदार्थमात्राचा लय जरी होत असला, तरी सृष्टिसमयीं ते सर्व पुनः जसेच्या तसेच उत्पन्न होत असल्याकारणानें तोच हा असें आम्हांस ओळखतां येतें. कारण मनुष्यादि जीव जेव्हां निजतात, तेव्हां त्यांना सर्व पदार्थांचें विस्मरण होतें. फार काय, पण 'हा मी' एवढेंही ज्ञान त्यांना त्यावेळीं नसतें. पण जागे होतांच त्यांना पूर्वीचे सर्व पदार्थ जसेच्यातसेच दिसतात कीं नाहींत ? व त्यांच्या आकारामध्यें भेद पडत नसल्यामुळें, तेच हे असेंही त्यांना वाटतें कीं नाहीं ? त्याचप्रमाणें प्रलयकालींही सुषुप्त पुरुषप्रमाणें असणाऱ्या मला सृष्टिकालीं हे सर्व पदार्थ तेच आहेत, असें भासतें. आणि त्या कारणानें मी भूतकाळचें वृत्तही अभ्यासामुळें वर्तमानवृत्तासारखें वर्णिलें. कारण हे मुनींद्रा, अनेक कल्पांचें सदा साम्यच माझ्या अनुभवास आलें आहे. दीर्घ काळापासून संचित केलेल्या पुण्यानें आज माझें जन्म सफल

झालें. कारण आज मी आपल्या चरणांस निर्विघ्नपणें पहात आहें. हें आमचें घरटें, ही वृक्षशाखा, हा मी व हा वृक्ष अशीं सर्व आज आपल्या दर्शनानें पावन झालीं आहेत. प्रभो, या पक्ष्यानें दिलेलें हें अर्घ्य व हें पाद्य घेऊन व त्याला पावन करून बाकीच्या सेवेची आज्ञा करा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, असें मोठ्या आदरानें बोलून आणि 'हें पाद्य व हें अर्घ्य!' असें वारंवार म्हणून तो मला तें देऊं लागला असतां मी असें बोललों, "हे महाधीरा, पक्षींद्रा, तुझे ते भाते कोठें आहेत? येथें मला तूं एकटाच दिसत आहेस; म्हणून विचारतों."

भुशुंड—मुने, येथें राहणाऱ्या आमचा फार मोठा काल निघून गेला. आजवर अनेक युगपरंपरा क्षीण झाल्या आहेत. त्यामुळें एवढा मोठा अवकाश लोटला असतां माझे सर्व अनुज आपापल्या शरीरांस तृणाप्रमाणें सोडून कल्याणपदीं लीन झाले आहेत. कारण कोणी कितीही दीर्घायु, मोठा बलाढ्य व महात्मा संत जरी असला तरी सर्वभक्षक काल त्याला गट्ट करून सोडतो.

श्रीवसिष्ठ—पण भुशुंडा, कल्पांताचे वेळीं सर्व भूतसमूहामध्यें विलक्षण व भयंकर क्षोभ उत्पन्न होत असल्यामुळें हा कल्पवृक्ष राहतो कसा? व तुला त्यावेळीं खेद कसा होत नाहीं? कारण महावात, बारा आदित्य, कल्पान्तमेघांची वृष्टि यांच्या योगानें त्यावेळीं सृष्टींतील प्रत्येक पदार्थ क्षीण होत असतो. सर्वांची नुस्ती राखच होऊन रहात नाहीं, तर ती राखही नामशेष होऊन कोठल्या कोठें जाते, तेंही कळत नाहीं. तेव्हां अशा प्रसंगीं तुझी व या वृक्षाची स्थिति कशी होते?

भुशुंड—मुने, संकटप्रसंगीं महात्म्यांनाही जर खेद होतो तर पक्षियोनींत पडलेल्या मलाही खेद झाला तर त्यांत नवल कसलें? तथापि विवेकाच्या प्रभावानें मला तो भासत नाहीं. ब्राह्मणा, आमची ही पक्षियोनीच कशी आहे ती पहा. आकाश हा तिचा आश्रय आहे, व सर्व लोक तिची अवहेलना करितात. त्यामुळें आमची जीविका इतरांच्या जीविकेच्या अपेक्षेनें अगदीं तुच्छ आहे. पण असल्या तुच्छ योनीमध्येंही विधात्यानें प्रीतीनें जीविका निर्माण केली आहे, हें मोठें आश्चर्य होय. हे प्रभो, असल्या जातींत उत्पन्न झालेल्या, चिरकाल जिवंत राहणाऱ्या व

आशापाशांनीं बद्ध झालेल्या पक्ष्याला शोक झाल्यावांचून कसा राहील? पण हे भगवन्, आम्हीं आत्मसंतोषाचा आश्रय करून राहिलों आहों. निःस्वरूप वस्तूविषयीं भ्रांत होऊन आम्ही कधीं आसक्त होत नाहीं. आम्ही केवळ स्वभावप्राप्त अवस्थेंत संतुष्ट असतों. परपीडादि कष्टकर चेष्टा कधीं करीत नाहीं. आम्हीं आपल्या या आलयांत राहून केवल कालक्षेप करीत असतों. या कर्मदेहाला आम्ही जीवितापासून व मरणापासूनही हटवीत नाहीं. सर्व कामना सोडून नित्य सिद्ध निरतिशयानंदात्मस्वभावानें आम्ही राहतों. आम्ही लोकांच्या जन्म-मरणादि दशा पाहिल्या आहेत. हें सर्व मिथ्या आहे, असा निश्चय करविणाऱ्या स्वप्नादि दृष्टान्तदृष्टीचा विचार केला आहे. खरोखर आमच्या मनानें या चंचल शरीराची आस्था सर्वथा सोडली आहे. त्यांतूनही कल्पान्त होईतों या कल्पवृक्षाच्या प्रभावानेंच आम्हाला खेद होत नाहीं. पण काळाची कला प्राणापानांच्या प्रवाहानें (स्वरोदयशास्त्रप्रसिद्ध उपायानें) आम्हांला समजते. या उच्च पर्वतावर सदाप्रकाश असल्यामुळें दिवस व रात्र यांचा निर्णय होत नाहीं, तथापि आम्हांला आमच्या सूक्ष्म बुद्धीनें कालक्रम कळतो. त्यामुळें मला प्रलयसमयींही फारसा खेद होत नाहीं. शिवाय माझें मन स्थिर झालेलें आहे. ज्ञानामुळें तें विश्रांतियुक्त झालें आहे. संसारव्यवहारजन्य आशापाशांनीं मी परतंत्र होत नाहीं. शांत व धीर दृष्टीनें आम्ही जगन्मायेस पहात असतों. भयंकर दशांमध्येंही आम्ही स्फटिकाप्रमाणें निर्मल असतों. त्यामुळें आम्हांला खेद होत नाहीं. आम्ही जगत्तत्त्वाचा वारंवार विचार करीत असतों. त्यामुळें आम्हांला मोहजन्य खेद होत नाहीं. भगवन्, सर्व भूतें अवश्य नाश पावणारीं आहेत, हें जर निश्चित आहे, तर त्यांस भय कसलें? काळसागरांत वेगानें जाऊन मिळणाऱ्या संसारनदीच्या तीरावर आम्ही तटस्थ होऊन उभे आहों. आम्ही प्राप्त झालेल्या अनिष्टाचा त्याग करीत नाहीं. अप्राप्ताचें ग्रहण करण्याची इच्छा धरीत नाहीं. केवळ शरीरस्थितीच्या उपयोगी असलेला व्यवहार मोठ्या सावधान चित्तानें करतों. पण व्यवहाराचा उच्छेद करणारी आमची दृष्टि मात्र अतिशय क्रूर आहे. आम्हांवर तुमच्यासारख्या शोक—भयरहित व संतुष्ट पुरुषोत्तमाचा मोठा अनुग्रहही आहे. त्यामुळें आम्हांला कशाचेंही

भय वाटत नाहीं. खेदही आमच्या मनाला शिवत नाहीं. आमचें मन व्यवहारापुरतें इतस्ततः जात असलें, तरी रागादिवृत्तींमध्यें आसक्त होत नाहीं. तें नेहमीं परमात्मतत्त्वामध्यें लीन झालेलें असतें. भगवन्, आपल्या आगमनानें तर आज आम्हांला अवर्णनीय धन्यता प्राप्त झाली आहे. आपल्यासारख्या निरिच्छ संतांनींही मजवर अशा रीतीनें येथें येऊन अनुग्रह करावा, यापेक्षां आणखी अधिक कुशल कोणतें असणार ! केवळ आरंभीं रम्य वाटणाऱ्या भोगांपासून कोणता लाभ होणार आहे ? सत्संगचिंतामणीपासून सर्व सार प्राप्त होत असतें. हे मुने, या त्रैलोक्यकमलकोशांत, स्निग्ध, गंभीर, उदार व धीर वाणीनें व मनानें युक्त असणारे आपणच एक धन्य आहां. अहाहा ! खरेंच परमात्म्यास जाणणाऱ्याही माझें पाप आज आपल्या दर्शनानें नष्ट झालें आहे, आणि जन्म व हें दीर्घ जीवित सफल झालें आहे, असें मी समजतों. कारण साधुसंग सर्व भयाचा अपहार करणारा आहे २०.

सर्ग २१—कल्पवृक्षाचें माहात्म्य, प्रलयांतील स्थिति, नियति व विचित्र स्मृति.

भुशुंड—भगवन्, घोर युगक्षोभ झाले, तरी हा अतिशय स्थिर असलेला कल्पवृक्ष कधींही कंपायमान होत नाहीं. लोकान्तरीं विहार करणाऱ्या सर्व भूतांना हा वृक्ष अगम्य आहे. याच्यापर्यंत कोणतेंही भूत पोंचूं शकत नाहीं. त्यामुळें हे साधो, मी येथें सुखानें राहतों. हिरण्याक्षानें सप्तद्वीपवेष्टित धरापीठाला (पृथ्वीला) जेव्हां हरण केलें, तेव्हां दिव्य प्रभावामुळें हा वृक्ष कांपला नाहीं. वराहानें जेव्हां पृथ्वीची पुनः प्रस्थापना केली, तेव्हां तिचा तोल सारखा रहावा म्हणून तिच्यावर दुसरे अनेक पर्वत ठेवले. त्यावेळीं मेरुपर्वतही कांपला; पण या वृक्षामध्यें मुळींच क्षोभ झाला नाहीं. नारायणानें आपल्या हातांच्या भारानें मेरूला वांकवून मंदराला जेव्हां उपटलें, तेव्हांही हा वृक्ष डगमगला नाहीं. जेव्हां देव व असुर यांच्यामध्यें क्षोभ उत्पन्न होऊन चंद्र–सूर्य–मंडलेंही पडलीं, व सर्व जगांत अस्वास्थ्य उत्पन्न झालें, तेव्हांही हा चंचल झाला नाहीं. जेव्हां प्रलयवायूंनीं पर्वतांनाही उडवून मेरूवरील वृक्षांना जमीनदोस्त केलें, कल्पान्तमेघ अंतरिक्षांतून संचार करूं लागले, कालनेमी मेरूला उपटूं लागला, अमृताकरितां झालेल्या युद्धांत गरुडाच्या पंखांच्या वायूनें सिद्धही उलथून पडले,

गरुडाच्या जन्मानें भयभीत होऊन चळचळ कांपूं लागलेल्या पृथ्वीला संकर्षण शेषाकार होऊन धारण करूं लागला, गरुड उडून ब्रह्मांडास गेला, आणि शेष सर्व पर्वत व प्राणी यांस दुःसह असलेल्या कल्पाग्नीच्या ज्वाला सर्व फणांतून सोडूं लागला, तेव्हांही हा महावृक्ष कंपायमान झाला नाहीं. हे मुनिश्रेष्ठा, तेव्हां अशा प्रभावशाली श्रेष्ठ वृक्षावर निवास करणाऱ्या मला आपत्ति कोठून येणार? कारण दुष्टस्थानीं निवास केल्यास आपत्ति येत असतात.

श्रीवसिष्ठ—पण हे महाबुद्धे, कल्पांतसमयीं उत्पातवायु वाहूं लागून चंद्र-सूर्यही गळून पडूं लागले असतां तूं संतापरहित कसा असतोस?

श्रीभुशुंड—मुने, सहस्र महायुगें संपलीं असतां जगत्स्थितीचा व्यवहार जेव्हां लुप्त होतो, तेव्हां कृतघ्न जसा सन्मित्राचा त्याग करतो, त्याप्रमाणें मी या घरट्यास सोडतों. सर्व कल्पनांचा त्याग करून मी आकाशांतच स्थित होतों. त्यावेळीं माझीं सर्व अंगें निश्चलस्वभाव होतात व मन वासनारहित बनतें. जेव्हां आदित्य पडतात व पर्वत उलतात, तेव्हां मी वरुणच आहें, अशी चित्तांत निरंतर भावना करून मी राहतों. हिला वारुणी धारणा असें नांव आहे. जेव्हां अति श्रेष्ठ पर्वतांचे तुकडे उडविणारे प्रलय वायू वाहूं लागतात, तेव्हां मी पार्वती (पर्वतसंबंधी) धारणा करून आकाशांत राहतों. जेव्हां ब्रह्मांड जलमय होऊन एक समुद्र बनतो, तेव्हां मी वायवी (वायुरूप) धारणा धरून राहतों. याप्रमाणें उत्तरोत्तर धारणा वाढवीत ब्रह्मांडाच्या (स्थूल—सूक्ष्म समष्टीच्या) पार जाऊन मी अव्याकृत अवस्थेस पोंचतों. नंतर तेथें तत्त्वांच्या शेवटीं असलेलें जें भूमा नांवाचें पद त्यामध्यें, निद्रेप्रमाणें, एकरस निर्विकल्प समाधि—अवस्थेनें मी असतों. मी त्या आनंदावस्थेंत किती वेळ असतों म्हणून विचाराल तर तेंही सांगतों—प्रळयावधि संपून सृष्टिकाळाला आरंभ झाल्यावर कमलोद्भव जगदुत्पत्ति करूं लागला म्हणजे मीही पुनः ब्रह्मांडांत प्रवेश करून या पक्ष्यांच्या निवासस्थानीं येऊन राहूं लागतों.

श्रीवसिष्ठ—हे पक्षींद्रा, तूं असा धारणांच्या योगानें प्रळयसमयींही निद्रित पुरुषाप्रमाणें राहतोस, तसे दुसरे योगी मुक्त न होतां स्वशरीरानें कां रहात नाहींत?

श्रीभुशुंड—हे ब्रह्मन्, मी मात्र असें राहवें व त्यांनीं राहूं नये ही परमेश्वराची नियति दुर्लंघ्य आहे. प्रत्येक प्राण्याच्या प्रारब्धाप्रमाणें होणारी जी परमेश्वराची सत्य संकल्परूप इच्छा तीच नियति होय. प्रत्येकाचें आपापल्या प्रारब्धाप्रमाणें असणें हा स्वभावाचा निश्चय आहे. त्याविषयीं हें असें कां व तें तसें कां नाहीं; असें म्हणून स्वबुद्धीनेंच निर्णय करतां येत नाहीं. भोक्त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें सृष्टींतील पदार्थ उत्पन्न होत असल्यामुळें प्रत्येक कल्पामध्यें हा तरु पुनः पुनः असाच निर्माण होण्यास माझा संकल्पच कारण आहे.

श्रीवसिष्ठ—पक्षिराज, तूं मोक्षासारख्याच अंतरहित दीर्घ आयुष्याचा अनुभव घेत आहेस. यास्तव फार फार प्राचीन अर्थाचा निर्देश करण्यासही तूं समर्थ आहेस. तूं ज्ञानविज्ञानसंपन्न, धीमान्, व ज्यांची मनोगति योगयोग्य आहे, असा आहेस. तूं अनेक प्रकारच्या मोठमोठ्या सृष्टींच्या अनेक उत्पत्ति व नाश यांना पाहिलें आहेस. यास्तव हे कल्याण, तुला या जगत्क्रमांतील कोणत्या चमत्कारांचें विशेष स्मरण होत आहे ?

श्रीभुशुंड—हे सर्वोत्तम, जिच्या पृष्ठप्रदेशीं शिला व वृक्ष नाहींत, जिच्यामध्यें तृण व वेली उगवलेल्या नाहींत, जी पर्वत व अरण्यें यांनीं रहित आहे व जी सहस्त्रावधि वर्षें भस्मानें भरलेली आहे, अशा पृथ्वीचें मला स्मरण आहे. जिच्या व्यवहाराकरितां चंद्र—सूर्य उत्पन्न झालेले नसून त्यामुळें जी गर्द अंधकारांत पडलेली आहे, अशा पृथ्वीला मी पाहिलेलें आहे. पुढें उत्तरोत्तर तिच्या पृष्ठभागीं विविध पदार्थ व प्राणी कसे उत्पन्न झाले तेंही मला माहीत आहे. देव व असुर यांच्या संग्रामाचे वेळीं तिची कशी दुर्दशा होत होती, तें मला अजून आठवतें. कांहीं काल दैत्यांच्या अंतःपुराप्रमाणें झालेल्या हिला मी या माझ्या डोळ्यांनीं अवलोकन केलें आहे. दोन युगांचा काल लोटे तों हिच्यावर नानाप्रकारच्या वृक्षांची अतिशय दाटी झाली होती. पुढें चार युगें ही नुस्त्या पर्वतांनींच परिपूर्ण होती. त्या दोन्ही वेळीं हिच्यावर लोकांचा संचार मुळींच होत नव्हता. दहा सहस्त्र वर्षें ही मेलेल्या दैत्यांच्या हाडांच्या ढिगांनीं व्यापलेली होती. ज्यांतील सर्व आकाशचर वैमानिक भयानें गुप्त झाले आहेत, असें अंतरिक्ष व वृक्षरहित पृथ्वी यांना पाहिल्याचें मला आठवतें. त्यावेळीं हे दोन्ही लोक

तमोमय झाले होते. दक्षिणेंत अगस्त्य अद्यापि गेलेला नव्हता व विंध्य गर्वानें अतिशय वाढला, हें मला ठाऊक आहे. मुने, या व अशाच दुसऱ्याही अनेक वृत्तान्तांचें मला स्मरण होत असतें. पण तें सर्व सांगत बसण्यांत काय तात्पर्य आहे ? मी आतां सार सांगतों, तेवढें ऐका, म्हणजे झालें.

आजवर शतशः मनु व ब्रह्मदेव होऊन गेलेले मीं पाहिले आहेत. त्यांच्या अतिशय मोठ्या प्रभावामुळें ते शेकडों विलक्षण कृत्यें करीत असत. ब्रह्मांडशरीरांत उत्पन्न झालेला विराट् कांहीं काल स्वात्मतत्त्वाचें पर्यालोचन करीत शांत चित्तानें बसला होता, हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. देव व असुर यांनीं रहित असलेली ही सृष्टि माझ्या अवलोकनांत आली आहे. सर्व प्रकाशांचा समूह असें ब्रह्मांड मीं पाहिलें होतें. हरहर ! कलियुगांतील मद्यपान करणारे ब्राह्मण, देवतांची निंदा करणारे शूद्र, व ज्यांनीं अनेक पति केले आहेत अशा साध्वी स्त्रिया मी या डोळ्यांनीं पाहिल्या आहेत. समुद्राला निर्माण करणाऱ्या प्रियव्रताच्या पूर्वी सर्व भूपीठ वृक्षांनीं भरलें होतें. हा चतुर्विध समुद्र नव्हता. व त्यावेळीं भृगुप्रभृति पुरुष स्त्रीपुरुष-संगावांचून मानससृष्टीनें उत्पन्न होत होते. ही भूमि जलामध्यें मग्न झाली असतां जनलोकादि प्रकाशबहुल लोकांचा व्यवहार मात्र होत होता. त्यावेळीं पर्वत, भूमि यांचें तर नांवच नको; पण देवही अंतराळीं आकाशाचा आश्रय करून रहात होते. योगसिद्ध मानवांनींही देवांचेंच अनुकरण केलें. त्याकाळीं चंद्रसूर्यांचा प्रकाशही नव्हता. इंद्र, राजे, उत्तम, मध्यम व अधम जीव, नव्हते. दिशा अंधकारांनीं भरलेल्या होत्या.

मुने, मी येथवर मागच्या अनेक कल्पांतील कांहीं आश्चर्यांचें वर्णन केलें. आतां या कल्पाचें थोडेंसें वर्णन करतों. पण तें या कल्पांतील दुसऱ्याही अनेक दीर्घायूंना माहीत आहे. सृष्टीच्या प्रारंभाची कल्पना, त्रिभुवनाचा विभाग, सात कुलपर्वतांची स्थापना, जंबूद्वीपाची पृथक् स्थिति, वर्ण, वर्णधर्म व विद्या यांची उत्पत्ति, भूमंडलाचा विभाग, नक्षत्र-चक्र व ध्रुवचक्र यांची रचना, चंद्र—सूर्यादिकांची उत्पत्ति, इंद्र व उपेंद्र यांची व्यवस्था, पृथ्वीचा हिरण्याक्षानें केलेला अपहार व वराहानें केलेला उद्धार, देव, दानव, मानव इत्यादिकांमध्यें राजांची स्थापना, मत्स्यावतारांतील

वेदांना परत आणणें, मंदराचें उन्मूलन, अमृताकरितां समुद्रमंथन, ज्याला पंखही फुटलेले नाहींत अशा अवस्थेतील गरुड, सागरांचा संभव, इत्यादिक जे अवश्य स्मर्तव्य अर्थ ते मीं पाहिलेल्या चमत्कारांच्या अपेक्षेनें स्वल्प आहेत व माझ्यापेक्षां न्यून वयानें युक्त असलेल्या तुमच्या सारख्यांनाही ते माहीत आहेत.

सारांश हे ब्राह्मणवर्य, ज्याला दीर्घ आयुष्य प्राप्त झालें आहे असा हा मी, या कल्पांत प्रसिद्ध असलेल्या गरुडवाहनाला हंसवाहन ब्रह्मदेव होऊन देव-दैत्यादि सृष्टि करीत असतांना पाहिलें आहे. पुढें त्याच हंसवाहन चतुर्मुखाला वृषभवाहन रुद्र होऊन संहार करितांना पाहिलें आहे व पुनः वृषभवाहनाला विष्णु शरीर धरून पालन करितांना अवलोकन केलें आहे. खरोखर हें मोठेंच आश्चर्य व रहस्य आहे. २१.

सर्ग २२—वसिष्ठाचे आठ जन्म, क्षीरसागराचें मंथन इत्यादि आणखी पाहिलेले चमत्कार.

भुशुंड—भगवन्, त्यानंतर या जगामध्यें तुम्ही, भरद्वाज, पुलस्त्य, अत्रि, नारद, इंद्र, मरीचि, पुलहादि मुनि, सनत्कुमार, गौरीप्रभृति देवी, मेरु-मंदरादि पर्वत, हयग्रीव, हिरण्याक्षादि दानव, शिबि, पृथु इत्यादि राजे, दत्तात्रेय, व्यास, वाल्मीकि, शुक इत्यादि महात्मे, व दुसरेही अनेक मोठे जीव उत्पन्न झाले. पण हल्लींच्या सर्गांतील जीवांप्रमाणें त्यांची गणना कोणाला करितां येणार आहे? मुने, ब्रह्मपुत्र अशा तुमचा हा, आठवा जन्म आहे असें मला आठवतें. यापूर्वीं मागच्या आठव्या जन्मांत तुम्हीं मला भेटलां होता. पण मुनिराज, आपण कदाचित् आकाशापासून, कदाचित् जलापासून, कदाचित् वायूपासून इत्यादि भिन्न भिन्न कारणांपासून झाला आहां. कारण सर्व कल्पांमध्यें निरनिराळ्या अधिकारी पुरुषांचें नांव व रूप जरी एकसारखेंच असलें, तरी सर्वांचा आचार, व रचना एकसारखीच नसते. कदाचित् सारखी असते व कदाचित् नसते. या वेळीं ज्या प्रकारची ही सृष्टि आपण पहात आहों, तशाच प्रकारच्या या पूर्वीं तीन सृष्टि झाल्याचें मला आठवतें. एकच रूप, आचार व आकार यांस धारण करणाऱ्या सम आयुष्यानें युक्त असलेल्या व असुरांनीं न चाळविलेल्या देवांचे दहा

सर्ग मी पाहिले आहेत. मुने, पाण्यांत बुडालेल्या पृथ्वीला पांचदा कूर्मानेंच वर काढलें. वराहानें नाहीं, असें मी पाहिलें आहे. बारा वेळां मी समुद्र-मंथन पाहिलें आहे. हिरण्याक्षानें सर्वौषधिरसांनीं युक्त असलेल्या या पृथ्वीला माझ्या देखत तीनदां रसातळास नेलें. हरीनें मध्यें मध्यें रेणुकापुत्र होऊन आजवर सहादा निःक्षत्रिय पृथ्वी केली आहे. शंभर कलियुगें, शंभरदां हरीनें दानवांना उन्मार्गी करण्यासाठीं घेतलेला बुद्धावतार, तीसवेळां शंकरानें केलेला त्रिपुरदाह, दोनदां केलेला दक्षयज्ञाचा विध्वंस, दहादां केलेला शक्रपराभव, बाणासुरासाठीं हरीशीं केलेले आठ संग्राम इत्यादिकांचें मला चांगलें स्मरण आहे. प्रत्येक युगांतील पुरुषांच्या न्यूनाधिक बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें ब्रह्मचर्य, गुरुशुश्रूषा, भूशयनादि न्यूनाधिक क्रिया व शिक्षादिअंगाभ्यास यांनीं युक्त असलेल्या वेदांचें मला चांगलें स्मरण आहे. अर्थ एकच असला तरी अनेक पाठांनीं युक्त असलेलीं, पुराणें वेदज्ञ विद्वानांनीं प्रतियुगीं निर्माण केलेलीं मला आठवतात. अशाच अधिकारी पुरुषांनीं रचलेले अनेक इतिहासही मला माहीत आहेत. रामायण या नांवाचा महा आश्चर्यरूप इतिहास एक लक्ष ग्रंथात्मक असून तें एक मोठें ज्ञानशास्त्रच आहे असें मला वाटतें. रामाप्रमाणें वागावें; रावणाप्रमाणें परपीडात्मक विलास करूं नये; असा उपदेश करण्याच्या उद्देशानें तें रचलेलें आहे. पण आतां तो आणखीं बत्तीससहस्र ग्रंथात्मक महारामायण नांवाचा वसिष्ठ-रामसंवादरूप ग्रंथ होणार आहे. मला त्याचें ज्ञान दिव्यदृष्टीनें झालेलें असून योग्यसमयीं तुम्हांलाही तें (अर्थज्ञान) होईल. हें वासिष्ठरामायण पूर्व कल्पांतील वाल्मीकीनें किंवा त्याच नांवाच्या दुसऱ्या जीवानें केलेलेंच आहे. पण त्याचा व्यवहार करणाऱ्या लोकांच्या परंपरेचा उच्छेद झाल्यामुळें तेंही नष्ट झालें आहे. पण आतां पुनः तें बाराव्या वेळीं निर्माण होणार आहे. (या पूर्वी तें अकरावेळां झालें आहे) याच्याच सारखें भारत या नांवाचें दुसरें एक ग्रंथरत्न व्यासानें केलेलें असून तें आतां उच्छिन्न झालें आहे. पण आतां पुनः सातव्यांदां तेंच स्वतः व्यास किंवा व्यास या नांवाचा दुसरा कोणी करणार आहे.

हे मुनीश्वरा, अशीं आणखीं दुसरींही अनेक आख्यानें व शास्त्रें प्रतियुगीं निर्माण झालेलीं असून विचित्र रचनेनें युक्त असलेलीं तीं सर्व मला

आठवतात. सारांश हे साधो, प्रतियुगामध्यें पुनः पुनः तेच तेच किंवा अन्य अन्य पदार्थसमूह निर्माण होत असतात. राक्षसांच्या क्षयाकरितां भूमीवर अवतार घेणाऱ्या हरीचे राम-कृष्णादि अवतार मी आजवर अनेक पाहिले आहेत. ही जगन्मयी भ्रांति कधीं असते व कधीं नसते. हिची अवस्था सर्वप्रकारें पाण्यावरील बुडबुड्यासारखी आहे. तिचा आकार कधीं सम असतो. व कधीं विषम असतो. तिच्यामध्यें उत्पन्न होणाऱ्या जीवांचीही सदा एक दशा नसते. प्रत्येकाचे निरनिराळे स्वभाव, भिन्न भिन्न आचार, पृथक् कर्में व अगदीं परस्पर विलक्षण आकार असतात. हे ब्राह्मणा, याप्रमाणें प्रत्येक मन्वन्तरांत जगाचा क्रम विपर्यस्त झाला असतां, रचना बदलून गेली असतां व प्रख्यात जन हा लोक सोडून गेले असतां माझे निरनिराळेच मित्र व बांधव होत असतात. भृत्य व आश्रमही प्रति मन्वंतरीं बदलतात. कधीं मी विंध्यकच्छांतील एकान्त स्थानीं असतों, कधीं सह्याद्रीवर घर करून राहतों, कधीं दर्दुरावर निवास करतों. कधीं हिमालयवासी होतों. कधीं मलयाचलाचा आश्रय करतों व कधीं प्राचीन रचनेनेंच युक्त असलेल्या या पर्वतावरील या आम्रवृक्षाच्या शाखेवर आपलें घरटें करतों. सारांश, हे मुनिनायका, ज्यांना आदि व अंत नाहीं अशा या अनेक गत युगांमध्यें हा वृक्ष अशाच रचनेनें युक्त होऊन वारंवार उत्पन्न झालेला आहे. तो माझ्याप्रमाणें चिरंजीवी नाहीं. तर त्याच्यांतील जीव प्रतिमन्वंतरीं बदलत असतो. पण शोभा व आकार यांत फरक पडत नाहीं. माझा पिता चंडकाक जिवंत असतांना जी या उत्तम वृक्षाची शोभा होती तीच आतांही आहे. पर्वत, दिशा यांचीही हीच स्थिति आहे. पूर्वी जी उत्तर दिशा होती व जो मेरु पर्वत होता तीच दिशा किंवा तोच पर्वत आतां नाहीं. तर या वृक्षाप्रमाणेंच त्यांचेंही आकारमात्र साम्य आहे. पण माझी स्थिति याहून अगदीं भिन्न आहे. मी याच एका देहानें ब्रह्मदेवाच्या अनेक रात्री घालविल्या आहेत. कारण कल्पान्तीं वर सांगितलेल्या धारणापूर्वक स्थिर केलेल्या निर्विकल्पक समाधीच्या शेवटीं पुनः उत्पन्न झालेल्या सर्गास पाहून तोच हा मेरु, तोच हा वृक्ष, असें मी ओळखतों. त्यावरून माझ्या शरीराचा नाश होत नाहीं, असें मला वाटतें. कारण त्याचा जर नाश झाला असता तर तो हा अशी ओळख पटली नसती. त्याच-

प्रमाणें दिशादिकांच्या रचनेंत थोडेंसें पडलेलें अंतरही मला कळतें. प्राच्यादि दिशांचा व्यवहार सूर्यचंद्र—नक्षत्रादि ज्योतींच्या उदयास्तावरून व मेरूच्या संनिवेशावरून होतो. एकाद्या कागदावर चित्र काढून ठेवावें व तें उभें आडवें तिरकस इत्यादि करूनही जरी फिरविलें तरी त्यांतील परस्पर सापेक्ष रचना जशी बदलत नाहीं, त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति आहे. दिशादिकांप्रमाणें या सर्व जगालाही नियतरूपता नाहीं. म्हणूनच त्याला सत् किंवा असत् म्हणतां येत नाहीं. तो केवळ बुद्धिभ्रम आहे. आत्म्याच्या मायिक विक्षेपशक्तीचा हा सर्व विकास आहे. यांत पुत्र पिता होतो व शत्रु मित्र होतो. स्त्रीभावास प्राप्त झालेल्या शेकडों पुरुषांना व पुरुष झालेल्या शेकडों स्त्रियांना मी पाहिलें आहे. हे मुनीश्वरा, कलियुगांत कचित् कृतयुगाचे आचार व कृतयुगांत कचित् कलियुगाचे आचार आमच्या दृष्टीं पडलेले आहेत. त्रेता व द्वापर यांतही असाच धर्मसंकर झालेला आढळतो. ज्यांना वेद—वेदार्थांचें ज्ञान नाहीं व जे स्वसंकेतानुरूप विहार करीत आहेत, असे निरर्गल आचारांचे कांहीं प्राणीही मी कचित् पाहिले आहेत. हे ब्रह्मन्, सहस्र चतुर्युगें संपलीं असतां वेधा जगद्रूपाचा संहार करून जलांत शयन करितो, व योगनिद्रेच्या मिषानें परमात्म्याचें ध्यान करूं लागतो. पण तो असा ध्यान करूं लागला असतां सुर, असुर व मानुष या सर्वांसह सर्व जगत् शून्य झाल्याचें मीं पाहिलें आहे.

परंतु याप्रमाणें जगाचा क्षय झाला असतांही (उत्पत्तिप्रकरणांत सांगितलेल्या) ऐंदव प्रजापतींच्या मनःसंकल्पानें उत्पन्न झालेल्या, पार्थिवाकाररहित, व प्राणवायुप्राय भूतांनीं व्यापलेल्या दहा सर्गांस पाहिल्याचें मला आठवतें. सारांश, हे मुनिवर्य, मी प्रतिकल्पामध्यें विचित्र स्थानें, विचित्र कार्यें, विचित्र आकार इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या अशा अनेक चमत्कारांस पाहिलें आहे २२.

सर्ग २३—ज्या दोषांचा त्याग केला असतां मृत्यु बाधा करीत नाहीं, व मन ज्याच्या परायण करणें प्रशस्त आहे तें येथें सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—हे महाबाहो रामा, त्या कल्पवृक्षाच्या शाखेवर बसलेल्या पक्षिश्रेष्ठाला मी जिज्ञासेनें पुनः असें विचारलें—हे विहंगराजेंद्रा, या जगाच्या कोशांत व्यवहार करणारांच्याही देहास मृत्यु बाधा कशी करीत नाहीं ?

६ चिरंजीवकरण—सर्ग २३.

भुशुंड—हे सर्वज्ञ ब्राह्मणा, स्वतः जाणत असूनही तुम्ही केवळ माझी परीक्षा पाहण्याकरितां मला विचारीत आहां. प्रभु आपल्या भृत्यांना असेंच युक्तीनें बोलावयास लावीत असतात. तथापि, हे भगवन्, आपण मला जें कांहीं विचारीत आहां तें मी तुम्हांला सांगतो. कारण आज्ञे-प्रमाणें वागणें हेंच संतांचें मुख्य आराधन होय, असें म्हणतात. मुने, सर्व दोषांचा आधार वासना आहे, व तिचा नाश हाच मृत्यूला तरण्याचा मुख्य उपाय आहे. ज्यांत दोषरूपी मोत्यें ओवलेलीं आहेत, अशी वासना-तंतूंची माळ ज्याच्या हृदयांत नसते, त्याला मृत्यु कांहीं करूं शकत नाहीं. देहरूपी वृक्षास कापणाऱ्या निःश्वासरूपी करवती ज्याच्यापासून उद्भवतात व ज्या स्वतः देहवृक्षाच्या हस्तपादादि शाखांस भोकें पाडणाऱ्या किडी आहेत, अशा मनोव्यथा ज्याला जर्जर करीत नाहींत, त्याला मृत्यु मारीत नाहीं. चिंता व आशा ज्याला जाळीत नाहींत, ज्याचें मनोरूप बिळ राग-द्वेषविषानें भरलेलें नसतें, ज्याला लोभसर्पानें दंश केलेला नसतो, शरीरसागरांतील जणुं काय वडवाग्नीच असा कोप सर्व विवेक-जलाचें प्राशन करून ज्याला जाळीत नाहीं, तिळांच्या मोठ्या राशीला जसा घाणा, त्याप्रमाणें ज्याला मदन चिरडून पीडित नाहीं, एका निर्मळ व परम पावन पदाचे ठायीं ज्यानें चित्ताला विश्रांत केलें आहे, त्याला मृत्यु मारीत नाहीं. ज्याचें मन मर्कटासारखें चंचल नसतें, त्याला मृत्यूचें मुळींच भय वाटत नाहीं.

हे ब्राह्मणा, हेच महादोष संसारव्याधींचीं कारणें आहेत. पण ते (दोष) एका समाहित (-शांत, वृत्तिरहित) चित्तालाच कांहीं करूं शकत नाहींत. शारीरिक व मानसिक दुःखें एका समाहितचित्तालाच व्याकुळ करूं शकत नाहींत. ज्यांच्या चित्ताला समाधानासारख्या महागुणाचा लाभ झालेला असतो, त्यांच्या दृष्टीनें कशाचा अस्त होत नाही. व कोणाचा उदय होत नाहीं. त्याला कशाचें स्मरण नसतें व कशाचें विस्मरणही होत नाहीं. फार काय पण त्याला सुषुप्ति व जाग्रदवस्था यांचेंही भान राहत नाहीं. ज्याचें चित्त समाहित असतें त्याला हृदयाकाशास अंध करून सोडणाऱ्या व कोपकामादि विकारांपासून उत्पन्न झालेल्या चिंता पीडा देत नाहींत. ज्याचें चित्त शांत असतें, तो यथाशास्त्र व्यवहार करीत

असला तरी वस्तुतः बुद्धिपुरःसर कांहीं देत नाहीं; कांहीं कोणापासून घेत नाहीं; कशाचा त्याग करीत नाहीं व याचना करीत नाहीं आणि या सृष्टीमध्यें जे जे धनादि दुष्ट अर्थ, क्षेत्रगृहादि आरंभ, राग-द्वेषादि गुण, व ज्या दुष्ट नीति आहेत, त्यांतील कोणी एकही शांत-चित्ताला बाधा करूं शकत नाहीं. सर्व प्रकारचीं मोठमोठीं सुखें शांत-चित्ताच्या मागोमाग धांवत असतात. परिणामी हितकर, सत्य, अपाय-रहित, भ्रमरहित, व भोगाभिलाषशून्य असें जें तत्त्व आहे तत्पर मन करावें. चित्ताला व्याकुळ करणारें अनेकत्वपिशाच ज्याला कांहीं करूं शकत नाहीं तत्पर मन करावें. जें सर्व अवस्थांमध्यें आत्मसुख देतें व जें दीर्घकाळ परम उचित, मधुर व हितकर तत्त्व आहे, तत्पर मन करावें. जें अनंत, मनःपथ्यकर, तथ्य, सर्व अवस्थांमध्यें अनुगत व समस्त साधूंकडून सेवित आत्मसुख तत्पर मन करावें. जो बुद्धीच्या पलीकडे असलेला प्रकाश, जें आद्य व पर अमृत, व जें अनुत्तम सौभाग्य, त्या निरतिशय आनंदामध्यें मन लावावें. अमर (देव), असुर, गंधर्व, विद्याधर, किन्नर व अप्सरा यांनीं युक्त असलेल्या स्वर्गांत सुस्थिर व शुभ कांहीं नाहीं. बा मुने, विविध वृक्ष, नर, नरपति, पर्वत, नगरें, ग्राम, नद्या, समुद्र, इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या भूतलावर शोभन व स्थिर असें कांहीं नाहीं. त्याचप्रमाणें नाग, असुर, असुरांगना इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या पाताळांतही शोभन व स्थिर कांहीं नाहीं. आधिव्याधियुक्त, दुःखपूर्ण व नित्यतुच्छ अशा क्रिया-फळांमध्यें शुभ व स्थिर कांहीं नाहीं. चित्तास चंचल करणाऱ्या व बुद्धीमध्यें विकार उत्पन्न करणाऱ्या मानसक्रियाफलांत, मनोमय सागरास क्षुब्ध करून सोडणाऱ्या संकल्पविकल्पांत व अति अद्भुत व तरवारींच्या धारेसारख्या दुःखद इंद्रियचेष्टांमध्यें शुभ व स्थिर कांहीं नाहीं. भूतलाचें आधिपत्य, देवरूपता, पाताळाचें राज्य, इत्यादिकांतील कांहीं स्थिर नाहीं. म्हणूनच विचारी सज्जनांचें मन अशा कोणत्याही अशाश्वत व तुच्छ पदा-र्थांमध्यें आसक्त होत नाहीं. चित्तामध्यें आकुलता उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांचा विचार करणें व पांडित्य संपादन करणें, लोकानुरंजनसामर्थ्य अंगीं आणणें किंवा भारतादि कथावर्णनाचें चातुर्य मिळविणें, हेंही प्रशस्त नव्हे. आधिमय दीर्घ जीवित बरें नव्हे. सर्वव्याधिरहित असका

तरी दुःखाचें कारण, अशी जी दृढ मूढता, तिनें युक्त असल्यामुळें, मरणही बरें नव्हे. नरकांतील दुःखभोगानें पापक्षय होत असला, तरी तो सर्व पापजन्मांची परमसीमा असल्यामुळें बरा नव्हे. सर्व भुवनांचें आधिपत्यही प्रशस्त नाहीं. पण मतिमूढ पुरुषांस जगांतील या सर्व रचना व अवस्था अति रम्य वाटतात. तथापि चंचलतारूप दोषानें कलुषित झालेल्या त्यांच्यामध्यें महात्मे दीर्घकाल आसक्त कसे होणार ? २३.

सर्ग २४—देहनाड्या, षट्चक्र, प्राणस्पंदविभाग इत्यादिकांसह प्राणचिंता.

श्रीभुशुंड—भ्रमरहित, अपायरहित, सर्व ज्ञानांमध्यें श्रेष्ठ, व अति उन्नत अशी आत्मचिंता ही एकच दृष्टि आहे. भगवन्, सर्व दुःखांचा अंत करणारी, फार दिवसांपासून झालेला दुःस्वप्नरूप भ्रम घालविणारी, निरतिशय भूमानंदरूप प्रत्यगात्मांगणांमध्यें संचार करणारी व सर्व अनर्थांचा क्षय करणारी एक स्वात्मचिंताच आहे. ती सर्व संकल्परहित आहे. तुमच्या सारख्यांना सुप्राप असली, तरी आमच्या सारख्यांना दुष्प्राप आहे. कारण सामान्य बुद्धीचे पुरुष समस्तकल्पनारहित व सर्वांच्या पराकाष्ठेस पोंचलेल्या या पदास कसे प्राप्त होणार ? महामुने, या आत्मचिंतेच्या अनेक सख्याही आहेत. विज्ञानानें शीतल झालेल्या व आत्मचिंतेशीं किंचित् साम्य पावलेल्या त्या अनेक विलासिनी सख्यांतील एका प्राणचिंतेचा मी आश्रय केला आहे. ती सर्व दुःखांचा क्षय करणारी, सर्व सौभाग्यांस वाढविणारी, व या दीर्घ जीवितास कारण होणारी आहे.

श्रीवसिष्ठ—हे रामा, असें बोलणाऱ्या त्या मुनीला मी स्वतः जाणत असूनही सहज असें विचारलें.—हे साधो, तूं सर्व संशयांचा उच्छेद करणारा आहेस. तुझें जीवित अत्यंत दीर्घ आहे. वास्तव प्राणचिंता म्हणजे काय, तें मला सांग.

श्रीभुशुंड—मुने, आपण सर्ववेदान्तज्ञ व त्याविषयींचे सर्वांचे संशय घालविणारे आहां. पण असें असतांनाही मज कावळ्याची केवळ थट्टा करण्यासाठीं आपण मला विचारीत आहां, असें दिसतें. अथवा तुमच्यासारख्या पूज्यांच्या पुढें, हें प्राणदर्शन पुनः विशेष रीतीनें जाणण्याकरितां मला तुमच्या या प्रश्नांचें उत्तर देणें अवश्य आहे. भगवन्, या भुशुंडाला जीवित देणारें, त्याला आत्मलाभ देणारें, हें प्राणसमाधान ऐका. प्रभो,

देह हें मनोरम गृह आहे, असें पहावें. यांत कफ, वात व पित्त असे तीन महास्तंभ आहेत. त्याला नऊ द्वारें आहेत. ज्ञानेंद्रियपंचक, कर्मेंद्रियपंचक, प्राणपंचक, भूतपंचक, अंतःकरणचतुष्टय, अविद्या, काम व कर्म यांचें बनलेलें पुर्यष्टक हेंच त्यांतील कलत्र (भार्या) व इतर स्वजन आहेत. अहंकारगृहस्थ ह्याचें सर्वतः परिपालन करीत असतो. अंतःसाक्षिरूपानें तुम्हीही मी वर्णन करीत असलेल्या या देहगृहाचा अनुभव घेतां. दोन चांगले कान हींच त्यावरील दोन शिरोगृहें (माड्या) आहेत. केंस हेंच वरील आच्छादन (छप्पर) आहे. मोठाले दोन नेत्र ह्याच त्याला दोन खिडक्या आहेत. तोंड हेंच त्याचें मुख्य व विस्तृत द्वार आहे. दोन हात व कुशी ह्याच त्याच्या पडव्या आहेत. दातांची पंक्ति याच केसरमालेनें त्याचें मुखरूपी मुख्य द्वार भूषित केलेलें आहे. शब्द, स्पर्श इत्यादिकांच्या आगमनाची वार्ता आंत कळविणारे ज्ञानेंद्रियरूप पांच द्वारपाल या गृहाच्या सभोंवार सतत पहारा करीत असतात. लिंगदेहाच्या द्वारा सर्व गृहास व्यापणाऱ्या आत्मप्रकाशानें तें सतत प्रकाशित झालेलें असतें. विशेषतः जागरप्रसंगींतर नेत्रांतील कनीनिकासंज्ञक वरच्या उंबऱ्यावर त्याच्या स्वामीची बसण्याची जागा नियत केलेली असते. आपल्या गृहांना जसा आपण जल, मृत्तिका व गोमय यांचा लेप देतों, त्याप्रमाणें या देहगृहाला रक्त, मांस व वसा यांचा लेप दिलेला असतो. शिरांच्या समूहानें तें चांगलें वेष्टिलेलें असतें. स्थूल अस्थिकाष्ठांनीं तें दृढ केलें आहे. त्याच्या त्वचारूपी भिंतीही सुदृढ आहेत.

या देहगृहाच्या मध्यें इडा व पिंगला या नांवाच्या दोन सूक्ष्म नाड्या डाव्या व उजव्या बाजूस आहेत. त्या स्पष्ट दिसत नाहींत. पण प्राणाच्या संचारावरून त्यांचें अनुमान करतां येतें. सर्व प्राणशक्तींचें आश्रयभूत, बाहात्तर सहस्र नाड्यांचें मूळ, संपुटाकार व एकमेकांस मिळालेल्या कमळांच्या तीन जोड्यांच्या आकाराचें पुरीतत् नांवाचें हृत्पद्मयंत्रत्रय आहे. तें अस्थिमांसमय, मृदु व कोमल असून त्याला खालीं व वरही नाल आहे. नासाग्रापासून पादान्तापर्यंत सकल देहाकाशांत संचार करणाऱ्या चंद्रनांवाच्या अपान वायूच्या अमृतसेकानें त्याचीं दलें विकास पावतात. तीं (पानें) हालूं लागलीं म्हणजे वायु पुरीततूशीं संबद्ध असलेल्या सर्व

नाड्यांच्या छिद्रांत प्रवेश करून त्यांच्या द्वारा सर्व शरीरभर पसरतो. म्हणजे बाहेर अरण्यादिकांत लतांच्या पानांस वायूचा स्पर्श झाला असतां तीं पानें जशीं स्वतः हालूं लागून त्याला सर्वतः पसरतात, त्याप्रमाणेंच हा वरील प्रकार होतो. याप्रमाणें वृद्धि पावलेला वायु हृदय, पायु, नाभि, कंठ व सर्वांग अशीं अनेक स्थानें करून प्राणादि पांच संज्ञांस प्राप्त होतो. तो वर—खालीं असणाऱ्या बहात्तर सहस्र नाड्या या ज्यांच्या प्रतिशाखा आहेत, अशा एकशें एक नाड्यांमध्यें प्रवेश करून सर्व देहांत पसरतो. त्या हृदय-वायूच्या विचित्र आचारावरून त्याला प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान अशीं विचित्र नांवें प्राप्त झालीं आहेत

या हृत्पद्मयंत्रत्रयांत सर्व प्राणशक्ति आहेत. चंद्रबिंबांतून जसे किरण, तशा त्या नाड्यांच्या द्वारा प्राणांबरोबर सर्व शरीरांत खालीं व वर पसरतात. अन्नरसाला सर्व देहभर पसरण्याकरितां त्या (प्राणशक्ति) नाड्यांतून जातात, येतात, आकर्षण करितात, नेतात, विहार करितात, वर उडतात, व लागल्याच खालीं पडतात. असो; त्या या हृत्पद्मगत वायूला प्राण असें म्हणतात. हे मुने, याचीच एक शक्ति नेत्रांचें प्रस्पंदन करविते. एक स्पर्शाचें ग्रहण करते. एक नासिकेच्या द्वारा निःश्वास—प्रश्वासरूपानें सतत वहात राहते; एक अन्नाला जीर्ण करते (पचविते); एक वचनें बोलते. बा मुने, असेंच आणखी अधिक वर्णन करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? ज्या प्रमाणें सूत्रधार सूत्र हालवून बाहुल्यांकडून विविध चेष्टा करवितो, त्याप्रमाणें हा भगवान् वायु शरीरांतील सर्व चेष्टा करतो.

मुने, ऊर्ध्व गमन करण्याचा व अधोगमन करण्याचा संकेत करून प्राण व अपान वायु शरीरांत पसरतात. ते दोन्ही प्रकट व श्रेष्ठ वायु आहेत. बा मुने, मी त्यांच्या गतीचें अनुकरण करीत बसलों आहें. कारण वागादि इतर अमुख्य प्राण आसंगरूपी दोषानें दूषित झालेले असल्यामुळें श्रमरूप मृत्यूकडून ग्रासले जातात. पण हा मात्र आसंगदोषानें दूषित न होतां श्रमरूप मृत्यूकडून ग्रासला जात नाहीं. यास्तव मी तद्रूप आहें, असें तादात्म्यव्रत धरून (म्हणजेच प्राणचिंता करून) मी स्वतः मृत्यूला जिंकलें आहे. ते दोघे (प्राण—अपान) वायु नित्य शीत व उष्ण शरीर धारण करणारे (शीतोष्णाकार, शीतोष्णस्पर्शवान्) आहेत.

आकाशांतील नित्य पांथ (प्रवासी) आहेत. ते दोघेही शरीररूपी महायंत्राला सतत वाहतात. पण त्यांना कधीं श्रम होत नाहींत. ते हृदयाकाशांतील चंद्र–सूर्य आहेत अग्नि–सोमस्वरूप आहेत. शरीररूपी पुराचें रक्षक जें मन त्याच्या रथाचीं तीं दोन चाकें आहेत. या अहंकार राजाचे ते दोघे स्तुत्य व इष्ट अश्व आहेत, ते यावज्जीव कोठें कुंठित होत नाहींत. त्या दोघांची उपासना करणारा जो मी त्या माझ्या शरीराची व वायूची तेच दोघे परम गति आहेत. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांत ते समरूप असतात. (म्हणजे पुष्कळ अभ्यास केल्यामुळें त्यांचा सर्व अवस्थांत, आंत व. बाहेर, द्वादश अंगुलप्रमाणच संचार होतो. अयोगी व अनभ्यासी पुरुषाच्या श्वासाप्रमाणें त्यांचें न्यूनाधिक प्रमाण होत नाहीं. गाढ झोंप लागली असतां प्राकृत जीवाचाही जसा प्राणापानसंचार होतो, तसा तो तिन्ही काळीं झाला पाहिजे पण स्वप्न आणि जागर या दोन काळी मनांत निरनिराळे संकल्प व विकल्प उठत असल्यामुळें त्यांची गति सम रहात नाहीं. अर्थात् प्राणापानाची समगति हें समाहित किंवा अविक्षिप्त मनाचें चिह्नच झालें.)

कमलनाल (बिस किंवा केळीचें काल) मोडलें असतां त्यांतून पांढरे तंतु निघतात. त्यांतील एका तंतूच्या सहस्राव्या भागाहूनही अति सूक्ष्म असलेल्या याची गति, विद्यमान असली तरी दुर्लक्ष्य आहे. यास्तव हे महात्मन्. हृदयादि स्थानांमध्यें ज्यांचा संचार सतत चालू आहे, अशा या वायूंच्या श्रुतिप्रोक्त व अनेकगुणसंपन्न गतींचें अनुसरण करून (म्हणजे पुढें सांगितल्याप्रमाणें उपासना करून) ज्यानें मृत्युपाशाचा नाश करून सोडला आहे, असा पुरुष तत्त्वज्ञानानें जीवन्मुक्त होऊन पुनः या संसारांत उत्पन्न होत नाहीं. (कारण प्राणादिकांच्या निष्काम उपासना ज्ञानद्वारा मुक्तीस कारण होतात. हें श्रुतीमध्यें प्रसिद्ध आहे.) २४.

सर्ग २५—प्राणापानगतींमध्यें रेचकाची कल्पना व त्यांच्या उदय–अस्तांचें स्थान ब्रह्म यांचें वर्णन.

श्रीवासिष्ठ—राघवा, रमणीय ज्ञानमार्गाचें असें प्रतिपादन करणाऱ्या त्या पक्ष्यास मी म्हटलें,—" सज्जना, प्राणवाताची गति कशी असते ?

भुशुंड—मुने, स्वतः जाणत असतांनाही मला उगीच लीलेनें कशाला विचारतां ! अथवा प्रश्न करतांच आहां, म्हणून सांगतों, ऐका.—हे महात्मन्,

हा प्राण नेहमीं स्पंदशक्तीनें युक्त असतो. त्यासाठींच त्याला सदागति असें म्हणतात. पण त्याचा वाचक प्राण हा शब्द दोन प्रकारचा आहे. एक लोकव्यवहाराकडून रूढ व दुसरा प्राक्–अनिति (म्हणजे पुढें जातो) म्हणून प्राण असा यौगिक. या लक्षणाप्रमाणेंच तो या सबाह्याभ्यन्तर देहांत ऊर्ध्वभागीं राहिला आहे. अपानही असाच असून तो अधोभागीं निवास करतो. जाग्रत्काळीं अथवा निद्रासमयीं त्यांच्या गतीमध्यें प्राणायामचिंतन करणें हा उत्तम प्राणायाम होय. पण तें कसें करावें तेंच आतां सांगतों.—सर्वांचें कल्याण व्हावें, म्हणून मी तें सांगतों.—ज्याचा सर्व प्रयत्न अस्त पावला आहे, अशा प्राणाचें हृत्कमलकोटरांतून स्वभावतःच बाहेर येऊं लागणें, याला सुज्ञ रेचक म्हणतात. त्याचप्रमाणें प्राणांनीं मूर्द्धप्रदेशापासून बाहेर बारा अंगुळांपर्यंत संचार करणें हा बाह्यपूरक होय. (श्वास सोडतांना वायु हृदयापासून निघून नाकाच्या द्वारा बाहेर बारा अंगुळांपर्यंत संचार करतो. या त्याच्या मार्गाचे दोन भाग केलेले आहेत. हृदयापासून मूर्धस्थानापर्यंत एक व मूर्धेपासून बाहेरचा भाग हा दुसरा. त्यांतील पहिल्या भागांत जेव्हां श्वास स्वभावतःच–(प्रयत्नावांचून) संचार करतो, तेव्हां त्याला रेचक समजावें. तो रेचक आहे, असें चिंतन करावें व तो जेव्हां मूर्धेपासून बाहेर बारा अंगुळें पसरतो तेव्हां त्याला बाह्यपूरक समजावें.) त्याचप्रमाणें बाह्य प्रदेशापासून अपान आंत प्रवेश करूं लागला असतां नासाग्रापासून मूर्धपर्यंत व मूर्धादि–हृदयपर्यंत असा स्पष्ट भासणारा जो दोन प्रकारचा स्पर्श त्यालाही योगशास्त्रज्ञ पूरक म्हणतात. अपान (आंत शिरणारा श्वास) अस्त पावला असतां पुनः प्राण (बाहेर येणारा श्वास) हृदयामध्यें उदय पावे तों जी आंतील समस्थिति तोच कुंभक होय. या कुंभकावस्थेचा अनुभव योगाभ्यासी पुरुषांना नित्य येतो.

भगवन्, रेचक, कुंभक व पूरक अशा प्रकारचा हा त्रिविध वायु नासाग्राच्या बाहेर बारा अंगुलप्रदेशांतही कल्पितां येतो. बा महामते, ज्यांची मति विशाल आहे, अशा पुरुषांचे सर्वदां यत्नावांचून स्वाभाविकपणेंच होणारे जे प्राणायाम आहेत ते ऐका–बाहेरील द्वादशांगुळ परि-

---

१ ष हा वर्ण उच्चारतांना आपल्या जिभेचा शेंडा जेथें लागतो तो मूर्धा.

बाण प्रदेशांतून आंत शिरण्याकरितां अभिमुख झालेला जो वात त्याचे तेवढ्याच भागांत स्वभावतः पूरकादि होतात. (त्याच्या पूरकादि भेदांचें तेथेंच चिंतन करावें). बाह्यवायु व आंत जाणारा अपान यांची एकरूपानें हृदयापासून नासाग्रापर्यंत झालेली जी गति तिची (वर म्हटल्याप्रमाणें) बाह्यपूरकरूपानें कल्पना होते. (म्हणजे तोच बाह्यपूरक आहे, असें जाणावें.) नासाग्रापासून निघून बारा अंगुळें बाहेर जाणें या वायुगतीलाही बाह्य पूरक म्हणतात. प्राण बाहेर अस्त पावून पुनः अपानाचा उदय होई तों वायूची जी अवस्था असते, तो पूर्ण व सम असलेला बाह्यकुंभक होय. (हा पूर्वोक्त कुंभकाचाच अनुवाद आहे.) प्रस्पंद होण्यापूर्वी (नाकांत शिरावयास लागण्यापूर्वी) बाह्य वायूचें अपानरूप व्हावयास सज्ज होणें, हाच बाह्यरेचक आहे. चिंतन केलें असतां हा मुक्ति देतो. बाहेरील बारा अंगुल प्रमाण प्रदेशांतील अगदीं शेवटच्या भागापासून आरंभ होऊन नासाग्रापर्यंत येऊन पोंचे तों, जी अपानाची बाह्य स्थिति त्याला दुसरा बाह्यपूरक म्हणतात. या बाह्य व आभ्यंतर कुंभकादिसंज्ञक प्राणापान स्वभावांची सतत उपासना केल्यास उपासक पुनः जन्म घेत नाहीं. मुनिवर्य, मी येथें, राहून या आठही प्राणायामांचें चिंतन अहर्निश केलें आहे.

असो; जात असलेल्या, उभ्या असलेल्या, जागत असलेल्या अथवा निजणाऱ्याही पुरुषाच्या देह—वायूंचे मुक्तिदायक स्वभाव मी तुम्हांला सांगितले आहेत. त्यांचा अभ्यास केल्यास स्वभावतःच चपल असलेले हे वायु निरोध पावतात. यांच्या अभ्यासानें कर्तृत्व—भोक्तृत्वादिलक्षण अभिमानही नष्ट होतो. या प्राणचिंतनामध्यें संसक्त झालेलें व त्यामुळेंच बाह्य विषयांचा त्याग करणारें मन थोड्या दिवसांतच केवल पदास प्राप्त होतें. कुत्र्याच्या चामड्याच्या पिशवींत ठेवलेलें दूध जसें ब्राह्मणाला सेव्य वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें या कुंभकादिकांचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचें प्रेम बाह्य विषयवृत्तींमध्यें बसत नाहीं. जे बुद्धिमान् या दृष्टीचा आश्रय करून राहिलेले असतात, त्यांना सर्व प्राप्तव्य प्राप्त झालेलें असतें. तेच सदा अखिन्न होत. जातां, येतां, जागतां, निजतां, जे यांचा अभ्यास करितात त्यांना बंधन प्राप्त होत नाहीं. प्राणापानांच्या चिंतनानें ज्यांना बोध

झाला आहे अशा पुरुषांचें निर्मल व मोहरहित चित्त अंतरात्म्या-मध्येंच निवास करतें. नानाप्रकारचे कृषि, गृह, आरामादि आरंभ सदा करणाराही स्वच्छ ज्ञानी जन या प्राणापानगतीस प्राप्त होऊन अति स्वस्थ होतो व सुख भोगतो. प्राण हृदयांतून निघतो व बाह्य द्वादशांगुलप्रमाण आकाशांत अस्त पावतो. आणि अपान बाह्य प्रदेशांतून उदय पावून हृदयांत जाऊन अस्त पावतो, इत्यादि वर सांगितलेंच आहे. बाह्य आकाशाकडे जावयास निघालेला प्राण अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें ऊर्ध्वमुख वाहतो व हृदयांत जाणारा अपान जलाप्रमाणें उतरत्या प्रदेशाकडे वाहतो. (प्राण व अपान यांना अग्निसोमरूपता आहे, असें वर सुचविलें आहे. त्याचेंच आतां उपपादन करितात.) अपान चंद्रमा आहे, तो बाह्यतः देहाला पुष्ट करतो. प्राण सूर्य अथवा अग्नि आहे. तो आंतून या शरीराला तापवितो. प्राण प्रतिक्षणीं हृदयाकाशास तापवून मागून तोंडापुढील गगनास तापवितो, म्हणून तो सूर्य होय. पण अपान—इंदु मुखाग्रास प्रथम अमृतानें शांत करून नंतर एका क्षणांतच हृदयाकाशास थंड करून सोडतो. अपानचंद्राची शेवटची कला प्राणसूर्यानें जेथें ग्रासली आहे (ज्या हृदयस्थ ब्रह्मामध्यें स्थित होऊन ग्रासली आहे) त्या ब्रह्मास प्राप्त होऊन पुनः जीव शोक करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें प्राणसूर्याची अंतस्थ कला ज्या स्थानीं (बारा अंगुलप्रमाण बाह्याकाशोपलक्षित ब्रह्मामध्यें) असलेला अपानचंद्र ग्रासतो त्या ब्रह्मपदास प्राप्त होऊन नर पुनः जन्मभाक् होत नाहीं. पण वस्तुतः एका प्राणाच्याच या दोन शक्ति पर्यायानें उदय पावत असतात, असें चिंतन करावें. कारण प्राणच सबाह्याभ्यन्तर आकाशांत सूर्य होतो व तोच उत्तरक्षणीं चंद्र होऊन शरीराचें आप्यायन (आह्लादन) करूं लागतो.

मुनिराज, याप्रमाणें प्राणापानांचे अस्तोदय पाहून दोन्ही कुंभकांमध्यें चित्त स्थिर केलें म्हणजे आत्म्याच्या निर्देहत्व, निष्क्रियत्व, निर्मनस्त्व इत्यादि वास्तव स्वभावांचा विचार करितां येतो. बाह्य कुंभकाचे वेळीं देहादि देशपरिच्छेद नसल्यामुळें व आयुःकालपरिच्छेदाचाही अभाव असल्यामुळें देशकालरहित स्वात्म्यामध्यें स्थित असलेला योगी शोक करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें अंतःकुंभकामध्येंही हृदयांत प्राणापानसंधीमध्यें

प्रतिष्ठित असलेल्या मनाला आपल्या अधिष्ठानभूत ब्रह्माचा बोध अवश्य होत असल्यामुळें जन्मादि अनर्थांची प्रसक्ति होत नाहीं. अथवा हृदयस्थ स्वात्माच प्राणसूर्य असून तोच अपानात्मक चंद्ररूपानें उदय, अस्त, व तद्रश्मिभूत व्यानादि वृत्ति इत्यादिरूपानें विकार पावतो. यास्तव त्या स्वात्म्याहून निराळें कांहीं नाहीं, अशी उपासना करणें हाही स्वात्मदर्शनाचाच उपाय आहे. यास्तव हृदयस्थ प्रकाशरूप देवास पहावें. कारण बाह्य ज्ञानानें बाह्य भ्रामक तमाला कितीही जरी घालविलें तरी तें सर्वथा क्षीण होणें शक्य नसल्यामुळें त्याच्या क्षणिक क्षयानें कोणतीही उत्तम सिद्धि मिळत नाहीं. शिवाय बाह्य तमाची कल्पना आंतर तमामुळेंच होत असते. यास्तव बा मुने, हृदयस्थ ध्वांताला (अंधकाराला, अज्ञानाला)च घालवावें. त्याचा क्षय झाला असतां उत्तम सिद्धि मिळते. दीपादिप्रकाशाच्या साह्यानें बाह्य तम घालविल्यास बाह्य रूपादि दिसतील. पण त्याच्या योगानें आंतर आत्मस्वरूप कधींही दिसणार नाहीं. यास्तव ज्याला चिरंजीवी व्हावयाचें असेल त्यानें बाह्य व आंतर कुंभकाचा अभ्यास करून हृदयगत तमाचा नाश करावा. म्हणजे सर्व अनर्थांचा व बाह्य तमाचाही क्षय होतो. प्राणायामपरायण पुरुषाला आधि-व्याधिजन्य, जन्म-नाशजन्य व देश–काळजन्य शोक होत नाहीं. यत्नावांचून सिद्ध झालेला अंतःस्थ कुंभक हेंच परमपद आहे. तेंच आत्म्याचें रूप, तीच शुद्ध व परम चिति आहे. पुष्पाच्या आंत असलेल्या सुवासाप्रमाणें प्राणाच्या आंत असलेल्या पण प्राणापानरहित चिदात्म्याची आम्हीं उपासना करतों. अपान व प्राण यांच्या संधीमध्यें असणाऱ्या चिदात्म्याची आम्हीं उपासना करतो. चिदात्मा प्राणाचा प्राण, जीवाचें जीवन, देहाचें धारण, मनाचें सत्य मनन, बुद्धीचा अवबोध, व अहंकाराचा अहंकार (म्हणजे प्राणादिकांच्या व्यापारांचें निमित्त) अशा चिदात्म्याची आम्ही उपासना करतों. ज्याच्यामध्यें हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व झालें आहे, जें हें सर्व आहे, जें सर्वतः व्यापून राहिलें आहे. व जें नित्य सर्वमय आहे, त्या चित्तत्त्वाची आम्ही उपासना करतों. सर्व ज्योतींची ज्योति, सर्व पावनांचें पावन व मनोबुद्धिप्रभृति भावांनीं (विकारांनीं) नम्र होत असूनही आपल्या पूर्वस्वभावापासून च्युत न होणारें, अशा चित्तत्त्वाचें आम्ही

चिंतन करतों. जेथें प्राणही अस्त पावतो व अपानही लीन होतो व जेथें ते दोन्हींही उदय पावलेले नाहींत अशा शांत व निर्विकार चित्तत्त्वाची आम्ही उपासना करतों. सर्व शक्तींच्या शक्तिरूप चैतन्याचें आम्ही अनुसंधान करतों. पूरकांशरहित असा हृदयांतील प्राणकुंभक व बाहेरील अपानकुंभक हेंच चित्तत्त्व आहे. प्राणादि चिंतनानेंही तेंच प्राप्त होतें. इंद्रियांनीं विषयप्रदेशीं जाणें व त्यांचा उपभोग घेणें या दोन्ही कृत्यांचें तें निमित्त आहे. तें चित्तत्त्व सर्व कारणांचें कारण आहे. यास्तव आम्ही त्याचीच उपासना करतों. जें परमार्थतः सर्व कल्पनाकलंकरहित पण प्राकृतांच्या दृष्टीनें जीवोपाधिभूत प्राणादि षोडशकलांनीं वेष्टित असलेलें आणि यथार्थ अनुभव हेंच ज्याचें निरातिशय ऐश्वर्य आहे, त्या सर्वोत्तम व सर्वदेववंद्य परपदास मी शरण आहें २९.

सर्ग २६—दीर्घ जीविताचीं कारणें.

भुशुंड—ही चित्तविश्रांति मी प्राणसमाधीच्या योगानें क्रमानें स्वतः आपल्या निर्मल अंतःकरणांत प्राप्त करून घेतली आहे. हे मुने, मी या दृष्टीचा आश्रय करून राहिलों आहें. मेरु चळला तरी मी एक निमिषभरही चंचल होत नाहीं. माझी ही उत्तम समाधि कोणत्याही अवस्थेंत सुटत नाहीं. सर्व इष्ट व अनिष्ट जगत्स्थितींत मी विक्षेपरहित असतों. मी अंतर्मुख आहें. स्वच्छंदानें स्वात्म्यामध्येंच राहतों. सर्वाधार वायूचा जरी रोध झाला व महानद्यांचें जल जरी गोठून गेलें, तरी माझें हें समाधान नाहींसें झाल्याचें मला कांहीं अजून आठवत नाहीं. प्राणापानांचें अनुसरण व परमात्म्याचें अवलोकन केल्यानें मी आद्य व निःशोक पदरूप बनलों आहें. हे ब्रह्मन्, मी महाप्रलयापासून आजपर्यंत भूतांचे उदयास्त पहात जिवंत राहिलों आहें. मी भूत व भविष्य यांचें चिंतन करीत नाहीं. तर मनानें केवल वर्तमानस्वभाव साक्षिदृष्टीचा आश्रय करून राहतों. जशीं जशीं कार्यें प्राप्त होतील त्यां त्यां विषयीं फलेच्छा सोडून मी केवल सुषुप्त पुरुषाप्रमाणें निरभिमान बुद्धीनें राहतों, भावाभावमयी चिंता त्याज्य आहे, असा विचार करून मी आत्म्यामध्येंच स्थिर स्थित होतों. त्यामुळें मीं उपद्रवरहित व चिरंजीव होऊन राहिलों आहें. प्राणापानाच्या संधींतील प्रकाशमय ब्रह्माचें चिंतन करीत मी आत्म्यामध्येंच संतुष्ट होतों हें

प्रिय मला मिळालें आहे व हें मिळेल अशी चिंता मी करीत नाहीं. त्यामुळें मी इतके दिवस जिवंत आहें. मी कधींही कोणाची (आपली किंवा दुसऱ्याची) स्तुति करीत नाहीं व निंदा करीत नाहीं. त्यामुळें शुभ गतीस प्राप्त होऊन चिरकाल जिवंत राहिलों आहें. हे साधो, माझें मन शुभप्राप्ति झाली तरी तुष्ट होत नाहीं व अशुभप्राप्ति झाली तरी खिन्न होत नाहीं. त्यामुळें सम व नित्य शुभ तत्त्वास प्राप्त झालों आहें. परम त्यागाचा आश्रय करून मी जीवितादि सर्व टाकलें आहे; (त्याविषयींची आसक्ति सोडली आहे,) हे मुने, माझें मन चापल्यरहित, शोकरहित, स्वस्थ, समाहित, व शांत झालें आहे. काष्ठ, विलासिनी स्त्री, दगड, गवत, अग्नि, बर्फ, आकाश, इत्यादि सर्वांना सारख्या दृष्टीनें पाहतों. आज मला काय मिळालें आहे अथवा आज मी काय केलें आहे व उद्यां मला मिळवावयाचें अथवा करावयाचें काय आहे, हा चिंताज्वर मला नाहीं. जरामरणादि दुःख आलें असतां मी भीत नाहीं व राज्यलाभादि सुख उपस्थित झालें असतां मी हृष्ट होत नाहीं. हा माझा बंधु आहे, हा कोणी परका आहे, हा माझा आहे व हा दुसऱ्याचा आहे, ह्या कल्पना माझ्या कधीं मनांतही येत नाहींत. सर्व अनेक वस्तूंप्रमाणें भासणारें, आदि–अंतरहित व निरुपद्रव चित्‌च मी आहें, असें जाणतों व त्यामुळें सर्वउपद्रवरहित होऊन राहिलों आहें. आहार–विहारादि कोणत्याही अवस्थेमध्यें मी देह आहें, असें कधीं चुकून सुद्धां जाणत नाहीं. हा सर्व संसारसंबंधी आरंभ निद्रित पुरुषाप्रमाणें मी नसल्यासारखाच पहातों. प्रारब्धाच्या अनुरोधानें प्राप्त झालेले अर्थानर्थ शरीरस्थ हातांप्रमाणें प्रमाणें मला सम दिसतात. मी आपल्या स्निग्ध व मुग्ध दृष्टीनें सर्वत्र समभाव ठेवतों. या नखशिखान्त देहावर माझी ममता नाहीं; मी जें जें करतों त्याचा त्याचा अभिमान सोडतों. त्यामुळें शरीरवान् असलेल्याही माझें मन नैष्कर्म्याचा आश्रय करतें; हे मुने, मी जेव्हां जेव्हां कांहीं जाणतों तेव्हां तेव्हां माझी मति नम्रतेस धारण करते. मी दुसऱ्याचें आक्रमण करण्यास समर्थ असूनही तें करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें मला कोणी ताप दिल्यास मी त्याकरितां खेद करीत नाहीं. मी अगदीं दरिद्र आहें; तथापि कशाची इच्छा करीत नाहीं. शरीर सचेतन असल्यासारखें दिसतें; पण मी

त्यांतील केवळ चिंत्-कडेच ध्यान देतों. जडांशाचा विचारही करीत नाहीं. चिदात्मा सर्व प्राण्यामध्यें समान आहे. यास्तव मीही स्वतः सर्व-भूतांचा आत्मा बनून भूतसंघास स्वशरीराप्रमाणें पाहतों. मी सर्वदा समा-हितचित्त राहून आशापाशांनीं आकृष्ट झालेल्या चित्तवृत्तीला हृदयांत थाराही देत नाहीं. निद्रित किंवा जागृत असतांनाही मी जगाची असत्ता व आत्म्याची सत्ता हातांतील बेलफळाप्रमाणें साक्षात् पाहतों. जीर्ण झालेलें फुटलेलें, शिथिल झालेलें, क्षीण झालेलें इत्यादि सर्वांस मी नूतन जाणतों. सुखी जनामध्यें मी सुखित आहें व दुःखितांमध्यें दुःखित आहे. सर्वांचा प्रिय मित्र आहें; आपत्तींमध्यें मी पर्वतासारखा धीर व संपत्तीच्या वेळीं सर्व जगाचा मित्र आहें. धनादिकांच्या वृद्धि–क्षयामध्यें मी हे माझेच आहेत, असा अभिमान ठेवीत नाहीं. स्वतः मीच नाहीं, तेव्हां दुसरा कोणी माझा व मी दुसऱ्या कोणाचा कसा असणार ! घट, वस्त्र, आकाश, वन, गाडी इत्यादि सर्व चैतन्यच आहे. असा माझा भाव आहे. बा मुने, वर सांगि-तलेल्या या सर्व कारणांमुळें मी चिरंजीवी झालों आहें.

मुनिराज, याप्रमाणें मी–त्रैलोक्यकमलांतील भ्रमर, अशा या चिरंजीव भुशुंड कावळ्याचा इतिहास आपणास सांगितला आहे. गुरुवर्य, मी अशा या महाविचित्र मायाविस्ताराचा दीर्घ काळ अनुभव घेत येथें राहिलों आहें २६.

सर्ग २७—भुशुंडाची प्रशंसा, जाणाऱ्या वसिष्ठाची पूजा, व गमन.

भुशुंड—ज्ञानपारग मुने, केवळ आपली आज्ञा पाळण्याकरितां साह-सानें मी चिरंजीव कसा झालों व येथें कसा राहिलों आहें, हें सांगितलें; मला क्षमा करा.

श्रीवसिष्ठ—भगवन् , हें काय, तूं आपला वृत्तान्त सांगून आम्हांला कृतार्थ केलें आहेस. तो वृत्तान्त अतिशय विचित्र व श्रवणभूषणरूप आहे. दुसऱ्या ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच असलेल्या तुला जे पाहतात ते धन्य होत. तुझ्यासारख्या चिरजीवी महात्म्याला पाहणाऱ्या या दृष्टी धन्य आहेत. बुद्धीला पावन करणारें आपलें चरित्र तूं यथावत् सांगितलेंस; व त्यामुळें या मनाला मोठा आल्हाद झाला आहे. मी सर्व दिशांतून भ्रमण केलें आहे, देवांच्या अनेक विभूति पाहिल्या आहेत. पण तुझ्यासारखा महात्मा

मला कोठेंही आढळला नाहीं. या सृष्टींत पुष्कळ हिंडल्यास व अतिशय प्रयत्न केल्यास एकादा तत्त्वज्ञ महाजन आढळतो. पण तुझ्यासारखा भव्यात्मा (कल्याणगुणसंपन्न पुरुष) सर्व जगांत सुलभ नाहीं. ज्याप्रमाणें एकाद्याच वेळूच्या पेरांत मोती सांपडतें, त्याप्रमाणें एकादाच जगांत तुझ्यासारखा पुरुष आढळतो. पुण्यदेहवान् व मुक्तरूप अशा तुला मीं पाहिलें. हें आज एक मोठें शुभ कर्म केलें. यास्तव तुझें कल्याण असो; तूं आतां आपल्या शुभ गुहेंत प्रवेश कर. मध्याह्नसमय झाला आहे यास्तव मी देवमंदिरास जातों.

माझ्या तोंडून निघालेले हे शब्द कानीं पडतांच आपल्या संकल्पप्राप्त हातांनीं अर्घ्यपाद्यादि पूजासामग्री घेऊन तो काक वृक्षावरून उठला व शंकराप्रमाणें, माझी मोठ्या भक्तीनें आपादतलमस्तक पूजा करता झाला. नंतर महात्मन् , माझ्या मागोमाग मला पोंचवीत येणें इत्यादि उपचार पुरे झाले असें म्हणतच मी आसनावरून उठलों व पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत उडून गेलों. पण तो सुज्ञ एक योजनभर माझ्या मागोमाग मला पोंचवीत आला. तेव्हां आपल्या हातानें त्याला प्रतिबंध करून मी बळेंच त्याला पुढें न येण्याविषयीं आग्रह केला. मी पुढें निघून गेलों असतां परतलेला तो पक्षी एका क्षणांत आकाशमार्गामध्यें दिसेनासा झाला. खरोखर संतांची संगति सोडवत नाहीं. त्यानंतर मी त्या सत्पुरुषाचेंच मनांत सतत चिंतन करीत सप्तर्षिमंडळास प्राप्त झालों. तेव्हां अरुंधतीनें माझा सत्कार केला. रामा, कृतयुगाचीं आरंभींचीं दोनशें वर्षे झालीं असतां मी भुशुंडाला मेरुशृंगावरील वृक्षावर भेटलों. आतां तें सर्व युग संपून त्रेता चालू आहे. हे शत्रुनाशका, तूं या युगाच्या मध्यभागीं झाला आहेस. आज आठ-वर्षांपूर्वी तो काक मला त्याच पर्वतार तशाच स्वरूपानें भेटला होता. असो; मी हा उत्तम भुशुंडवृत्तान्त तुला सांगितला आहे. याचा मनांत चांगला विचार कर. व जें युक्त दिसेल तें कर.

श्रीवाल्मीकि—जो शुद्धमति पुरुष ह्या भुशुंड कथेचा चांगला विचार करील तो या संसारभयपूर्ण असत् नदीस तरून जाईल २७.

सर्ग २८—आख्यायिकासंबंध, देहादिकांचें भ्रांतिमात्रत्व.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पाप राघवा, मी ही तुला भुशुंडाची आख्यायिका सांगितली आहे. या असल्या दृष्टीनें भुशुंड मोहसंकटांतून तरून गेला. रामा, प्राणाभ्यासपूर्वक या दृष्टीचा आश्रय करून तूंही संसारसागरांतून तरून जा. भुशुंडानें सतत अभ्यासानें प्रथम ज्ञानयोग संपादन केला. नंतर तो त्या पदास प्राप्त झाला. तूंही तसेंच कर. ज्यांची बुद्धि विषयासक्त नसते व जे प्राणापानांच्या गतींचें अवलोकन करितात, त्यांना भुशुंडाप्रमाणेंच परम तत्त्वांतील स्थिर स्थिति प्राप्त होते. या विचित्र विज्ञानदृष्टि तूं ऐकल्या आहेस. यास्तव आतां स्वबुद्धीचा आश्रय करून वाटेल तसें कर.

श्रीराम—प्रभो, आपण माझ्या हृदयांतील अज्ञान पार घालविलें आहे. आम्हीं ज्ञानसंपन्न होऊन स्वपदीं प्रविष्ट झालों आहों. तुम्हांप्रमाणेंच सर्व विज्ञान जाणून आनंदामध्यें स्थित आहों. भगवन्, आपण सांगितलेलें भुशुंडाचें चरित्र फारच विस्मयकारक व अर्थबोधक आहे. ब्रह्मन्, त्या चरित्रांत आपण मांस–चर्मादिकांनीं बनविलेलें जें शरीरगृह सांगितलेंत तें कोणी व कां रचलें त्याची स्थिति कशी झाली व त्यांत कोण रहात आहे?

श्रीवसिष्ठ—रामा, परमार्थाचा बोध व दोषांचें निराकारण करण्याकरितां मी तत्त्वतः सांगतों, तें ऐक. मांसादिकांचें हें शरीरगृह कोणीही निर्माण केलेलें नाहीं. (वेदादिकांमध्यें ईश्वर त्याचा निर्माता व जीव आपल्या कर्मभोगाकरितां तें त्याच्याकडून करविणारा आहे, म्हणून म्हणशील पण) बाबारे, तें आभासमात्र आहे. निर्माण कर्त्यावांचूनच झालेलें आहे. जलांतील चंद्राचें प्रतिबिंब निर्माण करणाराची अपेक्षा करतें का? भ्रांत वस्तूंना निर्माणकर्त्याची गरज मुळींच नसते. (श्रुतींत सांगितलेलें ईश्वराचें जगत्कर्तृत्व मुख्य नव्हे, औपचारिक आहे. कारण तें मुख्य असतें तर, वेदादिकांत पुरुषाच्या स्वाभाविक निःश्वासांप्रमाणें जग ईश्वरापासून होतें, असें म्हटलें नसतें. तसाच जीवही निर्माण करविणारा नव्हे. कारण त्याच्या बुद्धिपुरःसर देह होत नाहीं. शिवाय तो जर करविता असता तर त्यानें आपल्यासाठीं चांगलाच देह निर्माण केला असता. अनिष्ट देह करावयास ईश्वराला त्यानें लावलेंच नसतें) वस्तुतः चंद्र एक आहे. पण आपण त्याला जोंपर्यंत भ्रमानें दोन रूपानें पहात असतों

तोंवरच तो अनेक असतो. त्याप्रमाणें देहही प्रतीतिकाळीं मात्र भासणारा आहे. त्याच्याकडचें लक्ष्य दुसरीकडे जाऊन त्याची प्रतीति नाहींशी झाली कीं तो नाहींसाच होतो. तो आहे, असेंही जें वाटत असतें तें सुद्धां त्याच्या अधिष्ठानसत्तेमुळें होय. स्वप्नामध्यें स्वप्नबोध सत्य असतो. इतर अवस्थांत तो असत् होतो. बुडबुडा दिसत आहे तों सत्य आहे. व दिसेनासा झाला कीं असत् होतो. भ्रमसमयीं मृगजळ सत्य असतें; पण इतर वेळीं तें असत्य होतें. त्याप्रमाणें प्रतीतिकाळीं देह सत्य असला तरी शुद्ध–आत्म्याचें दर्शन झालें कीं, तो असत्य होतो. हें देहगृह आभासमात्र भासत आहे. त्याचा केवळ भास होत आहे. मी देह आहें, हें पूर्वी दृढ केलेलें मननच संस्कारद्वारा पुनः पुनः देहाकार होतें. यास्तव, निष्पाप रामा, देहच मी हा भ्रम सोड. कारण संकल्पानेंच निर्माण होणारे देह सहस्रावधि आहेत. तूं सुखानें शय्येवर झोंप घेत असतांना ज्या स्वप्नदेहानें दशदिशांत भ्रमण करीत असतोस, तो तुझा देह कोठें आहे? जागरसमयींही मनोराज्य करीत असतांना स्वर्गांतील अंतःपुरांत अथवा मेरूवर ज्या सांकल्पिक देहानें जातोस तो देह कोठें आहे? स्वप्नांत आणखीं दुसरें स्वप्न पडून त्यांत ज्या देहानें तुझा विहार होतो अथवा एका मनोराज्यांत दुसरें मनोराज्य सुरू होऊन त्यांत जो आणखी देह बनतो ते सर्व देह आहेत कोठें? रामा, हे सर्व देह जसे मनोमय व त्यामुळेंच सदसद्रूप आहेत तसा हा देहही मनोमय आहे. त्या कारणानेंच त्याला सत् किंवा असत् म्हणतां येत नाहीं.

देह जसा अहं या अध्यासाचा विषय आहे त्याप्रमाणेंच धन, गृह इत्यादि ‘ हें माझें धन, हें माझें गृह ’ इत्यादि ममताध्यासाचे विषय आहेत. त्यामुळें देहाध्यासाप्रमाणें हाही भ्रम आहे. तो सर्व संकल्पाचा विकास आहे. आतां स्वप्नादिकांहून देहाची स्थिति अगदीं भिन्न आहे, हें खरें; पण त्याचें कारण दीर्घ काल अध्यासानुवृत्ति हेंच आहे. पण तेवढ्यावरून त्याचें सत्यत्व, असांकल्पिकत्व इत्यादि ठरत नाहीं. संसार हें दीर्घ स्वप्न, अथवा दीर्घ चित्तभ्रम, किंवा दीर्घ मनोराज्य आहे. परमात्मप्रसादानें तुला जेव्हां बोध होईल, तेव्हां याचा बाध झाला आहे, असें स्पष्ट दिसेल. सूर्योदय होऊन पुरुष जागा झाला असतां जसें स्वप्न पाहत नाहीं,

त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानानंतर हा दीर्घ भ्रम अनुभवास येत नाहीं. जशी मीं पूर्वी ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति वर्णिली आहे तशीच ही सर्व अनिर्वचनीय संकल्पकल्पना आहे. मनांत आपोआप संकल्प उठत असतो. मन विचित्रसंकल्पांनीं भरलेलें असतें. याविषयीं मी ऐंदवाख्यानांत काय सांगितलें आहे, त्याचें स्मरणकर. एका शरीरांतून निघतांना चित्त ज्या देहाचें स्मरण करतें तो त्याला तसाच प्राप्त होतो. मरणसमयींही अति उत्कंठेनें ज्याचें चिंतन केलेलें असतें त्याचेंच स्मरण होतें. यास्तव दीर्घ प्रयत्नानें मनाला प्रत्यगात्म्याकडे लावून आत्मसाक्षात्कार करून घेतला म्हणजे देह जगदाकार व संकल्प चैतन्यरूप होतो. पण रामा, याहून विपरीत भावना केल्यास, फलही विपरीत मिळतें. हा मी व हा माझा संसार अशी भावना केल्यास तसाच अनुभव येतो. भावनादार्ढ्यामुळें संसारही सत्य ठरतो. तीव्र वेगानें ज्याची भावना केलेली असते तेंच सत्वर तसेंच दिसतें. दिवसा ज्याचा जास्त परिचय झालेला असतो तेंच रात्रीं अनुभवास येतें. त्याचप्रमाणें अतिपरिचित संसाराचा अनुभव येतो. हा सर्व दृढ संकल्पाचा परिणाम आहे. पण भित्रा मनुष्य सुद्धां आपल्यासंकल्परचित व्याघ्रादिकांस जसा भीत नाहीं, त्याप्रमाणें बुद्धिमान् स्वसंकल्पजन्य संसारास भीत नाहीं. ज्ञाना पुरुष आपल्या यथार्थ दृष्टीनें जगल्लक्ष्मीला पहात नाहीं. हा भासमान स्वभाव स्वरूपभूत आहे. स्वच–आत्माच आहे असें समजल्यावर मग त्याला कोण भिणार ? ज्याला भय वाटत असेल त्याचेंच किंचित् विवेचन करावें. तो शुद्ध झाला म्हणजे या जगाचा मोह दिसत नाहीं. केवल यथार्थ दृष्टीनेंच स्वभाव (आत्मा) शुद्ध होतो व त्यानंतर तो पुनः पूर्वीप्रमाणें अध्यासमल घेत नाहीं. जगत्रय हाच त्यावरील मळ आहे. पण तो आभासमात्र आहे; खरा नव्हे, असें कळल्यावर आत्मा पुनः त्यानेंच मलिन कसा होणार ?

अनात्मपदार्थाच्या कल्पनेचा त्याग करणें हेंच यथार्थ ज्ञान होय. मरण, जीवित, स्वर्ग, ज्ञान, अज्ञान, इत्यादि चिदाभासावांचून दुसऱ्या कोणाला नाहीं; असें समजून एकता पाहणें हें सम्यक् ज्ञान होय. ब्रह्म सत् आहे, माया असत् आहे, व त्या दोघांच्या योगानें संसार झाला आहे, असें यथार्थ जाणून आत्ममय, ब्रह्ममय, झालें म्हणजे मन

अस्त पावत नाहीं व उदयही पावत नाहीं. सम्यक् ज्ञान झालें असतां मन, सर्व भावरूपानें भासणाऱ्या पदार्थांचें असत्त्व व अधिष्ठानचिन्मात्राचें सत्त्व जाणतें. त्यामुळें निष्काम व शांत होऊन तें कोणाची निंदा व स्तुति करीत नाहीं. हर्ष व शोक करीत नाहीं. यथार्थ ज्ञानानें मन शीतल सत्यतेस प्राप्त होतें. सर्व बंधू अवश्य मरणारच, असा निश्चय झाल्यावर कितीही बंधूंचा जरी वियोग झाला तरी व्यर्थ परिताप कां होईल ? त्याच-प्रमाणें स्वमरणाची तरी भीति कशाला वाटेल. उत्पन्न झालेल्या पुरुषाला कांहीं विभवादिक (ऐश्वर्य वगैरे) अवश्य मिळणारच. पण तेवढ्यावरून त्याला मोठा हर्ष मानण्याचें काय प्रयोजन आहे ? त्याचप्रमाणें संसारांत व्यवहार करणाराला आपत्ति भोगावी लागणारच. पण त्याकरितां शोक करण्याचें काय प्रयोजन ? मी अहंकार पूर्वी नव्हतों व पुढें नसणार, मग मध्येंच खरा कसा असेन ? हा देह काम, कर्म, वासना, अविद्या इत्यादि दोषांपासून उत्पन्न झालेला आहे. आणि हे रामा, मी देहाहून जर अन्य आहें तर चित्प्रकाशच असलों पाहिजे. ज्याप्रमाणें तित्तिर पक्षी आपलें घरटें बांधावयासाठीं गवताच्या मूळाजवळची मऊ काडीच घेतो, मधली राठ काडी घेत नाहीं; त्याप्रमाणें अत्युत्तम ब्रह्मपदीं स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता सर्वांच्या बाधाची सीमा, अशा ब्रह्मतेला ग्रहण करतो. प्रतीतिकालिक कठो-रतेस ग्रहण करीत नाहीं. यास्तव या असत्य पदार्थांचे ठायीं थोडीशीही आस्था करूं नये. कारण बैलाला जसें दोरीनें बांधतात त्याप्रमाणें प्राण्याला आस्थेनें बंध होतो. (आस्था त्याला बद्ध करते.) यास्तव तिचा त्याग करून या लोकीं व्यवहार करावा. कर्तव्य असेल तें अवश्य करावें. पण अकर्तव्याची उपेक्षा करावी. आस्था व अनास्थाही सोडून श्रमावांचून प्रत्येक कृत्य करावें. आभासाचा त्याग केलास म्हणजे तूं नित्य निर्मल होशील. मी व हे भोग सत्य नाहींत; असें किंवा मी व हें सर्व चित्च आहे असें सतत चिंतन केलें असतां परम सिद्धि मिळते. या दोन चिंतनांतील तूं कोणतेंही जरी चिंतन केलेंस तरी तुला एकसारखेंच फल मिळेल. पण त्या चिंतनाबरोबर राग–द्वेषांचाही त्याग केला पाहिजे. त्यांचा क्षय केला असतां त्रिभुवनांतील सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें. परंतु ज्यांच्या बुद्धि रागादिदोषांनीं दग्ध झालेल्या असतात, त्यांच्या

चित्तांत उत्तम गुणांचा उदय होत नाहीं. धन, बंधु, इत्यादि रागाचे विषय व दारिद्य, शत्रु इत्यादि द्वेषाचे विषय पुनः पुनः उत्पन्न होऊन विलीन होत असतात. तेव्हां त्यांच्या ठिकाणीं सुज्ञानें अनुरक्त किंवा विरक्त काय व्हावयाचें आहे? कारण ही सर्व परमेश्वराची माया आहे. पण ती आपल्यामध्यें आसक्त झालेल्या पुरुषाला अधोगतीस लावीत असते. ही अज्ञाननिद्रा अतिशय घोर आहे. त्या निद्रेंत लोळणाऱ्यांनाच संसार-स्वप्न पडतें. यास्तव तूं तिचा त्याग कर. रामा, जागा हो. व सूर्या-प्रमाणें उदय पावलेल्या आपल्या चित्प्रकाशस्वरूपाला पहा. अरे निष्पाप राघवा, जागा हो; जागा हो. मी तुला वारंवार जागा करीत आहें. निरुपद्रव आत्मसूर्यास पहा. हें थंड ज्ञानजल तुझ्या अंगावर शिंपडून मी तुला जागा करीत आहें. यास्तव चांगला जागा हो. व आजच मिथ्या जगद्भ्रमाचा त्याग करून सत्य तत्त्व अवलोकन कर. सज्जना, विकल्प-समूहाचा त्याग करून तूं शांत आत्म्यामध्यें स्थित हो. २८.

सर्ग २९—रामाची विश्रांति, उक्तार्थाचाच पुनः विस्तार, पूर्वी कैलासावर शंक-रानें असाच केलेला उपदेश.

श्रीवाल्मीकि—राघव स्वस्थ चित्तानें हें सर्व ऐकत होता. तो स्वात्म्या-मध्यें विश्रांति घेत होता. इतर श्रोतेही परम शांतीचा अनुभव घेत होते. एक क्षणभर ती दशरथाची सभा निश्चल व स्तिमित सरोवराच्या शोभेस प्राप्त झाली होती. राम शांत चित्तानें परमपदांत विश्रांति घेत आहे. तो परम सुखांत निमग्न झाला आहे, त्याला स्वदेहाचें भान राहिलेलें नाहीं, असें पाहून भगवान् वसिष्ठही क्षणभर आपली वागमृत—वृष्टि बंद करून राहिला. अशा अतिशय शांत व निःशब्द अवस्थेंत एक अर्धी घटिका गेल्यावर वक्त्यांतील श्रेष्ठ मुनि रामाला पुनः तोच परम अर्थ सांगूं लागला.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं सम्यग्ज्ञानी झाला आहेस. तुला स्वात्मलाभ झाला आहे. अशाच रीतीनें परमात्मतत्त्वाचा आश्रय करून तूं स्थिर रहा. संसारामध्यें स्थिति करूं नको. या संसारचक्राची नाभि संकल्प आहे. यास्तव त्याला रोध केला असतां सर्व संसारच बंद पडतो. त्याची गति कुंठित होते. आणि संकल्परूप मनोनाभि क्षुब्ध झाली कीं, संसारचक्र प्रवृत्त होतें. राग व द्वेष तिला क्षुब्ध करितात. क्षुब्ध झालेलें मन मोठ्या

प्रयत्नानेंही गतिरहित होत नाहीं. यास्तव अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें दृढ झालेल्या पौरुषानें चित्ताचाच निरोध करावा. शुद्ध बुद्धि व शास्त्रयुक्ति यांनीं युक्त असलेल्या पौरुषानें प्राप्त होत नाहीं, असें कांहीं नाहीं. अविचारी लोकांची समजूत घालण्याकरितां कल्पिलेल्या दैवपरायणतेचा त्याग करून स्वप्रयत्नाचा आश्रय कर व प्रथम चित्ताचा निरोध कर. हा अज्ञानभ्रम ब्रह्मदेवापासून प्रवृत्त झाला आहे. हे निष्पाप रामा, दृश्य जगाचे आकार म्हणजे शुद्ध भ्रमाचे विस्तार आहेत. संकल्प हेंच त्यांचें कारण आहे. तो असेपर्यंत कोणतीही इष्टसिद्धि होत नाहीं. कारण त्याच्या अस्तित्वामुळें एका देहाचा नाश झाला तरी दुसरे अनेक देह उत्पन्न होतात. देहाच्या सुख-दुःखादिकांची चिंता करणारा पुरुष चित्रांतील पुरुषाहूनही अधम आहे. कारण चित्राला तोडा, फाडा, मारा किंवा काय पाहिजे तें करा. त्याच्या आकारांत हर्ष-खेदजन्य विकार होत नाहींत; पण पुरुषामध्यें तितकें धैर्य नसतें. तर तो क्षणोक्षणीं अनेक परस्पर विरोधी विकारांस प्राप्त होत असतो. मांसदेहाला कितीही जपलें तरी तो प्रतिवर्षीं विकार पावतो. क्षीण होतो व शेवटीं मरतो. पण चित्रपुरुषाचा देह जपून ठेवल्यास त्याहून अधिक दिवस टिकतो. यास्तव या संकल्पदेहाहून चित्रदेह श्रेष्ठ होय. दीर्घसंकल्पजन्य मांसदेहाहून स्वल्पसंकल्पजन्य स्वाप्न देहही बरा. कारण तो जाग्रदेहाप्रमाणें दीर्घ दुःख तरी देत नाहीं. चंद्रप्रतिबिंबाच्या दूषण-भूषणानें जसा स्वतः चंद्र लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें दीर्घस्वप्नमय व चित्तसंकल्पकल्पित असा हा देह भूषित किंवा दूषित झाला तरी चित्‌ला कांहीं होत नाहीं. चित्‌चा अंत नाहीं. राघवा, आत्मा चलन-विकार-रहित आहे. त्यामुळें देहाच्या क्षयानें तो क्षीण होत नाहीं. भोंवळ आलेल्या मनुष्याला सर्व दिशा गरगर फिरत आहेत, असें दिसतें. त्याप्रमाणें भ्रामक जीवाला देहव्यवहार भासतो. यास्तव धीरतेचा आश्रय करून भ्रमाचा त्याग करावा. देह संकल्पजन्य आहे. संकल्प वस्तुभूत नसतो. तर तो असत्य असतो. तेव्हां असत्यापासून सत्य कसें होईल? देह असत् असूनही रज्जुसर्पन्यायानें उत्पन्न झाला आहे. तो असत् किंवा सत् जगत्क्रिया करीत असतो; पण रामा, जडानें जें केलेलें तें तत्कृत (जडकृत,), आहे, असें कोणी समजत

नाहींत. यास्तव देह जरी करीत असला तरी तो क्रियांचा कर्ता नव्हे. जडाला वास्तविक चेष्टा किंवा इच्छा नसते. पूर्ण आत्म्यालाही इच्छा असणें शक्य नाहीं. तर मग हें सर्व यंत्र चालतें कसें ? तेंच तर मोठें गूढ आहे. त्याकरितांच आम्ही अनादि भावरूप अज्ञानाची कल्पना करून कशी तरी व्यवस्था लावितों; पण वास्तविक पाहिल्यास कोणी कर्ता नाही. चिदात्मा केवळ द्रष्टा आहे. ज्याप्रमाणें वायुरहित प्रदेशांतील दीप आपल्याच समस्वरूपांत साक्षिरूपानें स्थित असतो, त्याप्रमाणें सर्व व्यवहारांत रहावें. ज्याप्रमाणें आकाशस्थ भास्कर स्वसत्तेनेंच भूमिगत लोकांच्या प्रवृत्तीचें कारण, त्याप्रमाणें तूंही या राज्यस्थितीचें निमित्त हो.

या शून्य देहगृहामध्यें कोठूनसा येऊन हा अहंकारवेताळ शिरला आहे. त्याचा तूं भृत्य होऊं नकोस. कारण त्याचा दास झाल्यास नरक हें फल मिळत असतें. सज्जन त्याच्या वाऱ्यालाही उभे राहत नाहींत; मोठमोठ्या योग्यांनाही त्याचें भय वाटत असतें. यास्तव धैर्य धरून स्वशरीरगृहांतून याला हुसकून लावावें. चित्त पिशाचानें ग्रासलेलें असतांना जे मरतात त्यांची बुद्धि पिशाचासारखीच होते यास्तव अहंकाराचें दास्य सोडून व त्याला अगदीं विसरून जाऊन एका स्वात्म्याचाच अवलंब करावा. ज्या नरकेच्छूंना या वेताळानें ग्रासलेलें असतें त्या मोहांधांना मित्र नाहींत व बांधवही नाहींत. अहंकारोपहत बुद्धीनें जी क्रिया केली जाते तिचें विषवल्लीप्रमाणें मरण हें फल मिळतें. विवेकधैर्य सोडून अहंकार करणारे मूर्ख मेलेच आहेत, ते नरकाग्नीचें इंधन झाले आहेत, असें समज. सर्वदुःखवृत्ति हा त्याचाच परिणाम आहे. आत्म्याचा अहंकाराशीं कांहीं संबंध नाहीं. तो सर्वग असला तरी स्वरूपतः त्याच्याशीं मिळत नाहीं. अंकुराला जसें आकाश कारण, त्याप्रमाणें आत्मा चित्तचेष्टांचें कारण आहे. अहंकार, चित्त, मन, देह यांतील एकाशींही आत्म्याचा संबंध नाहीं. यास्तव त्यांचा शुद्धबुद्धीनें त्याग करून तूं आत्ममय हो. आत्म्याच्या सत्तेनें सर्व सत्तावान् आहेत. तिला विचारानें पृथक् केलें, कीं, सर्व जग तुच्छ होऊन राहतें.

आतां या विषयींच मला शंकरानें कैलासाच्या गुहेमध्यें सांगितलेली एक कथा मी सांगतों, ती ऐक. ही महामोहाचा नाश व संसार-दुःखाची

शांति करणारी आहे. गौरीरमणाचें सुंदर मंदिर असा एक कैलास पर्वत असून त्यावर भगवान् हर राहतो. त्या महादेवाची पूजा करीत, मी मागें एकदां त्या पर्वतावर गंगातटीं आश्रम बांधून रहात होतों. तपाकरितां मी पुष्कळ दिवस तेथें तापसाचार (कृच्छ्रादि) करीत राहिलों. मजबरोबर पुष्कळ सिद्ध होते. मी शास्त्रार्थसंग्रह केला होता. पुष्पांकरितां पानाचे द्रोण लावून ठेवले होते अनेक पुस्तकांचा मोठा संग्रह जमविला होता. रामा, अशा सर्व सामग्रीनें तप करणाऱ्या माझा पुष्कळ काल तेथें लोटला. नंतर एकदां श्रावणकृष्णपक्षाच्या अष्टमीस मध्यरात्रीं सर्व दिशा शांत झाल्या असतां, त्या मौन धरूनच बसल्या असतां व गर्द अंधकार पसरला असतां, मी समाधि सोडून बाह्यदृष्टि होऊन बसलों होतों. इतक्यांत अरण्यांत एकाएकीं एक मोठें तेज उठलेलें मी पाहिलें. तें शुभ्रमेघांच्या संघाप्रमाणें अथवा चंद्रबिंबाप्रमाणें मला दिसलें. त्यानें सर्व दिशांस प्रकाशित केलें. तेव्हां मी विस्मयानें अंतर्दृष्टीनें जों पहात आहें तों तेथें शंकर येत आहे, असें मला भासलें. त्यानें आपला हात गौरीच्या हातांत दिला होता, व नंदी पुढच्या गणांची गर्दी मोडीत होता.

तेव्हां लागलीच, मी शिष्यांस बोलावून अर्घ्य घेऊन उठलों व त्याच्या दृष्टीनें पवित्र झालेल्या त्याच्या अग्रभागीं गेलों. दुरूनच पुष्पांजलि देऊन, मी अर्घ्य समर्पण केलें. आणि देवाला साष्टांग नमस्कार घातला. तेव्हां चंद्रप्रभेची सखी पण तिच्यापेक्षां अधिक सरळ व शीतल, अशा दृष्टीनें मला त्यानें पवित्र केलें. नंतर पुष्पांच्या ढिगावर बसलेल्या त्या त्रैलोक्यसाक्षीला मीं जवळ जाऊन अर्घ्यपुष्पादि अर्पण केलें. त्याच्या अग्रभागीं मंदारपुष्पांच्या पुष्कळ अंजलि दिल्या; नानाविध स्तोत्रें व नमस्कार यांच्या योगानें मी त्या शिवाचें पूजन केलें. त्यानंतर मी तितक्याच आदरानें सखीयुक्त गौरी व गण यांची पूजा केली, पूजाविधि आटोपल्यावर पूर्णचंद्रकिरणांसारख्या शीतल वाणीनें तो भगवान् मला म्हणाला,'–ब्रह्मन्, शमशाली व विश्रांतीस प्राप्त झालेल्या तुझ्या कल्याणकारिणी चित्तवृत्ती परमपदामध्यें स्थित आहेत ना? तुझें तप निर्विघ्नपणें चाललें आहेना? कल्याणाची अनुवृत्ति होत असतेना? तुला प्राप्य वस्तु प्राप्त झाली आहे कीं नाहीं? तुझ्या सर्व भीति नाहींशा झाल्या कीं नाहीं?

भगवान् त्रिनेत्रानें असे प्रश्न केले असतां मीही म्हटलें,—" भगवन्, आपलें स्मरण हेंच कल्याण ज्यांना प्राप्त झालें आहे, त्यांना कांहीं दुष्प्राप नाहीं व कांहीं भयप्रद नाहीं. तुझ्या अनुचिंतनामुळें होणाऱ्या आनंदांत निमग्न असलेल्या लोकांपुढें नम्र होत नाहींत असे या जगांत आहेत कोण ? तुझें अनुस्मरण करीत स्थिरचित्तानें राहणारे जन जेथें असतात तेथील सर्व प्राणिसमूहांच्या प्राचीन पुण्याचें फल विस्तार पावतें व वर्तमान देहानें होणाऱ्या फलावर अमृतसेक होतो, म्हणजे तशा महात्म्यांच्या संगतीनें प्राचीन व वर्तमान पुण्य अतिशय वृद्धि पावतें. तुझें अनुस्मरण भाग्योत्कर्षाचें बीज आहे. ज्ञानामृताचा कलश आहे. धैर्यरूपी चांदण्याचा चंद्र आहे. तुझें स्मरण हें मोक्षपुराचें द्वार आहे. हे भूतपते, तुझें अनुस्मरण याच चिंतामणीनें युक्त असलेल्या मी सर्व आपत्तींच्या मस्तकावर पाय दिला आहे. रामा, इतकें बोलून व त्यामुळें सुप्रसन्न झालेल्या त्या भगवान् महेश्वराला पुनः प्रणाम करून मीं काय म्हटलें, तें ऐक.

भगवन्, आपल्या अनुग्रहानें मला सर्व दिशा परिपूर्ण भासत आहेत; पण देवेशा, मी एक निर्णय विचारतों तेवढा सांग. कारण त्याविषयीं मला मोठा संदेह आहे. प्रसन्न मनानें व उद्वेग सोडून मला त्याचा उपदेश कर. हे प्रभो, सर्व पापक्षयकर व सर्वकल्याणवर्धन असें देवार्चनविधान कशा प्रकारचें असतें तें मला सांग.

ईश्वर—ब्रह्मज्ञा, मी तुला अत्युत्तम देवार्चन सांगतों. तें एकदां केल्यानेंच पुरुष मुक्त होतो. हे द्विजा, देव कोण असतो, हें तुला ठाऊक आहे का ? पुंडरीकाक्ष देव नव्हे; त्रिलोचन देव नव्हे; कमलोद्भव देव नव्हे; इंद्र देव नव्हे व अग्नि, वायु, सूर्य, चंद्र इत्यादिकांतील कोणी खरा देव नव्हे; ब्राह्मण, क्षत्रिय, मी, तूं इत्यादि देव नव्हे. देव देहरूपही नाहीं व चित्तरूप धारण करणाराही नाहीं. देव शरीरशोभारूप नाहीं व मतिही देव नव्हे, तर निरतिशय प्रमोद चित्प्रकाश देव आहे. कारण पुंडरीकाक्षापासून मतीपर्यंत वर ज्यांचीं ज्यांचीं नांवें घेतलेलीं आहेत त्या सर्वांची सत्ता व स्फूर्ति चित्प्रकाशाच्या अधीन आहे. पुंडरीकाक्षादि सर्व त्याच्या ठिकाणीं अध्यारोपित आहेत. यास्तव त्यांना चित्प्रकाशाहून पृथक् केल्यास त्याच्या स्वरूपाचीच सिद्धि दुर्लभ होते; मग देवत्व तर बाजूलाच राहिलें.

सर्वत्र चित्प्रकाश हाच एक देव आहे. पण पुंडरीकाक्षादिकांमध्यें त्याची अतिशय अभिव्यक्ति झाल्यामुळें जळणाऱ्या कोळशाला जसें अग्नि म्हणतात, त्याप्रमाणें त्यांना देव समजतात. त्यामुळें श्रुति, स्मृति इत्यादिकांतील वादामध्येंही कांहीं विरोध नाहीं. देव या शब्दाचा अर्थ प्रकाशमान असा आहे. व मुख्य प्रकाश निरतिशयानंद स्वप्रकाश ब्रह्माचे ठायींच संभवतो. मर्यादित जडांमध्यें संभवत नाहीं. यास्तव सूक्ष्मदृष्टि लोक अकृत्रिम चिच्छिवालाच खरा देव मानितात. देव या शब्दाचा वास्तविक अर्थ स्वप्रकाश आत्मा असा आहे. यास्तव त्याचीच उत्तम पूजा करावी. ज्यांना हें शिवतत्त्व माहित नाहीं, त्यांच्याकरितां आकारादिकांचें पूजन सांगितलेलें आहे. कारण जो योजनभर मार्ग चालूं शकत नाहीं, त्याला कोसभर व्यायाम कर, असेंच सांगतात. आत्म्याचा तत्त्वतः साक्षात्कार होईपर्यंत पूजन केल्यामुळें प्रसन्न झालेल्या रुद्रापासून अमर्याद फल मिळतें. आत्म्याचा आनंद हेंच अकृत्रिम व अनाद्यन्त फल आहे जो अकृत्रिम फल सोडून कृत्रिम फलाच्या मागें लागतो, तो मंदारवन सोडून कारंजवनांत शिरतो. अकृत्रिमपूजनाची सामग्री—बोध, सर्वत्र आत्मदर्शन व शम हीं तीन उत्तम पुष्पें व चिन्मात्र शिव हा पूज्य देव,—एवढीच आहे. शम, बोध इत्यादि पुष्पांनीं ‘ आत्मा ’ या देवाचें पूजन करणें हेंच खरें देवार्चन आहे. आकाराचें पूजन, हें खरें पूजन नव्हे. आत्मज्ञानरूप देवार्चन सोडून जे जन कृत्रिम अर्चामध्यें आसक्त असतात त्यांना चिरकाल क्लेश होतात. ज्यांना ज्ञेय कळलें आहे, असे संत चिदात्मध्यान करावयाचें सोडून एकादेवेळीं साकार—देवपूजन करीत असल्याप्रमाणें दिसतात; पण तें त्यांचें पूजन कृत्रिम फल मिळविण्याच्या आशेनें केलेलें नसून केवल बालक्रीडेसारखें होय. आत्माच भगवान् शिवदेव आहे. तेंच परम कारण आहे. ज्ञानपूजनानें त्याचेंच सदा पूजन करावें. मुने, तूं या जीवालाच अकृत्रिम, अव्यय, चिदाकाश, ब्रह्म जाण, तो त्याहून भिन्न नाहीं. यास्तव आत्मपूजन हीच मुख्य पूजा आहे.

श्रीवसिष्ठ—प्रभो, हें जग चेतनाकाशमात्र कसें ? व चेतनालाच जीवादित्व कसें तें सांग.

ईश्वर—मुनिवर्या, पारावारशून्य चिदाकाशच आहे. तेंच कल्पांतीं सर्वविषयविरहित होऊन राहतें. त्याचा विकास हेंच जग होय. स्वप्नांतील नगराप्रमाणें हें जगत् चिदात्मक भासत आहे. पर्वत, नद्या, आकाश, जीव, भूतसंतति इत्यादि सर्व चिन्मात्र आहे. आकाश, परमाकाश, ब्रह्माकाश, जगत्–चैतन्य, इत्यादि हे सर्व चित्–तत्त्वाचेच पर्याय शब्द आहेत. स्वप्नामध्यें अनुभवास येणाऱ्या पदार्थांची जशी चित्त हीच सामग्री, त्याप्रमाणें जाग्रतींतील पदार्थांचीही तीच सामग्री असून चित्तही महाचित्तत्त्वाकडून प्रकाशित होऊनच सर्व पदार्थमय होऊं शकतें. यास्तव त्रिभुवनांतील पदार्थमात्र चैतन्याधीन व म्हणूनच चैतन्यात्मक आहेत. त्रिकालीं भासणारें सर्व ठिकाणचें सर्व चिन्मात्ररूप आहे. असो; मुने, हा मी तुला परमदेव सांगितला आहे. तोच तूं, मी व हें सर्व जग आहे. त्यावांचून कोणत्याही अवस्थेंत दुसरें कांहीं नाहीं. २९.

सर्ग ३०—चित्-ची सर्वोत्मता, सर्व भोक्तृभावानें स्थिति, व तिला जीवभावाची प्राप्ति.

श्रीईश्वर—याप्रमाणें हें सर्व विश्व केवळ परमात्माच आहे. ब्रह्मच परमाकाश आहे. तोच पर देव होय. यास्तव त्याचें पूजन करणेंच श्रेयस्कर असून त्याच्यापासून सर्व इष्ट प्राप्त होतें. तेंच सर्व सर्गांची भूमि आहे. हें सर्व त्याच्यामध्येंच व्यवस्थित आहे अकृत्रिम, आदि–अंतरहित, अद्वितीय, अखंडित व बाह्य साधनांनीं साध्य न होणारें सुख त्याच्यापासून प्राप्त होतें. हे मुनिश्रेष्ठा, तूं ज्ञानी आहेस, म्हणून सांगतों. या सर्वोत्तम देवाच्या पूजनांत पुष्प–धूपादिकांच्या ढिगाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. ज्यांच्या बुद्धीला चांगलीशी व्युत्पत्ति झालेली नसते व जे बालकाप्रमाणें कोमल–चित्त असतात, त्यांच्याकरितां ही आकारपूजा कल्पिली आहे. शम–बोधादि सामग्री नसल्यास बाह्य पुष्पादिकांनीं पूजा करितात. मिथ्या कल्पित आकारांचे ठायींही ईश्वरभाव ठेवून व मोठ्या आदरानें त्यांची धूपदीपादिकांच्या योगानें पूजा करून अज्ञ अतिशय संतुष्ट होतात. व त्यांना फलही तितक्याच योग्यतेचें मिळतें.

पण हे ब्राह्मणा, तुझ्यासारख्या उत्तम अधिकारी पुरुषाला हें बाह्य धूपादिकांच्या योगानें होणारें अर्चन कांहीं उपयोगाचें नाहीं. सर्व त्रिभुवनाचा

आधार असा एक परमात्माच देव असून तोच खरा शिवस्वरूप आहे. तो सर्वसंकल्पशून्य व अमर्याद आहे. वेलींतील रसाप्रमाणें तो सर्वांच्या आंत सत्तारूपानें भरून राहिला आहे. जें चित्तत्त्व अरुंधती, तूं, पार्वती, हे सर्व गण, मी स्वतः, व हें त्रिभुवन, यांमध्यें आहे तोच खरा देव आहे, असें उत्तम बुद्धिमान् म्हणतात. व्यवहारांत हात-पाय इत्यादि अवयवांनीं युक्त असलेल्या मूर्तीला देव मानितात. पण त्यांत तरी चिन्मात्रावांचून दुसरें कोणतें तत्त्व आहे ? वास्तव हे ब्राह्मणा, तो देव कोणापासूनही दूर नाहीं. तो या शरीरांतच स्थित आहे. तोच करितो, खातो, धारण करतो, जातो, श्वासोच्छ्वास करतो, सर्व जाणतो, अंगांतील सर्व सूक्ष्म वेदनांनाही प्रकाशित करतो. या देहनगरीला तोच चालती बोलती करतो. तो मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांचा विषय होत नाहीं. त्या निर्मळात्म्याच्या व्यवहाराकरितांच चित् अशी संज्ञा कल्पिली आहे तिच्याच भ्रामक विकारांना जीव, चित्त, काळ, देश, क्रिया, द्रव्य, चंद्र, सूर्य, पर्वत इत्यादि अनेक नांवें व्यवहाराकरितां योजलेलीं आहेत. स्वार्थाची कांहीं इच्छा नसतांना वसंत जसा अंकुरांना विस्तृत करितो, त्याप्रमाणें चिदात्माही स्वार्थावांचूनच जगल्लक्ष्मी पसरतो. या चित्-नेंच चतुर्भुज विष्णूच्या रूपानें असुरमंडळास मारलें. तीच त्रिनेत्ररूप होऊन चंद्र, नंदी, पार्वती, इत्यादिकांची आधारभूत झाली आहे. हीं चतुर्दश भुवनेंही ती महा चितिच आहे. या चित्-लतेला विचित्र दृश्यपुष्पें आलीं आहेत. पण तीं फार नाजुक आहेत. त्यांना विचाररूपी ऊन तर मुळींच सहन होत नाहीं. या महाचितीकडून भास्करादि सर्व ज्योति प्रकाशमान होत असतात. तीच या सर्व त्रिभुवनास व्यक्त करते. चिद्रसायनाचा सेक झाल्यानेंच सर्व पदार्थांची पंक्ति लांबवर पसरते. या शरीरांत चिच्चमत्कार जर नसते तर त्रैलोक्यांतील हे अनेक आकारही सिद्ध झाले नसते. कारण त्यामुळेंतर हें सर्व जीवाला भासत असून त्याची अस्तित्वसिद्धि होत असते. चित्प्रकाश नसून नुस्ती जिह्वाच जर असती तर तिच्या अग्रावर ठेवलेल्या गुळाची परीक्षा कशी झाली असती. त्याची गोडी कशी कळली असती ? तस्मात् सर्व चराचराचें कारण चित् आहे. एक चित्च आहे. परमार्थतः दुसरें कांहीं नाहीं, हें सर्व चिन्मात्र उत्पन्न झालें आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, ईश्वराचें हें भाषण ऐकून मी म्हटलें, " प्रभो, जर एक चितच आहे व तिच्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं तर हा देह निद्रा, मरण, मूर्च्छा या अवस्थांत जड कसा होतो ? घट–वस्त्रादि इतर दृश्य जड कसें ? मृत्तिकासमूहरूप अशी ही पृथ्वी जड कशी ? त्याचप्रमाणें हा देह, मरण, मूर्च्छा इत्यादि अवस्थांपूर्वी चेतनावान् होता तो आतां चेतनारहित होऊन पडला आहे, असा अनुभव कां येतो ?

ईश्वर—मुने, तूं हा मोठा प्रश्न केला आहेस. तथापि मी तुला त्याचें उत्तर सांगतों, ऐक. या शरीरांत सर्वभूतमयी चित् आहे. पण उपाधींमुळें तिचे दोन प्रकार झाले आहेत. एक बुद्धीमध्यें आसक्त होण्याचा जिचा स्वभाव आहे अशी (म्हणजे विज्ञानमय नांवाची कर्तृभोक्तृस्वभाव) व दुसरी साक्षिरूप कूटस्थ चित्. या दुसऱ्या चित्‌ला निर्विकल्पा चित् असें म्हणतात. पण हा भेद वास्तविक नव्हे; उपाधिकृत आहे. चित्त-संकल्पामुळें ती चंद्राच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें अन्य असल्यासारखी भासते. कोप आला असतां तोच पुरुष एका क्षणांत बदलून अन्य कसा होतो ? त्याचप्रमाणें विकल्पानें चिह्नित झालेली चित् अन्य स्वरूपास प्राप्त होते. नंतर अशारीतीनें स्वरूपापासून च्युत झालेली ती चित् क्रमानें जड देहादि वस्तूंच्या तादात्म्याची भावना करून आपल्याच विकल्पबुद्धीचा विषय होते. याप्रमाणें स्वतः चित् चेत्य (चिद्विषय) रूपास प्राप्त होऊन आकाशादि सूक्ष्मभूतरूप बनते. शब्दादि भोग्यांचें बीज होते. पुढें क्रमानें वायुप्रभृति इतर शरीरसामग्री बनून जीव होते. लागलीच क्रमानें बुद्धि, अहंकार व मन होते. मी चंडाळ आहें, असें मनन केल्यानें एकादा द्विज जसा चंडाळत्वास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें मनोरूप झालेली बुद्धि मननानें संसाराचा आश्रय करते. या रीतीनें ब्रह्मचित्च अज्ञानानें शबलरूपास प्राप्त होऊन देह–जीवादि आकार बनते. नंतर त्यांच्या जाड्यानें असर्वज्ञ होऊन पुनः पुनः भोगांचा संकल्प केल्यामुळें सतत संसार करते. जळ जसें गार होतें तशी चित् जाड्यामुळें जीवताभ्रमास प्राप्त होते. त्यानंतर तिलाच चित्त, मन, मोह, माया इत्यादि नांवें योजतात. ती जाड्याचा आश्रय करून संसारांत उत्पन्न होऊं लागते. ती मोहमांद्यास प्राप्त झाली आहे; तृष्णारूपी खोड्यानें पीडली आहे. काम–क्रोध–भयानें युक्त आहे. वैभव व दारिद्र्य यांच्या योगानें व्याकुळ

झाली आहे. तिनें आपला अनंत विस्तार सोडला आहे. भार्यापुत्रादि बाह्य व मर्यादित वस्तूंच्या वियोगानें ती दुःखित होते. ही मी आहें, या शून्य भावानें ती विकल केली गेली आहे. तिनें केवळ देहावरच आस्था ठेवलेली असून ती अतिशय दैन्यास प्राप्त झाली आहे. ती मोहरूपी महापंकांत रुतली आहे. आपल्या कळपांतून चुकलेल्या हरिणीप्रमाणें परतंत्र झाली आहे. वैभवानें ही उदय पावते अथवा भूतमात्रांचा विकास झाला असतां ही अंतःकरणांत चिदाभासरूपानें उदय पावते व दारिद्र्यानें अथवा भूतवियोगानें अस्त पावते. ही वस्तुतः आनंदघन असूनही अज्ञानानें देहमय होऊन इंद्रियजन्य सुखलेशाची आशा करते. त्यामुळें संकटांच्या परंपरेंत पडून अतिशय विषमतेस प्राप्त होते. एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत, एका विपत्तींतून दुसऱ्या विपत्तींत ती पडते. क्रमानें मनुष्य जन्म लाधला तरी बाळपणापासून व्यवहारकौशल्याचा अभ्यास केल्यामुळें ती अधिकच दुःखांत पडते. कारण विद्वत्तेकरितां काव्य–नाटक-तर्कादिकांचा अभ्यास करून ती धन-गृह-क्षेत्रादि आपल्याच बंधाला निर्माण करण्यास तयार होते. त्यांतच ती आपला पराक्रम गाजविते. मोक्षोपयोगी विवेक संपादन करीत नाहीं.

याप्रमाणें जन्मभर व्यवहार करीत राहून आयुर्मर्यादा संपली व मरणकाल समीप आला म्हणजे तीच शबल चित् सर्वतः भयभीत व साशंक होते. भूमीवर पडलेल्या शफरीप्रमाणें गडबड लोळते. बाल्यामध्यें तिचे सर्व व्यवहार परवश असतात. यौवनांत ती चिंताक्रांत असते. वार्धक्यांत अतिशय दुःख भोगते व मेल्यावर कर्माधीन होते. ती स्वर्गादि अनेक लोकांत व योनींत अनेक आकारांनीं उत्पन्न होते. फार काय पण ती शबल चित्च नारायण होऊन क्षीरसागरीं शयन करते. ब्रह्मपुरांत ध्यानमग्न ब्रह्मा बनते. या शैलावर अर्धनारीनटेश्वर होते व स्वर्गांत इंद्र होते. तीच सूर्य होऊन दिवस करते व मेघ होऊन वृष्टि पाडते. सारांश, ती सर्वात्मरूप, सर्वग, सर्वशक्ति, व सर्व असून आकाशाहूनही अतिशय स्वच्छ व सूक्ष्म आहे. पण स्वाज्ञानामुळें जीव होऊन असंख्य योनींतून फिरत असते. हे महामुने, याप्रमाणें ही मी तुला जीवशक्ति सांगितली आहे. ती प्राकृत आचारांनीं परतंत्र, दीन व पशुधर्मिणी झाली आहे. अनंत वैभवा-

पासून भ्रष्ट होऊन दौर्भाग्यानें संतप्त होणारी ही चित् जीवत्वास प्राप्त होऊन पतिविरहित स्त्रीप्रमाणें रडत बसली आहे.

हे मुने, अविद्येचें सामर्थ्य कसें आहे तें पहा. पूर्ण आनंदस्वभाव असलेली चित्, रहाटास बांधलेल्या मडक्यांतील आकाशाप्रमाणें आपल्या निरतिशय आनंदपूर्ण भावाचें विस्मरण झाल्यामुळें मी देहच आहें, असें जाणून भोगनिमित्त पुण्य संपलें असतां, अरे अरे माझी मोठी हानि आहे. असा शोक करीत पुनः पुनः पतन पावण्याकरितां अधिकाधिक खालीं जाते! केवढी कष्टाची गोष्ट आहे? ३०.

सर्ग ३१—जीवतादिकांचा निषेध करून शुद्ध चित्चें प्रदर्शन, तिची मन, प्राण इत्यादिकांच्या द्वारा अंतर्बहिः प्रथा.

श्रीईश्वर—वसिष्ठमुने, वर सांगितल्याप्रमाणें शबलचित् अज्ञानानें मी दुःखी आहें, अशी भावना करून खोटाच जीवजगद्भाव संपादन करते. मदिरामदानें मत्त होऊन पडलेली एकादी वधू स्वप्नांत मेलेली नसतांनाही मी मेलें आहें, असें समजून जशी रडते, त्याप्रमाणें चित्ही नष्ट झालेली नसतांनाच मीं नष्ट झालें आहें असें समजून रडते. कारणावांचूनच विपरीत बुद्धि मोठ्या वेगानें फिरणाऱ्या चाकाला जशी स्थिर समजते, त्याप्रमाणें अहंताभ्रमामुळें चितिही हें अस्थिर जग स्थिर आहे, असें पाहते. या चितीला संसाराचा अनुभव येण्यास चित्तच कारण आहे. पण तें स्वतःही वस्तुभूत (सत्य) नव्हे. कारण तें चिद्रूप आहे कीं अचिद्रूप आहे, याचा निर्णय करतां येत नाहीं. त्याला चित् म्हणावें तर तें साक्षिविषय आहे, (म्हणजे साक्षीला दिसणारें, दृश्य आहे) व जें जें साक्षिविषय असतें तें तें जड असतें. बरें त्याला अचित् म्हणावें तर त्याचा जगामध्यें अंतर्भाव होऊन जगत्कल्पनेचें कारण होणार नाहीं. याप्रमाणें कारणचित्तच नाहींसें झाल्यावर कार्य चेत्य जगत् सिद्ध कसें होणार? तस्मात् ज्या चित्च्या योगानें चित्त मोठ्या यत्नानें केलें जातें, ती चित् चित्त किंवा चित्ताच्या अधीन असलेलें चेत्य नव्हे. तर ती शुद्धच आहे. याप्रमाणें चित्ताचा निषेध केला असतां चित्—च्या ठिकाणच्या द्रष्टृ—दर्शन—दृश्य, कर्तृ-करण-कार्य, मातृ-मान-मेय इत्यादि त्रिपुटींचाही निषेध सहजच होतो. चित्तवृत्ति, तिचा आश्रय, व विषय इत्यादि दुसऱ्या सर्व भावांचाही तिच्या

ठिकाणीं वस्तुतः अभाव आहे. तुषारांमध्यें उष्णतेचा अथवा शिळेमध्यें अंकुराचा जसा अभाव असतो त्याप्रमाणें चितीच्या ठायीं वस्तुता, अवस्तुता शून्यता, अशून्यता इत्यादिकांचा अभाव आहे. ती केवल व अगदीं स्वच्छ आहे. हा सर्व अनर्थ देहेंद्रियादिकांचे ठायीं 'अहं, मम' अशी व हें सर्व सत्य आहे, अशी भावना ठेवल्यामुळें उत्पन्न झाला आहे. त्यामुळेंच तत्त्वज्ञ पुरुषाच्या ठिकाणचा अनर्थ नुसत्या भावनात्यागानेंच नष्ट होतो. पण याप्रमाणें हा त्रैलोक्य पदार्थ केवल भावनेनेंच तृणवत् त्याग करितां येण्याजोगा असूनही केवळ भावनाबलानेंच अज्ञाला तो दुःसाध्य झाला आहे. हा अर्थ स्वाधीन आहे. पुरुषाला प्रयत्नानेंही जें साधतां येत नाहीं तें तो अनायासानें कसें व केव्हां साधणार ?

असो; ही दुसरी निर्विकल्पा चित् सर्वगामिनी आहे. ती अतिशय स्वच्छ असून शिवाय सर्व तेजांची दीपिका आहे. ती नित्य निर्मल, नित्य उदित, निर्मनस्क, निर्विकार, निरंजन व सर्व वस्तूंत रहाणारी आहे. ती साक्षीप्रमाणें सर्वत्र स्थित असते. प्रकाशक दीपाप्रमाणें स्वतः कोणतीही क्रिया करीत नाहीं. पण ही अशा अद्भुत प्रभावानें युक्त असूनही देहादिभावनेनें मलिन झाली आहे. विकल्परहित असूनही विकल्प करणारी झाली आहे. अजड असूनहीं जडासारखी झाली आहे. व सर्वगा असूनही मर्यादित झाली आहे. ही विशेष अभिमानादि-विकल्परहित असलेली परा व सूक्ष्मा चित् लिंगदेहामध्यें प्रतिबिंबभावानें अनुगत होऊन (येऊन) हस्त-पादादि अंगें, हृदयादि मर्मस्थानें, असंख्य नाड्या, इत्यादि शरीरास नखशिखांत व्यापते. त्यामुळें जागरावस्थेंत पुरुषाची चित् बाहेर रूपादि पाहून व आंत संकल्पानें युक्त होऊन बोधरूप बनते. स्वप्नांत वासनामय विषय-दर्शन व संकल्प यांच्या योगानें अंतर्बहिर्बोधयुक्त होते. सुषुप्तींत ती केवल अज्ञानालाच पहाते. व उठल्यावर 'मला एवढा वेळ कांहीं कळलें नाहीं.' असें सांगते. वास्तव त्यावेळीं ती असली तरी नसल्यासारखी होते. म्हणून ती अबोधरूप होय. जसा साधु पुरुष असाधूंच्या समागमानें व त्यांच्या दुष्ट विचारांच्या संस्कारांनीं असाधु होतो, त्याप्रमाणें अति स्वच्छ ब्रह्मचित्च देहादिरूप होऊन त्याच्या अनुकूल व प्रतिकूल पदार्थविषयींच्या चिंतेंत पडते. पण सोन्यांतील मलिन भाग काढून

टाकला असतां तें जसें शुद्ध होतें, त्याप्रमाणें चित्-वरील जडारोप काढून टाकला असतां तीही शुद्ध होते. स्वरूपाला न जाणल्यामुळें हिचा संसार प्रवृत्त होतो. व तिचा स्वभाव कळतांच तो निवृत्त होतो. थोडीशी भेद-दृष्टि केल्यानेंही ती मोठ्या अनर्थांत पडते. इंद्रियादिकांतील विषयग्रहणादि शक्ति चित्‌चीच आहे. इंद्रियगोलकांची किंवा विषयांची नव्हे. मनोवृत्तींचा संसर्ग सोडून सुषुप्ताप्रमाणें असलेली संवित् हीच परमचित् म्हणून सांगितलें आहे. चिति संकल्पामुळें क्रियोन्मुख होते. संकल्प हा मननाचाच एक प्रकार आहे. पण मनन हें चित्ताचें कालुष्य आहे. व आत्मा निर्मल चित् आहे. संकल्पामुळेंच चित् जीवरूप होते. या शुद्ध चितीचा रथ जीव आहे. जीवाचा रथ अहंकार आहे. अहंकाराचा रथ बुद्धि, बुद्धीचा रथ मन, मनाचा प्राण, प्राणाचा इंद्रियगण, इंद्रिगणाचा देह, देहाचा रथ स्पंदन व स्पंदन हेंच कर्म आहे. तेंच जरामरणाचें निमित्त होय. अशा प्रकारचें हें आदिविभूतीपासून उत्पन्न झालेलें चक्र केवळ प्रतिभासरूपानें भासत आहे. प्राण हें मननाचें निमित्त आहे. जेथें प्राण-वायु असतो तेथें मनन राहतें. जेथें प्रकाशश्री असते तेथेंच रूप शोभतें. सर्वांस चालन देण्यास समर्थ असलेला प्राण जेथें असतो तेथें मन कंपायमान होतें. मन आकाशांत लीन झालें म्हणजे प्राण कंपाय-मान होत नाहीं. त्याचप्रमाणें प्राणवायु शांत झाल्यासही मनाचा थांग लागेनासा होतो. कारण प्राणानें प्रेरणा केली असतां मन, गोफणीनें सोडलेल्या दगडाप्रमाणें, एका क्षणांत दुसऱ्या जागीं जातें. सारांश फूल व वास, अग्नि व उष्णता, इत्यादिकांप्रमाणें प्राण व मन यांचें साहचर्य आहे. चित्त व मन यांनीं बनलेल्या लिंगशरीरात्मक प्राणाच्या गुहेंत चित्-चा बिंबप्रतिबिंबभावानें द्विगुणित विस्तार प्राणामुळेंच होतो. कारण तसें जर नसतें तर जड व अजड अशा दोन्हीप्रकारच्या पदार्थांत सम व स्वच्छ असलेली संवित् जडामध्यें व्यक्त न होतांच चेतनामध्यें व्यक्त झालेली कशी दिसती? ती प्राणस्पंदामुळें जणुं काय क्षोभच पावत असते, असा अनुभव येतो व जडांमध्यें केवळ सत्तामात्र स्वरूपानें राहते. प्राणानें जिला जागें केलें आहे अशी ती ज्ञानरूपानें शरीरांत सर्व जाणते. जीवनसमयीं नाना ज्ञानक्रिया करणारा देह प्राण निघून गेला

असतां कांहीं करीत नाहीं; तर तो मननरहित व निष्कंप होऊन राहतो. मुनिवर्या, अविद्या, काम व कर्म यांनीं युक्त असलेलें लिंगशरीरच पुर्यष्टक आहे त्यांत चित् प्रतिबिंबित होते. पण पुर्यष्टक मनःप्रधान आहे. तें सर्व कार्यांचें मुख्य कारण आहे. त्यालाच दुसऱ्या आचार्यांनीं चित्तादि दुसरींही नांवें योजलीं आहेत. असो; जीव, जीवाची उपाधि व त्याचें भोग्य सर्व विश्व उत्पत्ति, स्थिति व लय या तिन्ही काळीं चिदेकरस सन्मात्र ब्रह्माच्या अधीन असल्यामुळें परमार्थतः ब्रह्मच होय; असें जाण. ३१..

सर्ग ३२—पुर्यष्टकगत चित् देहादिकांची चेष्टा कशी करविते व दुसऱ्या देशांत कशी जाते त्याचें वर्णन.

ईश्वर—मुने, परमा चित् वर सांगितल्याप्रमाणें पुरुषांच्या पुर्यष्टकांत प्रवेश करून कोणत्या रीतीनें ऐहिक व पारलौकिक कर्में करते; देहादिस्पंदशालिनी होऊन स्नान, भोजन, यजन इत्यादि कशी करते व ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादि शब्दांस पात्र कशी होते ? तें मी सांगतों; ऐक. देहाच्या स्पंदाला चित्प्रतिबिंबभूत जीवाचें चलन कारण होतें. जीवचलनाला मायाशक्ति कारण आहे. ती-जीवाची उपाधि, असें जें पुर्यष्टकरूप मन त्याच्यारूपानें परिणत झालेली व वास्तव चित्स्वभावास आच्छादित करणारी आहे. पण ती मनोरूपानें परिणत होण्याचें कारण पूर्वसंचित कर्म आहे. मुने, या मायाशक्तीच्या प्रसादानें कलंकवती चित् गंधर्वनगरासारखें जगत् निर्माण करते व नाहींसें करते. (अविचारानें करते व विचारानें तें मोडते) पण देहस्पंदाला चित्त, मन, अहंकार इत्यादिकांचीही गरज आहे. कारण चित्तादिकांच्या अभावीं देह दगडाप्रमाणें जड होऊन राहतो. जीवाच्या प्राणकर्मेंद्रियव्यापारांमध्यें ब्रह्म केवळ सांनिध्यानें साधारण निमित्त होतें. हे ब्राह्मण, परमात्म्यानें शरीररूपी शकट ओढावयास मन व प्राण हे दोन बैल योजले आहेत. व त्यांच्या योगानें शरीरांच्या विविधचेष्टा चालतात. पण जीवांच्या जीवनाला मुख्य आधार चिद्रूप परमात्म्याचाच आहे.

जीवांचीं शरीरें सर्वदुःखांस कारण होणारीं आहेत. जलावरील तरंगांप्रमाणें शरीरांत अनेक आधि व्याधि पुष्ट होतात. त्यामुळें जीवांना अतिशय क्लेश होतात. चित्—मध्यें सर्व शक्ति आहेत, हें मी सांगितलेंच

आहे. त्यामुळें मी चित् नव्हे, अशी भावना केल्यानेंही जीव अचित्-रूप असल्यासारखा होतो. ज्याप्रमाणें मदिरादिजन्य मदानें पराभूत (मोहित) झालेला पुरुष हातांतील खड्गादिकांच्या योगानें आपलेंच अंग कापलें जात आहे, हें जाणत नाहीं; त्याप्रमाणें मूढ चित् आपणच आपल्या संकल्पानें आपला नाश कसा करीत आहों, हें जाणत नाहीं. ज्याप्रमाणें मदोन्मत्त पुरुष कांहीं वेळानें स्वकार्याचें स्मरण झालें असतां सावध होतो, त्याप्रमाणें पुण्यपरिपाकामुळें या मूढ चित्-लाही आत्मानुसंधान होतें. जेव्हां प्राणांची स्पंदशक्ति, सर्व अंगभर पसरलेल्या जीवाच्या ज्ञानशक्तींचा हृदयांत उपसंहार केल्यामुळें, आपोआप बंद होते, तेव्हां चित् हस्तपादादिकांचें अनुसंधान करीत नाहीं. चित्तस्पंदामुळें प्राणस्पंद होतो. व प्राणस्पंदानें चित्तस्पंद होतो. यास्तव त्यांतील कोणातरी एकाला बंद केलें पाहिजे असें वर म्हटलें आहे. पण मरणसमयीं प्राण शांत झाला असतां, त्यामुळें सर्व इंद्रियसंघ स्वकार्य करण्यास असमर्थ झाला असतां व पुर्यष्टक क्षीण झालें असतां देह निश्चल होऊन पडतो; पण प्राणवायूबरोबर पुर्यष्टक शरीरास सोडून बाहेर गेलेलें असतें. कारण तें असेपर्यंतच देह जिवंत असतो व तें गेलें म्हणजेच देह मेला असें म्हणतात. वात, पित्त व कफ या परस्पर विरुद्ध दोषांचा क्षोभ झाला असतां किंवा शस्त्रादिकांच्या योगानें देहाचा छेद-भेद वगैरे झाला असतां देहांतील हृदयकमल स्फुरण पावत नाहीं. व त्यामुळें पुर्यष्टकही शांत होतें. नंतर आपल्या संकल्पामुळेंच जीव मरणादि अनेक दुःखें भोगतो. पण ज्यांच्या हृदयांत विमल वासना असते ते मृत्युवश होत नाहींत; तर जीवन्मुक्त व दीर्घायु होतात. मन व प्राणवायु यांनीं रहित असलेलें शरीर शवरूप बनतें. पण आपला जरामरणरहित भाव विसरून जीव देहगत अशक्तीला स्वकल्पनेनेंच प्राप्त झालेला असल्यामुळें मुक्त होत नाहीं. तर शरीरत्याग केल्यावरही कालवश होतो. झाडांचीं पानें जशीं पुनःपुनः उत्पन्न होऊन पुनःपुनः प्रतिवर्षीं गळून पडतात, त्याप्रमाणें जीवांचीं शरीरें पुनःपुनः होऊन मरतात. सागरांतील बुड्बुड्याप्रमाणेंच हे देहबुद्बुद उठत असतात. यास्तव विवेकी पुरुषाची आस्था त्यांचे ठिकाणीं नसते.

(११) ६१–५।२।१२

सर्वगामिनी चित् चित्तांत प्रतिबिंबित होते, व तिच्या माहात्म्यानें हा सर्व व्यवहार होतो, असें जाणून ते स्वस्थ असतात. ३२.

सर्ग ३३—जीवादिभेद विचार केला असतां संभवत नाहींत.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, अनंत व एकरूप चित्-तत्त्वाला द्वित्व कसें प्राप्त झालें व विचारानें त्याचें निवारण कसें होतें ?

श्रीईश्वर—जेव्हां ब्रह्म सत् व एकरूप असतें तेव्हां हा द्वित्व-एकत्व व्यवहार निर्मूलच असतो. कारण द्वित्व व एकत्व हे भाव एकमेकांच्या अपेक्षेनें होणारे आहेत. त्यामुळें यांतील एकाचा अभाव झाला कीं दोघांचाही अभाव होतो. कार्य व कारण यांचें बीज एकच असल्यामुळें त्यांना एकरूपता आहे. विकार कारणाहून निराळा नसतो. दहीं दुधाहून तत्त्वतः निराळें नाहीं. सर्व विकल्प सद्वस्तूपासूनच उत्पन्न होऊन जगांतील व्यवहार करूं शकतात. सर्व जगच विकल्पमात्र असलें, तरी अज्ञ त्यांतील जलतरंगादि कांहीं विकल्पांस व्यावहारिक म्हणतात; मृगजलादिकांस प्रातिभासिक म्हणतात व वंध्यापुत्रादिकांस अत्यंत असत् म्हणतात. पण ज्ञानी पुरुषाला हे सर्व विकल्प सदनुविद्ध असल्यामुळें सदा सद्रूप भासतात. त्याची दृष्टि सत्कडे लागलेली असते, त्याकारणानें त्याला असत् असें कांहीं भासतच नाहीं. अज्ञाला भासणारेही विकल्प सद्रूप आहेत; त्यांना पृथक् सत्ता नाहीं, असा त्याचा दृढ निश्चय असतो. तो वाणीच्या विलासांकडे लक्ष्य देत नाहीं; वस्तुबोधाकडे ध्यान देतो. कोणी कितीही जरी शहाणपण खर्च केलें तरी ब्रह्माचें सर्वशक्तिमत्त्व कोणालाही नाहींसें करतां येत नाहीं. पुष्पें, पल्लव, पानें, इत्यादि वेलीहून जशीं भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें द्वित्व, एकत्व, जगत्व, त्वंपणा, मीपणा इत्यादि सर्व ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. अर्थात् जगत्त्वादि भासमान भेद मायिक, भ्रामक व मिथ्या आहे. वास्तविक नव्हे. म्हणून चित्-ला द्वित्व कसें आलें ? हा प्रश्नच संभवत नाहीं. सर्व वस्तुजात चित्सत्तेनेंच सत्तावान् झालें आहे. देश, काल, क्रिया, सत्ता, नियति इत्यादि सर्व ब्रह्माच्याच शक्ति आहेत. चित्तादि सर्व त्याचींच नांवें आहेत. ज्याच्यामध्यें विकारांचा संभवच नाहीं, अशा चित्सागरांत तरंग उठणें हीच त्याची चेत्यसंगता (विषयसंसर्ग) आहे. यास्तव परब्रह्मच सत्य, ईश्वर, शिव इत्यादि शून्य, परमात्मा इत्यादि, नांवांनीं बोललें जातें.

अन्यत्वभावनेनें तें अन्य झालें आहे. भावनेनेंच तें संसारनदींत पडून प्रवाहाबरोबर वाहूं लागतें. चित्तत्वाच्या अवभासानें जीव तन्मय होऊन जिवंत राहतो. जीवत्वास प्राप्त झालेला सूक्ष्म देहही स्थूलदेहाच्या संस्काराप्रमाणें देह घेण्याकरितां व्रीहियवप्रभृति द्रव्यच मी झालों आहें, असें जाणतो. नंतर प्राण्यानें खाल्लेलें तें द्रव्य सत्वर वीर्य बनतें. त्यानंतर क्रमानें स्त्रीयोनीमध्यें जाऊन मी प्राणवान् स्थूलदेह झालों आहें, असें जाणतो. सारांश, अनुभवात्मक ब्रह्मच अहंतादि क्रमानें स्थूलदेहरूप होऊन चक्षुरादिद्वारा बाह्य स्थावर व जंगम पदार्थजात जाणतें. आणि त्याच्या वासनेनें स्वतःही तसेंच होतें. फार प्राचीन वासनाही एकाएकीं अकस्मात् उत्पन्न होण्यास कर्मच कारण आहे. द्वित्वकल्पनेनें द्वित्वाची कल्पना होते. एकत्वाच्या कल्पनेनें एकत्व अनुभवास येतें. आत्मा सर्व भूतांमध्यें एक आहे, तो अकर्ता व निर्लेप आहे, इत्यादि भावना केल्यानें तो तसाच अनुभवास येतो. शिवाय एकाच्या ठिकाणीं द्वित्वाची कल्पना करणें, यांत थोडासा तरी प्रयास लागतो. पण एकाचें एकत्व सिद्ध करण्यास मुळींच प्रयास नकोत; कारण केवळ असंकल्पानेंच, नुसत्या औदासीन्यानेंच त्याची सिद्धि होत असते. कारण संकल्प यक्ष, गंधर्वनगरी बनवावयाची झाल्यास अवश्य लागतो व तिचा नाश करावयाचा झाल्यास त्याची कांहीं गरज नसते. केवळ दृढ संकल्पानेंच आलेलें हें दुःख असंकल्पानेंच नष्ट होणें शक्य आहे. तेव्हां त्यांत कष्ट कसचे ? नर कांहींतरी संकल्प करून दुःखांत पडतो व त्यानें जर कांहींच संकल्प केला नाहीं तर तो अव्यय सुख भोगतो. चेतना संकल्पसर्परहित असली तरच तिला आनंद होणार ! विवेकवायूनें संकल्पमेघांना उडवून लावावें. संकल्प-नदीला प्राण व मन यांच्या निरोधरूपी तापानें (उष्णतेनें) सुकवून सोडावें व तिच्यांतून वाहत जाणाऱ्या जीवाला आश्वासन देऊन मनोरहित करावें. बा मुने, तूंही संकल्पमल धुवून टाकून निर्मल व प्रसन्न हो. आत्मा सर्वशक्तिमान् आहे. यास्तव तूं जशी भावना करशील तसा तुला अनुभव येईल. संकल्पमूलाला उपटून काढ. म्हणजे हा असत् विस्तार सुकून जाईल. मी एक आहें, आत्मा आहें, ही एकच भावना कर म्हणजे तूं तसाच होशील. मुने, येणेंप्रमाणें जीवादि सर्व द्वैत असंभवनीय आहे.

त्यामुळें पूजक, पूजन, पूज्य इत्यादि संकल्पमय भावही मिथ्या आहेत. व परमार्थदृष्टया सर्व ब्रह्म आहे. विचारानें या तत्त्वाचा निर्णय होतो ३१.

सर्ग ३४—सौषुप्त, तुर्य व तुर्यातीत पदाचा उपदेश व शेवटच्या पदीं ईश्वराची विश्रांति.

श्रीईश्वर—मुने, याप्रमाणें असलेल्या या पूजेनें पूजलें जाणारें जगत् बाधदृष्टीनें असत् व अधिष्ठानदृष्टीनें सत् आणि देवरूपी, असणें युक्त आहे. त्याचप्रमाणें तत्त्वतः द्वैत-ऐक्यपदरहित व व्यवहारांत द्वैतैक्यरूप असणेंही युक्त आहे. कारण चितीला मोहरूपी कलंकानें वैरूप्य (जडभाव) प्राप्त होणें हाच संसार आहे व तिनें निष्कलंक होणें हेंच असंसारित्व होय. मोहकलंकरहित चित् अभिन्न व अद्वयात्मक आहे. ही मी दृश्य देहादिरूप आहें, असा कलंक आला कीं ती चित् बद्ध होते; पण तो कलंकही चित्कलाच आहे, असें समजलें असतां ती मुक्त होते. विषयाकाराची भावना केल्यामुळें द्वित्वास प्राप्त होऊन आपल्या अखंडसत्त्वास विसरते. व देहसुख-दुःखादियुक्त स्थिति सत्य आहे, असें मानूं लागते. पण तिची अकलंकस्थिति शुद्ध, निरंश व सत्य-असत्य इत्यादि विकल्पांनीं रहित असते. पण सर्व, पूर्ण व निरुपम ब्रह्मच प्रथम आकाशाप्रमाणें विकास पावणाऱ्या आपल्या मायाशक्तीनें जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, अथवा सृष्टि-स्थिति-संहार किंवा अध्यात्म-अधिदैव-अधिभूत अशा तीन मार्गांनीं मनाच्या योगानें विकास पावतें. यास्तव मनाचा छेद केला असतां सत्य ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन जगाचा छेद होणें अगदीं युक्त आहे. याप्रमाणें तत्त्वबोधानें कल्पनांसह मनाचा छेद झाला असतां प्रथम जीवन्मुक्ताची स्थिति भाजलेल्या बीजासारखी असते. व तिला इति असें नांव प्राप्त होतें. कारण उपनिषदांत स्वपिति असें नांव सुषुप्तीला दिलेलें आहे. व जीवन्मुक्ताची प्रथम अवस्थाही जवळ जवळ तशीच असते. म्हणून स्वं अपि इति अशा तीन पदांनीं झालेल्या स्वपिति शब्दांतील इति एवढाच निरुपाधिक अंश घेऊन तिचें नांव बनविलें आहे. त्याचप्रमाणें सर्व दृश्याचा बाध झाल्यावर केवल अपरोक्ष दृङ्मात्र कायम रहात असल्यामुळें पश्यंती असेंही दुसरें नांव आहे. कारण ती चित्ताच्या विषयांचें पुनःपुनः प्रीतीनें अनुस्मरण करावयाचें सोडून

उदासीन व साक्षिरूपानें राहतें. ती सामान्य सत्ता होऊन अवशिष्ट राहते. शास्त्रजन्य ज्ञान प्राप्त होऊन ती आनंदपूर्ण झालेली असते.

असो; मन क्षीण झालें असतां जीवाला प्रथम कोणतें पद प्राप्त होतें तें सांगितलें. आतां या चित्-शक्तीचें दुसरें पावन पद सांगतों तें ऐक. मनापासून मुक्त झालेली हीच शक्ति शांतिशालिनी होते. ती सूर्य-चंद्र-अग्नि-वाक् इत्यादि ज्योति व अंधकार, अज्ञान इत्यादि तम यांनीं रहित असते. पूर्व स्थितीपेक्षां या स्थितींत कोणते विशेष आहेत ते सांगतों—पूर्व अवस्थाच अभ्यासवशात् जेव्हां गाढ झोंपेप्रमाणें अतिशय परिणत होते, तेव्हां आकाशांत असलेली शून्यशक्ति परमाकाश—(चिदेकघन ब्रह्माकाश) भावास प्राप्त झाल्याप्रमाणें होऊन चेत्यांशोन्मुखतेचा त्याग करिते. पूर्व स्थितींत जीवन्मुक्त स्वतः व्युत्थान पावतो व या स्थितींत तो स्वतः देहभानावर येत नाहीं. ती जडही नाहीं व अजडही नाहीं, अशा कांहीं अनिर्वचनीय स्थितीस प्राप्त होते. ही तुर्या नांवाची दुसरी स्थिति आहे. आतां तिसरी स्थिति ऐक. दुसऱ्या स्थितीचा दृढ अभ्यास झाला असतां तिचा उदय होतो. ती ग्राह्य—ग्राहकांशरहित असते. एवढ्या करिताच तिला ब्रह्म, आत्मा इत्यादि शब्दही लावतां येत नाहींत. अर्थात् दुसरी स्थिति संप्रज्ञातसमाधिगम्य असून ही असंप्रज्ञातसमाधिगम्य आहे. ती षड्भावविकाररहित असून कालतः स्थिर, स्वस्था, परमात्म्याच्या योगानें कलंकरहित व तुर्यातीतादि नांवांमुळेंही परम पुरुषार्थरूप आहे. ती तिसरी पवित्र स्थिति सर्व श्रेष्ठांची पराकाष्ठा, परम मंगल असल्यामुळें सर्व मंगलांहून मंगल, व अखंडैकरूप आहे. या स्थितींत दीर्घ काल राहिलें असतां सर्व शास्त्रवचनांनींही अवाच्य असलेली जी दशा प्राप्त होते ती, हे मुने, मलासुद्धां शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं.

असो, वसिष्ठा, जाग्रदादि तीन अवस्था व त्यांच्या अपेक्षेनें रूढ झालेली तुर्या यांच्या पलीकडे असलेलें तत्त्वच सनातन नित्य देव आहे; दुसरा कोणी नाहीं. सर्व जग तन्मय आहे, असें जाणल्यानें तें तन्मय होतें. सत्यज्ञानानें तें ‘ हें व हें नव्हे ’ या विकल्पांनीं रहित होतें. कारण हें कांहीं प्रवृत्त होत नाहीं व हें कांहीं

निवृत्त होत नाहीं तर एक, सम, शांतस्वरूपस्थित आहे, असा अनुभव येतो. सर्व शांत व शिव होतें. तीच परात्पर गति होय.

श्रीवाल्मीकि—राजन्, असें बोलणारा ईश्वर, चित्ताचा परिणाम होऊन तें वाङ्मनसातीत परमपदीं लीन झालें असतां, मुनीसह तसाच शांत बसला. वक्ता व श्रोता अशा त्या दोघांच्याही सर्व वृत्ति विश्रांति पावल्या, व बराच वेळ ते दोघेही त्याच दशेत राहिले. ३४.

सर्ग ३५—पूज्यांची परम सीमा, अशा महादेवाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें सांगतां सांगतां स्वस्थ व शांत झालेला महादेव एक घटिकाभर त्या मूक, व उदासीन दशेचा अनुभव घेऊन भक्तवात्सल्यामुळें माझ्या भाग्योदयानें प्रेरित होत्साता नेत्र उघडून पाहूं लागला, व मला पुनः म्हणाला, मुने, तूं प्रथम चांगला विचार करून आपल्या प्रत्यगात्म्याचें पारमार्थिकरूपच प्रमाणांनीं निश्चित कर. नंतर त्या प्रत्यगात्म्याचे ठायीं जडांशरूप अनर्थाचा आरोप करूं नको. आत्म्याला बहिर्मुख करून त्वमर्थास योग्य करणें (विषय करणें) हेंच सर्व अनर्थांचें मूळ आहे. आत्मज्ञानानेंच सर्व द्रष्टव्य पाहिल्यासारखें होतें तेव्हां दृष्ट व अदृष्ट या भ्रमांचें काय प्रयोजन आहे ? तत्त्ववेत्याच्या दृष्टीनें सर्वच तत्त्व असल्यामुळें हेय व उपादेय असें कांहीं रहात नाहीं. मनांत शांति व अशांति उत्पन्न करणाऱ्या सर्व इष्टानिष्ट विकल्पांस नाहींसें करून तूं जर केवल आत्मदृष्टि झालास तरच खरा धीर आहेस, असें मी समजेन. आत्मबोधाकरितां प्रयत्न न करितां स्वस्थ बसण्यापेक्षां बाह्य दृश्य दशेस प्राप्त होऊन आत्मज्ञानासाठीं श्रवणादिकांच्या योगानें प्रयत्न करणें श्रेष्ठ आहे. पण सर्वथा बाह्यदृष्टि होणें योग्य नव्हे. इतर सर्व बाह्यदृष्टींपेक्षां देहच आत्मा आहे, ही बाह्यदृष्टि मोठी अनर्थावह आहे. यास्तव ती कधींही करूं नये. कारण देहाची क्रियाशक्ति प्राणाच्या अधीन असून ज्ञानशक्ति आत्मचैतन्याच्या अधीन आहे. अर्थात् देह सर्वथा पराधीन आहे. पण त्याच्या या दोन शक्तींतील क्रियाशक्तीचें मूळ वायु व आश्रय देह हीं दोन्ही नाश पावतात व चिच्छक्ति नष्ट होत नाहीं. कारण चिदात्मा आकाशाहूनही सूक्ष्म व स्वच्छ आहे. लिंगशरीरानें युक्त असलेल्या देहांतच, आरशांतील मुखाप्रमाणें, चित्तत्त्व प्रतिबिंबित होतें. हे

मुनिनायका, तें तुल्या देहांत व्यक्त होत नाहीं. म्हणजे पुढें एकादी वस्तु असली तरी ती मलिन आरशांत जशी प्रतिबिंबित होत नाहीं, त्यांप्रमाणें गतप्राण होऊन पडलेल्या देहांत, विद्यमान असलेलेंही सत् व्यक्त होत नाहीं. त्यामुळेंच सर्व वस्तूंमध्यें असणारी पण मायाकलंकानें आच्छादित झालेली चित् लिंगदेहावांचून दुसऱ्या कोणत्याही स्थानीं बाह्यक्रिया व स्वतत्त्वबोध यांस समर्थ नसते; पण तीच लिंगदेहांत आवरणशून्य होऊन चित्तवृत्तिद्वारा सर्व जाणण्यास समर्थ होते. ही अभिव्यक्त चित्च सर्व पदार्थांची सत्ता व स्फूर्ति यांचें निमित्त होऊन विद्वद्दृष्टया देव या नांवास पात्र होते. तिच्या अभिव्यक्तीचा जसा जसा उत्कर्ष होत जातो तशी तशी ती उत्तमोत्तम देवत्वास प्राप्त होते. परम उत्कर्ष पावलेली ती चितिच हरि, शिव, ब्रह्मा, सुरेश्वर, अग्नि, वायु, सूर्य इत्यादि आहे. याप्रमाणें हा आत्मा चैतन्याची खाण आहे. जे महाचितीच्या परम अभिव्यक्तीला प्राप्त होऊन मिथ्यामोहपरवश होत नाहींत, तेच या जगांत ब्रह्मा, विष्णु, हर, इत्यादि परमदेव म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पण परब्रह्मसंज्ञक महादेवाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास तीन गुणांतील एकेका गुणावर अभिमान ठेवणारे हे सृष्टयादि कार्यांकरितां, अग्नीपासून निघालेल्या किटाळांप्रमाणें, ब्रह्मापासून झाले आहेत, असें वाटतें. पण हें वाटणें सुद्धां शास्त्रीयदृष्टया सत्य आहे. विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व व्यवहारच आरोपित असल्यामुळें ब्रह्मादि देवही अविद्याकृत भ्रांतिरूप आहेत. वेद, वेदार्थ, जीव, सृष्टि, सांगोपांग क्रिया, उपासना, काम, कर्म, वासना, जनन, मरणादि अवस्था इत्यादि सर्व अविद्या आहे. पण तिचे भेद अनंत असल्यामुळें त्यांची गणना करितां येत नाहीं. शिवाय तिचा कांहीं विशेष उपयोगही नाहीं. ज्याअर्थी ब्रह्मा, विष्णु इत्यादिकांचा शरीरसंबंधही चिदात्म्याच्याच अधीन आहे, त्याअर्थी तो महादेव त्यांचाही पिता होय. तो मूळ बीज आहे. आत्मज्ञाला तो प्रत्येक वस्तूमध्यें स्पष्ट दिसत असतो. मातीच्या मूर्तीमध्यें नसलेल्या गणेशादि देवांचें तिच्याठायीं मंत्रानें आह्वान केलें जातें; पण सर्व वस्तूंमध्यें असलेल्या महादेवाचें आह्वानादि काय करावयाचें आहे ! त्याचें आह्वान सदा झालेलेंच आहे. स्वचित् सर्वत्र प्राप्त होते. मुने, मन ज्या ज्या दशेस प्राप्त होतें तेथें तेथें तें शिवस्वरूपासच जाऊन मिळत

असतें. तें शिवस्वरूपच सर्व वेदांची परम सीमा आहे. तेंच आद्य, पूज्य, नमस्कार्य, स्तुत्य व अर्घ्य आहे. या आत्म्यास जाणून जंतु पुनः उत्पन्न होत नाहीं. असो; हे मुने, सर्व जंतूंमध्यें असलेलें जें तत्त्व ज्ञात झालें असतां अभय देत असतें व जें आद्य आणि सहज उपास्य आहे तेंच अज व आत्मगत परम पद तूं आहेस. मग व्यर्थ मोहित कां होतोस? ३९.

सर्ग ३६—अतिशुद्ध व सर्वकारण अशा आत्मतत्त्वाचें सर्वैश्वर्य.

श्रीईश्वर—ज्या अर्थी या आत्म्याला जाणून जीव पुनः जन्म घेत नाहीं, त्या अर्थी या देवाला ब्रह्मवेत्ते जगाचा ईश्वर असें म्हणतात. तो सर्व बीजांचें बीज आहे. संसाराचें सार आहे. क्रियाशक्तीचें निमित्त आहे. व निर्मळ चित्सार आहे. तें आपल्या सत्तेनें सर्व वस्तूंस सत्तावान् करणारें असलें तरी परमार्थतः अकारण, शुद्ध, अभाव्य व अभवात्मक आहे. तें चिन्मात्र सर्व बुद्धिवृत्तींचें प्रकाशक, जीवांतीलही अंतःसाररूप (चिद्रूप) सर्व बाह्यविषयांसही बुद्धिवृत्तीनें व्यापून प्रकट करणारें, सर्व विषयांचें परम तत्त्वभूत, स्वतःलाच मायेच्या योगानें पुष्कळ करणारें, नेत्रादि व आदित्यादि ज्योतींनाही प्रकाशित करणारें पण त्यांच्याकडून प्रकाशित न होणारें, म्हणूनच अलौकिक, स्वयंप्रकाश, एकच बीज अनेक बीज-रूपानें स्थित असणारें, पृथिव्यादिभूतरहित, व्यावहारिक व प्रातिभासिक सत्तेनें हीन, व जगत्सत्ता आणि अव्याकृतसत्ता या दोन्ही सत्तांचा बाध झाला असतां साक्षिरूपानें राहणारें आहे, असें जाण. चित्तमलाच्या योगानें तें स्वतः रंजित होतें. अग्नीचे निखारे जरी अनेक असले तरी अग्निरूपानें त्यांचें जसें ऐक्य असतें, त्याप्रमाणें स्वप्रकाश व स्वसत्तामात्र तेजाचे जगद्रूपी अवयव कितीही जरी झाले तरी तें सर्व चैतन्यच होय. आत्मदृष्ट्या त्यांचा भेद नाहीं. म्हणूनच तो परमात्मा अणूंहून अणु व महत् परिमाणवान् पदार्थांहून महान् आहे, असें म्हणून श्रुति सर्व विरुद्ध धर्मांचा त्यांत समावेश होत असल्याचें दाखवीत आहे. हा संसाररचना करीत नसूनही कर्ता झाला आहे. व एवढें महाकर्म करीत असूनही कांहीं करीत नाहीं. हा द्रव्य असूनही निर्द्रव्य, निर्द्रव्य असूनही द्रव्यवान् शरीररहित असूनही महाशरीरवान् व महाकार्य असूनही अशरीरी आहे. सारांश, हा महेश्वर व त्याचें हें कार्य अशीं हीं दोन्हीं मोठीं आश्चर्यें आहेत.

जें सत्य नाहीं, असें कांहीं नाहीं व हा नाहीं असेंही कांहीं नाहीं. तर हें सर्व तो सत्य आत्माच आहे, त्या नित्य सर्वात्म्यास नमस्कार असो ३६.

सर्ग ३७—सत्संबंधानें असत् वस्तूंची सत्ता, शिवाच्या अनंत शक्ति व त्यांतील प्रधानशक्ति जी नियति तिचें वर्णन.

श्रीईश्वर—ज्या ईश्वराच्या ठिकाणीं सर्व विरुद्ध अर्थद्योतक शब्दांचाही अर्थ सत्य असल्यासारखा होतो. त्या सर्व जगत्सत्तारूप मणीच्या करंड्यासारख्या शबल सर्वेश्वराच्या ठिकाणीं कोणत्या शक्ति प्रकट होत नाहींत ? ही बीजकणामध्यें असलेली चित्सत्ता मृत्तिका, काळ, जल इत्यादि सहकारी कारणें मिळालीं असतां प्रथम अंकुर उत्पन्न करते. नंतर क्रमानें तांदुळ होऊन साक्षात् पुरुषास भोज्य असलेला भात बनते. व अशाच रीतीनें हिचा जलादि दुसऱ्या सर्व पदार्थांत विकास होत असतो. याप्रमाणें ही सर्वकार्यव्यवस्थापिका शक्ति ईश्वरापर्यंत सर्व वस्तूंस व्यापून राहते. नियमानें प्रवृत्त होणाऱ्या या शक्तीला नियति असें म्हणतात. गृहांतील दीपाप्रमाणें हा अपरिच्छिन्न ज्योतिःस्वरूप साक्षी असला म्हणजे गंधर्व नगरांतील रंगभूमीसारख्या जाग्रदादि अवस्थांमध्यें जगच्चित्रपरंपरा प्रवृत्त होतात, व चिच्छक्ति साक्षीप्रमाणेंच स्थित होऊन आपलें संसाररूप वृत्त पाहते.

श्रीवसिष्ठ—हे जगन्नाथा, या शिवाच्या शक्ति कोणत्या व त्या कशा स्थित आहेत. साक्षिता म्हणजे काय व त्यांचें वृत्त कोणतें व कितीसें असतें ?

श्रीईश्वर—अप्रमेय, शिव, शांत, सौम्य, चिन्मात्र व अनाकार अशा परमात्म्याच्याही इच्छासत्ता, आकाशसत्ता, काळसत्ता, नियतिसत्ता, महासत्ता, ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, कर्तृता, अकर्तृता इत्यादि शक्तींचा अंत नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—पण हे देवा, या अनेक शक्तींचा उदय कोठून व कसा झाला ? याचें मला मोठें गूढ पडलें आहे.

श्रीईश्वर—चिन्मात्र व अनंतरूप अशा शिवाची ही शक्ति, इतकें म्हटलें तरी ती भिन्न होते. ज्ञत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, साक्षित्व इत्यादिकांची विभावना केल्यानेंच शक्ति विविधरूपें धारण करितात. (अर्थात् सर्व चिद्भेद मायिककल्पनाप्रयुक्त आहेत.) त्या काळनर्तकानें उत्तम शिक्षण दिलें असतां ब्रह्मांडरूपी रंगभूमीवर क्रमानें अशा नाचूं लागतात. महारुद्रापर्यंत प्रत्येक वस्तूची स्थिति नियत असल्यामुळें या शक्तीला

नियति म्हणतात. ती कधींही उद्विग्न न होतां जगज्जाल नाटक करीत असते. ती पुष्पांचा उद्भव, जलाचा वर्षाव, पल्लवांचा उद्गम व अशाच दुसऱ्या आणखी अनेक क्रियाविलास करीत या जगांत एकसारखी नाचते, तिनें या आपल्या नृत्यविलासानें सुखदुःखमय अनेक ब्रह्मांडकपाटें उघडलीं आहेत. पण या नियतीच्या संसारसंज्ञक विकारमय विलासांत सदा उदित स्वरूप परमेश्वर साक्षिरूपानें स्थित आहे. तो त्या नर्तकीहून व तिच्या जगद्रूप नृत्याहून वस्तुतः भिन्न नाहीं. १७.

सर्ग ३८—चिन्मूर्ति शिवाचें ध्यानानें बाह्य पूजन.

श्रीईश्वर—हा नियतिनाटकसाक्षी चिन्मात्र आत्माच परम देव आहे. तो घट, पट, वट, भिंत वानर, नर इत्यादिकांमध्यें स्थित आहे. शिव, हर, हरि, ब्रह्मा, इंद्र, वरुण, यम, इत्यादि रूपानें हाच भगवान् सर्वात्मा स्वात्मा सुबुद्धिमानांकडून विविध क्रमानें आंत व बाहेर पूजला जातो. पण हे तत्त्वज्ञा, तो बाहेर कोणत्या क्रमानें पूजला जातो. तें अगोदर ऐक. नंतर अंतःपूजेचा क्रम सांगेन. शास्त्रोक्त संस्कार व स्नान—आचमनादिक यांच्या योगानें पवित्र असलेलेंही देहगृह त्याज्य होय. त्याचा यत्नानें त्याग करावा व साक्षिचित्प्रकाशरूप अति पवित्र गृहाचें ग्रहण करावें. त्याचें मनांत ध्यान करणें हेंच पूजन आहे. दुसरें कोणतेंही नाहीं. यास्तव त्या त्रिभुवनाधाराचें नित्य ध्यानानें पूजन करावें. तें चिद्रूप तत्त्व लक्षसूर्यासारखें तेजस्वी व सर्वतेजांचें प्रकाशक आहे. यास्तव त्या अहंतासाराचा आश्रय करावा. तें सर्वत्र पसरलेलें आहे, असें जाणावें. ही भूतश्री त्याची रोमपंक्ति आहे, असें चिंतन करावें. त्यांच्या शरीरगत इच्छादि शक्ति त्रिजगद्यंत्राच्या दोऱ्या आहेत, अशी कल्पना करावी. हा सत्तामात्ररूपी शिव अनंत पदांचा आधार आहे. ज्यानें जगज्जालाचें विवर्तन केलें आहे, असा काल हा याचा द्वारपाल आहे. असंख्य नेत्र, कर्ण, मस्तक, हस्तपाद इत्यादि अवयवांनीं व अनंत शक्तींनीं संपन्न असलेल्या त्या देवाचें ध्यान करावें. तो देव सर्वमननातीत, परमकल्याणमय, सर्वकर्ता व सर्व संकल्पित अर्थ देणारा आहे. तो सर्व भूतांच्या अंतःकरणांत स्थित आहे, सर्वांचें एक साधन आहे, इत्यादि चिंतन करून देवेशाचें यथाविधि ध्यान-

रूपी बाह्य पूजन करावें. व त्यास बाह्य अर्घ्य, पाद्य, स्नान, गंध, पुष्प, धूप, दीप इत्यादि उपचार अर्पण करावे.

आतां हे ब्रह्मा, मी तुला याचाच आणखी एक प्रकार सांगतों, तो ऐक. या ध्यानज्ञानरूप पूजनामध्यें तो ज्ञानात्मा देव गंध-पुष्प-धूप-दीपादि उपहारांनीं पूजिला जात नाहीं. तर नित्य, अयत्नलभ्य शीतल, अविनाशी, एक व अमृत अशा स्वबोधानें पूजिला जातो. अंतस्थ शुद्धचिन्मात्रवेदन हेंच पर ध्यान व हीच परापूजा होय. पाहणें, खाणें, जाणें, येणें, इत्यादि सर्व करीत असतांना शुद्ध संविन्मय व्हावें. ध्यानामृतानें स्वतः ईश्वर-आत्म्याचें पूजन करावें, तेंच त्याला अतिशय इष्ट आहे. ध्यानरूपी पुष्पानेंच तो अतिशय संतुष्ट होत असतो. ध्यान हें सर्व सर्वोत्तम उपहाराचें प्रयोजन सिद्ध करीत असतें. त्याच्या वांचून आत्मलाभ होतच नाहीं. बा मुने, हा आत्मा ध्यानाच्या योगानें प्रसन्न होतो व तो सर्व उत्तम भोगसुखश्री भोगतो. कारण ब्रह्मानंदामध्यें इतर सर्व आनंदांचा अंतर्भाव होतो. ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल त्यांनींही तेरा निमेष ध्यानानें ईश्वराचें पूजन केल्यास त्यांना गोप्रदानाचें फल मिळतें. शंभर निमेष ध्यान केल्यास ते अश्वमेधयज्ञाच्या फलास पात्र होतात. व अर्धी घटिका ध्यान केल्यास सहस्र अश्वमेधांचें पुण्य लागतें. मुने, जो मूढ (अनात्मज्ञ) ध्यानरूपी उपचारानें आत्मदेवाचें पूजन एक घटिकाभर करतो त्याला राजसूययज्ञाचें फल मिळतें. कारण परमात्म्याचें ध्यान हा परम योग आहे. हीच परम क्रिया आहे. हें आत्म्याचें सर्वोत्तम बाह्य पूजन मी सांगितलें आहे. हें अतिशय पवित्र व अखिल पापनाशक आहे. वास्तव जो नर हें एक क्षणभरही खिन्न न होतां करील तो मलाच प्राप्त झाला आहे, असें सर्व सुरासुरसंघ म्हणतील ३८.

सर्ग-३९–प्रत्यगात्मभूत शिवाचें अंतःपूजन.

श्रीईश्वर—जें पावनांचें पावन व सर्व तमांचा क्षय करणारें तें आतां आत्म्याचें अंतःपूजन सांगतों. ही ध्यानात्मिका पूजा सर्व व्यवहारामध्यें अनुगत आहे. या शरीरस्थ पर शिवाचें नित्य ध्यान करावें. केवळ सांनिध्यानें सर्व प्रत्ययांचा ज्ञाता असा अंतर्यामीच उत्तम पूज्य आहे. तो सर्व अवस्थांमध्यें सर्व क्रियांचा साक्षी होऊन सदा साक्षात् दर्शन देतो. तो

शिव, शांत व विक्षेपशून्य स्वभावांत स्पष्ट दिसतो. प्रारब्धप्राप्त विषयांमध्यें स्थित असतो. बोधलक्षण-स्नानानें तो सदा शुद्ध असतो. तो प्राणापानरथावर आरूढ झालेला असून, अंतःकरणगुहेमध्यें गूढ असतो. तो सर्व ज्ञेयदृष्टींचा ज्ञाता, सर्व कर्माचा कर्ता, सर्वभोग्यांचा भोक्ता व सर्व अनुभूत वस्तूंचा स्मर्ता आहे. सर्वांगास पूर्णपणें जाणणारा, विषयभावना व अभावना यांच्या योगानें लक्षित होणारा, सर्व प्रकाशांहून अतिशय भास्वर, व सर्वगामी अशा शिवाचें चिंतन करावें. वस्तुतः कलारहित पण आरोपावस्थेंत सकल, देहस्थ, हृदयाकाशांत संचार करणारा, सर्व अंगांत व्यापून राहणारा बोध, मननशक्तिस्थ, शब्दादि विषयांना आंत नेणारा, मनाला प्रेरणा करणारा वाच्य व लक्ष्यवृत्ति वार्णात असणारा, तिळांतील तेलाप्रमाणें सर्वांगांत राहणारा, अशा आत्म्याची 'हा तो देव आहे' असें साक्षात् जाणून भावना करावी. मुनिवर्या, ज्याप्रमाणें भार्या पतीची सतत सेवा करितात, त्याप्रमाणें विचित्र शक्ती माझी उपासना करितात. मन हा माझा द्वारपाल आहे. तो मला जगत्त्रयाचें निवेदन करीत असतो. शुद्धरूपी चिंता ही माझी द्वारपालिका आहे. बुद्धि ही माझी स्वरूपभूत शक्ति आहे. क्रिया ही श्रेष्ठ स्त्री आहे. विचित्र ज्ञानें हीं माझीं अंगांवरील भूषणें आहेत. कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें हीं माझीं द्वारें आहेत. आणि अशा या सर्व परिवारासह असणारा हा मी अनंतात्मा परिच्छेदरहित आहें. मी अलौकिक आत्मचमत्कार धारण करतों. मी आंतून देवत्वानें परिपूर्ण आहें. माझें स्वरूप कधीं दीन होणारें नाहीं. मी चेतनात्मा कधीं अस्त पावत नाहीं. कधीं उदय पावत नाहीं; कधीं संतुष्ट होत नाहीं. कधीं रागावत नाहीं; कधीं तृप्त होत नाहीं; कधीं क्षुधित होत नाहीं; कधीं कशाची इच्छा करीत नाहीं; कधीं कशाचा त्याग करीत नाहीं; मी सर्व सम, समाचार, समाभास, समाकृति, सौम्यतामलयुक्त, सुंदराशय, सर्व देहांत एक व अविच्छिन्न महामति आहें, असें जाणणारा महात्मा अहर्निश देवपूजनच करीत असतो, चित्तत्वामुळें चलित होणारा देहच त्याचा देव आहे, असें म्हटलें आहे. वेळोवेळीं प्राप्त होणाऱ्या त्रिपुटी वस्तूंनें ज्ञानी त्याचें सदा पूजन करीत असतो. सर्व सम बुद्धीनें त्या चिन्मात्र देवाचें सर्वार्थानें पूजन करणें फार श्रेयस्कर आहे. या महादेवाच्या पूजे-

करितां गंधपुष्पादि बाह्य उपचार संपादन करण्याकरितां थोडासाही प्रयत्न करूं नये. त्या शोभन विभूचें पूजन प्राप्त ब्राह्मणक्षत्रियादि देहोचित यथाशास्त्र व्यवहारानें व देहधारणमात्रोपयोगी अन्नपानादिकांच्या योगानें सतत करावें. आत्म्याला तत्त्वतः जाणून प्राप्त अनिषिद्ध विषयांच्या योगानें संतुष्ट करावें. आधि-व्याधिजन्य सर्व दुःखांनींही त्याचें पूजन करावें. मरण, जीवित, स्वप्न इत्यादि अवस्था, दारिद्र्य, संपन्नता इत्यादि दशा, राग, द्वेष, मोह, लोभ इत्यादि विकार, माधुर्यधर्मिणी व संतांच्या हृदयांत रूढ झालेली मैत्री, शुद्ध उपेक्षा, करुणा, मुदिता, इत्यादि उपाय, निषिद्ध व अनिषिद्ध भोगांचा त्याग इत्यादिकांच्या योगानें त्या शुद्ध व सर्वान्तर्यामी आत्म्याची पूजा करावी. जें जें इष्ट किंवा अनिष्ट नष्ट झालें असेल त्याची त्याची उपेक्षा करावी. व जें जें प्राप्त होईल त्याचा निर्विकार मनानें स्वीकार करावा. हेंच आत्म्याचें परम पूजन आहे. सर्वदां सर्व इष्टअनिष्ट दशेमध्यें परम साम्य ठेवून नित्य आत्मार्चाव्रत करावें.

सर्व ब्रह्म आहे अशा दृष्टीनें सर्व अतिशुभ आहे, असें तरी जाणावें, किंवा या जगांतील ब्रह्माचा अंश शुभ व मायेचा अंश अशुभ आहे, असें समजावें. पण सर्व आत्ममय पहावें. जें आरंभीं रमणीय किंवा अति दुःसह वाटत असेल तें सर्व अगदीं सम आहे, असें जाणून नित्य आत्मपूजन करावें. हा मी व हा मी नव्हे, हा विभाग सोडावा. सर्व ब्रह्म आहे, असा निश्चय ठेवून आत्मपूजन करावें. इच्छा किंवा द्वेष न करितां स्वभावतः दैवयोगानें प्राप्त झालेल्या भोगभूमींचा स्वीकार करावा. तुच्छ व अतुच्छ वस्तूंविषयीं उद्वेग व अनुद्वेग करूं नये. प्राप्त शुभाशुभाचा निर्विकार मनानें स्वीकार करावा. मुने, या आत्मपूजनविधीमध्यें ज्या द्रव्यश्री सांगितलेल्या आहेत त्या एकाच रसानें युक्त आहेत. त्या अम्ल, कडू, तिखट, तुरट इत्यादि इतर रसांनीं मिश्रित झालेल्या नसून केवळ मधुर आहेत. समता ही रसशक्ति मधुर, रसाळ, व अतींद्रिय आहे. तिनें ज्याची भावना केली आहे तें तत्क्षणीं अमृतच होणार ! समतारूपी अमृतानें ज्याची ज्याची भावना करावी तें तें अतिशय मधुर होतें. या रीतीनें आत्मपूजन करणारा ज्ञानी उपासक आंतून आकाशासारखा निर्लेप व बाहेरून प्रकृतकार्य करणारा, रंजनामकानें रहित, अहंकारशून्य, व जीवित दशेंतच उत्तम

पदीं स्थित होणारा असतो. असो; प्रियवसिष्ठा, देश-काळ-करण-क्रम इत्यादिकांपासून उदय पावलेल्या सुख-दुःखभ्रमांनीं शरीरनायकाचें नित्य पूजन कर. व निष्काम बुद्धीनें शांत रहा १९.

सर्ग ४०—पूज्य-पूजक-पूजनादिविकल्परहित व परिशुद्ध. चिदात्मा शिवच देवतातत्त्व आहे.

श्रीईश्वर—मुने, तूं यथाकाळ व यथाशक्ति जें करतोस किंवा करीत नाहींस तें सर्व चिन्मात्र शिवस्वरूप आत्म्याचें आंतर पूजनच होय. कारण तो देव त्या तसल्या पूजनानेंच निरतिशय आनंदानें अभिव्यक्त होतो. तो आपल्या पारमार्थिक रूपानें प्रकट होतो. पण सर्व स्वाभाविक चेष्टा रागद्वेषमूलकच होत असल्यामुळें त्यांच्या योगानें तो प्रसन्न कसा होईल म्हणून म्हणशील तर सांगतों. आंतर पूजा करणारा आत्मवेत्ता रागद्वेषादि विकल्पांना आत्म्याहून भिन्न जाणतच नाहीं, आपलें किंवा दुसऱ्याचें ऐश्वर्य, विपत्ति, सुख-दुःख-ज्ञान इत्यादि सर्व आत्म्याचें पूजन आहे. नित्य शिवाच्या ठिकाणीं जगाचा आरोप करणें हें त्याचें पूजनच आहे. कारण ज्याप्रमाणें ब्रह्म आकाशादि क्रमानें घटादिरूपानें अलंकृत होतें, त्याप्रमाणें स्वतः प्रत्यगात्माही जाग्रदादि क्रमानें घटादिरूपानें भूषित होतो. याप्रमाणें एक शिवरूप अथवा प्रत्यगात्मरूप आत्मा जगदाकारास प्राप्त होऊन त्याच्याच भासानें हें सर्व भास्वर व त्याच्याच स्थितीनें हें स्थितिमत् झालें आहे. सारांश, प्रत्यगात्माच आंतल्या आंत विस्मृतिमान् झाल्यासारखा होऊन जीव व जगत् झाला आहे. याप्रमाणें तत्त्वतः पाहिलें असतां पूज्यपूजकादि सर्व त्रिपुटी बाधित होते. कारण ज्या नियत-आकारतेमध्यें पूज्य-पूजादिमय क्रम कल्पिला जातो ती नियताकारता शांत ईश्वराचे ठिकाणीं संभवत नाहीं. पूज्यादि मर्यादा, सर्वशक्ति व अनंत ईश्वरत्वाचें पात्र होऊं शकत नाहीं. स्वच्छ ज्ञानमात्ररूप आत्म्याला ईश्वरत्वही वस्तुतः नाहीं. ज्यांचा परमेश्वर देश-काळ इत्यादिकांच्या योगानें मर्यादित झालेला असतो त्यांना उपदेश करणें आम्हांला उचित नाहीं. यास्तव मुने, तूं त्यांची दृष्टि सोडून व या दृष्टीचा आश्रय करून सम, स्वच्छचित्त, शांत, वीतराग, स्वस्थ व अखिन्न, होऊन सुख-दुःख, शुभाशुभ इत्यादिकांच्या योगानें आत्म्याचें पूजन करीत रहा. कारण तूं अशा रीतीनें आत्म-

पूजक झालास म्हणजे तुज ज्ञानी साधूला कोणताही कलंक दूषित करणार नाहीं ४०.

सर्ग ४१—शास्त्र व आचार्य यांचें साफल्य, नामभेदकल्पना, अध्यारोप व अपवाद.

श्रीवसिष्ठ—हे नाथ, शिव कोणाला म्हणतात? परब्रह्म, आत्मा, परमात्मा इत्यादि नांवें कोणाला दिलेलीं आहेत. सत्, किंचित्, नकिंचित, शून्य, विज्ञान, इत्यादि भेद कसा झाला आहे?

श्रीईश्वर—आदि-अंतरहित, आभासशून्य, व सत् असें कांहीं तत्त्व येथें आहे. पण तें इंद्रियांनीं ग्राह्य नसल्यामुळें 'कांहीं नाहीं' असेंच होऊन राहिलें आहे.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, जें बुद्ध्यादियुक्त सर्व इंद्रियांना अदृश्य झालेलें आहे, तें निःशंकपणें ज्ञात कसें होणार?

श्रीईश्वर—जो मुमुक्षु शमादिसाधनांनीं शुद्ध झालेल्या केवळ मनोलक्षण सात्त्विक अविद्यांशास सच्छास्त्र, सद्गुरु, व सत्संगादि नांवाच्या सात्त्विक भागांनींच घालवीत राहतो, त्याला सर्व अविद्येचा क्षय झाला असतां आपोआप आत्मसाक्षात्कार होतो. आत्मस्वभावाचा स्वप्रकाशस्वरूपपरिशेष हाच निश्चय आहे. शास्त्रादिकांच्या विचारानें अविद्यामळ धुतल्याप्रमाणें निघून जातो. शास्त्राचें साह्य मिळालें असतां आत्माच आत्म्याला पाहतो व आत्म्याशींच विचार करतो. या जगांत आत्माच आहे; अविद्या नाहीं, असा निश्चय होणें हाच अविद्याक्षय होय. आपल्या इंद्रियांसमोर आपल्याला हें जें कांहीं नाना दिसत असतें तो आत्माच आहे असा निश्चय करूं नये. कारण तो स्वतः आत्मा नव्हे व वस्तुतः आत्मज्ञानाचा उपायही नव्हे. खरें पाहतां, गुरूपदेशादिक आत्मज्ञानाचें कारण होत नाहीं. कारण गुरु इंद्रियांना गोचर होणारा आहे. व आत्मा (ब्रह्म) सर्व इंद्रियांचा क्षय झाल्यावर अनुभवास येणारा आहे. जी वस्तु ज्याचा क्षय झाल्यावरच प्राप्त होण्यासारखी असते ती तें असेपर्यंत मिळत नाहीं. पण हे ब्राह्मणा, असें जरी असलें तरी गुरूपदेशादि आत्मज्ञानाच्या सिद्धीकरितां उपयोगी आहेत. कारण गुरूपदेश ऐकून शिष्य विचार करूं लागला असतां आत्मा अदृश्य व अनिर्देश्य असला

तरी आपोआप व्यक्त होतो; पण वस्तुतः तो, शास्त्रार्थ किंवा गुरुवचन यांच्या योगानें ज्ञात होत नाहीं, तर शिष्याच्या बोधसामर्थ्यानें आपोआप व्यक्त होतो. तथापि अज्ञमुमुक्षूला गुरु व शास्त्र यांच्या वचनावांचून आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान होत नाहीं. उलट गुरु, शास्त्रार्थ व शिष्य यांचा दीर्घकाळ समागम झाला असतांच आत्मज्ञान प्रवृत्त होतें. म्हणूनच बोधाच्या योगानें ज्याच्या वरील आरोपित सर्व अमंगल नष्ट झालें आहे असा तो परमानंदात्मा शिव, आत्मा, सत् इत्यादि नांवांनीं बोलला जातो. या भ्रमाचा ज्ञानानें बाध झाला असतां तें नाहीं व आरोपकाळीं आहे. पण त्याचें अधिष्ठान तत्त्व सदा आहेच. तें व्यावहारिक सत्-हून विलक्षण असल्यामुळें सत्-सारखें भासतें.

शिवाय शिव, आत्मा, सत् इत्यादि नांवांच्या कल्पना जीवन्मुक्तांनीं अधिकारी शिष्यांना बोध करण्याकरितां कल्पिल्या आहेत. मोक्षोपदेश, शास्त्रार्थरचना इत्यादिकांकरितां नांवाची कल्पना केलेली आहे पण पुरातन ऋषींनीं असा शब्दभेद जरी केला असला, तरी वस्तुभेद केलेला नाहीं. अथवा तो होणें शक्य नाहीं. हे मुनीश्वरा, याप्रमाणें जो ज्ञानी नित्य देवार्चन करतो, तो ज्याचे आम्हीं सर्व सेवक आहों त्या परम पदास जातो.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, शुद्ध चैतन्याच्या ठिकाणीं जीवभाव व त्याच्या संसाराचा आरोप यांचा क्रम मला संक्षेपतः सांगा.

श्रीईश्वर—मुने, ब्रह्मादि शब्दांचा अर्थ ही केवल संविद् (निर्विषय ज्ञान) च आहे, असें जाण. अत्यंत सूक्ष्म आकाश व ती शुद्ध संविद् यांमध्यें मेरु व परमाणु यांच्या एवढें अंतर आहे. ती विषयकल्पना करण्यास उन्मुख झाली असतां चित् या नांवास पात्र होते. हें तिचें नांव निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्ध चिदानंदस्वभावांत स्थित असलेल्याही तिला प्राप्त होतें. ती चित् विषयभावना करूं लागली, कीं एका क्षणांत अहंतेस प्राप्त होते. अहंतेच्या मागोमाग देश-कालादिरूपास प्राप्त झालेल्या कल्पना उद्भवतात व त्या तिच्या सह्या होऊन राहतात. त्यांनीं युक्त असलेली तीच सत्ता प्राणस्पंदयुक्त झाली असतां जीव या नांवास पात्र होते. नंतर तीच जीवशक्ति निश्चयरूप विलास करूं लागली असतां बुद्धि होते.

शब्दशक्ति, क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति अशा तीन शक्ति जीवशक्तीच्या मागोमाग दासीप्रमाणें जाऊं लागतात. या सर्व समुदायाच्या योगानें संकल्पवृक्षाचें बीज मन होतें. आतिवाहिक देह या संज्ञेस तेंच योग्य आहे, असें ज्ञानी म्हणतात व त्याच्यायोगानें जीव प्रमाता होतो.

अशा रीतीनें या सर्व अंतःशक्ति निर्माण झाल्या म्हणजे त्यांच्यामुळेंच बाह्य कल्पना उदय पावतात. वातसत्ता, स्पर्शसत्ता, स्पंदसत्ता, त्वक्सत्ता, तेजांची सत्ता, रूपसत्ता, जलसत्ता, रससत्ता, भूसत्ता, गंधसत्ता, पुष्टपिंडसत्ता, देशसत्ता, कालसत्ता, इत्यादि सर्व सत्ता उदय पावतात. या सर्व सत्तांनीं युक्त असलेलें हेंच पुर्यष्टक आहे. हाच वासनारूपानें आतिवाहिक देह आहे; पण अपरिच्छिन्न चित्स्वरूप ब्रह्मच या सर्व विकार-विभागांनीं स्फुरण पावतें. दुसरें कांहीं नाहीं. बा वसिष्ठा, अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीनें हें सर्व या क्रमानें झालें आहे. तथापि तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें कांहीं झालें नाहीं. तें सर्व समुद्रांतील जलाच्या विलासाप्रमाणें केवळ भासमान आहे. कारण भासणाऱ्या भेदाला संविद्-चाच आधार आहे. तिच्यावांचून तें सर्व जड किंवा मृत होतें. आणि तें संविद्रूप आहे, असें जाणलें तरी गंधर्वनगरासारख मिथ्या ठरतें. ब्रह्मच तें सर्व जाणतें व तेंच तें सर्व झालें आहे.

श्रीवसिष्ठ—पण ईश्वरा, हें आरोपित जग गंधर्वनगर व स्वप्न यांप्रमाणें मिथ्या जरी असलें तरी तें दुःखाला कारण होतें. तेव्हां त्याच्यापासून होणाऱ्या दुःखाचें निवारण करण्यास काय युक्ति करावी?

श्रीईश्वर—वासनेमुळें दुःख होतें. यास्तव तिचें निवारण करावें. वासनेचा क्षय होई तों हें सर्व मिथ्या आहे, असा अति दृढ निश्चय करणं, हाच दुःख-निवृत्तीचा उपाय आहे. सर्व खोटें आहे, अशी वासना दृढ झाली म्हणजे जगाचा बाध होऊन त्याचें अधिष्ठान साक्षात् अनुभवास येतें. द्रष्टा जीव, दर्शन वृत्ति व दृश्य जग यांचा क्षय झाला असतां एक सत् अवशिष्ट राहतें, तेंच ब्रह्म होय. ज्याला भासणारा सत्य अथवा असत्य पक्ष विलीन झाला आहे, त्याला केवळ अवस्थेवांचून दुसरें काय दिसणार? शून्य स्थानीं जसें भूत, त्याप्रमाणें ही जगत्-नांवाची चित्तवासना उदय पावली आहे. यास्तव ती शांत झाली, कीं अक्षय्य शांति मिळते. अहंता, जगत् व मृगजल यांमध्यें जो आस्था ठेवतो त्या

नराला धिक्कार असो. त्याला सुज्ञानें कधींही उपदेश करूं नये. कारण तत्त्वज्ञ लोक विवेकी जीवालाच उपदेश करीत असतात. मूर्खाला कोणी उपदेश करीत नाहींत. पण जो कोणी शिष्यलोभी गुरु, अज्ञालाही उपदेश करतो तो आपली सालंकृत कन्या स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषाला द्यावयासही कमी करणार नाहीं. ४१.

सर्ग ४२—समष्टि-व्यष्टिसंसार, ईश्वर इत्यादि सर्व माया आहे. शंकराचें स्वस्थानीं गमन.

श्रीवसिष्ठ—भगवन्, आदि सृष्टींत आकाशांत स्थित होणारा व देह-भ्रम पाहणारा जीव कोणत्या अवस्थेस प्राप्त होतो.

श्रीईश्वर—स्वप्नपुरुष अतिशय सूक्ष्म नाडींत जसें अतिविस्तृत ब्रह्माण्ड पाहतो, त्याप्रमाणें तो जीव परम सूक्ष्म चिदाकाशांतही तें पाहतो. चिद्रन सर्वगामी असल्यामुळें नाडीछिद्रांत प्रवेश करणारा स्वप्नपुरुषही तत्काल कल्पित सृष्टि कशी निर्माण करतो तें सर्वांना माहीत आहेच. तोच आद्य सृष्टींतील समष्ट्युपाधिक हिरण्यगर्भ नांवाचा जीव होय. तोच मी सनातन व अव्यक्त आहें. सात्त्विक, राजस व तामस कल्पांमध्यें क्रमानें त्याला विष्णु, ब्रह्मा व सदाशिव अशीं नांवें प्राप्त होतात. तो संकल्पपुरुष असून संकल्पानेंच त्याची मूर्ति सिद्ध झालेली असते. त्याचा प्रथमसंकल्प पुष्ट झाला म्हणजे तो मनोमूर्तीचा आश्रय करतो. तो जशी जशी कल्पना करतो तसें तसें सत्वर होतें. त्यामुळें तें सर्व असद्रूप आहे. पण भ्रमदृष्टीनें सत् भासतें. अशा रीतीनें तो आदिपुरुष उत्पन्न केलेल्या जगाचा द्रष्टा होतो. तो एका निमिषांत नुसतें स्वरूप अवलोकन करूनच चिदाकाश मात्र होतो. व स्वरूपाला विसरून एका क्षणांत अनंत व अपार संसारांत पडतो. सत्यसंकल्प करण्यास समर्थ असलेला तो एका निमेषांत महाकल्पांची परंपरा केवळ बहिर्मुख होऊन पाहतो. पण ती परंपरा खरी नव्हे; मिथ्या आहे. स्वप्नांतील नगराप्रमाणें चित्, चितीमध्येंच जगत्-चमत्कार निर्मिते. त्यांत देशकालादिकांचा कांहीं नियम नाहीं. हा पुरुष सर्वकर्ता आहे. त्याच्या इच्छेप्रमाणें रुद्रापासून तृणापर्यंत सर्व उत्पन्न होतें. या सत् किंवा असत् जगांत सर्वांच्या उत्पत्तीचा हाच क्रम आहे. या संसारमायेचें असें तत्त्व आहे, अशी सतत भावना केल्यानें भेद भ्रांत

होतो व शिव समीप येतो. परा चिति एका निमेषाच्या शतांश काळही (म्हणजे एक क्षणभरही) जरी बहिर्मुख झाली तरी मोठा अनर्थ उद्भवतो. बाह्य वासना दृढ झाली, कीं महा चितीचें पूर्ण विस्मरण पडतें. असत्य संकल्पामुळें महान् आत्मा कीड, मुंगी इत्यादिकांच्या शरीरानेंही मर्यादित होतो. पण ज्या नित्य व्याप्त, अनंत व दृढ तत्त्वामध्यें, माळेच्या ठिकाणीं भासणाऱ्या सर्पाप्रमाणें हें जग भासत आहे, तें तत्त्व कोठें दूर, खालीं, वर, इत्यादि नाहीं. तें कालानें मर्यादित होत नाहीं. असो; मुने, तुझ्या प्रश्नांचें उत्तर मी दिलें आहे. आतां आम्ही इष्ट स्थानीं जातों; पार्वति, चल; ऊठ.

श्रीवसिष्ठ—रामा, इतकें बोलून, मी चरणावर पुष्पांजलि अर्पण केली असतां तो देव परिवारासह आकाशांत गेला. तेव्हां मी क्षणभर त्याचेंच चिंतन करीत राहिलों व पूर्वीचें जड देवार्चन सोडून त्यानें सांगितलेलें नूतन देवपूजन करण्याचा निश्चय केला ४२.

सर्ग ४३—आत्म-शिवार्चन ऐकून राम वैराग्यासह ज्ञानी झाला. त्याच्या कृतकृत्यतेचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें सर्वोत्कृष्ट शिवतत्त्व शंकरानें मला सांगितलें असतां मी त्याप्रमाणें आचरण करून कृतकृत्य झालों. तसाच तूंही हो. मायेंतील मिथ्या भ्रमानें मिथ्योपाधिघटित मिथ्या जीवाकडून हें असत् जग पाहिलें जातें. कवीच्या कल्पनेप्रमाणें जशी काल्पनिक सृष्टि उदय पावते, त्याप्रमाणें जीवकल्पनेनें ही जाग्रत्–सृष्टि निर्माण होते. जलांतील द्रवत्वाप्रमाणें, वायूंतील स्पंदाप्रमाणें व आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणीं सर्गत्व आहे. असो; राघवा, शंकरानें उपदेश केल्यापासून या घटकेपर्यंत मी एकसारखें आत्मपूजन करीत असतों. दशरथपुत्रा, याच पूजाविधानानें मी अखिन्न मनानें मागचे सर्व व्यवहारपरायणही दिवस घालविले आहेत. मी यथाप्राप्त क्रिया व आचाररूपी पुष्पांनीं आत्म्याचें पूजन केलें आहे. निद्रासमयीं माझें तें पूजन व्युच्छिन्न होतें (आत्म्याचें अनुसंधान सुटतें). पण पुनः जागा होतांच मी एवढावेळ सुखानें निजलों होतों; मला कांहीं समजलें नाहीं, अशा अनुसंधानास कारण होणाऱ्या अविद्यावृत्तिपुष्पानें त्याचें पूजन करतों. त्यामुळें सुटलेलेंही

आत्मानुसंधान पुनः जोडल्यासारखें होतें. (तर मग सर्व अज्ञाकडूनही तसलें शिवार्चन सदा होत असतें, त्यांत तुमचाच काय एवढा मोठा पुरुषार्थ आहे, असें म्हणशील तर सांगतों.) ग्राह्यग्राहकसंबंध हा सर्व देहवानांस सम आहे. पण योगी नेहमीं सावधान असतो व तेंच त्याचें आत्मार्चन होय. यास्तव हे रघुपते, या दृष्टीनें व निःसंगमनानें या संसाररूपी विरल अरण्यांत तूं विहार कर, म्हणजे खिन्न होणार नाहींस. बा सुव्रता, धन, बंधु इत्यादिकांच्या वियोगापासून उद्भवणारें मोठें दुःख प्राप्त झालें असतां तूं या दृष्टीचा आश्रय करून विचार कर. धन व बंधु यांचा उदय अथवा क्षय झाला असतां सुख व दुःख करूं नये. सर्व संसारदृष्टि नेहमीं अशाच नश्वर असतात, असें मनांत जाणून स्वस्थ रहावें. विषयांची व्याकुल करणारी विचित्र गति कशी आहे, तें तूं जाणतोसच. इष्ट व अनिष्ट दशा कशा येतात, कशा जातात व पुरुषाला आपलें व्यसन लावून कशा बद्ध करितात, त्याला कशा पराभूत करितात, तें सर्व तुला माहीत आहे. प्रेम व विविध धन अकस्मात् येतें व अकस्मात् जातें. हे निर्मला, त्या सर्व जगत्क्रिया तुझ्या आंत आहेत, यास्तव खरोखर तूं त्यांचा नव्हेस व त्या तुझ्या नव्हेत. हें जग असेंच कांहीं विचित्र आहे. उगीच परितप्त कशाला होतोस ? तुला जगाची तुच्छता जर आवडत नसेल तर आत्माच जगत् आहे, असें पहा. अशा दर्शनानेंही तुझा बंध निवृत्त होईल. हर्ष-शोक करण्याचा प्रसंग येणार नाहीं. बाबारे, तूं चिन्मात्ररूप आहेस, व हें जग तुजहून भिन्न नाहीं. मग तूं ग्राह्य व त्याज्य कल्पना कशी करणार ? सर्व चित्सागर असल्यामुळें त्यांतील कोणाविषयीं हर्ष किंवा शोक करावयाचा आहे ? यास्तव रामा, तूं चिदेकरूप होऊन सुषुप्तिस्थितीस प्राप्त हो. आणि आजपासून तुर्यावस्थात्मक हो. सम व व उदारबुद्धि होऊन नित्य आत्मार्चापरायण हो. पूर्ण सागराप्रमाणें तृप्त रहा. असो; हें सर्व मी तुला सांगितलें आहे. तूं परिपूर्ण बुद्धि होऊन राहिला आहेस. पण हे रघुनंदना, आतां आणखी तुला काय विचारावयाचें असेल तें विचार. पूर्वी एक-दोनदां ‘ हा प्रश्न येथें करणें उचित नाहीं, तो मग कर, असें म्हणून मी तुझ्या प्रश्नप्रवृत्तीला प्रतिबंध केला होता; पण आतां तुला पाहिजे तें विचारण्याची मोकळीक मी देत आहें.

श्रीराम—गुरुवर्य, माझे सर्व संशय निवृत्त झाले आहेत. सर्व ज्ञातव्य मला ज्ञात झालें. स्वाभाविक तृप्ति झाली आहे. आतां माझ्या मनांत द्वित्वमल राहिलेला नाहीं. विषयकल्पनाही उरलेली नाहीं. मागें मी जेव्हां आपणाला प्रश्न करीत होतों, तेव्हां माझ्या मनांत गाढ अज्ञान होतें. पण आतां तें नष्ट झालें आहे. अज्ञानवशात् आत्म्याला कलंक आहे, अशी माझी जी भ्रांति होती, ती आतां तुमच्या प्रसादानें निवृत्त झाली आहे. आत्मा उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं. तो कलंकित झालेला नाहीं. हें सर्व ब्रह्ममय आहे, असें जाणून मी सर्व संशय, प्रश्न, व मनोरथ यांपासून पृथक् झालों आहें. माझें मन निर्मळ झालें आहे. साधूंनीं शिष्यांस सांगितलेल्या सर्व साधनोपदेशांविषयीं निरिच्छ झालों आहें. मला ग्राह्य, त्याज्य व उपेक्ष्य कांहीं भासत नाहीं. माझा सर्व चिंताभ्रम शांत झाला आहे. मी स्वर्गाची आकांक्षा करीत नाहीं व रौरवाचा द्वेष करीत नाहीं. हें जगत् असेंच आहे; त्याच्याहून भिन्न तत्त्वच नाहीं; असें जो प्राकृत जाणतो त्याच्या हृदयांत संताप उत्पन्न करणारी संदेहसंतति होत असते. पण मी जगाला आत्मस्वरूप पहात असल्यामुळें मला ती व्याकुल करीनाशी झाली आहे. अज्ञपुरुष ज्या धनादि विषयांविषयीं कृपण होतो, दीन होतो, त्यांनांच आम्ही तुच्छ समजतों. त्यामुळें आम्हीं क्षुधा, तृषा इत्यादि सहाऊर्मीनीं रहित व शुद्ध आनंदस्वरूप झालों आहों. भगवन्, तुमच्या प्रसादानें आम्हीं भवसागरांतून पार तरून गेलों आहों. संपत्तींचा अवधि अम्हांला कळला आहे. आपत्तींची सीमा आम्हीं पाहिली आहे. सर्वसार असा जो भूमानंदाचा विषय (आत्मा) तो आम्हांला प्राप्त झाल्याकारणानें आम्हीं अदीन झालों आहों. आशागजास मारून आमचें मन वीर ठरलें आहे. सारांश, परमेश्वरा, माझें मन आतां अकार्पण्यामुळें स्थिर, पूर्ण चंद्र, क्षीरसागर, व शरदाकाश यांहूनही अति निर्मळ व आंतल्या आंत अतिशय हृष्ट झालें आहे ४३.

सर्ग ४४—ज्ञानदार्ढ्याकरितां गुरु, आसंगक्षयोचे वांच्छात्यागादि-मनःक्षयान्त उपाय पुनः सांगतात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, केवळ (वासनारहित) इंद्रियांसह मनानें तूं जें करशील तें न केल्याप्रमाणेंच आहे. विषय संतोषाला कारण होतात, ही

समजूत व्यर्थ आहे. कारण ते, त्यांच्या प्राप्तीच्या पूर्वी व वियोगानंतर संतोषाला कारण न होतां दुःसह दुःखालाच निमित्त होतात. यास्तव क्षणिक सुख व दीर्घ अनर्थ देणाऱ्या विषयांविषयीं आसंग (आसक्ति, राग, प्रेम) ठेवणें योग्य नव्हे. कारण इष्ट वस्तूचा लाभ झाला असतां होणाऱ्या आनंदाचें कारण वस्तुलाभ हेंच आहे. अर्थात् तो झाला नाहीं कीं दुःख. यास्तव असल्या विषयांची वांछा सोडणेंच योग्य आहे. रामा, तूं जरी तत्पदास प्राप्त झालेला आहेस तरी कदाचित् काल बदलल्यामुळें पुनः अहं-उदय होणें शक्य आहे, म्हणून म्हणतों कीं, तूं अहंभावनारूप चिखलांत रुतूं नकोस. रामा, तूं आत्मरूपी पर्वताच्या अग्रभूमीवर विश्रांति घेत बसला आहेस; यास्तव तुला आतां पुनः अहंभावरूपी महाश्वभ्रांत (खड्डयांत) पडणें उचित नव्हे. वीरा, तुझा समता व सत्यतामय स्वभाव मला स्पष्ट दिसत आहे. तुझे सर्व विकल्प क्षीण झाले आहेत व अविद्या नाश पावली आहे असें मी समजतों. सौम्य व पूर्ण सागरासारखी तुझी ही निर्मल समताच तूं स्वभावांत स्थित आहेस, असें सुचवीत आहे. यास्तव संगरहित मनानें राहणाऱ्या तुझें मन अमन होवो; आशा निराशारूप होवो; व भावनेचा अभाव होवो. मनोरथांचा भंग झाला असतांही निराशा होत असते; पण तसल्या निराशेची इच्छा मी करीत नाहीं. तर निरतिशयानंद ब्रह्म-प्राप्ति झाल्यामुळें तुझ्या निराशेची मी आकांक्षा करीत आहें. तूं आत्म्याला विसर-लास कीं बद्ध झालास व त्याला साक्षात् जाणलेंस कीं लागलाच मुक्त झालास, असें समज आणि मननादिकांच्या दृढतेनें स्वात्म्यास जाण. प्राप्त दुःख व सुख यांना सम जाणणें हेंच अवासनत्व आहे. वासनारहित अंतरिंद्रियांच्या योगानें तूं क्रिया कर. म्हणजे आकाशाप्रमाणें विकार पावणार नाहींस. दुःखादिकांलाही त्रिपुटीशीं मिळवून आत्मरूपानें जाण, म्हणजे तीं प्रतिकूल आहेत, असें भासणार नाहीं. चित्ताच्या निमिषो-न्मेषांनीं जगाचा क्षय व उदय होत असतो. यास्तव वासना व प्राण यांचा निरोध करून मनाला निमेषरहित कर. प्राणांच्या उन्मेष-निमे-षांच्या योगानें जगाचे उदयास्त होत असतात. यास्तव प्राणायामांच्या अभ्यासानें त्यांचा नाश कर. मूर्खतेच्या उन्मेष-निमेषांमुळें कर्मांचा उदय

व नाश होत असतो. यास्तव गुरु व शास्त्रार्थ यांच्या साह्यानें, बळात्कारानें, तिचा क्षय कर. दृश्य व दर्शन यांच्या संबंधामुळें ही जगद्भ्रति स्फुरत असते. यास्तव त्यांचा संबंध तुटला कीं तीही नाहींशी होते. लहर जशी जलस्पंदामुळें तशी माया चित्तस्पंदामुळें उत्पन्न झाली आहे. वासनांशाचा त्याग केल्यानें, अथवा बोधानें किंवा प्राणनिरोधानें चित्तस्पंद बंद पाडला कीं, चित्त अचित्त होतें व तेंच परम पद होय. विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला असतां जें सुख होतें तें वस्तुतः परब्रह्मसुखच होय. तद्रूप ब्रह्मदृष्टि केली असतां मनाचा क्षय होतो. जेथें चित्ताचा अभ्युदय होत नाहीं तेथें स्वाभाविक,'सुखाचा अनुभव येतो. तसलें सुख स्वर्गादि दुसऱ्या कोठेंही संभवत नाहीं. चित्तोपशांतीमुळें होणारें सुख वाणीनें बोलून दाखवितां येत नाहीं. त्याचा कधीं क्षय होत नाहीं व त्याहून दुसरें कोणतेंही सुख अधिक नाहीं. तें कधीं उदय पावत नाहीं व शांतही होत नाहीं. भ्रांतीमुळेंच चित्ताचें अस्तित्व अनुभवास येतें. व ती बोधानें क्षीण झाली असतां चित्ताचाही नाश होतो. ज्ञानी पुरुषाचें चित्त हें चित्त नव्हे तर सत्त्व आहे. कारण नांव व अर्थ यांच्या योगानेंच मात्र तें पृथक् आहे. चित्त वस्तुतः संभवत नाहीं म्हणूनच त्याचा विलय होऊं शकतो. कारण भ्रमच बोधानें बाधित होऊं शकतो. सत्-वस्तूचा बाध कधींही होत नाहीं. यास्तव चित्तादि सर्व विकार अवस्तु व विकल्परूप आहेत. सर्व आत्म्याच्या सत्तेनें विवर्तरूप-परिणामास प्राप्त झालें आहे, म्हणून त्याच्या बोधानें तें सर्व बाधित होतें. यास्तव तूं आपल्या चित्ताला सत्त्वरूप करून व किंचित् काळ जगत्स्थितींत विहार करून, तुर्यावस्थेंत जा. त्या रम्य अवस्थेंतही कांहीं काळ विहार केल्यावर तूं तुर्यातीत पदास प्राप्त होशील ४४.

सर्ग ४५—परब्रह्माचें बिल्वफळरूपानें वर्णन.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आतां मी तुझ्या बोधासाठीं सांगत असलेली ही एक रम्य अपूर्व व संक्षिप्त कथा ऐक. एक मोठें बिल्वफळ (बेलफळ) आहे. त्याच्या आंतील भाग सहस्रावधि योजन विस्तृत आहे. तें विमळ, स्पष्ट, अनेक युगांनींही जीर्ण न होणारें, अविनाशी रसानें परिपूर्ण, त्यांतील सार अमृतासारखें मधुर आहे, फार जुनें असूनही बालचंद्राप्रमाणें

मृदु व सुंदर, भुवनाच्या मध्यगत—महामेरुप्रमाणें स्तंभाकार, मंदर-पर्वताप्रमाणें दृढ, महाकल्पांतींच्या वावटळीनेंही चंचल न होणारें, अतिशय विपुल, अमर्यादित, ब्रह्मदेवादि अतिवृद्ध पुरुषही ज्याची उत्पत्ति जाणत नाहींत, मूळ कोठें आहे व देंठ कोणीकडे आहे, तेंही कळत नाहीं, ज्याच्यामध्यें कधीं कांहीं विकार झालेला दिसत नाहीं, सर्व पुरुषार्थ व फळें यांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या ज्या फळांमध्यें मज्जा, नाहीं, बीज नाहीं, व शिराही नाहींत, असें तें फळ आहे. निर्विकार, निरंजन, शिळेच्या मध्य-भागाप्रमाणें नीरंध्र, अमृतस्राव करणाऱ्या चंद्राप्रमाणें रसयुक्त, सर्व सौंदर्यांचा कोश, शीतळप्रकाशकारक, पर्वतासारखें, अमृतपिंडासारखें, अनंतरक्षित, नित्य, अनन्य, इत्यादि प्रकारचें तें अपूर्व फळ आहे. त्यांत त्रिभुवनाची कल्पना झालेली आहे. हा संकल्पविस्तार, ही रागद्वेषस्थिति, ही हेयोपादेय बुद्धि, ही त्वत्ता, ही मत्ता, हा ऊर्ध्वस्थ ब्रह्मांडौघ, हे तीन काळ, या दिशा, इत्यादि सर्व त्या फळांत आहे. राघवा, त्या महा-फळांत आपल्या या सृष्टींत दिसणारें अमुक एक नाहीं, असें म्हणतांच येत नाहीं.

रघुनंदना, माझ्या या वर्णनावरून हें बिल्वफळ म्हणजे सर्वात्मिका व सर्वकारण महाचितिशक्तिच आहे. असें तुझ्या लक्षांत आलेंना? ती चिति शांत, स्वस्थ, निराबाध, सौम्य, भावनारहित, व सत्य आहे. ४५.

सर्ग ४६—ब्रह्मप्रपंचाभासवर्णन.

श्रीराम—गुरुराज, आपण ही बिल्वरूपिणी महाचिद्घनसत्ताच येथें मला सांगितली आहे, असें मी समजतों. कारण अहंतादि हें सर्व चिन्म-जारूपच पसरलेलें आहे. यांत द्वैतैक्यकल्पनात्मक भेद मुळींच नाहीं.

श्रीवसिष्ठ—रामा, खरें आहे. पण केवळ अहंतादिच नव्हे तर सर्व ब्रह्माण्डच चिद्बिल्वाची मज्जा आहे. पण ही सर्व सृष्टि चिद्बिल्वाची मज्जा आहे, असें म्हणतांच चित् हा आधार व सृष्टि ही त्यांत ठेवावयाची वस्तु अशा प्राप्ति होईल. व त्यामुळें मर्यादित झालेल्या या सर्वग वस्तूचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल. पण तो संभवत नाहीं. चित्—सारख्या अतिशय सूक्ष्म व निरवयव पदार्थामध्यें जगत् हा एक मोठा चमत्कार आहे. शिळेच्या मध्यभागीं मन नांवाच्या शिल्पीनें कल्पिलेल्या

कमलवनाप्रमाणें ही त्यांत राहिली आहे. याविषयींही मी एक आख्यायिका सांगतों ती ऐक.—

स्निग्ध, स्पष्ट, मृदुस्पर्श, महाविस्तारशालिनी, निबिड, नित्य अक्षुब्ध, अशी एक महाशिळा आहे. तिच्या उदरांत सरोवराप्रमाणें पुष्कळ प्रफुल्ल कमळें आहेत. त्यांतील कांहींच्या पाकळ्या एकमेकींस चिकटलेल्या आहेत, कांहीं अगदीं दूर दूर आहेत, कांहीं एकमेकींस झांकीत असतात. व कांहीं स्पष्ट दिसतात. कित्येक कमळांचीं मुखें खालीं आहेत; कित्येकांचीं वर आहेत; कित्येकांचीं तिरकस आहेत. त्यांचीं मूळें एकमेकांस लागलेलीं असतात किंवा एकमेकांत अडकलेलीं असतात. कित्येकांचीं मूळें वर असतात. कित्येकांचीं खालीं असतात व दुसरीं कित्येक अमूल असतात. त्यांच्या समीप शतशः शंख व हजारों चक्रांचे ओघ असतात.

श्रीराम—गुरुवर्य, खरें आहे. मीं ती महाशिळा शालग्रामांत हरीच्या धामामध्यें सर्व परिवारासह पाहिली आहे.

श्रीवसिष्ठ—तूं म्हणतोस तें खरें आहे. तूं त्या बाह्य दृष्टान्तभूत शिळेला पाहिलें आहेस व तिचा दार्ष्टान्तिक असा जो अनंतर निरतिशयानंद त्यालाही पाहिलें आहेस; पण रामा, मीं तुला ही आतां अपूर्वच शिळा सांगितली आहे. तिच्या महाकुक्षींत सर्व आहे व नाहींही. मीं तुला सांगितलेली ही चिच्छिला आहे. तिच्या आंत जगें असतात. घनत्व, एकात्मकत्व इत्यादि गुणांच्या योगानें हिला शिळा असें म्हणतां येतें. आकाशांत जसा मोठा वायु, त्याप्रमाणें या अति विस्तृत व नीरंध्राकार शिळेंत जगें असतात. जगांच्या समूहालाच मीं वर कमलवन म्हणून म्हटलें आहे. जग चित्‌–हून भिन्न असल्यासारखें भासतें; पण वस्तुतः तें भिन्न नाहीं व शुद्ध चित्‌ही नाहीं; तर शुद्ध माया आहे. चित्रामध्यें जशा नानाप्रकारच्या आकृति काढतात, त्याप्रमाणें या चिच्छिलेवर सर्व त्रिकालांतील जगत् काढलेलें आहे. पाषाणांतील मध्यभाग जसा एकाकार असतो, त्याप्रमाणें ही चित्‌ही एकाकार आहे. शिळेवरील चित्र शिळेहून पृथक् नसूनही जसें पृथक् भासतें, त्याप्रमाणें ही सृष्टि चित्‌–हून भिन्न नसूनही भिन्न भासते. पतिव्रतेच्या चित्तांत जसा तिचा पति अथवा बिल्वफलांत मज्जा सतत असते, त्याप्रमाणें चिति अनंत, अपार, असल्यामुळें

तिच्यामध्यें हें सर्व आहे. केवळ वाणीनेंच जें संपन्न होणारें असतें, तें वाणीच्या अभावीं लय पावतें, असा नियम आहे. यास्तव नाममात्र पृथक् असलेले हे सर्व विकार वस्तुतः ब्रह्ममय आहेत. बीज अंकुरापासून पुष्प-फलापर्यंत सर्व कार्यांत जसें अनुवृत्त असतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माची सत्ता सर्व वस्तूंमध्यें अनुवृत्त आहे. बीजसत्ता अंकुरादि पुढच्या सर्व परिणामांत जशी असते, तशीच चिद्घनामध्यें चित् असते. जगाचे कर्ते प्रत्यक्ष दिसत नाहीत. आजवर त्यांना पाहिलेला एकही पुरुष त्यांच्या अस्तित्वाविषयीं साक्ष द्यावयास पुढें आलेला नाहीं. यास्तव दिसणारें हें कधीं कोणीं केलें नाहीं व तें कधीं नाश पावत नाहीं. तर तो सर्व भ्रम आहे. सर्व ब्रह्म-सत्तात्मक आहे. हा सर्व जगद्भ्रम स्वप्न-भ्रमासारखाच दृष्टनष्ट आहे. रामा, हा सर्व जगद्विलास नित्य सुषुप्तपदच आहे. कारण तो सतत ब्रह्माकाश-रूप आहे. सृष्टीचें भान जरी होत असलें, तरी तें निव्वळ भानच आहे. यास्तव कोणतीही सृष्टि केव्हांही ब्रह्मामध्यें स्वाकारानें असणें संभवत नाहीं. ४६.

सर्ग ४७—वरील दोन्ही आख्यायिकांचें सार. मयूरांडरसाचा दृष्टान्त.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चिद्रूपतत्त्व जोंवर स्वस्वरूपानुसंधानरहित असतें, तोंवरच तें सृष्टीनें युक्त असतें; तोंवरच त्यांत सृष्टीचा भास होतो. देश, काळ, क्रिया इत्यादि सर्व चिन्मयरूप असल्यामुळें, हें निराळें व हें निराळें, असें म्हणणें येथें उचित होत नाहीं. सर्व शब्द व त्यांचे अर्थ (पदार्थ) या वासनाजन्य कल्पना आहेत, असें जाणणाराला एकरूप असल्यामुळें हें सर्व असत् आहे, असें कसें सांगतां येणार? त्याचप्रमाणें शिळेंतील रचनेप्रमाणें या चित्-रूपी आरशांत जगद्रूपी नगर प्रतिबिंबित होतें. या परम चिन्मणीमध्यें असंख्य जगें आहेत. चित् नांवाच्या संपुटांत हें जगन्मौक्तिक तदंशमय असूनही अन्य असल्या-सारखें भासतें. भास्वान् चित्सूर्य जगद्द्रव्यें दाखवीत अहोरात्रीसारखीं वेदना व अवेदनारूपी कर्मे करतो. समुद्रांतील लाटांप्रमाणें चिद्-मध्यें जगद्विलास होतो. जें आहे असें वाटतें तें सर्व चित्. त्या शिळेवरच हें सर्व जगचित्र खोदलें आहे. भाव व अभावरूप पदार्थांत जें सत्य म्हणून कांहीं असतें तें चित्च होय. ब्रह्माच्या ठिकाणच्या ब्रह्मत्वाप्रमाणेंच

हें जगही त्यांत स्थित आहे. वृक्ष व झाड यांप्रमाणें ब्रह्म व जग यांमध्येंही भद नाहीं. ब्रह्मज्ञानानें सर्वच ब्रह्म होतें. सर्व स्थूल व सूक्ष्म पदार्थांतील तें सार आहे. तृण, गुल्म, लता इत्यादिकांतील रसांप्रमाणें मेरुप्रभृति—तृणापर्यंत सर्व जड.वस्तूंत तें ब्रह्म स्थित आहे. जगांतील वस्तूंची ब्रह्म-सत्ताही गुणी—गुणरूप अथवा दुसऱ्या एकाद्या सत्तेनें भूषित होऊन राहते. आविर्भावदशेंत कार्यरूपानें जसें कारणच असतें, त्याप्रमाणें तिरो-भावदशेंत कारणरूपानें कार्य असतें. ज्याप्रमाणें मोराच्या अंड्यांतील रसामध्यें विचित्र पिसें, पंख व मोराच्या शरीराचा कठीण, भाग इत्यादि सर्व असतें, त्याप्रमाणें चित्तत्त्वामध्यें नानात्व असतें. विवेकदृष्टीनें पाहि-ल्यास चैतन्यांतील भेद काल्पित असून वास्तविक नाहीं, हें सहज कळण्या-सारखें आहे. सारांश, दृष्टान्तभूत मयूरांडरसाप्रमाणेंच ब्रह्म कार्यशक्ति-युक्त असून, अंडरसापासून होणाऱ्या विचित्र मयूराप्रमाणें त्याच्यापासून हा सर्व विचित्र ब्रह्मांडगोल भ्रमरूपानें निर्माण झाला आहे. ४७.

सर्ग ४८—सच्चिदानंद ब्रह्म कल्पित वस्तूंहून पृथक् करितात.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अंड्यांमध्यें जसा मोर त्याप्रमाणें वर वर्णन केलेलें आंतील अहंतादि व बाहेरील आकाशादि जगत्रय ज्या शुद्ध तत्त्वामध्यें त्रिकाळीं उदय न पावलेलें असेंच राहिलेलें असतें, तें (ब्रह्मच) या पूर्वोक्त दृष्टान्ताचें तात्पर्य आहे. जेथें परमार्थतः कांहीं उदय पावलेलें नाहीं व अविद्येनें हें सर्व जग आहे, तेंच या सर्व अंगांचा रस असा प्राण होऊन वैषयिक सुखाकारानें, निरनिराळ्या चित्तवृत्तींच्या रूपानें व विचित्र भोगांच्या आकारानें, आरशांतील चंद्राप्रमाणें अभिव्यक्त होतें. यास्तव विषयसुखाच्या अनुभवावरून त्याच्या बिंबभूत निरतिशयानं-दाच्या अस्तित्वाविषयीं अनुमान करावें. मुनि, देवगण, सिद्ध, महर्षि इत्यादि तुर्यपदामध्यें स्थित असलेले सर्व सदा स्वरूपाचा आस्वाद घेतात. प्राणस्पंदामुळें होणारा विक्षेप व दृश्याच्या दर्शनाविषयींचा आसंग या दोन कारणांमुळें सर्वच मनुष्यांना त्याचा अनुभव येत नाहीं. म्हणूनच त्या दोन्हींचा परिहार करण्याकरितां योगी प्राणनिरोधन व नासाग्रदृष्टि यांचा सतत अभ्यास करितात. कर्में करीत असतांनाही जे भावनाशून्य असतात; विषय व चित्तवृत्ति यांचा संबंधच न होऊं देण्याविषयीं जे

प्रयत्न करीत असतात, चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें ज्यांचा प्राण व मन स्पंदन करीत नाहीं; व ज्यांचें चित्त अक्षुब्ध आहे तेच भूमानंदपदीं स्थिर असतात. ज्याप्रमाणें परमेश्वर बाहेर मायेनें सर्व जग रचित असला व त्याचें पालन व लय करीत असला तरी आंतून स्वरूपानंदांत निमग्न असतो, त्याप्रमाणें सहाव्या व सातव्या भूमींत आरूढ झालेले योगी बाहेरून जगत्कार्यें करीत असले तरी आंतून स्वरूपांत तल्लीन झालेले असतात. विषय, इंद्रियें व वृत्ति यांच्या संयोगसमयींही व्यक्त होणाऱ्या आनंदाकडेच त्यांचें लक्ष्य असल्यामुळें त्यांना सर्व व्यवहार सुखावह होतो. त्यांच्या चित्तांतील सुखस्वरूप अत्यंत निर्विक्षेप असतें. व तेंच देह, इंद्रियें, प्राण, चित्त, वासना, जीव, स्पंद, इत्यादिकांनीं रहित, शुद्ध, अदृश्य, उपदेश न करितां येण्यासारखें, दूरही नाहीं व समीपही नाहीं असें; सत् व असत्, शून्य व अशून्य इत्यादि भावनांनीं हीन आत्मतत्त्व आहे. देश, काल, वस्तु इत्यादि कांहीं नाहीं, तर या सर्व भावनांनीं रहित असें एक आत्मतत्त्वच आहे. हृदयांत जें असतांनाच हें दृश्य आविर्भाव—तिरोभाव-रूपानें स्फुरतें तें सन्मात्रच आत्मपद होय. अर्थात् तें कार्यकारण-विलक्षण आहे, अशी भावना करावी. तें आद्य पद कल्पांतींही नाश पावत नाहीं. अग्निप्रभृति भूतें आपलीं दाहादि कार्यें त्याच्यावर करूं शकत नाहींत. तें आपलें सद्रूप सोडून दुसऱ्या रूपास प्राप्त होत नाहीं. देहरूपी घट कितीही जरी उत्पन्न होऊन नाश पावले, तरी सद्रूप आकाशाला कांहीं विकार होत नाहीं. या सबाह्याभ्यंतर आत्माकाशामध्यें देहांच्या उत्पत्ति-नाशांनीं कांहीं खंड पडत नाहीं. कारण देहादि सर्वच आत्मा असल्यामुळें त्यांची कोणतीही अवस्था आत्मरूपच असते. केवल बोधामध्यें थोडासा विकार होतांच देह आत्म्याहून पृथक् आहे, असा भास होतो. यास्तव व्यवहार करीत असतांही निर्विकार आत्मदर्शनानें नित्यमुक्त आत्मस्वरूप पहावें. कार्यप्रसंगीं अनुरूप चेष्टा करीत असतांनाही शांत व निर्मम होऊन राहावें. हें जें कांहीं स्थावर—जंगमात्मक जग दिसत आहे तें सर्व निर्धर्म, निर्गुण व निर्मलात्मक ब्रह्म आहे, काल, क्रिया, करण, कर्तृ, कारण, कार्य, जन्म, स्थिति, नाश, स्मरण, इत्यादि सर्व ब्रह्मच आहे. असें आत्मदृष्ट्या पाहणाऱ्या तुला पुनरपि या भ्रमणांत पडावें लागणार नाहीं. तूं स्वयंब्रह्मच होशील ४८.

सर्ग ४९—विकारापेक्षां विवर्ताचें वैलक्षण्य, अप्रबोधानें अविद्या व बोधानें तीचा अभाव.

श्रीराम—हे ब्रह्मन्, सर्वव्यापी ब्रह्मामध्यें विकारादि जर नाहींत तर हें भावाभावरूप जग कसें भासतें ?

श्रीवसिष्ठ—पुनः पूर्व अवस्थेस प्राप्त न होण्यासारखा वस्तूच्या स्वरूपांत बदल होणें याला विकार म्हणतात. जसें—दुधाचा दहीं हा विकार आहे. दूध एकदां दहीं झालें, कीं तें पुनः दूध होत नाहीं. पण ब्रह्माचें ज्ञान झालें कीं आद्यन्तमध्यसमयीं तें निर्मळ ब्रह्मच भासतें. यास्तव दुधाप्रमाणें ब्रह्माला विकारता आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. अनेक तंतूंपासून जसा पटाचा आरंभ होतो अथवा अनेक मातीच्या कणांच्या संयोगानें एक मोठा चिखलाचा गोळा बनून त्याच्यापासून घटाचा आरंभ होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मापासून जगाचा आरंभ झाला आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण ब्रह्म अति सूक्ष्म व निरवयव आहे, तेव्हां त्याच्यापासून अवयवांच्या संयोगानें होणारा कार्यारंभ कसा होणार ? अर्थात् ब्रह्माच्या ठिकाणीं झालेला हा जगाचा भास भ्रमरूप आहे, असेंच तूं जाण. कारण सदा सम असलेल्या पदार्थाचा केवळ मध्यावस्थेंतच अनुभवास येणारा अन्यथाभाव सत्य असूं शकत नाहीं. भास होण्याच्या आरंभीं व तो बाधित झाल्यानंतर अनुभवास येणारा विकार अधिष्ठान वस्तूला स्पर्शही करण्यास समर्थ नसतो. भ्रमापूर्वी व नंतर वस्तूचें जें स्वरूप असतें तेंच भ्रमाचे वेळींही असतें, पण मध्येंच त्याच्या अज्ञानामुळें भासणाऱ्या अन्यथाभावामुळें तें अनुभवास येत नाहीं. तथापि तें नाहींच असें म्हणणें युक्त नव्हे. आत्मा आदि-अंत-मध्य-अवस्थेंत प्रकाशरूपानें सदा समच असतो. व तो सर्वांच्या अनुभवास येतो. त्याचा स्वभावविपर्यय (त्याच्या या स्वभावांत बदल पडणें) अत्यंत असंभाव्य आहे. हा ईश्वर रूपरहित, एक व नित्य असल्यामुळें कधींही भावविकारांच्या वश होत नाहीं.

श्रीराम—महाराज, एक अत्यंत निर्मळ ब्रह्मच जर सदा विद्यमान आहे तर संविद्भ्रमरूप अविद्येचा उद्भव कसा होतो ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें सर्व दृश्य ब्रह्मतत्त्वच होतें, आहे व असेल. तें निर्विकार व आदि-अंतरहित आहे. यास्तव त्याच्या ठिकाणीं अविद्या

नाहीं, हाच पूर्ण निश्चय आहे. ब्रह्म असा शब्दप्रयोग करितांच स्वतः ब्रह्म हें वाच्य व ब्रह्मशब्द हा त्याचा वाचक असाही होणारा जो हा अन्यताभाव तोसुद्धा उपदेश करण्यापुरताच आहे. तूं, मी, सर्व जग, दिशा, अंतरिक्ष इत्यादि सर्व ब्रह्म आहे व अविद्या नाहीं. ती नाममात्र आहे, म्हणूनच ती भ्रममात्र व असत् आहे, असें विद्वान् समजतात. रामा, जी मुळीं विद्यमानच नाहीं ती सत्य कशी असेल.

श्रीराम—मग असें जर आहे तर महाराज, आपण मला परवां उपशम प्रकरणांत 'ही अविद्या आहे; यास्तव असा विचार कर' असें कसें सांगितलें?

श्रीवसिष्ठ—दशरथतनया, एवढा वेळ तूं अप्रबुद्ध होतास. म्हणून मी ही अविद्या आहे, हा जीव आहे, इत्यादि अनेक युक्ति योजून तुला बोध केला. सर्व उपदेशक अप्रबुद्धाला बोध करण्याकरितां अशाच युक्त्या योजितात. मन असंस्कृत असेपर्यंत अशाच कांहीं भ्रामक युक्ति केल्यावांचून, कितीही जरी आक्रोश केले तरी तें चांगला निश्चय करीत नाहीं. म्हणून कुशल गुरु आपल्या शिष्यांच्या जीवाला युक्तीनेंच आत्मरूप करून दाखवितात. कारण जें कार्य युक्तीनें होतें तें शेंकडों यत्नांनींही होत नाहीं; असा व्यवहारांतही अनुभव येतो. अप्रबुद्ध दुर्मतीला सर्व ब्रह्म आहे, असें जो सांगतो तो त्याचा मोठा घात करतो. मूढांना युक्तीनें बोध करितात व शाहण्यांना तत्त्वानें बोध करितात. युक्तीनें समजूत घातल्यावांचून मूढांना शहाणपण येत नाहीं. यास्तव मी तुला एवढा वेळ युक्तीनें बोध करीत होतों. आतां तूं चांगला ज्ञानी झाला आहेस. म्हणून मी ब्रह्म आहें, हें त्रिभुवन ब्रह्म आहे, सर्व दृश्यभूमिच ब्रह्म आहे; दुसरें कांहीं नाहीं, असें सांगत आहें. जगत्रय निर्विषय ज्ञानरूप आहे, एवढा एक प्रत्यय मनांत ठेवून तूं जरी व्यवहार करीत असलास तरी तूं त्यानें लिप्त होणार नाहीस. रामा, तूं सर्व व्यवहारप्रसंगीं—जात, येत, खात, निजत असतांना—मी भारूप, चेतन, व्यापी व परमात्मा आहें, असा चित्तांत अनुभव घे. तूं निर्मम, निरहंकार, बुद्धिमान् व साधुवृत्ति आहेस. यास्तव शांत व सर्वभूतस्थित ब्रह्म हो. आत्मा, तुर्य, अविद्या, प्रकृति, जगत् इत्यादि सर्व ब्रह्म आहे. जलावरील लहरीवरल्या

आत्म्याच्या स्पंदालाच प्रकृति असें म्हटलें आहे. स्पंद व वायु हे नाममात्र भिन्न असून वस्तुतः जसे एक, त्याप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांचा नाममात्र भेद आहे. सत्तारूपानें नव्हे. अबोधामुळें यांचा भेद भासतो व तो बोधानें लीन होतो. चित्क्षेत्रांतील कल्पनाबीजच चित्तरूपानें अंकुर धरतें. त्याच्यापासून नंतर हें संसारवन उद्भवतें. पण तें बीज आत्मज्ञानानें जळलें म्हणजे मग त्यावर वासनाजलाचा कितीही जरी सेक झाला तरी अंकुर उद्भवत नाहीं. त्याचप्रमाणें चित्क्षेत्रांत मुळीं कल्पनाबीजच जर पडलें नाहीं तर चित्तांकुर कसे उद्भवणार ? रामा, जगांतील द्वित्व हें अज्ञानजन्य आहे. तूं आतां बोधयुक्त झाला आहेस. यास्तव अज्ञानाचा त्याग कर. आत्म्याचा एकभाव हेंच मोठें वैभव आहे. 'त्याच्यायोगानें तूं निर्भय हो. दुःख मुळीं नाहींच, असा आमचा परमार्थभूत उपदेश आहे ४९.

सर्ग ५०—कल्पनेनें जीवामध्यें पुर्यष्टकाचा उद्भव. इंद्रियांनीं बाह्यार्थग्रहण.

श्रीराम—गुरुवर्य सर्व ज्ञातव्य जाणलें, अक्षत द्रष्टव्य पाहिलें; व तुमच्या ज्ञानामृतानें आम्ही परिपूर्ण झालों आहों. पूर्ण ब्रह्मापासून निघून शरीरांत नखशिखांत प्रवेश करून राहिलेलें हें जीवरूप वस्तुतः पूर्ण ब्रह्मच आहे. पूर्णापासून आकाशादि क्रमानें जें व्यष्टि-समष्टि उपाधिरूप उद्भवतें तेंही पूर्णच उत्पन्न होतें. महावाक्यज्ञानानें उद्भवलेल्या मी ब्रह्म आहें, या ज्ञानानें कारणासह उपाधिपरिच्छेदाचा नाश झाल्यामुळें पूर्णब्रह्माच्या योगानें पूर्वींच परिपूर्ण असलेल्या जीवतत्त्वाची काल्पनिक पूर्णता जाऊन स्वाभाविक पूर्णता उदय पावते. तथापि हे गुरुवर्य, पुष्कळ लोकांना बोध होण्याकरितां मी आपल्याला आणखी लीलेनें प्रश्न करणार आहें. पण पुत्राचे निरर्थक प्रश्न ऐकूनही वत्सल पिता जसा त्याच्यावर कोप करीत नाहीं, त्याप्रमाणें आपणही मजवर रागावूं नका.

गुरुवर्य, मृत देहांत कान, डोळे, त्वचा, जिह्वाग्र व नाक हीं गोलकें स्पष्ट दिसत असतांनाही तीं आपापला विषय कां पाहूं शकत नाहींत ? व प्राणी जिवंत असतांनाच तीं सर्व विषय कशीं जाणूं शकतात ? जड इंद्रियेंही घटादिकांचें बाह्यत्व शरीरांत कसें अनुभवितात ? भिन्नप्रदेशीं पुरलेल्या दोन लोखंडी खिळ्यांना जसें परस्परांस आकर्षण करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें

ज्यांचा संबंधच संभवत नाहीं तीं इंद्रियें विषयांस किंवा विषय इंद्रियांस आकर्षण कसे करणार ? शिवाय एवढ्याशा इंद्रिय गोलकांतून बाहेरचे वृक्षादि मोठाले पदार्थ आंत कसे शिरतात. मला जगाचें तत्त्व कळलें आहे. व त्यामुळें सर्व संशयही नाहींसे झाले आहेत; पण दुसऱ्या अज्ञांवर अनुग्रह करण्याकरितां मी हा असा प्रश्न करीत आहें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, इंद्रियादि, चित्तादि व घटादि यांतील कांहींही निर्मल चेतनाहून पृथक् नाहीं. कारण चांगला विचार करूं लागलें असतां चित्–वांचून प्रमातृ–प्रमाणप्रमेयविभाग पृथक् संभवतच नाहीं. आकाशाहूनही स्वच्छ असलेली जी चित् तिनें आपण होऊनच आपलें रूप पुर्यष्टकरूपानें पूर्व पूर्व भावनेप्रमाणें कल्पिलें आहे. तेंच जगदवस्थितीच्या प्रकृतित्वास प्राप्त झालें. त्याच्याच अवयवापासून इंद्रियादिक व घटादिक पदार्थ झाले. सारांश, याप्रमाणें इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर गेलेल्या पुर्यष्टकघटक चित्तानें घटादिकांस व्यापून आपल्या वृत्तींत प्रतिबिंबित झालेल्या त्यांस बाह्याकारानेंच आंत नेऊन दाखविणें, कालांतरीं त्याची स्मृति होणें, स्वप्नांत आंत असलेल्या त्याचाच बाह्यरूपानें अनुभव येणें इत्यादि सर्व होऊं शकतें. मृत शरीरांत पुर्यष्टकघटित लिंगात्मा जीव नसतो. म्हणून त्यांत दर्शनादि सामर्थ्य नसतें.

श्रीराम—तर मग महाराज, सहस्रावधि जगांना निर्माण करण्याचें माहात्म्य ज्याच्यामध्यें आहे अशा या दर्पणासारख्या पुर्यष्टकाचें रूप काय आहे तेंच अगोदर मला सांग.

श्रीवसिष्ठ—रामा, अज्ञात ब्रह्मतत्त्व हें त्याचें मूळ आहे. तें आकाशादि सूक्ष्म भूतांस निर्माण करतें. त्यांच्या योगानें लिंगशरीर बनवितें. नंतर भूतांचें पंचीकरण करतें. ब्रह्मांडास निर्मितें. त्यांत स्वतः प्रतिबिंबित होतें. व प्राणांस धारण करूं लागतें. प्राणधारणामुळेंच त्याला जीव म्हणतात. तो जीव वासनाबुद्धीनें स्वतः वृद्धि पावतो, व बाह्याभ्यंतर व्यापारांनीं चेष्टा करूं लागतो. तोच अहंभावामुळें अहंकार, मननामुळें मन, बोधनिश्चयामुळें बुद्धि, जीवाच्या ज्ञानसाधनामुळें इंद्रिय, देहाच्या भावनेनें देह व घटाच्या भावनेनें घट होतो. या सर्वव्यापारसाधारण स्वभावाल्याला पुर्यष्टक असें म्हणतात. (ज्ञानेंद्रियाच्या व्यापा-

रानें) ज्ञत्व, (कर्मेंद्रियांच्या व्यापारानें) कर्तृत्व, (त्याचें फल अशा सुख-दुःखांच्या आश्रयत्वानें) भोक्तृत्व, (औदासीन्यानें) साक्षित्व इत्यादि धर्मांनीं युक्त होणारी जी संवित् तिलाच चैतन्यप्राधान्यानें जीव व जडप्राधान्यानें पुर्यष्टक असें म्हणतात. आपल्याशीं तादात्म्यरूपानें कल्पिलेल्या अंतः-करणाचे आकार कालभेदानें भिन्न भिन्न होत असल्यामुळें जीवही काम-क्रोध हर्ष–विषाद, इत्यादिकांनीं अनुरंजित होत्साता नाना असल्यासारखा होतो. वासनाजलाचा जसा जसा सेक होतो त्या त्याप्रमाणें जीवबीजापासून जगदंकुर उद्भवतो. त्यामुळेंच तो 'मी चिदात्मा नव्हे तर शरीरादि आकार आहे,' असें मिथ्या ज्ञानानें पाहतो. पाण्याच्या प्रवाहांत पडलेल्या काष्ठाप्रमाणें वासनावेष्टित जीव दीर्घ काल जगत्प्रवाहांत खालीं, वर, इकडे, तिकडे इत्यादि वाहत असतो. उपाधिभेदामुळें अनेकरूप झालेल्या जीवांतील सनकादिकांसारख्या ज्यांची जाति (जन्म) अतिशय शुद्ध असते ते आद्य जन्मांतच ज्ञानानें मुक्त होतात. कित्येक पुष्कळ जन्म घेऊन ज्ञान मिळवितात व दीर्घ कालानें मुक्त होतात. व बहुतेक तर गुणांमध्येंच आसक्त होऊन कल्पपर्यंत विषयासक्त होऊन राहतात. असल्या जीवांमुळेंच हा संसार महा कष्टकर झाला आहे.

असो; राघवा, अशा रीतीनें जीव शरीरतेस प्राप्त झाला आहे. आतां तो नेत्रादिकांच्या योगानें बाह्य पदार्थांस आंत कसें पाहतो, तें वर सामान्यतः सांगितलें आहे, तरी विशेषतः सांगतों. अन्तःकरणांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळें मर्यादित झालेलें चैतन्य नखशिखांत शरीरास व्यापून राहतें. आणि त्यामुळें देहपरिमित झालेलें तें देहांतील सुखदुःख भोगतें. बाह्य घटादि पदार्थ जेव्हां पहावयाचा असतो, तेव्हां सरोवरांतील जल पाटाच्या द्वारा जसें बाहेर जातें, त्याप्रमाणें सर्व शरीरांतून नेत्रादि गोलकांच्या द्वारा बाहेर निघालेलें चित्प्रतिबिंब घटादिकांपर्यंत जाऊन पोंचतें. त्यामुळें घटाकार चित्प्रतिबिंब व जीव यांचें तादात्म्य होतें आणि अशा रीतीनें बाह्य विषयांचा अनुभव जीवाला हृदयांत येतो. अर्थात् अशा प्रकारचा हा चित्तयुक्त इंद्रियांचा बाह्यार्थांशीं होणारा संबंध जीवितकालींच संभवतो, मृत शरीरांत संभवत नाहीं. जगांत जें जें अति स्वच्छ असतें त्यांत बाह्य वस्तु प्रतिबिंबित होत असतात, असा नियम व अनुभवही आहे.

अंतःकरणवृत्ति अतिशय स्वच्छ आहे. कारण अंतःकरण हें सत्त्वगुणाचें कार्य आहे. त्यामुळें त्यांत प्रतिबिंबित झालेला बाह्य पदार्थ बाहेर असल्यासारखा भासत असूनही आंत जीवाला ज्ञात होणें अगदीं साहजिक आहे. विषयस्पर्श झाला असतां त्याचें ज्ञान होणें हा नियम बाल, पशु, पक्षी इत्यादिकांचे ठायीं प्रसिद्ध आहे. फार काय पण वृष्टि झाली असतां टवटवीत होणें, इत्यादि चिह्नांवरून वृक्षादि स्थावर पदार्थांसही स्पर्शादि ज्ञान होतें, असें अनुमान करितां येतें. (लाजरी म्हणून एक लहानसें झाड आहे. त्याला हात लावतांच पानें मिटतात.) आतां कोणी कदाचित् म्हणेल कीं दूर, असलेल्या विषयांचा देहस्थ नेत्र-कर्णादि गोलकांशीं संबंध कसा होतो ? तर त्याचेंही उत्तर सांगतों-नेत्रादि शरीरगत गोलकांच्या आंत असलेल्या इंद्रियांचे जीवाचिदाभासयुक्त किरण विषयापर्यंत जाऊन त्याला व्यापतात. व त्यामुळें जीवाला त्याचें हृदयांत ज्ञान होतें. (शब्द मात्र कर्णांच्या द्वारा आपण होऊन आंत प्रवेश करूं शकतो.) असो; अशा रीतीनें इंद्रियांशीं संबद्ध होऊन विषयांचें ज्ञान होतें.

श्रीराम--गुरुराज, मन, आरशी व असेच दुसरेही अनेक स्वच्छ पदार्थ यांत प्रतिबिंबित होणाऱ्या घट, मुख, प्रभा इत्यादिकांचें स्वरूप काय आहे ?

श्रीवसिष्ठ—(हंसून) रामा, बिंब सत्य असलें तरी प्रतिबिंब भ्रांतिमात्र आहे. मग तें (प्रतिबिंब) चित्चें असो कीं जडाचें असो. आणि चित्प्रतिबिंबभूत व्यष्टिसमष्टि जीवांचें रूपही जर बिंबाहून पृथक् आहे, असें प्रमाणतः सिद्ध करितां येत नाहीं, तर मग अत्यंत जड असें मुख व दर्पण, किंवा घट व चित्तवृत्ति यांची परस्पर अपेक्षा करणारें प्रतिबिंबस्वरूप सुवाच्य कसें असणार ? यास्तव चैतन्यात्म्याची भ्रान्ति हेंच प्रतिबिंबाचें स्वरूप आहे. हें सर्व जगही तसेंच आहे. यास्तव त्यावर तूं विश्वास ठेवूं नकोस. मी इत्यादि हा सर्व प्रपंच तरंगासारखा असून तो चित्-जलाहून पृथक् नाहीं. सदा चित्-जलच वर्तमान असतें. त्या पर सागरांत देश, काल, क्रियादिक नाहींच. तन्मय झाल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाला नित्य सर्वत्र तो सर्वगामी आत्मा दिसतो. हे रामा, तूं नित्य असक्तबुद्धि, शांत, सुखदुःखांना मिथ्या जाणणारा व ज्याची सर्व संसारलक्षणमाया

अस्त पावली आहे असा होऊन ब्रह्मस्वभावांत म्हणजे समतेमध्यें स्थिर-चित्त हो ५०.

सर्ग ५१—जीव, इंद्रियें, मन, देह, पुर्यष्टक इत्यादि भ्रम आत्म्याच्या अज्ञाना-मुळेंच होतो. पण बोधसमयीं एक ब्रह्म अवशिष्ट राहतें.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मदेवाप्रमाणें ब्रह्मस्वभावांत स्थित असलेल्या तुम्हीं इंद्रियें मन इत्यादि साधनें सृष्टीच्या पूर्वी व्यक्त झालेलीं नव्हतीं, हें तूं माझ्या वचनाचें तात्पर्य जाणलेंच असशील. नंतर सृष्टीच्या आरंभीं हिरण्य-गर्भाच्या पुर्यष्टकाची जशी उत्पत्ति होते तशीच व्यष्टि जीवाचीही होते. व्यष्टि जीव गर्भामध्यें असतांनाच सहाव्या महिन्यांत चक्षु, त्वक्प्रभृति इंद्रियांच्या उदयानें युक्त म्हणजेच पुर्यष्टकरूप होतो व तो तेव्हांपासून ज्या ज्या व्यवहार्य वस्तूची भावना करतो त्या त्याप्रमाणें पाहतो. सारांश हिरण्य-गर्भाच्या मनोव्यापारामध्यें स्वसंवेदन, जसें इंद्रियें व विषयरूप होतें, तसेंच तें तुझेंही झालें आहे. वास्तव सृष्टीच्या पूर्वीं असलेली व्यष्टि व समष्टि यांची एकच शुद्ध संवित् पुढें अहंवेदनालक्षण अनंत जीवपुर्यष्टक-युक्त जरी झाली तरी तिचें स्वरूप अनिंद्यच असतें. कारण वेद्याशीं तिचा जरी संसर्ग झाला तरी वेद्य (विषय) सत्य नसल्यामुळें त्यांच्या योगानें ती दूषित होत नाहीं. शिवाय चित् मन, इंद्रियें-इत्यादि रूपास जरी प्राप्त झाली तरी तो तिचा खरा परिणाम नव्हे; तर विवर्त आहे. त्यामुळें तिचा मनःप्रभृति आरोपित भावही सत्य नसून मिथ्या आहे. विद्येच्या योगानें आविर्भूत होणारा आत्मा पूर्वीं नव्हता, असेंही म्हणणें योग्य नव्हे. कारण मुळींच नसलेला परमात्मा विद्येनें तरी उत्पन्न कसा होणार ? अर्थात् मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांना विषय न होणारा तो परमात्मा नाहींच, अशी मूढांना झालेली भ्रांति विद्येच्या योगानें जाते, इतकेंच समजणें युक्त होय. परमात्मा असा अद्वितीय आहे. तथापि श्रुतीनें अज्ञांना उप-देश करतां यावा म्हणून, अग्नीपासून जशीं असंख्य किटाळें उडतात त्याप्रमाणें या परमात्म्यापासून अनेक जीव उत्पन्न होतात, असें म्हटलें आहे. वास्तव या अविद्यारोगाच्या मूळाचें फारसें चिंतन करूं नये. तर त्याची चिकित्सा कशी करतां येईल याचा विचार करावा. कारण त्याच्या मूळादिकांची कल्पना करणें हा सुद्धां त्याच्या निवारणाचा उपायच आहे.

या महा व्याधीचें निवारण झालें कीं निराकार ज्ञान अवशिष्ट राहतें. त्याच्या अपेक्षेनें हें महाकाशही महापर्वतासारखें स्थूल आहे. जेथें हें व्यवहारपूर्ण व खरें असल्याप्रमाणें भासणारें जगही असत्य ठरतें त्या निर्मळ जीवन्मुक्तशरीरांत तूं विषयांस सोडून रहा.

रामा, असत् हेंच अविद्येचें रूप आहे. कारण तिचें प्रमाणतः निरूपण करूं लागलें असतां ती नाहींशीच होते. अहो! जी मुळीं वस्तु नाहींच तिला कितीही शोधलें म्हणून काय होणार ? कितीही जरी प्रयत्न केला तरी मृगजळानें भांडें कधीं तरी भरेल का ? ज्या अर्थी असत्च सत् असल्यासारखें भासतें त्या अर्थी तें अज्ञानानेंच तसें भासत असलें पाहिजे. यांत कांहीं संशय नाहीं. ज्ञानाच्या योगानें वस्तु जशी असेल तशी दिसून तिच्या आधारानें झालेला भ्रम निवृत्त होतो. सत्य आत्म्याच्या सांनिध्यानें अत्यंत असत् अशीही अविद्येची कल्पना होते. शास्त्रांनीं जीवाला उपदेश करण्यासाठीं अविद्येची व अविद्येकरितां जीवाची कल्पना केली आहे. तीच तूं आतां ऐक.–चित् जणुं काय जीवत्वास प्राप्त झाली आहे. पुर्यष्टक पदावर आरूढ झाली आहे. भावनारूपी कलंकानें कलंकित झाली आहे. ती बाह्य विषयदर्शनाविषयीं अत्यंत उत्सुक होऊन जशी जशी भावना करते तसा तसा लागलाच अनुभव घेते. एकाद्या पोरानें रात्रीं कल्पिलेला यक्ष सत्य असो कीं असत्य असो, पण त्याचें कार्य मात्र सत्य असल्यासारखें अनुभवास येतें; तसाच हा सर्व वरील प्रकार होतो. जीव देह सत्य आहे, असें मानतो. त्यांतच पांच इंद्रियें उत्पन्न झालीं आहेत, असें पाहतो. त्यांच्या योगानें बाह्य भूतपंचक जणुं काय पंचतन्मात्रांहून अगदीं भिन्न असल्याप्रमाणें पाहतो. त्यामुळें हें आंतर व हें बाह्य असा त्याचा निश्चय होतो. नंतर वासनेप्रमाणें त्याचे प्रत्ययही दृढ होत जातात. विषय व इंद्रियें यांच्या संयोगानें अभिव्यक्त झालेल्या स्वात्मसुखालाच तो विषयसुख असें समजतो. मिऱ्यांचा तिखटपणा व आकाशाचें शून्यत्व त्यांप्रमाणें आत्म्याचें स्वाभाविक ज्ञानच विषयसंबंधामुळें उत्पन्न झालेलें आहे व तो अहंकारात्म्याचा धर्म आहे, अशी जीव कल्पना करतो. त्यानें या सांसारिक विषयभोगांमध्येंच पुरुषार्थाचा निश्चय करून त्यांकरितां ऐहिक व पारलौकिक कर्माचरणांचा दृढ नियम धरला आहे.

या कर्मापासून मला हा असा लाभ होईल, या कर्मापासून असें फल मिळेल इत्यादि संकल्प करून तो नश्वर सुखाच्या उद्देशानेंच सर्व आचरण करीत असतो. पण या दोन प्रकारच्या आचारांतील एक स्वाभाविक व दुसरा शास्त्रकृत असून त्यांतील पहिला रागद्वेषादिप्रयुक्त आहे. तथापि ते दोन्ही आचार संकल्पात्मक आहेत व पुरुषाच्या स्वाभाविक प्रयत्नानेंच होत असतात. त्या दोन्ही प्रकारच्या आचारांत अज्ञ आत्माच प्रवृत्त होतो. तोच त्यांची प्रवृत्ति, साधन व फल या रूपानें विवर्त पावतो. उंसाच्या रसाची साखर होते व मातीच्या गोळ्याचा घट होतो. व तीं कार्यें झाल्यावर रसाचा पातळपणा आणि गोळ्याचा गोल आकार अनुभवास येत नाहीं. म्हणून स्वतः साखर व घट यांना जरी विकार असें म्हणतां आलें, तरी रसांतील माधुर्य व गोळ्यांतील माती यांचा अनुभव साखर व घट यांमध्यें येत असल्यामुळें त्यांना रसादिकांचा विवर्तच म्हटलें पाहिजे. ब्रह्माचाही या सर्व जगत्कार्यांत सत्तारूपानें अनुभव येत आहे. यास्तव जग हें ब्रह्माचा विवर्त आहे; विकार नव्हे. कारण त्याच्या ठिकाणीं विकार संभवत नाहीं. सारांश, रामा, विकारांच्या सिद्धीकरितां अविद्येची कल्पना केली आहे.

तिच्या योगानें पृथक् नसतांना सुवर्ण-कुंडलन्यायानें पृथक् झालेलें हें द्वैत असत्य व मर्यादित आहे. पण नुसत्या सुवर्णदृष्टीनें पाहिल्यास तेंच अधिष्ठान ब्रह्मसत्तेनें सत्य आहे. वासनावान् चित्त सर्व भावना करतें व भावनेप्रमाणें त्याला सर्व दिसतें. त्याच्या ठिकाणीं चित्त आहे व जाड्यही आहे. त्यामुळें तें भावना करून भावित पदार्थांप्रमाणें तात्काल होऊं शकतें. अंतर्वासनाकळ्या फुलल्या कीं जीव निराळाच बनतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेला एक गांव एका क्षणांतच बदलून वन होतो, त्याप्रमाणें हा देहभूत जीवही एका देहास सोडून अन्य देहांत जातो. कारण तोही स्वप्नाप्रमाणेंच प्रतिभासरूप आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दिसणारा नर झटकन भिंत होऊन लागलाच वज्ररूप भासतो, त्याप्रमाणें हें देहान्तरही असत्य असून आपोआप होतें. स्वप्नांतील आपल्याच अन्यरूपाप्रमाणें मरण व जन्म हीं दोन्ही खोटीं आहेत. निरनिराळ्या अवस्थांप्रमाणेंच जन्मान्तर आहे. अवस्था एकाच देहांत होतात म्हणून त्यांचें आम्हांला भान

होतें व जन्मांतरप्रसंगीं देह बदलतो म्हणून पूर्व जन्माचें भान होत नाहीं. पण निद्रित पुरुषालाच जसें स्वप्न पडतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञानरहितालाच हा प्रपंचभ्रम होतो. आणि जागें होतांच स्वप्न जसें खोटें ठरतें, त्याप्रमाणें ज्ञानकालींच प्रपंचाचा बाध होतो. हा सर्व व्यवहार अनादि कालापासून प्रवृत्त होऊन प्रवाहरूपानें एकसारखा चालला आहे. पण यांतही पौरुषा-(प्रयत्ना) नें प्राक्तन वासनेला जिंकतां येतें. कालचें कुकर्म आजच्या यत्नानें सुकर्म होतें.

असो; रामा, जीवाला वासना-परिणामलक्षण देहादिबंध कसा होतो त्याचें मी वर्णन केलें. आतां त्याची शांति केव्हां होते, तें सांगतों. जिवंत पुरुषांच्या शरीरांतील नेत्रादि इंद्रियें मोक्षावांचून शांत होत नाहींत. कारण तो चित्‌च्या संकल्पानेंच झालेला आहे. यास्तव संकल्पक्षयावांचून त्याचा क्षय होणें शक्य नाहीं. मन, बुद्धि, अहंकार व तन्मात्रपंचक यांनाच पुर्यष्टक म्हटलें आहे व तोच आतिवाहिक देह आहे. (वर सांगितलेलें पुर्यष्टक याचें कार्य आहे.) हा चित्तात्मा अमूर्त आहे. आकाश, वायु इत्यादि त्याच्या मानानें अति स्थूल आहेत. पण स्थूलभावाच्या अस्तित्वाची कल्पना मोक्षाच्या उपयोगीं नाहीं. उलट ती त्याला प्रतिबंध करणारी आहे. यास्तव देहादि प्रपंच मनोमात्र आहे, असें समजावें म्हणजे वैराग्यादिकांच्या अभ्यासानें व शमादिकांचें संपादन केल्यानें ज्ञानाचा उदय होऊन स्वप्नप्राय प्रपंच व त्याचें मूल अज्ञान यांचा बाध होतो, आणि त्यामुळें कार्यकारणावस्थारूप दोन्ही बंधांनीं रहित झालेल्या जीवाला मुक्ति मिळते. पण स्थूल भूत—भौतिकमूर्तप्रपंचाचा स्वीकार केल्यास ज्ञानानें त्याचा बाध होणार नाहीं. व प्रपंचाचा बाध न झाल्यामुळें मोक्षही होणार नाहीं. यास्तव प्राणी स्वप्न व सुषुप्ति या दोनच अवस्थांचा अनुभव घेत असतात. सर्व देहादि जड प्रपंच-वासना ही सुषुप्ति व देहादि मी आहें, असें समजणें हें स्वप्न होय. मोक्षा-पर्यंत आतिवाहिक देह स्थावर व जंगम भावांनीं या दोन अवस्थांतच भ्रमण करीत असतो. तो जेव्हां सुषुप्त भावामध्यें स्थित असतो तेव्हां वासनारूपानें हृदयांत प्रवेश केलेल्या भावि दुःस्वप्नांनीं विद्ध झालेला असतो. म्हणजे त्याला स्मरण नसतें. त्यामुळें त्याची आकृति व्यक्त नसते.

तथापि तो चित्प्रतिबिंबानें युक्त असल्यामुळें व त्यानें सर्व जगाचा उपसंहार केलेला असल्यामुळें तो (आतिवाहिक देह) कालाग्नीसारखा दीप्त होऊन राहतो. (अर्थात् तार्किकांच्या म्हणण्याप्रमाणें तो अंतर्ज्ञानशून्य नसतो.) स्थावरादि दशेंत त्याच्यामध्यें जाड्यांश अधिक असतो. हीच त्याची सुषुप्ति होय. तात्पर्य जडता हीच ह्याची सुषुप्ति; चित्तभ्रमण हेंच स्वप्न (संसार), तत्त्वबोध हीच बंधमुक्ति व तुर्या हीच जाग्रती आहे. जीव आत्मसाक्षात्कारामुळें परमात्मतेस प्राप्त होतो. ही ज्ञानप्राप्य मुक्ति दोन प्रकारची आहे. एक जीवन्मुक्ति व दुसरी अदेहमुक्ति (विदेहमुक्ति). वर सांगितलेली तुर्या हीच जीवन्मुक्ति व तुर्यातीतपदप्राप्ति हीच विदेहमुक्ति होय. बोधात्मा जीव उत्कृष्ट (चिन्मात्र) ब्रह्मरूप होतो. पण तो बोध पुरुषाच्या प्रयत्नानेंच होणें शक्य आहे. मी कसा व केवढा आहें, याचें प्रमाण ज्याला कळलें आहे, असा जीव सर्वावभासक साक्षिरूप होतो. पण ज्याला आपलें प्रमाण कळलेलें नसतें तोही परमार्थत: स्वरूपांतच स्थित असतांना भ्रमानें प्रपंचभ्रम पाहतो. त्यामुळें तो भयभीत होतो. पण संसारभय हा मायाविलास आहे. तें मिथ्या, काल्पनिक आहे. जीवामध्यें एका चित्कलेवांचून दुसरें कांहीं नसतें. पण तिलाच भिन्न असल्याप्रमाणें पाहून तो व्यर्थ शोक करतो. जीवरूपी अणूमध्यें एका परमात्म्याहून दुसरें कांहीं तत्त्व नसतें. पण जेथें पाहावें तेथें माया पसरलेली दिसते ! वाहवारे मायेचा विलास ! ! भांड्यांत उकळणाऱ्या पाण्यावर जसे अनेक विकार दिसतात, त्याप्रमाणें जीवाणूंमध्यें मिथ्यासंसारोदय झाला आहे. वासनाबंध हाच याचा बंध व वासनालय हाच मोक्ष होय. वासनांचा अंत (समाप्ति) होणें हीच ज्या जीवाणूची सुषुप्ति आहे. कारण तुर्य व तुर्यातीत या दोन दशांमध्यें वासनांचा अभावच असतो. पण जीव स्वप्नांमध्यें विचित्राकारांनीं स्पष्ट होतो. त्याचा वासनामोह जेव्हां घनाकार होतो तेव्हां तो स्थावरताभाक् होतो, मध्यमवासनोदयानें पशु—पक्ष्यादि तिर्यक् जीव होतो व विरलवासनांमुळें मनुष्य देव इत्यादि बनतो. देहाला नखशिखांत व्यापून मी देहप्रमाण आहें, असें जेव्हां तो समजतो, तेव्हां देहाच्या बाहेरचे पदार्थ त्याच्यापासून वेगळे होतात. नंतर तो आंतील जीव इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर जाऊन

घटादि पदार्थांना जेव्हां व्यापतो तेव्हां हा माझा ग्राह्य विषय, हा मी याचा ग्राहक इत्यादि मिथ्या (आरोपित) विभाग उदय पावतो. त्याच-प्रमाणें ग्राह्य व त्याज्य हा भेदही वासनाध्यस्तच आहे; सत्य नव्हे. सारांश रामा, एक चिदात्माच याप्रमाणें आंतील व बाहेरील कलारूपानें प्रकाश पावला आहे. त्यामुळें त्रिभुवनांत त्रिकालीं चिचमत्कारावांचून दुसरें कांहीं नाहीं. आम्ही याच तत्त्वबोधानें विराजमान झालों आहों. समुद्र जसा एक शुद्ध व अद्वितीय जलरूप त्याप्रमाणें हें सर्व भेदजात एक परम तत्त्वरूप आहे; हें आतां तुला कळलें आहे ५१.

सर्ग ५२—जगत् जीवाचें स्वप्न आहे. आसक्ति सोडल्यानें त्याचा क्षय व अर्जुनाचें आख्यान.

श्रीवसिष्ठ—अनेक कल्पनांनीं भरलेला आद्य जीवाचा जो प्रथम स्वप्नभ्रम तोच हा संसार आहे, असें तूं जाण. हा सत्यही नव्हे व असत्यही नव्हे. त्यांत आम्हीं जीव अनेक जन्मरूपी अनेक स्वप्नांतील स्वप्नें पहात राहतों. अजडाच्या ठिकाणीं जड व जडाच्या ठिकाणीं अजड, तसेंच सत्यामध्यें असत्य व असत्यामध्यें सत्य इत्यादि ही सर्व भ्रमपरंपरा दीर्घकाळ अव्याहत चालते. जीवाचें तत्त्व सर्वग व अनंत असल्यामुळें जीव ज्याची भावना करितात तें ते पाहतात. असा प्रकार असल्या-कारणानें आसक्तीचा त्याग केला असतां जगाच्या सत्यत्वाविषयींचा भ्रम निवृत्त होतो व त्यामुळें ज्याला तत्त्वज्ञान झालें आहे त्याची जीवन्मुक्ति सिद्ध होते. पुंडरीकाक्ष हीच शुभ अनासक्तिरूप गति अर्जुनाला सांगेल. व तिचा आश्रय करूनच अर्जुन जीवन्मुक्त महामुनि होईल. द्वापराच्या-शेवटीं होणारा पांडुपुत्र ईश्वराच्या उपदेशाप्रमाणें आचरण करून आपलें जीवित सुखानें चालवील. रामा, त्याच्याप्रमाणेंच तूंही आपलें आयुष्य चालीव.

श्रीराम—गुरुवर्य, तो पांडुपुत्र कधीं होणार आहे ? व हरि त्याला कशाप्रकारची असंसक्ति सांगणार आहे ?

श्रीवसिष्ठ—एक सन्मात्र आत्मा आहे. तो आपल्याच महिम्यामध्यें राहतो. सोन्यांत जसें कटकादिक अथवा जलांत तरंगादि त्याप्रमाणें त्या अतिशुद्ध आत्म्यामध्यें संसारभ्रम भासतो. जाळ्यांत अडकलेल्या पक्ष्यां-

प्रमाणें या संसारजाळ्यांत चवदा लोकांतील प्राणिजाति व्यवहार करीत असतात. त्या संसारजाळ्यांत यम, चंद्र, *सूर्य, इंद्र इत्यादि वेदोक्त प्रशस्त आचरण करणारे देव लोकपाल होऊन राहिले आहेत. त्यांनीं आपल्या संकल्पघटित ज्ञानानें हें पुण्य असून ग्राह्य आहे, हें पाप असून त्याज्य आहे, इत्यादि स्थिति स्थापिली आहे. त्यांतील यमाचें चित्त आज-पर्यंत आपल्या नेमलेल्या कर्मामध्यें स्थिर आहे. तो भगवान् चार युगांचा प्रत्येक फेरा संपला म्हणजे भूतसंहारामुळें मला किंचित् पाप लागलें असेल, या शंकेनें तप करतो तो कांहीं (दहापांच) वर्षें असा उदासी-नासारखा राहिला असतां मृत्यु भूतांनां मारीत नाहीं. त्यामुळें भूतल प्राण्यांनीं भरून जातें, व पृथ्वीला फार क्लेश होऊं लागतात. असा प्रकार झाला असतां बा रामा, विष्णुप्रभृति देव अंशावतार भारतयुद्ध इत्यादि उपायांनीं व अनेक युक्तींनीं प्राण्यांचा संहार करून भूभार कमी करितात. असे प्रकार आजवर अनेकदां झाले आहेत.

असो; रामा या नियमास अनुसरून या कल्पांत पुढें ही एकदां असाच सूर्यपुत्र यम बारा वर्षें तप करणार आहे. त्या वेळीं सृष्टींतील संहार बंद पडेल आणि पृथ्वीला मत्त व दुर्वृत्त प्राण्यांचा असह्य भार होईल. त्यामुळें दीन झालेली ती हरीला शरण जाईल. तिचें दुःख निवा-रण करण्यासाठीं हरि दोन देहांनीं सर्व देवांसह पृथ्वीवर अवतार घेईल. हरीच्या दोन अंशांतील एक वसुदेवाचा पुत्र वासुदेव व दुसरा पांडूचा पुत्र अर्जुन होईल. धर्माचा पुत्र युधिष्ठिर या नांवाचा प्रख्यात राजा होईल. तो समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करील. पण त्याच्या चुलत्याचा दुर्योधन म्हणून एक पुत्र असेल त्याचें व युधिष्ठिराच्या भीम नांवाच्या भ्रात्याचें सर्प व मुंगुस यांप्रमाणें हाडवैर पडेल. पुढें तें विकोपास जाऊन राज्याक-रितां त्या दोन्ही पक्षांतील वीरांचें भयंकर युद्ध होईल. अठरा अक्षौहिणी भयंकर सैन्य नाश पावेल. आणि अशा युक्तीनें विष्णु पृथ्वीचा भार कमी करील.

राघवा, हरीच्या दोन अंशांतील अर्जुन या नांवानें झालेला दुसरा अंश महाशूर असेल. पण तो हर्ष व क्रोध यांनीं युक्त असल्यामुळें नर-धर्मवान् (अज्ञतुल्य) होईल. दोन्ही सैन्यांत मरणास तयार होऊन उभ्या

राहिलेल्या स्वजनांस पाहून त्याला मोठा विषाद वाटेल. तो युद्ध सोडून जाण्यास तयार होईल. पण हरि आपल्या कृष्णनांवाच्या प्रबुद्धदेहानें इष्टकार्यसिद्धीकरितां त्याला असा आत्मबोध करील.—आत्मा जन्म घेत नाहीं, मरत नाहीं, तो पूर्वी कधीं नसून पुढें होतो असें नाहीं, तो न जन्मणारा, नित्य, सतत एकरूप व अनादि आहे. मारल्या जाणाऱ्या शरीराबरोबर मारला जात नाहीं; हा दुसऱ्याला मारणारा आहे, असें समजणारा व हा दुसऱ्याकडून मारला जातो, असें समजणारा या दोघांनाही कांहीं समजत नाहीं. कारण हा कोणाला मारीत नाहीं व कोणाकडून मारला जात नाहीं. कारण अनंत, एकरूप, सत्, आकाशाहूनही सूक्ष्मरूप व परम ईश असा आत्मा कसा व कोणत्या उपायानें नाश पावणार? अर्जुना, तूं अनंत, अव्यक्त, आद्यन्तशून्य, अशा आत्म्याला अवलोकन कर. तू निर्दोष ज्ञानाकार, अज व नित्य आहेस. तूं उपद्रवरहित आहेस १२.

सर्ग ५३—अहंकाराचा त्याग, उपास्य व ज्ञेय परमात्मरूप.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तूं कोणालाही मारणारा नाहींस. आपला हा खोटा अभिमान सोड. तूं जरामरणरहित व शाश्वत स्वयं आत्मा आहेस. मी हें अमुक एक कर्म केलें असा अहंकार ज्याला वाटत नाहीं; व मी हें चांगलें किंवा वाईट कर्म केलें म्हणून ज्याची बुद्धि हर्ष अथवा विषादानें लिप्त होत नाहीं, त्या महात्म्यानें या त्रिभुवनाला मारलें तरी तो वस्तुतः कोणाला मारीत नाहीं, व त्या हिंसेमुळें बद्ध होत नाहीं. अंतःकरणांत जशी जशी भावना उत्पन्न होते तसें तसें जीव बाहेर पाहतो. यास्तव हा मी व हें माझें ही आंतील आसक्ति सोड.

हे भरतकुलजा, या आसक्तीमुळेंच तूं 'मी पुण्यानें युक्त आहें व पापानें नष्ट झालों आहें' असें समजून व्यर्थ भ्रांतीनें सुखदुःख भोगीत राहिला आहेस. अहंकारानें मूढ झालेला पुरुष देहेंद्रियादि गुणविकारांकडून केलीं जाणारीं कर्में मीच करीत आहें, असें जाणतो; मीच त्यांचा कर्ता आहें, असा अभिमान बाळगतो. पण विचार केला असतां चक्षुःप्रभृति इंद्रियांचीच रूपादि विषयांमध्यें प्रवृत्ति होते; आत्म्याची नव्हे. यास्तव तो कर्ता नव्हे, हें कळतें. मन संकल्परूप आपल्या कर्मांमध्यें रत असलें

तरी मी या मनःप्रभृति संघातांतील कोणी नव्हे, असें पाहणाऱ्या तुला कोणता पदार्थ क्लेश द्यावयास कारण होणार आहे ? पुष्कळांनीं मिळून केलेल्या कर्मावर एकानेंच अभिमान ठेवून दुःखी होणें हेंही जर हास्यास्पद आहे, तर अगदीं अलिप्त असलेल्या आत्म्याला कर्ता समजून दुःखी होणें अधिक हास्यावह नाहीं का ? म्हणूनच योगी चित्तशुद्धीकरितां केवळ शरीर, मन, बुद्धि व इंद्रियें यांच्या योगानें संग सोडून कर्में करितात. अहंत्वरूपी विषचूर्णानें ज्यांच्या शरीरास मारिलें नाहीं, ते कर्में करीत असले व भोग भोगीत असले तरी रागादिरोगशून्य असल्यामुळें बद्ध होत नाहींत. मोठा शहाणा व अति विद्वान् असलेलाही मानव दुःशील असल्यास जसा शोभत नाहीं, त्याप्रमाणें ममतारूपी अमंगळ पदार्थानें दूषित झालेला देह मुळींच शोभत नाहीं. जो ममतारहित, अहंकारशून्य सुख व दुःख यांस सम जाणणारा व क्षमावान् असतो तो कार्य किंवा अकार्य केल्यानेंही लिप्त होत नाहीं. पांडुसुता, युद्ध हें तुझें उत्तम क्षात्र कर्म आहे. तें अतिक्रूर असलें तरी स्वधर्मरूप असल्याकारणानें, अत्यंत श्रेयस्कर, सुखकर व उदय करणारें आहे. स्वधर्म निंद्य असला तरी शुभ परधर्माहून श्रेष्ठ होय. अरे वेड्या, मूर्खालाही जर स्वकर्म श्रेयस्कर होतें तर बुद्धिमानाविषयीं काय सांगावें ? जिच्यांतील अहंकार सर्वथा गळून गेला आहे, अशी मति विषयांकडे गेली तरी लिप्त होत नाहीं. धनंजया, योगस्थ होऊन व संग सोडून कर्में कर. निःसंग व प्राप्त कर्म करणारा तूं बद्ध होणार नाहींस. शांत ब्रह्माकार होऊन ब्रह्मार्पण बुद्धीनें केलेलें शास्त्रीय कर्मही बद्ध करीत नाहीं. यास्तव तूं आपला सर्व आचार ब्रह्मार्पण केलास म्हणजे क्षणांत ब्रह्मच होशील. ज्यानें सर्व अर्थ ईश्वरार्पण केले आहेत, जो ईश्वरात्मा झाला आहे, व जो निरामय आहे. असा तूं स्वतः ईश्वर व सर्वभूतात्मा हो. भूतलास भूषित कर. ज्यानें सर्व संकल्प सोडले आहेत. जो सम, शांतचित्त, व मननशील आहे आणि संन्यासयोगानें युक्त आहे असा होऊन तूं मुक्तमति हो.

अर्जुन—भगवन्, संगत्याग, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पणरूप संन्यास, व ज्ञानयोग यांचें स्वरूप मला सांग. त्यावांचून माझा महामोह जाणार नाहीं.

श्रीभगवान्—सर्व संकल्प शांत झाले असतां ज्यांतील सर्व घन वासना अगदीं क्षीण झाल्या आहेत व जें कोणत्याही भावनाकारानें रहित आहे असें चित्तच परब्रह्म होय. त्याच्या प्राप्तीविषयीं विचार व चित्तैकाग्र्य यांच्या योगानें उद्योग करणें हेंच ज्ञान व योग होय. सर्व जगत् व मीही ब्रह्म आहें, असें जाणणें हें ब्रह्मार्पण होय. पाषाणाच्या मध्यभागाप्रमाणें आंत शून्य व बाहेर शून्य असणें, शांत व आकाशकोशाप्रमाणें स्वच्छ असणें, दृश्य नाहीं; दृष्टि मात्र आहे; तिच्यावांचून अन्य कांहीं नाहीं; पण तिला सोडून थोडेंसेंही पृथक् होणें हाच जगदाभास आहे. प्रत्येक शरीरांत चित्-पासून उदय पावलेला अहंभाव मूळ चित्चा कोटिकोट्यंश आहे; वस्तुतः तोही अध्यारोप आहे. यास्तव असत्या त्या क्षुद्र अहंभावाविषयीं आग्रह धरणें युक्त नव्हे. हा अहंभाव आपल्या चिदधिष्ठानापासून अपृथक्-भूतच आहे. (पृथक् नाहीं) कारण पृथक् होणें म्हणजे परिच्छिन्न—मर्यादित—होणेंच आहे; पण अपरिच्छिन्न ब्रह्माच्या ठिकाणीं तें संभवत नाहीं. शिवाय मी नाहीं असें कोणी जाणत नाहीं. यास्तव मी असें जाणण्यामुळेंच अहंभाव चित्-हून पृथक् झाला आहे, व तो अशा भ्रमानें पृथक् झाला आहे म्हणूनच मी असें आपल्याला जाणतो. यास्तव अहं असा भावच सोडला म्हणजे सर्वच प्रपंच आटोपला. अहंभावच त्याज्य वस्तु आहे. अहंतेप्रमाणें ममभावही सर्वथा त्याज्य आहे. हे दोन्ही अनर्थावह भाव सोडले म्हणजे समुद्रासारखा परिपूर्ण आत्माच अवशिष्ट राहतो. शिवाय विषयांच्या वैचित्र्यामुळें विचित्र झालेले अहं-मम-भाव स्फुरत असतांनाही त्यांच्या सत्तास्फूर्तीला निमित्त होणारा. अवस्थात्रयांमध्यें अनुगत असणारा, ज्ञानमात्रस्वभाव आणि विकल्पांचा उद्भव व नाश यांचा साक्षी असा प्रत्यगात्मा एकरूपानें अनुभवास येतच असतो. तेव्हां त्याच्याविषयीं अगदीं योग्य असलेला आग्रह जीव कां धरीत नाहीं? त्याप्रमाणें विचार करून आत्मपरायण होणें हें ज्ञान होय.

अशारीतीनें चांगला विचार करून ज्याला सार व असार कळलें आहे, अशा पुरुषाच्या बुद्धींतील अहं-मम-भावाचा क्षय होणें व त्या कारणानें स्वाभाविकपणेंच सर्व कर्माच्या फलाविषयीं इच्छा न राहणें हा त्याग होय. संकल्पसमूहाचा त्याग करणें यालाच असंसंग म्हणतात. सर्व द्वैतसमूह

नाममात्र असून वस्तुतः तो आपल्या उपादानकारणभूत ईश्वरमात्र आहे अशी भावना करणें, हेंच ईश्वरार्पण आहे. चिदात्म्याच्या ठिकाणीं त्यांचा भेद अबोधामुळें नाममात्र भासतो. बोधात्मा हाच एक जगाचा मुख्य अर्थ आहे. अर्जुना, मी सर्वांचा आत्मा आहें. माझी विभूति सर्वत्र पसरली आहे. मीच दिशा, जगत्, स्व, कर्म, काल, अद्वैत व द्वैत आहें. यास्तव तूं आपलें मन माझ्याच ठिकाणीं लाव. तूं माझा भक्त हो. माझें पूजन कर. मला नमस्कार कर. व मत्परायण हो. अशा रीतीनें तूं आपलें चित्त माझ्याच ठिकाणीं स्थिर केलेंस म्हणजे मलाच येऊन मिळशील.

अर्जुन—भगवन्, तुझीं पर व अपर अशीं दोन रूपें आहेत. मी आपल्या सिद्धीकरितां त्यांतील कोणत्या रूपाचा आश्रय करून राहूं? व तीं कशीं आहेत?

श्रीभगवान्—हे निष्पाप, एक सामान्य व दुसरें परम अशीं माझीं दोन रूपें आहेत, असें तूं जाण. हस्तादिकांनीं युक्त व शंखचक्रगदाधर, असें जें माझें रूप आहे तें सामान्य, व आदि-अंतरहित, एक, अनामय, इत्यादि धर्मयुक्त असलेलें जें दुसरें रूप तें पर होय. ब्रह्मात्मा, परमात्मा इत्यादि शब्दांनीं त्याचाच निर्देश करितात. जोंवर तूं अप्रतिबुद्ध व अनात्मज्ञ आहेस तोंवर माझ्या चतुर्भुजाकार मूर्तीचें पूजन कर. म्हणजे त्याच्या योगानेंच तूं क्रमानें चांगला प्रबुद्ध होशील व त्यामुळें आपोआप माझें तें परम रूप जाणशील. माझें अनाद्यन्त रूप तुला साक्षात् कळलें म्हणजे तूं पुनः जन्म घेणार नाहींस. मी आपल्या सामान्यरूपाचें पूजन करण्याविषयीं जें तुला येथें सांगितलें आहे तें तुझें चित्त शुद्ध झालेलें नाहीं, असें समजून तें होण्यासाठीं, सांगितलें आहे. पण तुझें चित्त जर आत्मज्ञानास योग्य असेल तर मज ईश्वराचें पारमार्थिक स्वरूप व तुज जीवाचें पारमार्थिक स्वरूप एक आहे, असें जाणून अखंड पूर्णात्म्याचा आश्रय कर. त्याला जाणून तन्निष्ठ हो. हें मी आहें, हें मी आहें, इत्यादि प्रकारें मी जें सांगत आहें, तेंही आत्मतत्त्वच असून केवळ तुझ्या बोधासाठीं मी त्याचा उपदेश करीत आहें. मला तर तुझ्या चर्येवरून असें वाटतें, कीं तूं चांगला प्रबुद्ध झाला आहेस. परमपदीं विश्रांति पावला आहेस. व संकल्पांनीं तुला सोडलें आहे. यास्तव आतां तूं सत्य एकात्ममय हो. तूं

योगयुक्तात्मा होऊन आत्म्याला सर्व भूतांत पहा. व सर्व भूतांना आत्म्यामध्ये पहा. सर्वत्र समदृष्टि ठेव. कारण समत्व हेंच ब्रह्माचें लक्षण आहे. जो एकत्वाचा आश्रय करून सर्व भूतस्थ आत्म्याचें भजन करतो तो कसाही जरी वागत असला तरी पुनः जन्मदुःखांत पडत नाहीं. एक व सर्व हे पर्यायशब्द आहेत. एक हा आत्मशब्दाचा अर्थ आहे. आत्माही वस्तुतः सत् किंवा असत् नाहीं. तर तो ज्यांत असतो त्याच्यासारखा होतो. त्याचा अनुभव त्रैलोक्यांतील सर्व जीवांना सदा येत असतो. कारण तो सर्वांच्या बुद्धींचा प्रकाशक आहे. यास्तव तो स्वर्गादिकांप्रमाणें परोक्ष आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. जिह्वेवर ठेवलेलें जल, दूध, दहीं, तूप, लवणादिक, मध, शर्करा इत्यादि यांचा रसानुभव हाच आत्मा आहे. यास्तव त्याला परोक्ष म्हणतां येत नाहीं. सर्व शरीरामध्यें सूक्ष्म व विषयरहित असा जो अनुभव स्थित आहे तोच सर्वग आत्मा होय. सर्वप्रकारच्या दुधांतील घृताप्रमाणें सर्व पदार्थ व देह यांत असणारा, सर्व सागरांतील रत्नांना सबाह्याभ्यन्तर व्यापणाऱ्या तेजाप्रमाणें देहांच्या सबाह्याभ्यंतर असणारा व हजारों कुंभांना सबाह्याभ्यंतर व्यापणाऱ्या आकाशाप्रमाणें त्रिभुवनांतील हजारों शरीरांस व्यापणारा असा हा आत्मा आहे. शेकडों मोत्यांमध्यें जसा एक तंतु ओवलेला असतो त्याप्रमाणें हा लक्षावधि देहांत असणारा आत्मा कोणाला फारसा दिसत नाहीं. ब्रह्मदेवापासून गवताच्या काडीपर्यंत जी एक सामान्य सत्ता आहे तोच आत्मा, असें ज्ञानी समजतात. वस्तुतः सदा ब्रह्मच असतांना किंचित् स्फुरणाकार झालेलें तें अहं व जगद्रूप भ्रमानें मंडित होतें. हें सर्व जगद्रूप आत्माच आहे. तेव्हां यांतील कोणाला कोण कसें मारणार? अर्जुना, तूं व्यर्थ शुभाशुभ व जगदुःखें यांनीं लिप्त कां होतोस? प्रतिबिंबांतील आधारभूत आरशाप्रमाणें साक्षितुल्य असलेल्या व नाश पावणाऱ्या शरीरांबरोबर नाश न पावणाऱ्या, याला जो पाहतो तोच खरा डोळस आहे. पांडवा, सर्वात्मा मी आहें, मीच आत्मा आहें, असें जाण. उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि या सर्व विक्रिया, सागरांतील जलस्पंदाप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणींच प्रवृत्त होत असतात. ज्याप्रमाणें पर्वतांचें पाषाणत्व, वृक्षांचें काष्ठत्व व तरंगांचें जलत्व त्याप्रमाणें सर्व पदार्थांचें आत्मत्व हें अधिष्ठान आहे. जो आत्म्याला सर्वभूतस्थ

व अकर्ता पाहतो, सर्व विकारांत आत्म्याकडे दृष्टि लावतो तोच आत्मदृष्टि होय. जळांत जसे अनेक चंचळ तरंग त्याप्रमाणें पर आत्म्यामध्यें सर्व नाशवान् भूतें. सर्व पदार्थ हीं भूतें व ब्रह्म यांचें नित्य ऐक्य आहे. आत्म्यावांचून या जगांत काय आहे? अर्जुना, आत्म्याला विचारानें पृथक् जाणल्यावर सत्य जग राहिलें कोठें! उगीच कां असा मोहित होत आहेस. असो; पांडवा, अशा प्रकारच्या या अभयतत्त्वाचें मनांत चिंतन करून व सम दृष्टि ठेवून जीवन्मुक्त सन्त सदा जगांत व्यवहार करितात. ज्यांना मान व मोह नाहीं, ज्यांनीं संगदोषाला जिंकलें आहे, जे सतत आत्मनिष्ठ असतात, ज्यांनीं सर्व कामनांचा त्याग केला आहे, जे सुख-दुःख-संज्ञक द्वंद्वांनीं मुक्त आहेत व जे मोहित होत नाहींत ते त्या अव्यय पदाला जाऊन पोंचतात ९३.

सर्ग ५४—सुखदुःखादिसंबंधाचा हेतु, त्यांच्या त्यागाचा क्रम, व हानि प्रसंगीं योग्य आश्रय.

श्रीभगवान्—अर्जुना, माझा उपदेश ऐकून तूं अतिशय संतुष्ट होतोस, म्हणून हितबुद्धीनें मी आणखीं कांहीं सांगतों तें ऐक. अर्जुना, इंद्रियांचे विषयांशीं संबंध उत्पत्ति-विनाशशील व शीतोष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत. यास्तव त्यांना सहन कर. कारण ते इंद्रियविषयसंबंध, सुख, दुःख, शीत, उष्ण इत्यादि सर्व अद्वयपूर्णानन्दस्वरूप आत्म्याहून पृथक् नाहींत, असेंच जाणल्यावर पृथक् राहिलें कोठें! शिवाय मी-मला अतिशय प्रिय असलेल्या धनादिकांच्या योगानें-पूर्ण आहें, अशा अभिमानानें जीवाला सुख होतें व त्यांच्या वियोगादिकांमुळें अप्रिय झालें असतां अरे अरे, माझा सर्वस्वी घात झाला, अशा अभिमानानें दुःख होतें, असा नियम आहे. यास्तव आत्म्याचें स्वरूप समजून निरवयव ब्रह्मामध्यें पूर्णता व खंड यांचा संभवच नाहीं, असा निश्चय होतांच सुख-दुःखांची निवृत्ति अनायासानें होते. विषय व इंद्रियें सत्य आहेत, ही प्रतीति ज्याची शांत झालेली असते, तो सुखदुःखांस सम समजणारा धीर अमृतत्वास समर्थ होतो. आतां दुःखादिधर्म आपलें स्वाभाविक प्रतिकूल स्वरूप कसें सोडतील, म्हणून म्हणशील, पण तें बरोबर नाहीं. कारण सर्वच आत्मा असल्यामुळें दुःखादिकही त्याचेच

असत् भेद आहेत. तेव्हां असत्-रूपाला सहन करण्यांत काय अशक्य आहे? सुखदुःखांनाही स्वतःची सत्ता नाहीं तीं आत्म्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् झालीं आहेत. तेव्हां स्वतः सुख व दुःख असत्च होय. असत् वस्तूचें वास्तविक अस्तित्व नसतें व सत् वस्तूचा कधीं अभाव होत नाहीं. यास्तव सुखदुःखादि नाहींच; तर एक सर्वज्ञ परमात्मा आहे. जगत् व आत्मा यांच्या विषयींची क्रमानें सत्त्व व असत्त्व बुद्धि सोडून बाकी राहिलेल्या मध्यस्थितींत तूं स्थिर रहा. अर्जुना, आत्मा दृश्यास पाहणारा, चेतनात्मा व शरीरांत राहणारा असला तरी सुखांनीं हृष्ट होत नाहीं व दुःखांनीं म्लान होत नाहीं. जड चित्तादिक दुःखाचें भाजन असून तेंच देहत्वास प्राप्त झालें आहे. यास्तव त्याला कांहीं जरी झालें तरी आत्म्याला कांहीं होत नाहीं. दुःखादिकांचा भोक्ता होऊन राहिलेलें हें देहादि जडजात अविद्येपासून उद्भवलेलें असून माया भ्रमरूप आहे, असें जाण. यथार्थ आत्मबोधानें त्याचा विनाश होत असतो. भ्रमानें भासलेल्या सर्पाचें भय त्याच्या अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें असतां जसें जातें, त्याप्रमाणें आत्मबोधानें प्रपंचभय निवृत्त होतें. ब्रह्म अज आहे. तें नाहीं; असें स्थानच या त्रिभुवनांत नाहीं. तें जन्म घेत नाहीं व नाशही पावत नाहीं. तें सत्य व पर आहे. हाच परम बोध आहे. प्रपंच हा ब्रह्मसागरांतील तरंग आहे. यास्तव तो कांहीं वेळ उठून पुनः लीन होतो. अर्जुना, तूंही त्या महासागरांतील एक भोंवरा वर्तमान समयीं दिसत आहेस, तथापि तूं त्रिकालीं निरुपद्रव ब्रह्मच आहेस. सर्व काल, क्रिया, देश, तूं, मी व हे सैनिक ब्रह्मांतील परिस्पंद (लहरी) आहेत. तूं मान, मद, शोक, भय, इच्छा, सुख, इत्यादि हें सर्व द्वैत सोड; कारण तें असत् आहे. व एक सद्रूपवान् हो. या अठरा अक्षौहिणी सैन्याला ब्रह्मरूपानें मारून ब्रह्मरूप कर. सुख, असुख, लाभ, अलाभ, जय, अजय यांना समान समजून शुद्ध ब्रह्माशीं एकरूप हो. कारण हे भारता, तूं ब्रह्मसागर आहेस. लाभ व अलाभ यांना सम समजून प्रकृत कार्य कर. तूं जें करतोस, खातोस, होम करतोस, व देतोस तें आत्मा आहे, असें मानून स्थिर हो. जो पुरुष अंतःकरणांत यन्मय असतो त्याला निःसंशय तेंच प्राप्त होतें. यास्तव सत्य ब्रह्माला मिळविण्यासाठीं तूं ब्रह्मसत्यमय हो.

ब्रह्मज्ञ पुरुष स्वतः ब्रह्म होऊन व फलाची अपेक्षा न करून ब्रह्मभावनेनें केवळ प्राप्त कर्म करतो. शरीरानें होणाऱ्या कर्मामध्यें, आत्मा अकर्ता असल्यामुळें, त्याचें हें कर्म नव्हे, असें समजून जो अकर्म पाहतो व शरीराच्या अकर्मामध्यें मनांतील तें कर्म न करण्याचा निश्चय अथवा 'मी यावेळीं अकर्मा आहें' असें जाणणें, हेंच कर्म आहे, असें जो समजतो तोच मनुष्यांत बुद्धिमान्, योगी व खरा कर्मकर्ता होय. तूं कर्माच्या फलाची इच्छा करून त्याचा हेतु होऊं नकोस. तुझी अकर्माच्या ठिकाणीं (म्हणजे कर्म मुळींच न करण्यामध्यें) ही आसक्ति न होवो. धनंजया, तूं योगस्थ होऊन व संग सोडून कर्मे कर. कर्मासक्ति व मूढता यांचा आश्रय न करितां व नैष्कर्म्यामध्येंही आसक्त न होतां जशाचा तसाच सम रहा. जो कर्मफलासंग सोडून व नित्यतृप्त आणि निराश्रय होऊन कर्म करतो तो वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. आसक्ति हेंच कर्तृत्व आहे. मन मूर्खतेमध्यें स्थित असल्यास कर्म न करणाराचीही ती (आसक्ति) होते. यास्तव मौढ्याचा त्याग करावा. परम तत्त्वाचा आश्रय करून आसक्तिरहित झालेला महात्मा सर्व कर्मामध्यें जरी रत असला तरी त्याच्याठायीं कर्तृता उदय पावत नाहीं. अकर्तृपणामुळें अभोक्तृत्व सिद्ध होतें व अभोक्तृत्वामुळें सम-एकता बाणते. समैकतेमुळें अनंतत्व व अनंतत्वामुळें ब्रह्मत्व सिद्ध होतें. अर्जुना, नानात्व हा मल सोडून कार्य अथवा अकार्यही कर्म केलेंस म्हणजे तूं त्याचा कर्ता होणार नाहींस. ज्याच्या सर्व चेष्टा काम व संकल्प यांनीं रहित असतात. त्याला ज्ञानी पंडित म्हणतात. कारण त्याचीं कर्मे ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलीं असतात. जो सम, सौम्य, स्थिर, स्वस्थ, शांत व सर्वविषयांविषयीं निःस्पृह असतो, त्याचें शरीर कार्यामध्यें व्यग्र असलें तरी तो स्वतः अव्यग्रच असतो. यास्तव अर्जुना, तूंही शीत-उष्णादि द्वंद्वरहित, नित्य सत्त्वस्थ, योगक्षेमरहित, आत्मवान्, वेळ पडेल तसें वागणारा व त्यामुळेंच भूतलास भूषित करणारा हो. जो मूढचित्त पुरुष कर्मेंद्रियांचें मात्र नियमन करून मनानें विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला ढोंगी म्हणतात. पण जो ज्ञानेंद्रियांना मात्र प्रतिबद्ध करून व मनांत असक्त राहून कर्मेंद्रियांनीं व्यापार करतो तो विशेष (उत्तम) पुरुष होय. नद्यांच्या जलानें प्रतिक्षणीं भरणारा समुद्र जशी आपली

मर्यादा सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें सर्व काम ज्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश करितात, पण त्याला विकारयुक्त करीत नाहींत त्याला शांति मिळते. उपभोगांची इच्छा करणाराला ती मिळत नाहीं ५४.

सर्ग ५५—अज्ञ व ज्ञानी या दोघांचाही आत्मा देहनाश झाला तरी सारखाच अविनाशी असतो. पण अज्ञ भ्रांतीनें जन्म घेतो व ज्ञानी घेत नाहीं.

श्रीभगवान्—शरीराच्या रक्षणाला अगदीं अवश्य असलेल्या अन्न-पानादि भोगांचा त्याग करूं नये. तर अत्यंत हितकर व शुद्ध अन्नादिकांचा उपभोग अवश्य घ्यावा. पण ते अवश्य असलेले पदार्थही चांगलेच असावे, इत्यादि व्यसन लावून घेऊं नये. त्यांचा लाभ झाला किंवा न झाला तरी अगदीं सम चित्तानेंच रहावें. त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा देह अनात्मा आहे; म्हणजे आत्मा नव्हे. यास्तव त्याला आत्मा समजूं नकोस. तर सत्य व असंसारी आत्म्यालाच आत्मा समज. हे महाशूरा, देह जरी नाश पावला तरी आत्मा कांहीं नाश पावत नाहीं. आत्मनाश हाच खरा नाश आहे; पण तो तर त्रिकालीं नाश पावत नाहीं, कारण तो नित्य आहे. तो चित्तात्मा नसल्यामुळें क्षीण होत नाहीं. ज्यानें मी कर्ता, ब्राह्मण, शहाणा इत्यादि सर्व आग्रह सोडले आहेत तो कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेला असला तरी कांहीं करीत नाहीं. कारण आसक्तिच कर्तृत्व आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. आत्मा नाश पावतो, हा दुर्बोध तुला न होवो. कारण तो फार दुःखद आहे. उत्तम आत्मवेत्ते तसें समजत नाहींत. ते या शरीरांतच आपल्या शुद्धबुद्धीनें आत्म्याला साक्षात् पाहतात.

अर्जुन—भगवन्, असें जर असेल तर देहनाश होण्याचा प्रसंग आला असतां मूढांचेंही कांहीं प्रिय नष्ट होत नाहीं!

श्रीभगवान्—होय; अगदीं खरें आहे. मूढाचा वस्तुतः कोणताही अति प्रिय पदार्थ नष्ट होत नाहीं; कारण आत्माच अति प्रिय आहे व तो अविनाशी असल्यामुळें त्याचा विनाश केव्हां व कसा होणार? वंध्यापुत्राप्रमाणें हें नष्ट झालें व हें उत्पन्न झालें, असें म्हणणें हा शुद्ध शब्दविकल्प आहे. कधींही सत् न होणारें असत् व कधींही असत् न होणारें सत् यांचा निर्णय तत्त्वज्ञांनीं केला आहे. ज्यानें हें सर्व दृश्य व्यापलें आहे तें अविनाशी आहे, असें तूं जाण. त्या अव्ययाचा विनाश कर-

ण्यास कोणी समर्थ नाहीं. त्या नित्य शरीरवान् आत्म्याचे हे सर्व देह विनाश पावणारे आहेत. यास्तव हे भरतकुळजा, तूं युद्ध कर. आत्मा एक आहे. द्वित्व मुळीं नाहींच. तेव्हां जें नाहीं तें असेल कसें? व जें त्रिकालीं सत् तें (.आत्मस्वरूप) नाहींसें होणार कसें? यास्तव द्वित्व व एकत्व यांचा त्याग केला असतां जें राहतें तेंच शांत परम पद होय.

अर्जुन—प्रभो, तर मग 'मी मेलों' असा लोकव्यवहार कसा होतो? व स्वर्ग आणि नरक यांची स्थिति कशी झाली आहे?

श्रीभगवान—भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, या तन्मात्रजाला-(सूक्ष्मभूतसमूहा)-शीं तादात्म्य पावलेला जीव या शरीरांत राहतो. दाव्यानें जसें वासराला ओढतात त्याप्रमाणें तो वासनारज्जूनें ओढला जातो. पिंजऱ्यांतील पक्ष्याप्रमाणें तो शरीरांत वास करतो. देश-कालवशात् जर्जर झालेल्या देहांतून निघून तो वासनांमुळें दुसऱ्या देहांत जातो. वायु जसा फुलांतील वास घेऊन जातो त्याप्रमाणें तो जातांना श्रोत्रादि इंद्रियें आपल्याबरोबर नेतो. त्याचा स्थूल देह हाही वासनांचाच परिणाम आहे. यास्तव वासनांचा त्याग केल्यानें तो क्षीण होतो व त्याच्या क्षयानें जीव तत्काल तत्पद होतो. वासनांमुळें तो अतिशय परिपुष्ट होतो, व नाना योनींतून भ्रमण करतो. अर्जुना, वर सांगितल्याप्रमाणें इंद्रियशक्तींना घेऊन जीव देहांतून निघून गेला असतां शरीर निश्चेष्ट होऊन पडतें, नंतर अग्नि, जल, वायु इत्यादिकांच्या परिणामांनीं तो अदृश्य होतो. शरीर निश्चेष्ट झालें आहे, असें पाहूनच लौकिकांत हा मेला, असें म्हणतात. अर्थात् देह मरतो व जीव त्यांतून निघून जातो. नंतर प्राणाकार झालेला जीव चिदाकाशांतील अथवा भूताकाशांतील ज्या ज्या देह, देश, काल किंवा भोग्याकारांत राहतो, तेथें तेथें वासनेप्रमाणें आकाराचा अनुभव घेतो. कोणताही जीव आपल्याच देहनाशाचा साक्षात् द्रष्टा होत नाहीं; तथापि इतरांच्या मृत शरीरांकडे पाहून त्याला आपल्या देहनाशाची कल्पना होते. यास्तव अर्जुना, तूं, देह नाश पावतो व तोच असत् आहे. आत्मा नाश पावत नाहीं, तर तो देहाला सोडून जातो; यास्तव तो सत् आहे, असें समज. अथवा निद्रित पुरुषाप्रमाणें तूं, देह, त्याचा नाश व त्याचें असत्त्व यांतील कांहींच पाहूं नकोस. जीव

आकारांना जसा पाहतो तसाच त्यांच्या नाशालाही अवलोकन करतो. हें सर्व जग अगदीं आरंभापासूनच पूर्व पूर्व वासनांनीं कल्पिलेलें आहे. उत्पत्तिसमयीं वस्तु ज्या रूपानें व धर्मानें भासते त्याच रूपानें ती कल्प-पर्यंत राहते. अर्थात् जग हा प्राक्तनवासनांचा विलास आहे. पण त्या वासनामूलाला पुरुषार्थानें जिंकतां येतें व काळचा दोष आजच्या शुभ आचरणानें निवृत्त होत असल्याचें प्रत्यक्ष अनुभवास येत असल्यामुळें तसें होणें अनुपपन्नही नाहीं. ज्या ज्या पुरुषार्थाविषयीं विशेष आग्रह असतो त्या त्या करितां पुरुषाचा दृढ प्रयत्न होतो आणि त्यामुळें दुसरे सर्व प्राक्तन भाव क्षणांत कुंठित होऊन राहतात. यास्तव विंध्याद्रि जरी दुभंगला व प्रलयवायु वेगानें वाहूं लागला, तरी बुद्धिमानानें यथाशास्त्र आचरण (शास्त्रीय पौरुष) सोडूं नये. कारण तें केवळ मंद केल्यासही पूर्ववासनावैचित्र्यामुळें प्राप्त होणारी सुखदुःखपरंपरा सर्वथा दुर्वार होईल.

अर्जुन—प्रभो, जगाच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या या जीवाला नरक; स्वर्ग, जन्म इत्यादि अनर्थांत कां पडावें लागतें ?

श्रीभगवान—बाबारे, ते सर्व भाव स्वप्नतुल्य आहेत. एवढ्यासाठींच वासनाक्षय संपादन करावा. कारण दीर्घ अभ्यासामुळें अतिशय वाढलेल्या व संसारभ्रम देणाऱ्या वासनेचा नाश केल्यावांचून हित होणें शक्य नाहीं.

अर्जुन—देवेशा, ही वासना कोठून उत्पन्न झाली आहे ? व तिचा क्षय कसा होईल ?

श्रीभगवान्—वासना आत्म्याच्या अज्ञानापासून उत्पन्न झाली आहे. अनात्म्याला आत्मा समजणें हें तिचें व्यक्तरूप आहे. ती आत्मज्ञानरूपी महाबोधानें क्षीण होते. अर्जुना, तुला विचारामुळें आत्मस्वरूपाचा परि-चय झाला आहे. तुला सत्य वस्तूंचें ज्ञान झालें आहे. यास्तव तूं आतां ' हा मी ' व ' हे लोक ' ही वासना सोड.

अर्जुन—पण, प्रभो, लिंगशरीर वासनामय असल्यामुळें, व जीव त्यांतील प्रतिबिंब असल्याकारणानें वासनाक्षय झाला असतां जीवाचाही क्षय होणार ! म्हणजे तत्त्वज्ञान जीवाच्या कल्याणाला कारण न होतां त्याच्या अनर्थालाच कारण होतें, असें म्हणावें लागणार !! शिवाय जीवा-

याच क्षय झाल्यावर परमानंदाचा आविर्भाव व अनर्थांची परम निवृत्ति या लक्षणानें युक्त असलेला मोक्ष कोणाला मिळणार ?

श्रीभगवान्—अर्जुना, जीव खरोखरच जर कोणी पृथक् पदार्थ असता तर तुझी ही शंका बरोबर झाली असती. पण तो परमार्थतः ब्रह्मच असून आपल्याच मिथ्या मायेनें आच्छादित होऊन स्वस्वरूपास विसरतो. व जगत्, जीव इत्यादि कल्पना करून संसार करतो. पुढें तोच शास्त्रीय श्रवणादि प्रयत्नानें आपलें तत्त्व जाणून वासनेसह अविद्येचा विध्वंस करून आपल्या स्वभावांत राहतो. हीच मुक्ति होय. सारांश, वासनात्याग हीच मुक्ति असल्यामुळें त्यांत जीवाची हानि कांहीं नाहीं. उलट लिंगशरीरानें परिच्छिन्न झालेलें आपलें मर्यादित स्वरूप सोडून अमर्यादित ब्रह्म होणें ही त्याची महावृद्धिच आहे. वासनावान् जीव पिंजऱ्यांतील पक्ष्याप्रमाणें सदा बद्धच असतो. सारांश, ज्याच्या हृदयांत सूक्ष्म वासनाही स्फुरण पावत नाहीं तोच मुक्त व वासनाध्वंस हाच बंधच्छेद आहे.

सर्ग ५६—जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठा, चित्सत्तत्व व जगद्रूप मनश्चित्र.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तूं याप्रमाणें वासनारहित हो. म्हणजे जीवन्मुक्त स्थितीस पोंचशील. आंतल्याआंत शीतळ होऊन बंधूंच्या वधाचें दुःख सोड. जरा व मरण यांविषयीं निःशंक हो. आपलें चित्त आकाशाप्रमाणें निर्मळ ठेव. इष्टानिष्टसंकल्प सोड. आणि निःस्पृह हो. शिष्टव्यवहार-परंपरेनें प्राप्त झालेलें कार्य तूं कर. त्याच्यायोगानें तुझ्या तत्त्वबोधाची कांहीं हानि होणार नाहीं. कारण प्राप्तकर्म निर्विकार चित्तानें करणें, हाच जीवन्मुक्ताचा स्वभाव आहे व हीच जीवन्मुक्तता आहे. मी हें कर्म सोडतों व हें करतों, असा निर्णय हेंच मूढाच्या मनाचें रूप आहे. पण ज्ञान्याची स्थिति समान असते. प्रवाहप्राप्त कर्म करणारे शांतचित्त जीवन्मुक्त सुषुप्तिस्थ असतात. कूर्माच्या अंगाप्रमाणें ज्याचीं इंद्रियें विषयांपासून एकदम निवृत्त होऊन स्वभावतःच हृदयांत स्थिर होतात, त्याला हें सर्व जगत्त्रय अंतराळीं काढलेल्या चित्रासारखें दिसतें. चित्तरूपी चितान्यानें आकाशांत आकाशरूप असें हें सुंदर चित्र रेखाटलें आहे. नंतर त्या आकाशालाच त्यानें चित्राची आधारभूत भिंत केली आहे. वाहवारे भ्रम! खरोखर ही रचना अपूर्व आहे. या सृष्टीत

मायेची पराकाष्ठा झाली आहे. ती गवत, भिंत इत्यादि प्रकारची अतिशय असार असली तरी अज्ञांना शुभ वाटते. या जगच्चित्रांत आणखी एक आश्चर्य आहे, तें पहा. व्यावहारिक चित्रामध्यें चित्राहून त्याचा आधार (भिंत, कागद, वस्त्र इत्यादि) निराळा असतो. पण या चित्तकृत चित्रांच्या ज्या आकाशादि भिंति दिसत आहेत, त्यांच्यामध्यें आधार-आधेय-भाव जरी भासत असला तरी त्या सर्व मनोमय असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें वस्तुतः थोडासाही भेद नाहीं. अर्जुना, त्या मनाच्या चित्ररचना अत्यंत असत् आहेत. स्वप्नांत एकक्षणांत ज्याप्रमाणें चित्तामध्यें नव्या त्रिभुवनाचा उदय व क्षय होतो, त्याप्रमाणेंच आत्मा, मन, जगत् इत्यादि सर्वांचा उदयादि परिणाम मनांत होतो. वास्तव हें सर्व शून्य आहे. तथापि दीर्घ मनोराज्यामुळें लोकांना तें सत्य असल्याचा भास होतो. भ्रमामध्यें सत्यत्व नसतें व त्याच्या कारणाचें ज्ञान होण्यापूर्वीं असल्यासारखें वाटणारेंही तें तत्त्वदर्शनानें नाहींसें होतें. याप्रमाणें मनश्चित्र भ्रांतिमात्र असल्यामुळें बंधुवधादिकांकरितां शोक करणें तुला योग्य नव्हे. मन असत् मनोराज्य करण्यास जसें समर्थ आहे तसें तें एका क्षणाला कल्प व कल्पाला क्षण करून दाखविण्यासही समर्थ आहे. तेंच असत् वस्तूला सत् करीत असतें. पण ही सर्व सृष्टि अशी मनःकल्पित असल्यामुळेंच, ती अज्ञाला दुरुच्छेद्य वाटली तरी, सुज्ञाला सुच्छेद्य वाटते. कारण जी वस्तु खरोखरच असते तिचा निरास करतांना प्रयत्न करावा लागतो; पण जी मुळीं नसतेच तिच्या निरासाला प्रयत्न कसला ? काय चमत्कार सांगावा, या मन नांवाच्या चितान्यानें हें जग (अनेक विचित्र वर्ण, आकार, नावें, जाति, इत्यादिकांच्या योगानें) अगदींच विचित्र निर्माण केलें आहे. त्यांत अनेक आबालवृद्ध स्त्री पुरुष जीव दाखविले आहेत. त्यांचे नानाप्रकारचे शुभ व अशुभ व्यवहार चालले आहेत. प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्या योगानें ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व शरीरधारी चेष्टा करीत आहेत. सर्वत्र विक्षेप व दुःख पसरलें आहे. शांति व सुख नाहीं. हाय, हाय, असल्या या काल्पनिक व मायिक जगांत आसक्त होऊन स्वात्म्याला दुःखरूपी खड्ड्यांत लोटण्यांत काय अर्थ आहे ? अर्जुना, चित्तानें हें सर्व अद्भुत चित्रकर्म

केलें आहे. तें एक विलक्षण चित्रकार आहे. यास्तव मित्रा, तूं त्याला प्रतिबंध कर. तेंच या सर्व अनर्थांचें निमित्त आहे ५६.

सर्ग ५७—निर्वासन मन होण्याचा उपाय.

श्रीभगवान्—अर्जुना, जग हें केवढें आश्चर्य आहे, तें मी तुला सांगितलें. तें निराधार मनःकल्पित चित्र आहे. भोपळा पाण्यांत बुडावा व शिला तरावी त्याप्रमाणें ही माया उद्भवली आहे. तेव्हां तूं व्यर्थ अहंता कशाला करतोस. आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं राहणाऱ्या याला वस्तुतः तोडतां, फोडतां येत नाहीं; पण वासनांच्या अभावानें त्याचा बाध करितां येतो. आत्मबोधामुळें तुझ्या वासनांचा अभाव झाला असावा, असें मला वाटतें. जो सर्वधर्मपरायण असूनही वासनारहित असत नाहीं, तर वासनावान् असतो तो सर्वज्ञ असला तरी पिंजऱ्यांतील सिंहाप्रमाणें बद्ध होतो. ज्याच्या चित्तांत थोडेंसेंही वासनाबीज असतें त्याला फार मोठ्या संसारअरण्याचा अनुभव घ्यावा लागतो. पण अभ्यासाच्या योगानें हृदयांत रूढ झालेल्या सत्य ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेलें वासनाबीज पुनः उत्पन्न होत नाहीं. कारण ज्याच्यांतील वासनाबीज जळलें आहे असें मन सुखदुःखादिकांत निमग्न होत नाहीं. यास्तव अर्जुना, तूंही शांतचित्त, निर्भय, निरिच्छ व अविवेकशून्य होऊन, माझा हा गीताख्य उपदेश चांगला समजून घेऊन व एक शांतिरूप धारण करून आत्म्यामध्यें सुखानें रहा ५७.

सर्ग ५८—तत्त्वज्ञानानें अविद्येसह वासनेचा क्षय होण्याचा संभव; अर्जुनाची कृतकृत्यता.

अर्जुन—भगवन्, या उपदेशानें माझा मोह नष्ट झाला आहे. मला माझ्या स्वरूपाची स्मृति झाली आहे. तुझ्या प्रसादामुळें मी निःसंदेह झालों आहें. आतां मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करीन.

श्रीभगवान्—अर्जुना, तत्त्वबोधाच्या योगानें हृदयांतील रागादि वृत्ति जर सर्वथा शांत झाल्या तर लागलेंच चित्त वासनांसह शांत झालें आहे, तें सत्त्व बनलें आहे, असें तूं जाण. या सत्त्वावस्थेंत जें प्रत्यक्चेतनरूप असतें तेंच सर्वव्यवहारशून्य झालें असतां ब्रह्म होतें. तें सर्वतः व सर्व आहे. त्याला नेत्रादिक इंद्रियें व अज्ञ जन जाणत नाहींत. तें प्रत्यक्-

चेतन सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करणारें, शुद्ध, संकल्पशून्य, कोणत्याही प्रमाणांचें अविषय, व नेत्रांपासून फार दूर आहे, असें जाण. त्याच्या दर्शनाचा उपाय एकच आहे व तो-श्रवणादिकांच्या क्रमानें निदिध्यासनाख्य भावना दृढ करणें हाच आहे. ज्याची प्राप्ति झाली असतां घट पटादि हे सर्व पदार्थ क्षीण होतात त्या परम पदीं ही बिचारी वासना काय करणार ? अग्नीच्या ढिगावर पडलेला दंवाचा बिंदु जसा तत्क्षणीं नष्ट होतो, त्याप्रमाणें शुद्ध चित्तत्त्वापाशीं पोंचतांच अविद्या लीन होते. भोगबंधन देणारी पण धुळीच्या कणासारखी तुच्छ वासना कोठें व सर्व जगत्संघांस भरून उरणारी चित्.कोठें ? शुद्ध आत्म्याचें ज्ञान होई तोंच ही नाना आकारांनीं विकार पावणारी अविद्या स्फुरण पावते. पण त्या आत्मरूप सर्वव्यापी पदामध्यें सर्व दृश्यदृष्टि क्षीण होऊन स्वच्छता उदय पावली म्हणजे मग अविद्येचा कोठें थांगही लागत नाहीं. तें तत्त्व समग्र-आकाररूप असून सर्वाकाररहितही आहे. त्याचें वाणीनें उच्चारण करितां येत नाहीं. तेव्हां त्याला उपमा कशी व कोणाची देणार ? यास्तव बा अर्जुना, तूं विषयविषाचा त्याग करून, अहंवासना सोड, व इष्टाचा (कामाचा) परिहार करणें, या मंत्रयुक्तीनें संसारबंधनरहित होऊन अभयस्वभाव भगवान्‌च हो.

श्रीवसिष्ठ—भगवानाचें हें उपदेशामृत ऐकून तृप्त झालेला अर्जुन कांहीं वेळ मौन धरून राहील व शांतीचा पूर्ण अनुभव घेऊन पुनः असें म्हणेल.

अर्जुन—भगवन्, माझी ही मति सर्वशोकभाररहित झाली आहे. तुज लोकरक्षकाच्या वचनानें मला चांगलेंच प्रबुद्ध केलें आहे.

असें बोलून व उठून गांडीवधन्वा पांडव रण करावयास सिद्ध होईल व हरि ज्याचा सारथि आहे असा तो कुंतीचा तिसरा पुत्र निःसंदेहमनानें रणलीला करील. तो महावीर शत्रूंचे घोडे, गज, रथ, व पदाति यांना आपल्या तीक्ष्ण व दोन्ही हातांनीं सोडलेल्या बाणांनीं मारून पाडील. रणभूमीस रक्तानें रंगवील. मांसाशन करणाऱ्या पशुपक्ष्यांस बलिदानानें तृप्त करील व विजय मिळवून आपली अक्षय कीर्ति त्रिभुवनभर पसरून सोडील ५८.

अर्जुनाख्यान समाप्त.

सर्ग ५९—जीवन्मुक्तपदीं मुक्तचित्स्थिति स्थिर कशी होईल ?

श्रीवासिष्ठ—राघवा, तूंही या दृष्टीचा आश्रय करून निःसंग व ब्रह्मार्पणमयरूप होऊन रहा. स्थितिसमयीं ज्याच्या आधारानें हें जग राहतें. सृष्टिकाळीं ज्याच्यापासून हें सर्व होतें व संहारप्रसंगीं हें सर्व ज्याच्यामध्यें जाऊन मिळतें, त्याचप्रमाणें जो सर्व अनित्य प्रपंचमय असूनही नित्य पर असतो त्याला तूं आत्मा जाण. सर्व प्रपंचाहून अगदीं विलक्षण व प्रपंचाच्या बाहेरही असल्यामुळें अति दूर असणारा तो सर्वांचा अंतर्यामी असल्यामुळें अगदीं समीपही आहे. तसाच तो आकाशाप्रमाणें सर्वग असला तरी जातीप्रमाणें प्रत्येक वस्तूमध्यें पूर्ण आहे. याप्रमाणें सर्वप्रकारें तेंच एक आहे. दुसरें कांहीं नाहीं, असें सिद्ध झालें असतां तूं परिच्छिन्न (मर्यादित) रूपानेंही त्याच्यामध्यें राहतोस. म्हणून तूं तत्स्थ आहेस, म्हणजे त्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होतोस. स्वतंत्रतेनें नाहीं. मग असें जर आहे तर ‘ मी हा इतरांहून निराळा आहें ’ असा मर्यादित अभिमान कशाला करतोस ? तो सोड. कारण तूं तोच अपरिच्छिन्न सन्मात्र आहेस. विवेक्यांना चिदात्म्याचें रूप दोन प्रकारचें भासतें. एक चित्त व चित्तवृत्ति यांत प्रतिबिंबित झालेलें व दुसरें चित्त, त्याच्या वृत्ति, विषयांचे उत्पत्ति–विनाश इत्यादि सर्व अवस्थांचें साक्षि. यांतील पहिलें विषयप्रकाशनरूप व चित्तनिर्मित असतें आणि दुसरें संविद्रूप व अनिर्मित असतें. तेंच त्रिपुटीरहित झालें, कीं परम पद होतें. तीच पराकाष्ठा आहे. तीच सर्व दृष्टींतील उत्तम दृष्टि आहे. तोच सर्व महिम्यांचा महिमा आहे. तोच सर्व गुरूंचा गुरु, तोच आत्मा, तेंच विज्ञान, तेंच शून्य, तेंच परब्रह्म, तेंच कल्याण, तोच शांत शिव, तीच विद्या, व तीच परा स्थिति होय. हा जो आंतील सर्वानुभवात्मक आत्मा व ज्याच्या सत्तेनें इतर द्रव्यें सत्तावान् होतात तो या जगद्रूपी तिळांतील तेल, जगद्रूपी गृहांतील दीप, जगद्वृक्षांतील रस व जगद्रूपी पशूचा पालक आहे. भूतें हींच मोत्यें असून त्यांतील तो तंतु आहे. तो सर्वांच्या हृदयाकाशांत ओंवलेला आहे. तो भूतरूपी असंख्य मिरच्यांतील एक तिखटपणा आहे. तो पदार्थांतील पदार्थत्व आहे. तो अत्युत्तम तत्त्व आहे. तो सत् वस्तूचें सत्त्व व अभावासारख्या असत् वस्तूचें स्वतः असत्त्व आहे. तो आपल्याच तात्त्विक-

रूपानें विचित्रबोधाच्या द्वारा आपल्याकाच पाहतो. सर्व जगद्भाव अविचारानें सुंदर भासतात. ते अविद्यमान असतांनाही विद्यमान असल्यासारखे वाटतात. पण विचार केला असतां त्यांचा क्षय होतो. आत्म्याला इयत्ताच नाहीं. कारण तो आदि-अंतरहित आहे; असा आंतल्या आंत निश्चय ठेवून जीवन्मुक्त बाहेरील व्यवहार हर्षविषादरहित होऊन करीत असतो. त्याचें सम ब्रह्मामध्यें समरूपानें स्थित असलेलें मन व्यवहारसमयीं उदय पावत नाहीं व अव्यवहारदशेंत अस्त पावत नाहीं. ज्याचें चित्त आकाशाप्रमाणें निर्मल असतें तोच महात्मा होय. आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें तो जात, येत, बोलत असला तरी वस्तुतः कांहीं करीत नाहीं. ज्याच्या हृदयांत मानापमानादिजन्य दुःख थोडेंसेंही नसतें तो मुक्तिभाक् होय. जगत् हा चित्‌चा चमत्कारच आहे. जीव, इंद्रियवृत्ति, विषय इत्यादि सर्व सोन्याच्या कड्याप्रमाणें, चितीहून पृथक् नाहींत. चित्त हाच चितीचा स्पंद असून तिचा अबोध हाच संसार आहे. पण बोधानें त्याचा विलय झाला असतां रामा, शुद्ध चित् राहते. आत्म्याचा नुस्ता साक्षात्कार होतांच भोगवासना क्षीण होते. भोगांची भावना न करणें हेंच श्रेष्ठ ज्ञत्व ज्ञानिपणा आहे. यास्तव ज्ञानी पुरुषाला स्वभावतःच भोग आवडत नाहींत. कारण सुग्रास भोजन करून अगदीं तृप्त झालेला पुरुष कदन्नाची इच्छा कशी करील? यास्तव स्वभावतःच भोगांची इच्छा न करणें, हेंच ज्ञत्वाचें लक्षण आहे, असें जाण. जो प्राप्त भोगांचा भोगही बुद्धिपुरःसर संकल्पपूर्वक घेत नाहीं तोच बुद्धिमान् होय. कारण भिंतीवर डोकें आपटलें असतां रडणाऱ्या बालकाची समजूत घालण्याकरितां, एकादा वृद्ध व ज्ञानी पुरुषही जसा त्या भिंतीला काठीनें मारतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी अज्ञांकरितां विहित कर्में करतो; पण ती त्याची वृथा चेष्टा होय. कृत्रिम बुद्धीवांचून सिद्धि मिळत नसते. हानि करणारें, चित्तांत मल उत्पन्न करणारें कर्म आत्मसिद्धीस कारण होत नाहीं. यास्तव स्वसिद्धीकरितां करावयाचें कर्मही शास्त्रविहितच असलें पाहिजे. म्हणजे त्यापासून आत्मबोध परिपुष्ट होऊन शिवाय लोकसंग्रह होतो.

एका चित्‌चाच हा सर्व विलास असल्यामुळें बंध व मोक्ष हे भिन्न पदार्थ नाहींत. कारण मोक्ष आहे, इतकें म्हटल्यानेंही आत्म्याच्या

पूर्णतेचा क्षय होतो. संकल्प करणें या शब्दाला व त्याच्या अर्थाला कारण होणारा जो महाचितीचा स्पंद तो बंध, मोक्ष इत्यादि भावांस योग्य आहे. पण तो कोण आहे म्हणून विचार करूं लागलें असतां क्षीण होतो. आणि तुझ्या विचारानेंच निराधार अहंभाव शांत झाला असतां कशाच्या योगानें कोणाचें काय बद्ध होतें व काय मुक्त होतें हें आम्हांस समजत नाहीं. संकल्पच सर्वकारण असल्यामुळें त्याचा अभावच सर्वांच्या नाशाचें कारण आहे. सर्वांचा नाश चित्-हून पृथक् नाहीं. म्हणूनच या दृश्यमय दीर्घ स्वप्नामध्यें नाना अवस्थांचा अनुभव घेत असतांनाही ज्ञानी मोहित होत नाहीं. यास्तव पुरुषार्नें कितीही निवारण केलें तरी ज्याच्यामध्यें सतत जगदाकार उपलब्ध होत असतात सर्व कल्पना ज्याच्यामध्यें गळतात, व ज्याच्यामुळेंच आनंदाचा स्वाद घ्यावयास सांपडतो, त्या प्रत्यगात्म्यालाच आंतल्या आंत ध्यानानें जाण रामा, तूं त्याचाच साक्षात्कार करून घे ५९.

सर्ग ६०—अद्वितीय आत्म्याचीच सर्वाकारानें स्थिति व विभूति.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, अशा प्रकारचें तें आद्य, पर व चिद्घन तत्त्व असून ब्रह्मा, विष्णु, हर इत्यादि हे महारूप देव त्याच्यामध्येंच स्थित आहेत. मानुष आनंदाच्या परम कोटीस पोंचलेल्या राजांप्रमाणें सर्वोत्तम विभूतींनीं स्फुरण पावणारे ते आकाशगमनादिक क्रीडांनीं दीर्घकाळ खेळतात. स्वर्गांतील स्वर्गवासी जनांप्रमाणें इतर जनही चिदानंदास प्राप्त होऊन वस्तुतः मरत नाहींत व शोक करीत नाहींत. बा रामा, फार काय पण त्या चिन्मयाला प्राप्त होऊन क्षुधा, तृषा इत्यादि जीवनास निमित्त होणाऱ्या भावांनींही ते पीडित होत नाहींत. त्याचप्रमाणें त्या अपार परमाकाशरूपी परमात्म्याला भिंत, वृक्ष इत्यादि कोणी प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. रामा, तूं तें सत्तासामान्यरूप एक क्षणभरही जरी मनांत आणलेंस तरी तूं एका निमेषांतच मुक्तमन मुनि होशील. व संसारकर्में करीत असतांनाही पुनः संतप्त होणार नाहींस.

श्रीराम—भगवन्, मन, बुद्धि इत्यादि सर्व द्वैत जेथें क्षीण झालें तें निर्विशेष आमान पूर्ण चिन्मात्रच आहे व तेंच सत्ता सामान्य होय, असें

तुम्ही म्हणतां, कीं मन आदि सर्व विशेषवान् व सर्वात्मा ईश्वर आहे, असें आपलें म्हणणें आहे ?

श्रीवसिष्ठ—जें सर्वदेहस्थ ब्रह्म तेंच खातें, पितें, बोलतें, घेतें, सुषुप्ति व प्रलयसमयीं सर्वांचा संहार करतें व तुरीयावस्थेंत विषयवर्जित संविन्मात्र राहतें. तेंच सर्वगत आदि-अंतरहित, सत्तासामान्य व सर्व वस्तूंचें तत्त्व आहे. तें आकाशांत आकाशत्वानें, शब्दांत शब्दत्वानें, स्पर्शांत स्पर्शत्वानें, त्वचेंत त्वक्तेनें, रसांत रसतेनें, रसनेंत रसनात्वानें, रूपांत रूपतेनें, नेत्रांत दृक्शक्तीनें, शरीरांत शरीरतेनें, मनांत मनतेनें, वृक्षांत वृक्षतेनें, स्थावरांत स्थावरतेनें, अमरांत अमरत्वानें, मानवांत मानवत्वानें, व अशाच रीतीनें जगांतील सर्व पदार्थांमध्यें त्याच्या त्याच्या भावरूपानें राहिलें आहे. त्यामुळें तो परमेश्वर सर्व पदार्थांत अभिन्न आहे. पदार्थांचें नानात्व खरें नसून कल्पित आहे. यास्तव सर्वत्र राहणाऱ्या चिद्रूप व निरुपद्रव अशा मीं हें सर्व विविध विलासांनीं व्यापलें आहे, असें समजून, हे महात्म्या, तूं शांतचित्त होऊन सुखानें रहा.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठ इतकें बोलत आहे तों दिवस मावळला व श्रोते सायंतन विधीकरितां निघून गेले. आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नेहमींप्रमाणें दिनकृत्यें आटोपून पुनः सभेंत श्रवण करावयास आले ६०. (दिवस १६ वा).

सर्ग ६१—युक्तीनें जग स्वप्न व मायामय आहे, असें प्रतिपादन.

श्रीराम—भगवन्, हें जग आमच्या स्वप्नांतील नगरादिकांप्रमाणें जर आहे, ब्रह्मदेवादिकांचा शरीरपरिग्रहही जर तसाच आहे व हें सर्व जर मिथ्याच उत्पन्न झालें आहे तर आम्हांलाच मात्र त्याविषयीं हें सत्य आहे असा दृढतर प्रत्यय कसा येतो ? व ब्रह्मादिकांला तसा कां येत नाहीं ?

श्रीवसिष्ठ—एकाद्या वस्तूची अबाधितपणें दीर्घकाल प्रतीति येणें, हेंच ती वस्तु सत्य आहे, असें वाटण्याचें कारण असून, बाधित होणें हें तिच्या असत्यतेचें कारण आहे. जेव्हां ब्रह्मा पूर्वीं उपासकावस्थेंत होता. त्यावेळीं त्याला तत्त्वज्ञान झालेलें नसल्यामुळें आम्हांला हल्लीं जसा हा सर्ग सत्य वाटत आहे तसाच त्यालाही वाटत होता. पण आतां तत्त्वज्ञानानें तो बाधित झालेला असल्यामुळें खरा वाटत नाहीं. अज्ञान असेपर्यंत

चिति सर्वगामी असल्यामुळें सर्व जीव होतो. व सर्वत्र संसार सत्यसा भासतो; पण ज्ञानानें तो भ्रम नाहींसा होतो. म्हणून प्रजापतीच्या तत्त्वज्ञानानें बाधित झालेला व म्हणूनच स्वप्नतुल्य असलेला असा जो हा प्रपंचप्रतिभास उठला आहे तोच आमच्या अहंताप्रत्ययाशीं एकरूप होऊन अति दृढ झाला आहे. तर मग जागें होतांक्षणींच स्वप्न जसें बाधित होतें त्याप्रमाणें प्रजापतींनीं आपणच होऊन कल्पिलेल्या प्रपंचाचा तत्त्वबोधानें सत्वर नाश कां होत नाहीं ! म्हणून विचारशील तर सांगतों—तत्त्वबोधाच्या बळानें प्रत्येक ब्रह्मदेवाला त्रिभुवन मिथ्या आहे, असें वाटत असतें. पण भोक्त्या जीवांच्या भोगांकरितांच त्यानें त्याला कल्पनेनें निर्माण केलेलें असल्यामुळें जीवांचें कर्म क्षीण होईतों त्याला त्याचा संहार करितां येत नाहीं. आणि त्यामुळें सृष्टि एक कल्पभर अव्याहतपणें चालते. आम्हांला ज्ञान नसल्यामुळें ती खरी वाटते व ज्ञानी ब्रह्मदेवाला ज्ञानी मुक्ताप्रमाणेंच स्वप्नप्राय भासते. यास्तव स्वप्नपुरुषापासून जें झालें तें स्वप्नपुरुषमयच होय. आम्रादि बीजच फळरूप होतें, हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् असत्य मनःपुरुषानें साधलेलें हें असत्य आहे, असें ठरलें. यास्तव हें जग स्वर्ग, नरक इत्यादि सप्रयोजन क्रिया करण्यास समर्थ असलें तरी त्याविषयीं दृढ सत्यत्वभावना करणें युक्त नव्हे. आम्हांला भासणारें स्वप्नादिक त्या त्यावेळीं खरेंच वाटत असतें. पण तेवढ्यावरून त्याला सत्य म्हणणें युक्त नव्हे. तसेंच सृष्टिसमयीं (जाग्रतींत मात्र) सत्य भासणाऱ्या या जगालाही सत्य म्हणणें अयुक्त होय.

रामा, प्रजापतीचा सर्ग दीर्घकाळ राहतो ही गोष्ट मान्य करून मी हें वरील समाधान तुला सांगितलें आहे. पण वस्तुतः त्याचें दीर्घत्वही हरिश्चंद्राच्या स्वप्नाच्या दीर्घत्वाप्रमाणें थोड्या वेळांत सुद्धां होऊं शकतें. पण दृश्याची प्रतीति चित्‌च्या अधीन आहे. म्हणून तें मिथ्या आहे, असें आम्ही म्हणतों. कारण ज्याची सिद्धि सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या अधीन त्याला खरें म्हणून कसें चालेल. यास्तव सर्व दृश्य द्वैत मिथ्या आहे, तें असत् आहे; पण असत् असलें तरी स्वप्नव्यवहाराप्रमाणें व्यवहार होऊं शकतो. यास्तव या स्वप्नतुल्य प्रपंचाविषयीं उगीच प्रश्न करीत बसणें उचित नव्हे. भ्रमानें संभवत नाहीं, असें कांहीं नाहीं. त्रैलोक्यांत विचित्र वस्तुदृष्टि आमच्या

अनुभवास येत असतात. जळांत वडवाग्नीसारखा अग्नि जळतो, आकाशांत नगरें दिसतात, हिमालयावरील वृक्षांप्रमाणें शिळांतून कमळें उद्भवतात. कल्पतरूसारख्या एकेक वस्तूमध्येंही सर्व पुण्यें आढळतात. चिंतामणीसारखे पाषाणही वृक्षाप्रमाणें विविध फळें देतात. शिळेच्या उदरांत बेडूक इत्यादि प्राणी असतात. चंद्रकान्तपाषाणांतून जळ गळतें, स्वप्नवृत्तींत एका क्षणांत घट असतो तो पट होतो. स्वप्नांत आपल्या असत्य मरणाचाही प्राणी अनुभव घेतो. अंतरिक्षांत अकस्मात् विपुल जळ निर्माण होतें, मंदाकिनी अंतराळीं प्रवाहरूपानें वाहते. याप्रमाणें आणखी असंख्य असंभाव्य गोष्टीही या मायिक जगांत सत्य असल्यासारख्या साक्षात् अनुभवास येतात; पण मोक्ष उत्पन्न होवो, ब्रह्माचा नाश होवो, प्रपंच सत्य असो; भोग नित्य राहोत, वेद अप्रमाण होवोत इत्यादि कोणी कितीही जरी सत्यसंकल्प केले तरी ते सफळ होत नाहींत. कारण ते मिथ्या नसून सत्य आहेत. यास्तव त्यांच्यामध्यें अन्यथाभाव उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य संकल्पाच्या अंगीं नाहीं. बाकी अतिविस्तृत चंद्र टीचभर दिसणें, आकाशांत धूमकेतूसारखे उत्पात आढळणें, इत्यादि दुसरेही अनेक विचित्रारंभ भासतात; पण ते खरे नव्हेत. कारण त्यांचें स्वरूप एक नाहीं. क्षणोक्षणीं बदलणारें आहे. आत्मदृष्ट्या पाहिल्यास या जगांत सत्य नाहीं, असें कांहीं नाहीं व पदार्थदृष्ट्या पाहिल्यास मिथ्या नाहीं, असें कांहीं नाहीं. पण जीव या सत्यासत्याचें मिश्रण करून दृश्य आकारच सत्य आहेत, असें मानतो व व्यर्थ मोहित होतो. ६१.

सर्ग ६२—जीवटाख्यान, विचित्र वासनायोगानें नाना देहांची प्राप्ति.

श्रीवासिष्ठ—राघवा, याविषयीं मी एका मननशाली भिक्षूचा वृत्तांत सांगतों, तो ऐकः—समाधि-अभ्यासामध्यें तत्पर असा येथें कोणी एक महाभिक्षु होता. तो आपल्या आश्रमास उचित अशा श्रवण—मननादि व्यवहारानें सर्व दिवस घालवीत असे. समाधीच्या अभ्यासानें शुद्ध झालेलें त्याचें चित्त ज्या ज्या भावाचें चिंतन करीत असे तसें तसें तें एका क्षणांत होत असे. एकदां समाधि सोडून उठलेला तो एकाग्र चित्तानें बसला होता. तों त्याच्या मनांत कांहीं क्रियेचा क्रम आला. चिंतन करितां करितां ‘ मी आतां सामान्य जनवृत्तीची भावना सहज लीलेकरितां

करतों' असा त्यानें संकल्प केला. आणि लागलेंच त्याचें चित्त किंचित् भिन्न नरासारखें झालें. त्या चित्तनरानें आपल्याच वांछेनें आपलें जीवट असें नांव ठेवलें. नंतर तो जीवट स्वप्नपुरुष स्वसंकल्पानेंच निर्मिलेल्या एका नगरांतील मार्गांत दीर्घकाळ विहार करीत राहिला. भ्रमर जसा कमळरस पितो त्याप्रमाणें त्यानें तेथें मद्यपान केलें. नंतर तो मत्त व लीलेनेंच अतिशय हृष्ट होऊन गाढ झोंप घेत पडला. इतक्यांत त्याला स्वप्न पडलें. त्यांत मी वेदाध्ययनानें संतुष्ट होणारा ब्राह्मण आहें, असें त्याला वाटलें. एकदां तो ब्राह्मण दिनकृत्यें करून स्वस्थ बसला असतां झोंपीं गेला. कांहीं वेळानें त्याला स्वप्न पडलें. व मी राजा आहें, असा भास झाला. एकदां तो सामंत राजा भोजन करून स्वस्थ निजला, तों त्याला 'मी सम्राट् आहें' असें स्वप्नांत भासलें. पण तो सम्राट्‌ही कांहीं वेळानें निद्रावश झाला. पण त्यालाही स्वप्न पडून आपण सुंदर अप्सरा झालों आहों, असा भास झाला. एकदां आपल्या प्रियाबरोबर रति करून श्रांत झालेली ती देवस्त्री गाढ निजली असतां, 'मी हरिणी झालें आहें' असा स्वप्न-भ्रम तिला झाला. जिचे नेत्र अतिशय चंचल आहेत अशी ती हरिणी एकदां एका झाडाखालीं निजली. तों वेलींच्याच दृढ परिचयामुळें 'मी वेल आहें' असें तिला स्वप्न पडलें. विपरीत होणें, परिणाम पावणें, हा चित्तस्वभावच असल्यामुळें पश्वादि तिर्यक् जीवांनाही स्वप्नें पडतात. कारण पाहिलेल्या व ऐकलेल्या भावांचें म्हणजेच अनुभूत पदार्थांचें स्मरण होणें हा चित्ताचा प्रसिद्ध धर्म आहे. ती लता पुष्पें, पल्लव, फलें यांनीं सुंदर शोभणारी झाली. वनदेवीच्या वनोद्यानांतील लतेप्रमाणें विलास करूं लागली. तिनें एकदां आपल्या आंतील सूक्ष्म संवेदनानें आपल्याला कोणी कापून टाकलें आहे, असें पाहिलें, व त्या दुःखानें ती मोहित झाली. पण त्या मोहनिद्रेंतच तिनें—आपण भ्रमर झाल्याचें—पाहिलें. तरुणीबरोबर जसा तिचा वल्लभ विहार करतो, त्याप्रमाणें तो भ्रमर वनांतील लतांवरून व कमळांवरून विहार करूं लागला. प्रियेच्या अधरामृतपानाप्रमाणें तो पुष्पांतील मध मोठ्या आसक्तीनें पिऊं लागला. त्या मूर्खाला पुष्परसाचें व्यसनच लागलें. तो एका कमलिनीवर अतिशय आसक्त होऊन तिच्याच नाळावर चिकटून बसला असतां एकदां त्या कमलिनीला तोडावयास एक

गज झाला. मूढांचा प्रयत्न नेहमीं रम्य वस्तूंचा नाश करण्यासाठींच होत असतो. त्या मत्त पशूनें भ्रमरासह नलिनीचा विध्वंस केला. दांताखालीं सांपडलेल्या तांदुळाप्रमाणें त्या बिचाऱ्याचें पीठ झालें. पण मरणसमयीं हत्तीला पाहून त्याचीच भावना केल्यामुळें तो आपल्याला महागंधहस्ती झाल्याचें पाहूं लागला. कांहीं दिवसांनीं, जीव जसा अंधकारमय शून्य संसारांत पडतो त्याप्रमाणें तो गज त्याला धरण्याकरितां एका राजाच्या हस्तिपकांनीं तयार केलेल्या एका शुष्क खड्डयांत पडला. कांहीं दिवसांनीं एखाद्या निशाचराप्रमाणें शत्रूंच्या महा सैन्यांचा विध्वंस करणारा तो मदोन्मत्त गज राजाला फार आवडूं लागला. पुढें एकदां एका युद्धांत तो शत्रूंच्या असह्य शस्त्राघातांनीं मरण पावला. तो आपल्या गंडस्थलावर फिरणाऱ्या भ्रमरांनां नेहमीं पहात असे. त्या संस्कारांमुळें स्वतः भ्रमर झाला. तो वनलतांवरून विहार करितां करितां पुनः पद्मिनीवर येऊन बसला. अज्ञपुरुषाच्या वासनांचा दुरभ्यास दुस्त्यज आहे. तेथें हत्तीच्या पायाखालीं चुरडून तो पुनः मेला व जवळच असणाऱ्या हंसाच्या संस्कारामुळें कलहंस झाला. अन्य हंसांबरोबर विहार करीत तो बरेच दिवस राहिला. त्या हंससभेंत ब्रह्मदेवाच्या हंसाचें वर्णन त्यानें एकदां ऐकलें. त्यामुळें त्याच्याविषयींचे दृढ संस्कार त्याच्या मनांत बसले. कांहीं दिवसांनीं तो मेला व ब्रह्मदेवाचा हंस झाला. त्या शुभ जन्मांत, ब्रह्मलोकीं एकसारख्या चालू असलेल्या विवेकी प्रजापतींच्या वैराग्यतत्त्वज्ञानादि उपदेशाच्या योगानें त्याला चांगला आत्मबोध झाला. त्यामुळें त्यानें लौकिक वस्तुदृष्टि सोडली, व तेथें जीवन्मुक्त होऊन राहिला. याप्रमाणें जिवंत दशेंतच जर त्याला निरतिशय मोक्षसुख प्राप्त झालें होतें तर युगांतसमयीं ब्रह्मदेवाबरोबर विदेहमुक्त होऊन त्याला आणखी अधिक काय साध्य करून घ्यावयाचें होतें ! कांहीं नाहीं. ६२.

सर्ग ६३—जीवट पुढें रुद्र झाला. त्याला पूर्वदेहांचे ज्ञान; त्यांचें शतरुद्रत्व व ऐकात्म्य.

श्रीवसिष्ठ—पुढें कमलोद्भवाच्या कमलनालावर लीला करावयास सांपडल्यामुळें अतिशय प्रसन्न झालेला तो हंस एकदां ब्रह्मदेवाबरोबर रुद्रपुरास गेला. तेथें त्यानें रुद्राला पाहिलें. तेव्हां मी रुद्र आहें, अशी

याची मति झाली. त्याबरोबर त्यानें रुद्ररूपी होऊन ज्ञातन शरीराचा त्याग केला. नंतर तो त्या रुद्रभवनांत यथेच्छ विहार करूं लागला. अनेक गणांनीं वेष्टित होऊन इतस्ततः भ्रमण करणाऱ्या त्याला अत्युत्तम ज्ञानविलासामुळें आपला सर्व पूर्ववृत्तान्त आठवला. ज्याचें शरीर आवरणरहित ज्ञान हेंच आहे असा तो भगवान् आपल्याच शेंकडों स्वप्नांनीं विस्मित होऊन एकांतांत आपल्याशींच बोलला;—अहो, ही विश्वाला मोह पाडणारी विचित्र माया पसरली आहे. ती माळ भूमीवरील मृगजलाप्रमाणें असत्य असून सत्य असल्यासारखी भासते. अहाहा; मला आतां सर्व आठवलें. प्रथम मी चित्-तत्त्व होतों. त्यानंतर मायेनें चित्त झालों. (बहु व्हावें, या संकल्पवृत्तिरूप झालों) संकल्पामुळेंच मी सर्व झालों. मी चिदंशांत सर्वज्ञ व जडांशामध्यें गगनादि भूत—व शरीरादि—भौतिकरूप बनलों. नंतर भूततन्मात्रांनीं रंजित होऊन जीव झालों. त्याच्या अनेक जन्मांतील एक शुभ जन्मांत अक्षुब्धचित्त भिक्षु झालों; पण त्या भिक्षुलाही आत्मज्ञान नव्हतें. म्हणून तो आसनावर देहादिकांना स्थिर करून बाह्य आकारामध्यें देवतादि भावना करून त्याची पूजा करीत असे. तो त्याच रम्य लीलेचा अनुभव घेत असे. पण वेळ वसंतऋतूंत प्यालेलें जल ग्रीष्मऋतूंत जसें सर्वथा बाहेर टाकते, त्याप्रमाणें त्याचा पुढचा अनुभव रूढ झाला, कीं मागचा नाहींसा होत असे. असो; याप्रमाणें तो भिक्षु सिद्ध असूनही अशास्त्रीय मानसखेळात प्रवृत्त झाल्यामुळें अनर्थपरंपरेचा उदय झाला. अनेक भूच्छिद्रांतून जशी मुंगी भ्रमण करते त्याप्रमाणें तो भिक्षु जीवट होऊन वासनेमुळें विविध जंतु बनला व अनेक योनींतून भ्रमण करीत राहिला. तो द्विजांचा मोठा भक्त असल्यामुळें प्रथम आपल्या ठिकाणीं द्विजत्वच पाहूं लागला. कारण बलवान् वासनासंघच वृद्धि पावत असतो. नंतर त्याला एकसारखी चिंतिलेली सामंतता प्राप्त झाली. कारण सतत प्यालेला रसच वृक्षामध्यें फळरूपानें परिणत होतो. राज्याकरितां अनेक धर्मकार्यें केल्याकारणानें तो सम्राट् झाला. पुढें तोच कामुकस्वभावामुळें देवस्त्री झाला. चंचळ नेत्रांच्या लोभानें ती देवस्त्री हरिणी झाली. हर ! हर ! वासनामोह प्राण्यांना कसा दुःखद होतो, तो पहा. पुढें मृगी सदा मनांत असलेली वेल बनली. तिनें अवश्य प्राप्त होणाऱ्या छेदांचा अनुभव घेतला. तिला

चिर परिचित भ्रमराचा जन्म घ्यावा लागला. त्याचा हत्तीच्या पायाखाली चूर उडाला. याप्रमाणें मी महासंसारसंकटांत वारंवार भ्रमण केलें. व शंभर जन्मांनंतर आतां या मनोमात्रभ्रमरूप संसारभ्रमांत रुद्र होऊन राहिलों आहें. याप्रमाणें अत्यंत विचित्र व अनेक संसार-अरण्य भूमीमध्यें मी व्यर्थ भटकत आहें. मी कधीं जीवट झालों, कधीं ब्राह्मणश्रेष्ठ झालों, कधीं राजा झालों; कधीं हंस व हत्तीही बनलों. याप्रमाणें मी देहयंत्रातील व मनोयंत्रांतील या दशेस प्राप्त झालों आहें. अगदीं प्रथम सृष्टींत मी परमानंदलक्षण परम-पदा-पासून च्युत झालों व या गोष्टीस आज सहस्रावधि चतुर्युगें झालीं फार दिवस संसारक्लेश भोगल्यावर मला उत्तम जन्म लाधला. त्यांत मी भिक्षु होऊन श्रवण-मननादि अभ्यासाची योग्यता संपादन केली. पण दुर्दैवा-मुळें माझ्याहातून प्रमाद घडला. मी जन्ममरणपरंपरेंत पडलों. आणि शेवटीं ब्रह्मदेवाचा हंस झालों. पण रुद्राचा संगम होतांच तो माझा प्राक्तन अभ्यास फलद्रूप होऊन रुद्रत्वास प्राप्त झालेल्या मला तत्त्वज्ञान झालें आहे. एवढ्या साठींच शास्त्रीय साधनाभ्यास श्रेष्ठ आहे. कारण तो अनेक विरुद्ध जन्मांच्या योगानें अंतरला असला तरी पुनः उदय पावून पुरुषार्थास साधतो. अशास्त्रीय साधनाभ्यासालाही हाच न्याय लावतां आला असता; पण अनायासानें घडलेल्या साधुसमागमानें जीवाचा अशुभ वासनाभ्यास निवृत्त होत असतो; पण—अशुभ वासनांप्रमाणें शुभ वासनाभ्यासही स्वतःच प्राक्तन संस्कारांपासून उद्भवेल. व त्याच्या बला-नेंच हा पुरुष अशुभ वासनांचा त्याग करील. यास्तव त्याकरितां पुरुष-प्रयत्नाचें विधान करणें व्यर्थ आहे, असें म्हणशील तर सांगतों—वासनाजालाचा त्याग करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाचा हा प्राक्तन शुभवासनाभ्यास कालांतरीं आपल्या उदयासाठीं पुरु-षाच्या शास्त्रीय प्रयत्नाची अपेक्षा करितो. तो त्याच्या वांचून उत्पन्न होत नाहीं. अनेक जन्मांत ज्याचा अभ्यास केला आहे, असाच तो यत्न सद्वासनेस दृढ करून असद्वासनेचा क्षय करण्यास समर्थ होतो. रामा, देवादि अनात्मस्थानप्राप्तीला कारण होणारा शास्त्रीय भावनाभ्यासही दुःखमिश्रित सुखालाच कारण होत असतो. यास्तव सर्व भावनांचा उच्छेद करणें, हाच आत्यंतिक अनर्थ जय आहे. भावनाच

देहाला आत्मा समजते. पण ती नुस्त्या तत्त्वदर्शनानेंच क्षीण करितां येण्यासारखी आहे. जगत्क्रमाकडे दुर्लक्ष्य केलें, म्हणजे तेवढेंच त्याच्या नाशाला पुरेसें निमित्त आहे. अथवा त्याच्याकडे जरी लक्ष्य गेलें तरी तत्त्वज्ञानानें त्याचा बाध झालेला असल्यामुळें जगत्प्रत्यय पूर्वीप्रमाणें त्याच्या अनर्थाला कारण होत नाहीं; तर लीलेचें साधन होतो. असो; तर आतां नुस्त्या कौतुकानेंच येथून उठून व स्वतः जाऊन मी आपले सर्व संसार पाहतों व त्यांस यथार्थ ज्ञान देऊन एकरूप करतों.

असा मनांत विचार करून तो रुद्र जेथें मठस्थ भिक्षु शवाप्रमाणें शयन करीत होता त्या सर्गांत गेला. नंतर चित्त व चेतन यांच्या योगानें त्या भिक्षूस बोधयुक्त करून त्यानें उठविलें. तेव्हां त्याला आपल्या भ्रमाचें स्मरण झालें. नंतर रुद्र व भिक्षु असे ते दोघेही चिदाकाशाच्या एका कोनामध्यें असलेल्या जीवटसंसारास गेले. त्याचें भुवन, द्वीप, मंडल, देश व नगर यांस क्रमानें जाऊन पोंचल्यावर तेथें हातांत तरवार घेऊनच शव होऊन निजलेल्या जीवटाला त्यांनीं पाहिलें. त्याचें निश्चेष्ट झालेलें शरीर संसार-भूमीमध्यें शरीरभाव ठेवून नुस्तें शरीराकार भासत होतें. त्याला सावध करून व लागलीच चित्त व चैतन्य यांनीं युक्त करून रुद्र, भिक्षु व जीवट असे ते एकरूप व त्रिरूप झाले. ते बोधवान् असूनही अबोधवान् असल्या-सारखे, विस्मित असूनही अविस्मित, व एक क्षणभर चित्राकार झाले. तिघेही मुकाट्यानें बसले. नंतर ते असेच पुढच्या सर्व संसारभूमींत गेले व मृत झालेल्या सर्वांना उठवून एक असतांना अनेक झाले. परस्परांस पाहून ब्रह्महंसापर्यंत ते सर्व विस्मित झाले. ते शंभर जीव रुद्ररूप होऊन शोभूं लागले, त्यांची संवित् (चैतन्य) एक होती तरी शरीरें व चेष्टा भिन्न होत्या. तें परमेश्वराचें एकच रूप अनेकाकार भासत होतें. रुद्रांचीं तीं शेकडों शरीरें एक शुद्ध चिन्मय होतीं. प्रसिद्ध रुद्रांची अशीच स्थिति आहे. रामा, भिक्षुकरुद्रानें कल्पिलेल्या शंभर जगांतील तुला व मला दिसणारें हें जग अकरावें आहे. हा भ्रमररुद्राचा संसार आहे. ज्या जीवाच्या सभोंवार जो संसार उत्पन्न होतो तो त्यांतच निमग्न होऊन आपल्याच इतर भेदांस पहात नाहीं. त्यामुळें या संसारांतील जीव परस्परांस भिन्न समजून द्वैतभाव धरितात. पण तत्त्ववेत्त्यांना सर्व

दिसतें. कारण त्यांची स्थूलावरील आसक्ति जाऊन केवल शुद्ध चैतन्याकडे दृष्टि लागलेली असते. व सर्व जीवतत्त्वभूत ब्रह्मैक्यलाभ हेंच ब्रह्मदर्शन होय. प्रत्येक संसारांत उदय पावलेल्या अनेक जीवराशी असत्य असून चित्सार ब्रह्म सर्वगामी असल्यामुळें त्याच्या योगानें सत्य असल्यासारख्या भासतात. भूमींत जेथें जेथें खणावें तेथें तेथें आकाश सांपडतें, त्याप्रमाणें सर्वगामिनी चितीवर जो जो आरोप करावा, तो तो चिन्मय असतो. ज्या अर्थी तुला सर्व प्रपंचरूप भूतांचा अनुभव येत आहे, त्याअर्थी सर्व भूतांचा आत्मा असें चित्त सर्वत्र आहेच. शिला व काष्ठ यांना तोडून, फोडून घांसून त्याला मूर्तीचा आकार आणला असतां तो मूळ शिला, काष्ठ, इत्यादिकांहून भिन्न दिसूं लागतो, त्याप्रमाणें सद्रूप एकात्मा सर्वाकार दिसतो. (पाषाणाचें कृत्रिम परिच्छिन्नरूप म्हणजेच जशी मूर्ति, त्याप्रमाणें चित्-चें कृत्रिम परिच्छिन्नरूप म्हणजेच जगत् होय.) पण त्या परिच्छेदाचें कारण काय? म्हणून म्हणशील तर सांगतों. कोणत्याही साधनाचा विषय न होणाऱ्या पर व शुद्ध आत्म्याचे ठायीं विषयत्व आणणें (त्याला विपरीत जाणणें) हेंच जगाचें अथवा चित्परिच्छेदाचें कारण आहे. पण चिदेकरसाचे ठायीं जाड्य निष्कारण असल्यामुळें तें आकाशाप्रमाणें शून्यरूपानें स्थित आहे. तस्मात् अशा प्रकारचें विषयवेदन हाच दृश्यबंध व त्याच्या पासून निवृत्ति हाच मोक्ष आहे. यास्तव आतां या दोन्हींतील तुला जें इष्ट वाटत असेल त्याचा तूं स्वीकार कर. जन्म, अजन्म व बंध-मोक्ष, विषयवेदन व विषयावेदनरूप आहेत. ते दोन्ही बोधाहून पृथक् नाहींत. यास्तव आतां तुला वाटेल तसें कर. केवल अदर्शनानेंच (दुर्लक्ष्य केल्यानेंच) जें नाहींसें होणार त्याचा नाश झाला म्हणून त्यांत दुःख कसलें? तसेंच जें नुस्त्या स्वस्थ बसल्यानेंच प्राप्त होणार त्या सुखाला आयासांची काय गरज आहे? जगत् वेदनमात्र आहे. (त्याच्याकडे जेव्हां बाह्य वृत्ति होऊन पहावें तेव्हां तें दिसतें) यास्तव नुस्त्या अवेदनानेंच त्याचा परिहार होणें शक्य आहे. त्या जगाच्या अनुभवाचाही जो अनुभव तेंच साक्षिचैतन्य असुन तें सदा प्राप्तच आहे. तरंग हा जसा पाण्याचा स्पंद त्याप्रमाणें जगत् हा चित्चा स्पंद आहे. या दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकामध्यें इतकेंच अंतर आहे कीं, देश-

काळ, स्वरूप इत्यादि असतांनाच (म्हणजे सृष्टीच्या उत्पत्तीनंतर) जला-मध्यें तरंग दिसतात व जगाच्यापूर्वी नसलेले देशादि चैतन्याच्या आधारानें भासणाऱ्या जगांत आढळतात. स्वप्रकाश आत्मस्वरूपच अविद्याव-रणामुळें मंदप्रकाश होऊन त्रिजगत् बनतें. पण चित्चें पारमार्थिक रूप ज्ञान हेंच आहे; त्याच्या या जगद्रूपी विपरीत भावांमध्यें अनुभवास येणारें आश्चर्य नव्हे. जगाचें स्वरूप नाममात्र आहे, व परमात्मा वाणीचा विषय न होणारा आहे. अर्थात् 'आत्मचैतन्यच सर्व' जग आहे, हे शब्द व त्यांचा अर्थ यांमध्यें कांहीं अंतर नाहीं. कारण जल व तरंग हे दोन शब्द दोन भिन्न पदार्थांचे द्योतक आहेत, असें म्हणणें युक्त नव्हे. तस्मात् आत्मज्ञानाच्या अभावींच हें सर्व प्रपंचजात युक्त आहे. आत्मज्ञान झाल्यावर नाहीं ६३.

सर्ग ६४—त्या त्या देहांनीं त्यांचा अवशिष्ट भोग, रुद्रगणत्वप्राप्ति, व संकल्प स्थिरतेचा क्रम.

श्रीराम—गुरुवर्य, भिक्षूच्या स्वप्नामुळें ज्यांना शरीर प्राप्त झालें आहे, असे जीवटब्राह्मण, हंस इत्यादिकांचें पुढें काय झालें?

श्रीवसिष्ठ—रुद्राचा समागम होतांच ते ज्ञानी झाले. त्यांनीं परस्परांचे मागचे पुढचे संसार पाहिले. आणि कृतकृत्य झाल्यामुळें सुखी होऊन राहिले. रुद्रानें ती माया पाहून कौतुकानें त्या आपल्या अंशांना प्रथम त्यांच्या त्यांच्या संसारस्थितीस पुनः पाठविलें. तो त्यांस म्हणाला, "तुम्ही आतां सत्वर आपापल्या स्थानीं जा, व जगत्प्रतिभास क्षीण होईतों तेथें (प्रारब्ध क्षय होण्यास्तव) आपल्या परिवारासह भोग भोगून नंतर मजकडे या आणि माझ्या पुरांतील भूषणें, असे मदंशभूत गण व्हा. त्या नंतर महाप्रलय जेव्हां होईल तेव्हां आम्हीं सर्व मिळून त्या परमपदास जाऊं."

श्रीवसिष्ठ—असें त्यांस सांगून भगवान् रुद्र अंतर्धान पावला, व रुद्रांमध्यें आला. जीवटादिकही आपापल्या संसारस्थानीं गेले. तेथें आपल्या स्त्रीप्रभृति परिवारासह प्रारब्ध भोग भोगीत राहिलेले ते पुढें योग्य समयीं शरीरत्याग करून रुद्रलोकास येतील व उत्तम गण होतील.

श्रीराम—पण प्रभो, जीवटादिक ते सर्व भिक्षूच्या संकल्परूप आहेत. तेव्हां ते सत्य कसे असतील? संकल्पित अर्थ कधीं सत्य नसतात.

श्रीवसिष्ठ—संकल्पांतही त्याच्या अधिष्ठानभूत चिदंशाला सत्यता असते. व संकल्पित अंशाला असत्यता असते. यास्तव संकल्पित अंशाचा त्याग कर. विवेकानें त्याचा त्याग करितां येतो. संकल्पित वस्तु बाहेर जरी नसली तरी चैतन्यांत असते. चिद्भिन्न पदार्थ योग्य देश, काळ व अवस्था यांमध्येंच फक्त अनुभवास येतात. पण अनुभूत व अननुभूत पदार्थ चैतन्यात्म्यामध्यें नित्य असतात, कारण तें (चैतन्य) सर्वाधार आहे. संकल्प हा अचिदात्म पदार्थांचा जनक आहे. पण हें ज्ञान सुद्धां सामान्य जीवांना अभ्यासयोगावांचून प्राप्त होत नाहीं. शंकरादिक ईश्वरांचें योगफळ सदा सिद्ध असतें. 'यास्तव या वेळीं हा मी या अमुक वस्तूचा संकल्प करीत आहें, असें भान त्यांनां होतें. पण तेंही चित्तैकाग्र्याचें फल आहे. एक निष्ठावानाचें सर्व कार्य सिद्ध होत असतें. दक्षिणेकडे जाणारा उत्तरदिशेस कसा पोंचेल. संकल्पपरायण लोकांसच संकल्पार्थ ज्ञात होत असतो; पण एकनिष्ठेच्या अभावीं तोही होत नाही. एकार्थनिष्ठेनेंच भिक्षुजीवानें रुद्रतेस प्राप्त होऊन रुद्राप्रमाणेंच सर्वज्ञ झाल्यामुळें सर्व प्राप्त करून घेतलें. पण त्याच्या संकल्पित जीवांनीं म्हणजे भिक्षु व रुद्र यांच्या मधल्या अठ्याण्णव जीवांनीं पुनः कधीं एकमेकांस पाहिलें नाहीं. कारण त्यांचें जग पृथक् पृथक् होतें. रुद्राच्या समीप असतांना मात्र ज्ञानावरण गेलेलें असल्यामुळें त्यांना परस्परांचें ज्ञान झालें. रुद्र सर्वेश्वर असल्यामुळें त्याच्या इच्छेप्रमाणें सर्व होतें. त्या इच्छेनें ते तत्काल तद्रूप व बहुरूप झाले. सारांश, हा जीव धारण व ध्यान या यत्नांच्या योगानें सर्व इष्ट एकदम किंवा क्रमानें करण्यास समर्थ आहे. कारण तो परमार्थतः अनंत आहे. व अनंताचे ठायीं सर्व शक्ति असतात. पण एकेक शरीरावर अभिमान ठेवल्यामुळें जीव अज्ञानानें आपण होऊनच मर्यादित होतो. आणि त्या कारणानें तो एकेक कार्य करण्यासच समर्थ असतो. तो जन्म व नाश यांच्या चक्रांत सांपडतो व स्वतःच्या दोषानेंच इष्टानिष्टाचा अनुभव घेतो. त्यांत ईश्वराचा कांहीं दोष नाहीं. असो; ध्यान व धारणा यांनीं सिद्ध झालेल्या योगिनी व योगी देशकालानुरूप प्राण्यावर अनुग्रह, त्यांचा निग्रह इत्यादि अधिकारिकर्मांनीं क्रीडा करीत स्वगृहांत किंवा मनास वाटेल तेथें एका देहानें किंवा अनेक देहांनीं राहतात. भगवान्

दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें कार्तवीर्य स्वगृहांत असूनही त्याच्या राष्ट्रांत जेथें जेथें कोणी कांहीं अकृत्य करीत असेल तेथें तेथें प्रत्यक्ष होऊन त्याला भय दाखवीत असे. क्षीरसागरामध्यें असणारा भगवान् विष्णु भूलोकीं जन्म घेऊन व्यवहार करतो. स्वर्गादिकांतील योगिनींच्या गणांत असलेल्या योगिनी भूलोकीं पशु-पेयादि उपाहार आणण्याकरितां जातात. स्वर्गास-नस्थ इंद्र यज्ञभागाकरितां यज्ञमंडपांत येतो. जनार्दन प्रसंगीं सहस्रसंख्य होतो. भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तो महादेव स्वतः मनुष्यही बनतो. अंशावताररूप लीलांनीं जगाची स्थिति चालवितो. रामा, त्याप्रमाणेंच ते भिक्षुसंकल्पामुळें उत्पन्न झालेले जीवटब्राह्मणादिक रुद्रविज्ञानसामर्थ्यानें आपापल्या संकल्पपुरीस गेले आहेत. आणखी कांहीं दिवसांनीं तेथें चिरकाल उपभोग भोगून ते रुद्रपुरास परत येतील व रुद्रगण होऊन परिवारासह सुखानें राहतील ६५.

सर्ग ६५—हाच भिक्षुन्याय सर्व जीवांस लागू आहे, असा विषय आहे.

श्रीवसिष्ठ—रामा, जसा त्या भिक्षूनें आपल्या चित्तांत किंचित् भ्रम पाहिला व तोच पुढें फलरूपानें अतिविस्तृत व आपल्याहून पृथक् असा त्याला दिसला, तशीच सर्व जीवांची जन्ममरणमयी संसारस्थिति आहे. प्रत्येक जीवाच्या मरणकालीं उद्बुद्ध (जागें, फलोन्मुख) झालेलें कर्मच स्वप्नाप्रमाणें जगद्रूपानें मोक्षापर्यंत भासतें. भिक्षूचा आत्माच सर्व-व्यापी असूनही देहानें परिच्छिन्न झाल्याप्रमाणें मोक्षापर्यंत आकुल होऊन राहतो. रामा, या कथेच्या मिषानें मी तुला जीवसमूहाचेंच वर्णन करून सांगितलें आहे. कारण पूर्णस्वरूपापासून च्युत झालेला एकटा भिक्षूच नसून सर्व जीव आहेत. आमचा जीव एका मोहांतून दुसऱ्या मोहांत कसा जातो हें प्रतिदिवशीं आमच्या स्वप्नांतील अनुभवानेंच सिद्ध आहे. पर्वताच्या अग्रावरून घसरलेला पाषाण जसा उत्तरोत्तर खालीं खालीं जातो, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपापासून भ्रष्ट झालेला जीव हें दृढ स्वप्न पाहतो. तो या एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जातो, अशा अनेक स्वप्नांच्या परंपरेमुळें हें जग दृढ झालें आहे, शेवटीं मायेनें आंतल्या आंत अतिशय जर्जर केलेला जीव कांहीं निमित्तानेंच या जन्मादि दुःखाचा केव्हां तरी आपण होऊन विचार करूं लागतो. त्यामुळें त्याला देहाभिमान हाच बंध, व स्वात्मलाभ हाच मोक्ष, असें कळतें.

श्रीराम—हाय हाय! केवढा कठिण मोह या जीवाला होता हा! थोड्याशा श्रमानें व्याकुळ होऊन निजलेल्या जंतूला त्याचें मन जसें स्वप्नांतील दुस्तर व भयंकर संकटांत नेऊन सोडतें, त्याप्रमाणें या उग्र मायेनें जीवाला अत्यंत भयामध्यें पाडलें आहे. भगवन्, या जगत्स्थितींत सर्व सर्वत्र सर्वदा संभवतें, असें जें आपलें म्हणणें आहे, त्याचा मला अनुभव झाला. पण गुरो, आपण हा जो भिक्षु मला सांगितलात तो कोणी खराच आहे, कीं माझ्या बोधाकरितां त्याची नुसती कल्पना केलेली आहे. जर खराच असेल तर या गुणांनीं विशिष्ट असलेला तो महात्मा भिक्षु सांप्रत कालीं या सृष्टींत कोठेंसा आहे तें अंर्तदृष्टीनें पाहून सत्वर मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, आज रात्रीं समाधिस्थ झाल्यावर या त्रैलोक्य मठींत मी सूक्ष्म दृष्टीनें पाहीन. व उद्यां सकाळीं असा एकादा भिक्षु तिच्यामध्यें आहे कीं नाहीं तें सांगेन.

श्रीवाल्मीकि—वसिष्ठ मुनि इतकें बोलत आहे तों 'माध्याह्न काल झाला' असें सुचविणारा घोर शंखनाद झाला. त्याबरोबर पौरादिकांनीं वसिष्ठादिकांच्या पायांवर पुष्पांजलिपरंपरा सोडली. राजानें सभेचें विसर्जन केलें. सर्व स्वस्थानीं गेले. अवशिष्ट दिनकृत्यें आटोपून रात्रीं विश्रांतीच्या शान्त वेळीं त्यांनीं मुनीच्या उपदेशाचा विचार केला. त्यामुळें ती रात्र केव्हां गेली हेंही कोणाला समजलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते सर्व सभास्थानीं आले व परस्पर सत्कार करून श्रवणोचित स्थानीं बसले ६५.

सर्ग ६६—वसिष्ठांनीं पुष्कळ शोध केल्यावर तो भिक्षु त्यांना दिसला व तसेच दुसरेही मागचे व पुढचे मुनी भेटले.

श्रीवाल्मीकि—विश्वामित्र, वसिष्ठ इत्यादिकांसह खेचर व भूचर सभेत स्वस्थ बसले. श्रेष्ठ राजांनीं स्वस्थानीं बसल्यावर थोडीशी विश्रांति घेतली. राम-लक्ष्मणादि राजपुत्रही उत्सुक मनानें वसिष्ठ मुनींच्या समोर खालीं तोंड करून बसले. तेव्हां रामाच्या प्रश्नाची अपेक्षा न करितां मुनीश्वर आपण होऊनच त्यास असें सांगूं लागला. कारण दयाळु साधु बलात्कारानें बोध करीत असतात.

श्रीवसिष्ठ—बा रघुनंदना, काल मी ज्ञानदृष्टीनें त्या भिक्षूला पुष्कळ वेळ शोधलें. मी तुला सांगितलेली कथा जरी काल्पित होती तरी तिच्या-

मध्यें सर्व संभवनीय गोष्टीच मी सांगितल्या होत्या. म्हणून तसला भिक्षु मला कोठें तरी आढळेल, या आशेनें मी ध्यानानें फार वेळ पुष्कळ हिंडलों. पण साती द्वीपें, मोठाले कुलपर्वत, नदीतीर अरण्यांतील गुहा इत्यादिकांतील कोठेंही तो मला आढळला नाहीं. कारण मनोराज्य बाहेर कसें उपलब्ध होणार ! शेवटीं पहांटे पहाटे मी मनानें उत्तर दिशेंतील प्रदेशांत जाऊन पाहूं लागलों, तों वल्मीक नांवाच्या देशाच्या वर जिन नांवाचा एक प्रसिद्ध देश आहे. त्यांत विहार या नांवाचा एक बहुजनांचा आश्रय आहे. तेथें पवित्रस्थानीं, ज्याचे केंस पिंगट वर्णाचे आहेत, असा दीर्घदश नांवाचा भिक्षु एकवीस दिवसांची समाधि लावून, ज्याला घट्ट आढणा लाविला आहे अशा घरासारख्या सुरक्षित कुटींत बसलेला होता त्याच्या समाधीचा भंग होईल, या भीतीनें त्या मुनीचे प्रिय भृत्यही त्याच्यापाशीं येत नसत. आजच त्या भिक्षूचा अंत्य साक्षात्कार होण्याचा दिवस आहे. कारण त्याचें आयुष्य ठरविणाऱ्या विधात्यानें तसाच नियम केला आहे. ध्याननिष्ठ होऊन राहिलेल्या त्याच्या एकवीस रात्री निघून गेल्या आहेत. सहस्रवधि वर्षे तो पूर्वोक्त प्रकारानेंच होता. एका प्राचीन कल्पामध्यें तो असाच भिक्षु झाला होता व सांप्रतकाळीं हा दुसरा तसला भिक्षु आहे. या लोकीं तिसरा तसला कोणी आढळला नाहीं. नंतर मी हा सर्ग सोडून दुसऱ्या सर्गांत जाऊन पाहूं लागलों. त्यांत तसलाच तिसरा एक भिक्षु मला सांपडला. त्या सर्गांतील सर्व ब्रह्मनिर्मित क्रम याच्यासारखाच होता. वास्तव भिन्न भिन्न ब्रह्मांडांतही एकसारखेच पदार्थ उत्पन्न होत असल्यामुळें तसले भिक्षुही अनंत असणें अथवा पुढें होणें शक्य आहे. या सभेंतही जे मुनि व ब्राह्मण आहेत त्यांच्या आचरणांप्रमाणें व त्यांच्या आकारांप्रमाणें ज्यांचें आचरण व आकार आहेत असे जन भिन्न भिन्न काळीं व समयीं उत्पन्न होणें शक्य आहे. आज हा जसा नारद आहे तसाच पुढें दुसरा एकादा न होईल किंवा मागें झाला नसेल म्हणून कशावरून ? हाच पूर्वी त्या भिक्षूसारखा अथवा यांतीलच दुसऱ्या कोणासारखा झाला नसेल असें निश्चयानें कोणाला सांगतां येईल काय ? व्यास, शुक, शौनक, क्रतु, पुलह, पुलस्त्य, अगस्त्य, भृगु, अंगिरा, हे सर्व

आज असे ज्ञान व कर्म यांनीं युक्त आहेत, तसे दुसरे कोणी किंवा हेच मागेंही कधीं नसतील म्हणून कशावरून ? जगही अतिशय विस्तृत माया पसरली आहे हिच्यामध्यें फार फार दिवसांनीं तुल्य आचार व जन्म यांनीं युक्त असे ते तेच किंवा दुसरे दुसरे लोक निर्माण होतात. पाण्यावरील तरंगांप्रमाणें या सृष्टींत वारवार विवर्त होत असतात. त्यांतील कांहीं अत्यंत सदृश असतात, कांहीं अर्धसम असतात. कांहीं थोडेसेच एकसारखे असतात, कांहीं अगदींच भिन्न असतात. हरिहरादि मोठमोठ्या ईश्वरांनाही मोह पाडणारी ही माया अशी पसरली आहे. रामा, निरवयव कालात्म्यामध्यें 'मानसचेष्टाही नाहीं; मग देहादि चेष्टालक्षण कर्म तर दूरच राहिलें. अर्थात् ही सर्व शुद्ध भ्रांति आहे. भिक्षूच्या चरित्रांतही ती स्पष्टच आहे. जीवट दि अनंत सर्गाकृति व त्यांचा साक्षात्कार तरी सत्य कशाचा ? वाहवा, मनोगति कशी भयंकर आहे पहा. हें सर्व केवल प्रतिभा-कल्पना-मात्र विकास पावलें आहे. शुद्ध संवेदनापासूनच हें सर्व अशुद्ध संसारजाल उत्पन्न झालें आहे. भिक्षुमनाप्रमाणेंच सर्व जीवाच्या मनांतही जगद्रूप प्रतिभास उदय पावला आहे, व त्याच्या आंत आंत आणखी अनेक दुसरे दुसरे संसार उत्पन्न झाले आहेत. ते सर्व आपापल्या दृष्टीनें सत्य व्यवहारच करीत असतात; पण व्यवहाराचें सत्यत्व स्वतः नसून आत्मसत्यतेमुळें आहे. हा भेद वस्तुतत्त्वज्ञानानंतर स्पष्ट होत असतो ६६.

सर्ग ६७—समाधींत मुक्त झालेल्या भिक्षूचा देहनाश. त्याच्याप्रमाणेंच इतरांचा बंध-मोक्ष.

दशरथ—गुरुराज, मी आपले भृत्य त्या भिक्षुकडे पाठवितों. म्हणजे ते कुटीमध्यें समाधिस्थ असलेल्या त्याला सावध करून शीघ्र येथें आणतील.

श्रीवसिष्ठ—राजन्, त्या महाभिक्षुचा तो देह प्राणरहित झाला आहे. प्राणांचें बल वाढविणारा अन्नरस शुष्क होऊन निराळ्याच स्वरूपास प्राप्त झाला आहे. तो आतां पुनः जीवंत होण्यासारखा नाहीं. त्याचा जीव ब्रह्मदेवाचा हंस होऊन जीवन्मुक्त दशेचा अनुभव घेत आहे. तो पुनः संसाराचें भाजन होणार नाहीं. त्याचे भृत्य एक महिनाभर वाट पाहून

त्याच्या कुटीचें द्वार बलात्कारानें उघडतील व आंत शिरून गतजीवित झालेल्या त्याला तेथून उचलून जलांत टाकतील. व त्याची काष्ठमयी प्रतिमा करून व ती तेथें बसवून तिची मोठ्या भक्तीनें व दृढमनानें पूजा सुरू करतील. अशा रीतीनें तो भिक्षु देहापासून मुक्त होऊन राहिला आहे. तेव्हां आतां त्याच्या नष्ट शरीराला सजीव कसें करितां येईल ! ही गुणमयी माया दुर्बोधामुळें दुरुल्लंघ्य झाली आहे. पण सत्य आत्म्याच्या बोधानें हिचें अनायासानें उल्लंघन करितां येतें तुसत्या दर्शनानेंच ही बाधित होते. परमात्माच याप्रमाणें अज्ञानामुळें जीवभावास प्राप्त होतो व तो आपल्या विवेकानेंच सर्व आत्मा आहे, असें पाहतो. सर्व प्रतिभास हा स्वबोधानें आत्माच आहे. पण तो अबोधामुळें संसाररूपानें उदय पावलेला असतो. याप्रमाणें प्रत्येक जीवाचें संसारमंडल भ्रांतीनें उत्पन्न झालें आहे. हिरण्यगर्भाच्या मनापासून याची प्रवृत्ति झाली आहे. म्हणून तो स्वप्नतुल्य होय. चित्त अस्वच्छ असे पर्यंत तो खराच वाटतो. पण वस्तुतः तो तसा नाहीं. या आमच्या म्हणण्याची प्रतीति चित्त शुद्ध झाल्यावर प्रत्येकाला येऊं शकेल. केवल चित्सत्ता घेऊन तिच्यापासून स्वसंकल्पानेंच वेगळा झालेला जीव जरा-मरणादि दुःखाचें पात्र बनला आहे. विचित्र पुण्यशालिनी जीवचित् स्वचित्ताशाच्या नुसत्या स्पंदानेंच पाताळादि अधोलोक अथवा देवादिब्रह्मान्त ऊर्ध्व लोक संपादन करून त्यांचा उपभोग घेत राहते. परमात्मचित्च प्राणकल्पनेनें स्पंदरूपिणी होऊन व त्यामुळेंच जीव या नांवास पात्र होऊन आत्म्याचे ठिकाणीं देहाकार संभ्रम आणणारी व बाहेर जाऊन विषयाकार संभ्रम आणणारी होते. असो; कांहीं झालें तरी हा परमात्माच सहस्रावधि अध्यासांनीं सहस्रावधि आकारांचा झाला आहे. विपरीत ज्ञानाचें कारण बुद्धिस्पंदच आहे. यास्तव समाधीच्या अभ्यासानें बुद्धीला स्पंदरहित केलें म्हणजे भेदबुद्धि आपण होऊनच बुद्धींत लीन होते. नंतर अभेदबुद्धीही आपल्या कारण ब्रह्मामध्यें लय पावते. भेदभावनेनें भेद उत्पन्न होतो. पण अभेदज्ञानानें सर्व भेद गळून गेला म्हणजे पर तत्त्व राहतें. या वस्तुस्थितीमध्यें कोणाकाही बदल करितां येत नाहीं. रामा, तूं कोणाही तत्त्वज्ञाला विचारलेंस तरी तो तुला हेंच सांगेल. यास्तव याविषयीं निःशंक होणेंच फार चांगलें.

स्वप्न, जागर, सुषुप्ति, तुर्यता, बंध, मोक्ष इत्यादि आत्मभिन्न कांहीं नाहीं. एक शांति मात्र आहे. सर्वांचा आधार एक चित् आहे. चिच्चंद्रबिंबामध्यें जो कलंकसा भासत आहे तो कलंक नव्हे, तर तें चिद्घनाचें घन स्वरूप आहे. यास्तव तूं त्याच्या विस्तृत पदावर आरूढ हो ऐक्यबोधाचा अवलंब कर. तुझें माहात्म्य अवर्णनीय आहे. तूं ज्याला स्पर्श करतोस त्या पदार्थाला अमृतशरीरी करतोस. तूं आपल्या चिद्विलासांतच विश्रांति घे. हे रामा, तूं या आनंदसागररूपानें रहा. भेदभ्रांतीचा त्याग कर. या पूर्ण-अपूर्ण दशा माझें एकच रूप आहेत असें जाण. ६७.

सर्ग ६८—चतुर्विध मौनाचें लक्षण.

श्रीवसिष्ठ—रामा, तूं सुषुप्त मौनवान् होऊन, चित्तविलासित्व सोडून, संकल्पमलरहित होऊन व तत्पदाचा आश्रय करून रहा.

श्रीराम—मुने, वाङ्मौन, इंद्रियमौन व काष्ठमौन मला माहीत आहे. पण सुषुप्तमौन म्हणजे काय तें माहीत नाहीं. यास्तव तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—रामा, श्रेष्ठ योगी मुनि दोन प्रकारचा असतो, असें सांगतात. एक काष्ठतपस्वी व दुसरा जीवन्मुक्त कृच्छ्र चांद्रायणादि शुष्क क्रिया ही बंद करून बलात्कारानें इंद्रियसमूहास जिंकणारा मुनि काष्ठतापस होय. (वाङ्मौन व इंद्रियमौन हे याचेच अवान्तर भेद आहेत.) हें सर्व तत्त्वतः जाणून, व्यवहारांत इतर तपस्व्याप्रमाणेंच दिसत असूनही जो आतल्याआंत निरतिशयानंदानें तृप्त असतो तो मुक्त मुनि होय. या दोन प्रकारच्या शांत मुनिनाथांचा जो चित्तनिश्चयरूप भाव त्याला मौन असें म्हणतात. मौनवेत्ते जन मौन चार प्रकारचें आहे असें सांगतात. वाङ्मौन, अक्षमौन, काष्ठमौन व सौषुप्तमौन. वाणीचा निरोध करणें हें वाङ्मौन, इंद्रियांचा बलात्कारानें निग्रह करणें हें अक्षमौन, सर्व चेष्टांचा त्याग करणें हें काष्ठमौन होय. मनोमौन म्हणून एक पांचवें मौन संभवतें, व तेंही काष्ठतापसाचेंच मरण, मूर्च्छा व सुषुप्ति या अवस्थांत होऊं शकतें, अन्यकाळीं नाहीं. असो; आत्मतत्त्वाचा अनुभव येऊन बोलावयास कांहीं न उरल्यामुळें होणारें जें मौन तें सौषुप्त मौन होय. जीवन्मुक्त त्यावर निर्वाह करतो. या पूर्वोक्त चार मौनांतील पहिल्या तिन्हींचा विषय (अधिकारी) काष्ठ-

तापस आहे. सुषुप्त मौनावस्थेंत जीवन्मुक्तांची बुद्धि आसक्त असते; कारण तें मौनच तुर्या होय. पहिल्या तीन प्रकारच्या मौनांत मौनत्व असतें; पण तें मलिन मनोनिश्चयरूप असल्यामुळें जीवाच्या बंधाकाच कारण होतें. कारण असल्या मौनानें युक्त असणारा काष्ठतापस समाधींत बलात्कारानें मनोनिग्रह करून आंत अहंभावाचेंही अनुसंधान न करितां व बाहेरही दृश्यरूप प्रपंचास व वाङ्मय नामप्रपंचास स्पर्श न करितां, अज्ञानानें आवृत झालेल्या आत्म्यास न पाहतांच, निद्रावस्थेप्रमाणें नित्य आत्मदृष्टीचा लोप झालेला नसल्यामुळें राखेनें आच्छादित .झालेल्या अग्नी-प्रमाणें साक्षिमात्र ज्योतीनें राहतो. व्युत्थानसमयीं मात्र तो या त्रिविध मौनांतील कोणत्या तरी एका मौनाचा अंगीकार करतो. पण ज्ञानी पुरुषाच्या चित्ताचाच बाध झालेला असल्यामुळें त्याला निरोध-व्युत्थानादि लीला करावी लागत नाहीं तत्त्वज्ञ या त्रिविध मौनावर, हें बंधनिमित्त आहे, असें जाणून रागावोत किंवा तो चिदानंदाचा विलासच आहे, असें समजून न रागावोत, तथापि त्यांना तें (त्रिविध मौन) प्रशस्त वाटत नाहीं परंतु हें जें शेवटचें सुषुप्त मौन आहे तें जीवन्मुक्तांचें आहे, असें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे. ज्याला पुन: जन्म घ्यावयाचा नसतो त्याला तें होतें. यास्तव तूं तें ऐक. तत्त्वदर्शन सिद्ध झालें म्हणजे यत्नावांचूनच हें मौन सिद्ध होत असतें. यास्तव त्याकरितां पूर्वीच्या मौनांप्रमाणें क्लेश करावे लागत नाहींत. यांत प्राणांच्या त्रिविध गतींचा निरोध करावयास नको. तत्त्ववेत्याचें मन विषयहर्षानें उल्लसित होत नाहीं व निरोधक्लेशानें म्लान होत नाहीं. ज्ञानाच्या योगानें बाधित झालेलें तें नानात्वसंकल्प करीत नाहीं, शांतही नसतें, त्याला मन अथवा अमन म्हणतां येत नाहीं. त्याला सत् व असत्‌ही म्हणवत नाहीं. त्याच्यामध्यें तारतम्यविभाग नसतो त्याला अभ्यासाची अपेक्षा नसते. व अशा अवस्थेस प्राप्त झालेल्या मनालाच सौषुप्त मौन म्हणतात. जगद्भ्रमाचें अधिष्ठान असें जें आत्मतत्त्व तें सदा एकरूपानें स्थित आहे, असें जाणून नि:संदेह व अनंत होऊन राहिलेल्या मनाला सौषुप्त मौन म्हणतात. शिव-आत्म्यानें पूर्ण, अशून्य व विवर्तशून्य अशा त्या उत्तम मौनांत जीवन्मुक्त मुनि राहतात. मी नाहीं; दुसरा कोणी नाहीं; मन नाहीं,

भासत नाहीं; अशी अविच्छिन्न समजूत होणें हीच अति मौनता आहे. तीच सत्तास्वरूप सर्वांमध्यें आहे, अशा रीतीचें सत्तासामान्यच सौषुप्त-मौन आहे. ज्यावेळीं सर्व संवित् आहे, असें कळतें तेव्हां स्व, अन्य इत्यादि कल्पनाच नाहींशा होतात व अनंत सौषुप्तमौन विस्तार पावून राहतें, तेंच अविद्येचा बाध झाल्यामुळें तुर्य व बाधकवृत्तींचाही बाध झाल्यामुळें तुर्यातीत होय. तिसऱ्या प्रकरणांत सांगितलेल्या सात भूमिकांतील शेवटच्या तीन भूमिका म्हणजे या मौनाचेच भेद आहेत. व ते जाग्रत्कालींही अनुभवास येतात. ज्याच्या सर्व मलिनवृत्ति शांत झाल्या आहेत, असा जीवन्मुक्त व्यवहार करीत असला तरी व समाधि लावून बसलेला असला तरी नित्य तुर्यस्थच आहे. तो सदेह असला तरी विदेहच आहे. ही स्थिति स्थूल व सूक्ष्म असे दोन्ही आकार बाधित करून निराकार होणाराला प्राप्त होण्यासारखी आहे. हे रामा, तूं ओंकारोच्चारण करून संसारवासनाशून्य एक तुर्यरूप होऊन रहा ६८.

सर्ग ६९—गणांचेंही रुद्रत्व, मुक्तांची ऐच्छिक स्थिति, योगानें प्राणांचा लय, व मरणानें पुनरुद्भव.

श्रीराम—हे मुनिनायका, शंभर रुद्र कोठून आले. गणांनाच रुद्र म्हणतात कीं काय ?

श्रीवसिष्ठ—पूर्वी वर्णन केलेल्या त्या त्या जन्मादि-प्रस्तावनेवरून तुला हें कळलेंच आहे. भिक्षूनें शंभर स्वप्नें व शरीरें पाहिलीं असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. शंभर गणही जीवटादिकांचे आकारच होत. ते गण असले तरी ऐश्वर्यादि साम्यामुळें रुद्रच होत. पण त्यांचें ऐश्वर्य मुख्य रुद्राच्या अधीन असल्यामुळें त्यांना गण असें म्हणतात.

श्रीराम—भिक्षूच्या स्वप्नकृत रुद्रानें एका चित्तापासून अनेक चित्तें कशीं केलीं ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, अनीश्वर व अज्ञ पुरुषांना जरी असलीं दिव्य कर्में करतां न आलीं तरी नित्य ज्ञानैश्वर्यसंपन्न सत्यसंकल्प ईश्वराला तीं कठीण नाहींत. कारण तो सर्वेश्वर सर्वात्मा सर्वगत असल्यामुळें ज्याची जेथें जशी भावना करतो तसें तत्काळ तेथें पाहतो.

श्रीराम—त्यांना असें जर ऐश्वर्य आहे तर हरि–हरादिक मानुष्यो-मीतीक अवतार, श्मशानवास, इत्यादि मालिन्य व कष्ट आपल्या ठिकाणीं कां कल्पितात. शुभ कल्पनाच कां करीत नाहींत?

श्रीवसिष्ठ—महश्वर, सिद्ध व जीवन्मुक्त यांना क्रियानियम नाहीं. अज्ञांकरितांच तो कल्पिलेला आहे. अज्ञांचें चित्त राग, द्वेष, लोभ, क्रोध इत्यादि अनेक दोषांनीं प्रतिक्षणीं तोडलें जात असल्यामुळें आपल्याच जातीच्या दुर्बलांना खाणें या मत्स्यन्यायानें व्यवहार करीत राहतें. यास्तव अशा चित्तानें मंडित झालेला अज्ञ क्रियांना प्रतिबंध न करितां जन्म-परंपरा–नरकादिरूप दुःख–भोगतो. पण सुज्ञ इष्टानिष्ट वस्तूमध्यें निमग्न होत नाहीं. कारण त्यानें आपल्या इंद्रियांना नियत केलेलें असतें. तो विवेकी व वासनारहित असतो. ज्ञानी अकस्मात् प्रादुर्भूत झालेलीच क्रिया सदा करितो किंवा कांहीं करीत नाहीं. त्याचा कशाविषयींही आग्रह नसतो. विष्णुही अशाच रीतीनें पूर्वी मनुष्य इत्यादि झाला. शिव व ब्रह्मा यांच्या व्यवहाराला सुद्धां हाच न्याय लागू आहे. ज्ञानी पुरुषाला कांहीं निंद्य किंवा अनिंद्य नाहीं; ग्राह्य किंवा त्याज्य नाहीं; स्वकीय अथवा परकीय कर्म नाहीं. अग्निप्रभृति पदार्थांचे औष्ण्यप्रभृति धर्म सृष्टीच्या आरंभीं जसे रूढ झाले आहेत, त्याचप्रमाणें हरादिकांचें कर्म व ब्राह्मणादिकांचे वर्ण सृष्टीच्या आरंभापासून रूढ झाले आहेत. अज्ञांची चेष्टा तशी सृष्टीच्या आरंभीं नियतरूपानें निर्माण झालेली नसते. तर सृष्टि झाल्यानंतर निर-निराळया विषयानुभवजन्य संस्कारांमुळें त्याच्या पृथक् क्रिया होऊं लाग-तात. स्वाभाविक रागादिदोषवशात् ते स्वयं त्यांची कल्पना करितात.

असो; रामा, देहयुक्त असलेल्या पुरुषाच्या उपयोगी असलेलें चार प्रकारचें मौन मी तुला सांगितलें. आतां विदेहमुक्ताचें मौन ऐक. आका-शाहूनही अतिशय स्वच्छ चिदात्मरूपाची प्राप्ति होणें हेंच परम श्रेय (मोक्ष) आहे. पण तो कसा मिळतो तें ऐक. यथार्थ ज्ञानानें, नित्य एकसमाधीनें व विवेकप्रयुक्त राजयोगानें जे आत्मज्ञ झालेले असतात ते सांख्ययोगी होत. प्राणादि वायूंची शांति करून युक्तीनें जे त्या पदाला प्राप्त झालेले असतात ते योगयोगी होत. या दोन्ही योग्यांना या देहानें प्राप्य निरुपद्रव पद आहे. म्हणून भगवानानें ‘ सांख्यां-

चेंच स्थान योग्यांना मिळतें. यास्तव सांख्य व योग एकच आहे; असें सांगितलें आहे. रामा, ज्यामध्यें प्राण व मन यांच्या वृत्ति मुळींच नसतात व वासनांचाही अभाव असतो, तेंच परम पद आहे, असें समज. अंतःकरण, इंद्रियें व प्राण यांच्या क्रियांना वासनासंघरूप मनच कारण होतें. यास्तव सांख्य व योग यांतील कोणत्या तरी एका साधनानेंच त्याचा विलय होणें शक्य आहे. देहाहंकारादि सर्व संसार मनोमूलक आहे. यास्तव मनाची शांति झाली असतां संसाराची शांति होणें योग्यच आहे. आत्म्याला विसरल्यामुळें द्वैताचा प्रतिभास होऊन सर्व संसार पसरला आहे, यास्तव आत्मदर्शनानें (म्हणजे सांख्ययोगानें) आत्म्याचें अज्ञान नाहींसें होऊन मनासह सर्व अविद्याविलास बाधित होतो. अहंकार, ममता इत्यादि सर्व मनाचीं कार्यें आहेत. आत्मज्ञानानें मनाबरोबर त्यांचीही निवृत्ति होते. मन क्षीण झालें, कीं कोठला संसार व कोठला मोक्ष. एका परम तत्त्वाचा दृढ अभ्यास, प्राणांचा लय व मनाचा निग्रह यांमध्यें मोक्षशब्दाचा अर्थ येऊन जातो.

श्रीराम—प्राणांचा विलयच जर मोक्षाचें कारण असेल तर मेलेले सर्व प्राणी मुक्त झाले आहेत, असें समजण्यास कोणती हरकत आहे ?

श्रीवसिष्ठ—या तीन उपायांपैकीं मनःशांति हा उत्तम उपाय आहे. यास्तव सत्वर त्याच कल्याणकर उपायाचें अनुष्ठान करावें. प्राण शांत होऊन घुरघुर शब्द करणारें हें तुच्छ शरीर जेव्हां सोडतात तेव्हां वासना, काम, कर्म इत्यादिकांनीं उत्पन्न केलेल्या भावी देहाचा आकार पाहून जीव बाह्य आकाशांत शिरतो व उत्तर देहारंभास अनुकूल अशा सूक्ष्म भूतांशांशीं संगम पावतो. त्या भूतमात्रा त्या त्या जीवाच्या वासनात्मक होतात. त्यामुळें त्या इतर भूतांशीं मिळत नाहींत. तर घटकांशाप्रमाणें पृथक् होऊनच राहतात. नंतर त्या तसल्या वासनायुक्त मनोविशिष्ट प्राणांशीं संयुक्त होतात. प्राण दुसऱ्या देहांत त्या देहाविषयींच्या वासनेनें युक्त होऊनच उत्पन्न होतात. कारण भाविदेहवासनेसहितच ते पूर्व देहालाही सोडतात, व दुसऱ्या देहांत हृदयाकाशाशीं व त्यांतील स्वभावसिद्ध वायूशीं केवळ दुःख भोगण्यासाठींच संबद्ध होतात, जलयुक्त घट समुद्रांत बुडविला तरी जसा नाहींसा होत नाहीं, नुसता बाहेरच्या

लोकांनां दिसेनासा मात्र होतो, त्याप्रमाणें वासनासहित मन नुसत्या मरणानेंच शांत होत नाहीं. प्राण जेव्हां उत्पन्न होतात तेव्हां ते मनासहवर्तमानच उद्भवतात. ज्ञानावांचून मन प्राणांना कधींही सोडीत नाहीं. ज्ञानामुळें तें वासनाशून्य होऊन आपोआप नाश पावतें. मनोनाश झाला कीं प्राणस्पंदही बंद होतो, आणि शेवटीं शांति अवशिष्ट राहते. ज्ञानामुळें सर्व पदार्थ असत् होतात. पदार्थांच्या असत्त्वामुळें वासनानाश होतो व त्यामुळें प्राण व मन यांचा वियोग होतो. त्यानंतर अतिशय शांत झालेलें मन पुनः देहतेस प्राप्त होत नाहीं. तें स्वनाशानें परमपदरूप होतें. वासना हेंच मन आहे. त्यामुळें वासनांचा अभाव म्हणजे परमपदच होय. ज्ञानही वासनेसह सर्वांचा बाध करून आत्मतत्त्वच बनतें. रामा, याप्रमाणें या संसाराचा अंत होतो. एकार्थाचा अभ्यास, प्राणनिरोध व चित्ताचा क्षय, यांतील एक सिद्ध झाला कीं तो इतरांना सिद्ध करितो. पंखा हालविणें बंद केलें कीं त्याचा वारा जसा थांबतो त्याप्रमाणें प्राणवायूचा स्पंद थांबला, कीं मन शांत झालेंच म्हणून समज. शरीराचा अकस्मात् नाश झाल्यास प्राण आकाशांत जातात; तेथें वासनेप्रमाणें भावी देहादि सर्व पाहतात व कर्मामुळें उत्पन्न झालेला जशा प्रकारचा-देव, मनुष्य, पशु इत्यादिसंबंधी- देह ते पाहतात तदनुरूप व्यवहाराचाच अनुभव घेतात. पुष्प व सुवास, तिळ व तेल यांप्रमाणें प्राण्याचें चित्त व प्राण एकमेकांस न सोडतां राहणारीं आहेत. मनाचें स्पंदन हाच प्राण व प्राणाचें स्पंदन हेंच मन. हीं दोन्ही परस्परांचा रथ व सारथि होऊन सतत विहार करीत असतात. त्यामुळें एकाचा बाध झाला असतां दुसऱ्याचीही तीच दशा होते, व मोक्षाख्य उत्तम कार्य होतें.

यास्तव रामा, तूं अनंतात्मतत्त्वाचा विचार करून मनाला तन्मय कर. म्हणजे मन स्वयंलीन होऊन तेंच पद होईल. अथवा भाव व अभाव या दोन्ही वृत्ति जेथें शांत होतील तेंच चिन्मात्र असून त्यामध्येंच प्राणधारणेनें स्थिर हो. सर्व एकाकार होईतों एकतत्त्वाचा अभ्यास केला पाहिजे. आहार मिळाला नाहीं म्हणजे देह जसा क्षीण होतो, त्याप्रमाणें मनाला निरोध करणाराचें मन प्राणासह क्षीण होतें व परम तत्त्वच अवशिष्ट राहतें. दीर्घ अभ्यासामुळें एकाग्र झालेलें चित्त क्षणांत शांत होतें. हेंच प्रस्तुत

सांख्य व योग यांचें मुख्य व एक फल आहे, अविद्यारहित चित्ताला सत्त्व असें म्हणतात. कारण त्यांतील संसारबीज जळलेलें असतें. म्हणून तें पुनः संसारांकुर उत्पन्न करूं शकत नाहीं. अशा सत्त्वामध्यें स्थित असलेला वासनाशून्य पुरुष शून्याचीच ज्याला उपमा आहे, अशा ज्योतीला पाहतो व शांत होतो. तो पुनः कलामलिन पदास प्राप्त होत नाहीं ६९.

सर्ग ७०—वेताल व राजा यांच्या संवादाचा सुंदर इतिहास.

श्रीवसिष्ठ—विचारसूर्याचा उदय होतांच जीव तत्काल अजीव व चित्त तत्काल अचित्त होतें. मन, अहंता इत्यादि सर्व मृगजलासारखें दिसतें. संसार ही स्वप्नभ्रांति आहे, याविषयीं वेतालानें केलेले हे शुभ प्रश्न ऐक. या प्रसंगीं मला त्यांची सहज स्मृति झाली. विंध्यारण्यांत एक धिप्पाड आकाराचा वेताळ आहे. तो मागें एकदां गर्वानें एका देशांत त्याचा विध्वंस करण्याकरितां आला व एका सज्जन राजाच्या देशांत (किरातराज्यांत राहणाऱ्या कर्कटीप्रमाणें) अनेक वध्य जनांचा बलि खाऊन व नित्य तृप्त होऊन शांतचित्तानें राहूं लागला. तो क्षुधित असला तरी समोर आलेल्याही निरपराध नराला निष्कारण खात नसे. संत नेहमीं न्यायदर्शक असतात. पुढें वध्य जनच नाहींसे झाल्यामुळें तो तेथून निघून आपल्या अरण्यगृहास गेला. पण तेथें पुढें एकदां पुष्कळ क्षुधा लागल्याकारणानें दुसऱ्या एका राजाच्या राजधानींत न्यायानें मिळालेलें भक्ष्य खाण्याकरितां रात्रीं गेला. तो इतक्यांत रात्रिचर्येकरितां (रात्रीं वेष बदलून दुष्टजन कोण कोण आहेत तें पाहण्याकरितां व चोरादिकांना मारण्याकरितां राजानें गावांत फिरणें ही रात्रिचर्या होय.) निघालेला राजा त्याला भेटला. तेव्हां तो निशाचर घनघोरशब्दानें त्यास म्हणाला.

वेताळ—राजन्, आज तूं मज भयंकर वेतालाच्या हातांत सांपडला आहेस. आतां कोठें जातोस? तुझा नाश झाला आहे, असें समज व आज माझें भक्ष्य हो.

राजा—हे रात्रिचरा, अन्यायानें व बलात्कार करून जर तूं मला भक्षण करशील तर तुझें मस्तक शतधा विदीर्ण होईल, यांत कांहीं संशय नाहीं.

वेताळ—मी तुला अन्यायानें खाणार नाहीं. माझा न्याय मी तुला सांगतों. तूं राजा आहेस. यास्तव याचकांच्या सर्व आशा तुला पूर्ण केल्या पाहिजेत. राजन्, तूं माझीही याचना पूर्ण कर. ती तुला पूर्ण करतां येण्यासारखी आहे. मी विचारितों त्या प्रश्नांचें उत्तर सांग. १ ब्रह्मांडें कोणत्या सूर्याच्या किरणांचे सूक्ष्म अणु आहेत. २ कोणत्या वायूमध्यें हे अनेक महाकाशरूपी रेणू उडत असतात. ३ एकांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत इत्यादि प्रकारें अनेक (शतशः) स्वप्नांतून हिंडत असतांनाही आपलें प्रकाशमय स्वरूप कोण सोडीत नाहीं. ४ केळीचा खांब जसा नुस्ता सोपटांनीं वेढलेला असतो त्यांत दुसरें कांहीं सार नसतें, त्याप्रमाणें एकांत एक एकांत एक असा आंत आंत कोण अधिक अधिक सूक्ष्म होत गेला आहे? ५ ब्रह्मांडें, आकाशें, भूतांचे संघ, सूर्यमंडळें, मेरू इत्यादि कोणत्या अणुस्वरूपाचे परमाणु आहेत? ६ कोणत्या निरवयवाची त्रिभुवन ही मज्जा आहे? हे राजा, माझ्या या प्रश्नांचें उत्तर जर न देशील तर तूं दुरात्मा आहेस, असें समजून मी तुला खाऊन सोडीन; कारण तूं आत्मघातकी आहेस, असें कळून चुकल्यावर कृतांत जसा जगाला किंवा एकादा सामान्य पुरुष पिकलेल्या सुंदर फळाला तोंडांत टाकतो, त्याप्रमाणें तुला गट्ट करण्यास मला मुळींच भीति वाटणार नाहीं ७०.

सर्ग ७१—अनंतकोटि ब्रह्मांडें हींच फळब्राडें इत्यादि रूपकांनीं पाहिल्या प्रश्नाचें सविस्तर उत्तर.

श्रीवसिष्ठ—वेतालाचे हे प्रश्न व शेवटचें भाषण ऐकून राजा हंसून म्हणाला, “ निशाचरा, तूं, मी व या सर्व जीवांनीं ज्याचा आश्रय केला आहे, असें हें ब्रह्मांड अज्ञांच्या दृष्टीनें अजर फळ आहे. त्यावर उत्तरोत्तर दसपट अशा पंचभूतरूपी साली आहेत. अशीं सहस्रावधि ब्रह्मांडफळें ज्यामध्यें आहेत अशीं पंचीकृत पंचमहाभूतें ही त्याची शाखा आहे. तिला भुवनें हींच चंचल पानें आहेत. अशा सहस्रावधि शाखा ज्याला आहेत, असा गंधतन्मात्र या नांवाचा एक महावृक्ष आहे. तो अतिशय विपुलाकार असला तरी दुर्लक्ष्य आहे. तसले सहस्रावधि वृक्ष ज्याच्यामध्यें आहेत असलें एक मोठें (रसतन्मात्ररूप) वन आहे.

त्यांत अनेक ठिकाणीं अनेक वृक्षगुल्म आहेत. अशीं सहस्रावधि वनें ज्यांत आहेत असलें एक फार मोठें (रूपतन्मात्रा) पर्वतशिखर आहे. तसल्या अनंत शिखरांनीं भरलेला असा एक (स्पर्शतन्मात्रा) विस्तृत प्रदेश आहे. ज्यांत तसले अनेक प्रदेश आहेत असें एक अनेक नदनदीयुक्त (शब्दतन्मात्रा) द्वीप आहे. तशा सहस्रावधि द्वीपांनीं भरलेलें एक विचित्ररचनायुक्त पृथ्वीपीठ (हिरण्यगर्भाचें मन) आहे. तसल्या असंख्य पृथ्वीपीठांनीं भरलेलें एक (भूतमात्रांचा समूह) महा-भुवन आहे. तसल्या हजारों महाभुवनांस आपल्या पोटांत सांठविणारें एक मोठें अंड (कल्पकाल) आहे. तें आकाशपीठाप्रमाणें भयंकर आहे. तसलीं अनेक अंडीं ज्यामध्यें करंड्यांसारखीं रहात आहेत असा एक निश्चल (ब्रह्मदेवाचा आयुःकाल) सागर आहे. तसल्या असंख्य सागरांना आपल्या पोटांत सांठविणारा एक निर्मळ महासागर (विष्णूचा आयुः-काळ) आहे. तसल्या अनेक महासागरांस आपल्या उदरांत सांठविणारा एक पुरुष विष्णु आहे. पण तसल्या लक्षावधि पुरुषांची माळा ज्याच्या उरःस्थळावर शोभत आहे व जो सर्व सत्तांचें मुख्य निमित्त आहे, असा एक (शबलब्रह्म) पर पुरुष (रुद्र) आहे. व तसले सहस्रावधि महात्मे पुरुष ज्याच्या मंडलामध्यें जिवंत पुरुषाच्या अंगावरील केंस व रोम, याप्रमाणें उद्भवतात असा एक महा आदित्य आहे. बाह्य दृष्टीनें या ज्या रुद्रापासून ब्रह्मांडापर्यंत कल्पि-लेल्या शेंकडों दृष्टि त्या सर्व प्राण्यांस प्रत्यक्ष आहेत व त्या सर्व या सूर्याच्या किरणरूप आहेत. ब्रह्मांडें हे या सूर्याच्या प्रकाशाचे त्र्यसरेणु (कवडशांत दिसणारे बारीक कण) आहेत. वेताळा, अशा रूपकानें मी तुला हा चिदात्मा सांगितला आहे. तो हें सर्व प्रकाशित करतो. हा विज्ञानात्माच परम भास्कर आहे. यांच्या प्रकाशानेंच सर्व वस्तु प्रकाश-मान होतात व याच्या सत्तेनेंच त्यांना सत्ता मिळते. रे वेताळा, जो या आत्मज्ञानाचा मुख्य अधिकारी असतो त्याला शास्त्रजन्य अखंडाकार साक्षात्कारानेंच आत्मलाभ होतो. पण जे अधिकारी नसतात त्यांच्या-ठिकाणच्या अस्फुट प्रत्यगात्म्यामध्यें अग्नि व त्याचीं किटाळें या न्यायानें, जीव, जगत्, भुवनाची पृथक् सत्ता, कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादि अनेक

भ्रमांच्या छटा असतात; तथापि त्या खऱ्या नव्हेत. यास्तव तूं उगीच प्रश्नांचें अवडंबर करूं नकोस. शांतचित्त होऊन रहा. ७१.

सर्ग ७२—वेतालाच्या राहिलेल्या पांच प्रश्नांचें उत्तर.

राजा—१ कालसत्ता, आकाशसत्ता, स्पंदसत्ता, शुद्धचेतनसत्ता इत्यादि सर्व त्या परमात्ममहावायूंतील, पुष्पांतील सुवासाप्रमाणें, कल्पित चंचल रज आहे. ३ या जगत्संज्ञक महास्वप्नांतच अनेक स्वप्नें पहात असतांनांही शांत ब्रह्म आपलें स्वरूप सोडीत नाहीं. ४ केळीच्या खांबांतील पानांप्रमाणें या ब्रह्मामध्येंच उत्तरोत्तर आंत आंत अशीं अनेक ब्रह्मांडें भरलेलीं आहेत. विवर्तभूत जगाला वाढविणें इत्यादि निमित्तांनींच त्या अनिर्वाच्य तत्त्वाला ब्रह्म, आत्मा, सत् इत्यादि नांवें योजितात. पण तें तत्त्व सर्वधर्मशून्य असल्यामुळें वस्तुतः तें त्यांतील कोणत्याही नांवास पात्र होत नाहीं. वस्त्राच्या अस्तित्वाचें पर्यवसान, तंतूंच्या सत्तेंत होतें, तंतूंच्या सत्तेचें पर्यवसान कापसाच्या सत्तेंत, कापसाच्या सत्तेचा अंत कापसाच्या बोंडांच्या सत्तेंत, बोंडांच्या सत्तेचा अंत कापसाच्या झाडाच्या सत्तेंत व झाडाच्या सत्तेचा अंत सरकी, माती, जल इत्यादिकांच्या सत्तेंत होतो; आणि उत्तरोत्तर अशा क्रमानें ज्या ज्या सत्तेची कल्पना करावी ती ती सत्ता अनुभवनिर्मित आकारांस सोडून, केळीच्या खांबाप्रमाणेंच, अनुभवरूप चिन्मात्र सत्तेंत पर्यवसान पावते. यास्तव तेंच निर्मल चिन्मात्र जगाच्या आकारानें पसरलें आहे. हा परमात्मा अतिशय सूक्ष्म व त्यामुळेंच अविषय असल्यामुळें याला अणूहून अणु म्हणतात. व ५ तो अनंत असल्याकारणानें मेरुप्रभृतींचें मूळ झाला आहे. अणुरूप असलेल्याही त्या अनंत पुरुषापुढें हे जगदादि आकार परमाणूसारखे भासतात. पण ते अतिसूक्ष्म चित्कणानें मर्यादित होत असल्यामुळें वस्तुतः निःस्वरूप आहेत. ६ हा पर अणु चक्षुरादि इंद्रियांचा विषय होत नाहीं. पण तो सर्वत्र व्यापून राहिला आहे. यास्तव तो महापर्वत आहे. अध्यारोपदृष्टीनें तो सर्व मूर्त व अमूर्त पदार्थ याच अवयवरूपानें युक्त आहे असें जरी वाटलें तरी अपवाददृष्टीनें अवयवशून्य आहे. जगत्रय ही याच ज्ञप्तिरूप परमात्म्यामध्यें सांठवलेली मजा आहे. हे साधो, जगत्रयाचा (आंतील) मध्यभाग विज्ञानमात्र आहे, असें समज. हे बाळा वेताला, अगे हा

विज्ञानमात्राचा प्रकट झालेला मिथ्या विकार आहे. पण तें आत्मतत्त्व तुझ्यासारख्या वेताळांना अलंध्य आहे. यास्तव माझ्या सांगण्यावरून तूं आतां अशा स्वभावाच्या आत्म्याचा स्वतः अनुभव घे व दर्प सोडून रहा ७१.

सर्ग ७२—भगीरथाच्या वृत्तान्ताचा उपोद्घात.

श्रीवसिष्ठ—राजाच्या तोंडचें हें सर्व उत्तर ऐकून व पूर्वीच आत्मज्ञ असल्यामुळें विचारोचित बुद्धीनें त्याचें ग्रहण करून वेताल शांत झाला. त्याचें मन अतिशय शांत झालें. राजा अगदीं अजिंक्य आहे, असें जाणून व आपल्या असह्य क्षुधेलाही विसरून तो समाधिस्थ झाला. असो; रामा, मी हें तुला वेतालाच्या प्रश्नांचें वर्तमान सांगितलें. त्यांत म्हटल्याप्रमाणें चिदणूमध्यें हें सर्व जग राहिलेलें आहे. तें विचारानें विलीन होतें. व परमपद अवशिष्ट राहतें. दृढ निश्चयानें चित्ताला सर्वबाजूंनीं प्रतिबंध करून परमात्म्याकडे वळवावें व शांतचित्त होऊन निरिच्छ रहावें. हे मननशील राजपुत्रा, मनानेंच मनाला निर्मल करून, परमात्म्यामध्यें सर्व वृत्तींचा लय करून व त्यामुळेंच शांतचित्त होऊन सर्वत्र सम ब्रह्मच पहात रहा. तूं स्थिरचित्त व संमोहरहित होऊन प्राप्त होईल त्याप्रमाणें अनुवर्तन करणाऱ्या राजा भगीरथाप्रमाणें वर्तन ठेव. म्हणजे तुला असाध्य कार्यही सुसाध्य होईल. संपूर्ण, शांतचित्त, तृप्त व मनानें नित्य सम सुखमय आत्म्यामध्यें राहणाऱ्या महात्म्याचें गंगावतारासारखें अति दुर्लभ इष्टही साध्य होतें ७२.

सर्ग ७३—भगीरथाचे गुण, विचारजन्य चिंतन, त्रितलाशीं संवाद व त्यागाची इच्छा.

श्रीराम—राजा भगीरथानें कोणत्या चमत्कारिक उपायानें गंगेला खालीं आणून सगर-पुत्रांचा उद्धार केला, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—भगीरथ या नांवाचा एक परम धार्मिक व समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा मुख्य सौभाग्यालंकार असा राजा झाला. याचकांस नुस्ता संकल्प करितांच त्या राजापासून इष्टार्थाचा लाभ होत असे. (म्हणजे याचनादि आयास केल्यावांचून त्यांचें कार्य होत असे.) तो नेहमीं प्रसन्नवदन होता. साधूंच्या निर्वाहाकरितां तो सतत धन-दान करीत असे. व आयस्थानीं न्यायानें प्राप्त झालेलें तृणही सोडीत नसे. तो सर्व दुर्जनांच्या

चेष्टा व्यर्थ करून सोडीत असे. त्याची शरीरकांति धूमरहित अग्नीसारखी असे. तो प्रजापालनार्थ सतत परिश्रम करून थकलेला असला तरी लोकांच्या अधर्मप्रवृत्तींस आळा घालण्यास सदा सज्ज राही. तो आपल्या प्रतापाचे किरण सर्वतः पसरून दुर्जनांना भयभीत करीत असे. सुज्ञ पुरुषांना तो चंद्रासारखा आह्लाददायक वाटत असून ते सतत त्याच्या उदयाचीच इच्छा करीत असत. त्यानें गंगाप्रवाहरूप जगद्यज्ञोपवीताचा तिसरा तंतु भागीरथीला भूमीवर उतरवून पुरा केला. अगस्त्यानें शुष्क करून सोडलेल्या सागराला यानें गंगेच्या पाण्यानें भरून सोडलें. या लोकबंधूनें गंगारूपी शिडी लावून पातालांतील आपल्या पूर्वजांना ब्रह्मलोकीं धाडलें. आपल्या दृढनिश्चयी मनामुळें ब्रह्मा, शंकर व जह्नु यांस तपाच्या योगानें प्रसन्न करीत असतांना त्याला वारंवार अनेक क्लेश भोगावे लागले. तारुण्यांत विचार व वैराग्य हीं दोन्हीं फार दुर्लभ असतात; पण भर तारुण्यांत असतांनाही या व्याकुळ लोकयात्रेचा विचार करणाऱ्या त्या राजाच्या मनांत वैराग्ययुक्त विवेक उद्भवला व त्यानें एकांतांत बसून या जगद्यात्रेविषयीं असा विचार केला. हा जगद्व्यवहार अतिशय आकुल आहे. पुनः पुनः दिवस व पुनःपुनः रात्र; पुनः तेंच देऊन तेंच घ्यावयाचें. ज्याचें फळ अनेकदां भोगलें आहे व जें भोगानंतर विरस आहे, असें ठरलें आहे तेंच तें कर्म जीव पुनःपुनः करीत असतो. पण मला असें वाटतें, कीं जें प्राप्त झालें असतां या लोकीं अप्राप्य असें रहातच नाहीं तेंच सुकृत करावें, बाकीचा व्यर्थ खटाटोप आहे. मूढबुद्धि पुरुषाला पुनःपुनः तेंच तें करीत असतांना कांहीं लज्जाही वाटत नाहीं. पण सुबुद्धिमानानें तेंच कसें करावें ? असा पुष्कळ विचार आपल्याशींच करून भगीरथ एकदां उद्विग्नमनानें आपल्या त्रितल गुरूकडे गेला व संसारास भिऊन त्यानें असा प्रश्न केला.

भगीरथ—प्रभो, शून्य अपार अरण्यासारख्या या संसारवृत्तीमध्यें दीर्घकाळ फिरतां फिरतां आम्ही आतां अगदीं श्रांत झालों आहों. यास्तव भगवन्, जरा-मरण-मोहादिरूप दुःखांचा अंत कसा होईल ? तें मला सांगा.

त्रितल—राजन्, नित्यानित्यवस्तुविवेक, वैराग्य, शमादिसंपत्ति, मुमुक्षा, श्रवण, मनन, इत्यादि उपायांनीं चिरकाल अभ्यास केला असतां मन विक्षेपरहित होतें. त्यानंतर ब्रह्मात्मबोध होतो व त्याच्या योगानेंच सर्वदुःखांचा क्षय होतो. सर्व हृदयग्रंथी (अहंकारादि आग्रह) तुटतात. सर्व संशय नाहींसे होतात. कर्में क्षीण होतात. आत्मस्वरूपच अतिशुद्ध ज्ञेय आहे. आत्मा सर्वगामी आहे, तो कधीं अस्त पावत नाहीं व कधीं उदय पावत नाहीं.

भगीरथ—हे मुनिवर्य, चिन्मात्र, निर्गुण, शांत, निर्मळ व अच्युत असा कोणी आत्मा आहे. देहादि आत्मा नव्हे असें मी जाणतों. पण मला तसा साक्षात् अनुभव येऊन चित्त विक्षेपशून्य होत नाहीं, त्याचें काय कारण ?

त्रितल—राजा, मी राजा आहें, प्रजापालन हें माझें कर्तव्य आहे. इत्यादि निरनिराळ्या अनेक अभिमानांमुळें तुझें चित्त विक्षिप्त होऊन आत्म्यापासून दूर दूर जात असतें. म्हणून तुला आत्म्याचा साक्षात्कार होऊन शांत स्थितीचा अनुभव येत नाहीं. अमानित्वादि ज्ञानसाधनांच्या योगानें चित्त हृदयाकाशांत ज्ञेयाशीं एकरूप होऊन जातें. आणि त्यामुळें जीव पूर्णस्वभाव होऊन पुनः जन्म घेत नाहीं; आपल्या पूर्ण स्वभावापासून च्युत होत नाहीं. ज्ञानसाधनें कोणतीं म्हणून विचारशील तर सांगतों. सामान्यतः कोठेंही आसक्ति न ठेवणें, विशेषें करून पुत्र, स्त्री, गृह, द्रव्य इत्यादिकांचे ठिकाणीं नसणें, इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली तरी नित्य समचित्त ठेवणें निरुपाधिक आत्म्याचें अनन्य योगानें चिंतन करणें, एकांतवास, जनसमूहामध्यें अरति (अप्रेम), श्रवण, मनन व निदिध्यासन यांचा अभ्यास, तत्त्वज्ञानानें परमात्मतत्त्वाचें दर्शन, इत्यादिकांस ज्ञानसाधनत्वामुळें ज्ञान व याहून विपरीत भावास अज्ञान असें म्हणतात. हें ज्ञान रागद्वेषक्षयाकार व संसारव्याधीचें औषध आहे. अहंभाव शांत झाला असतां तें प्राप्त होतें.

भगीरथ—पर्वतावरील वृक्षाप्रमाणें फार दिवसांपासून या शरीरावर आरूढ झालेला अहंभाव कसा टाकतां येतो, तें मला सांगा.

शिखिध्वज—दीर्घ प्रयत्नानें विषयांविषयींच्या भावनेचा त्याग करून व निष्कामतेमुळें व्यक्त झालेल्या शुद्ध आत्मरूप सत्तेस प्राप्त होऊन अहंकार लय पावतो. मी राज्य सोडल्यास मला जन फारसा मान देणार नाहींत; शत्रु हंसतील, सर्वांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास समर्थ असलेल्या मला भिक्षा मागणें किती निंद्य आहे, वाईट अन्न-पानादिकांच्या योगानें मी जिवंत कसा राहीन, इत्यादि चिंताप्रयुक्त लज्जा, अभिमान इत्यादिकांमुळें बनलेल्या गृहासक्तिरूप पिंजऱ्यास तूं सर्वस्वत्यागानें जोंवर तोडलें नाहींस, तोंवर अहंकार उघड उघड विलास पावणारच. पण विवेकयुक्त शुद्धबुद्धीनें तूं हें सर्व सोडून जर निश्चल राहिलास तर अहंकाराचा लय झाला असतां तूंच परम पद होशील. ज्यानें सर्व विशेषणांचा त्याग केला आहे, ज्याची सर्व भ्रांति निघून गेली आहे, ज्यानें सर्व एषणांचा त्याग केला आहे, असा तूं अकिंचन हो. शत्रूंच्या ठिकाणीं समग्रश्रीचा त्याग कर. अहंभाव सोड. देहात्मबुद्धीचा त्याग कर. व शत्रूंच्याच घरोघर जाऊन देहनिर्वाहार्थ भिक्षा माग. असें जर करशील तर तूं आपोआप कृतकृत्य होऊन कांहीं विचारावयाचेंच न राहिल्यामुळें मज गुरूचाही त्याग करून तूं स्वयं ब्रह्मच होशील ७४.

सर्ग ७५—यज्ञाच्या मिषानें राज्याचा सर्वस्व त्याग. भैक्षचर्या व एका पर्वतावर त्रितलासह स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—गुरूचें हें भाषण ऐकून भगीरथानें काय करावयाचें तें मनांत ठरविलें व तो आपल्या व्यापारांत निमग्न झाला. त्यानंतर कांहीं दिवस लोटले असतां त्यानें सर्वस्वत्याग सिद्ध होण्याकरितां अग्निष्टोम यज्ञ केला. त्यांत गाई, भूमि, घोडे, सोनें इत्यादि सर्व प्रकारचें धन गुणी व अगुणी यांचा विचार न करितां त्यानें ब्राह्मणांस व आपल्या दायादांस वांटून दिलें. तीन दिवसांतच सर्वस्वाचा त्याग करून तो राजा भगीरथ प्राणमात्र शेष राहिला. नंतर ज्यांतील सर्व धन संपलें आहे व पौरजन अतिशय खिन्न झाले आहेत असें राज्य, आपल्या राज्यास ज्याची सीमा लागली आहे अशा एका शत्रूला तृणतुल्य दिलें. शत्रूनें राज्याचें आक्रमण केलें असतां मुनि भगीरथ लंगोटी व एक अंगवस्त्र यासह आपल्या देशांतून निघाला आणि तो धैर्यवान् जेथें आपल्याला कोणी ' हाच भगीरथ ' असा

नांवानें ओळखीत नाहीं. व जेथें लोकांच्या तोंडून आपलें नांवही निघत नाहीं अशा स्थानीं अरण्यांत जाऊन राहिला. त्या जागीं थोड्याच काळांत त्याच्या सर्व एषणा शांत झाल्या. तो परम शमाच्या योगानें आत्म्यामध्यें विश्रांति पावला. एकदां भूपीठावरील निरनिराळ्या द्वीपांतून फिरणारा तो कालवशात् नाना चमत्कार पाहण्यांत चित्त आसक्त झाल्यामुळें शत्रूनें आक्रमण केलेल्या आपल्याच राजधानीस येऊन पोंचला. तेथें त्यानें काळाच्या प्रवाहांत पडलेलीं नानाप्रकारचीं घरें, पौरजन व मंत्री यांस पाहिलें व तो शमवान् त्यांच्यापाशीं भिक्षा मागूं लागला. नगरवासी जन व मंत्री यांनीं त्या भगीरथ राजास ओळखलें, व मोठ्या विषादानें युक्त होऊन त्यांनीं त्याचा मोठा सत्कार केला. 'प्रभो, तूं आपलें हें राज्य घे,' असें म्हणून शत्रून त्याची प्रार्थना केली. तथापि भोजनावांचून बाकी सर्वांना तृणाप्रमाणें लेखणाऱ्या त्यानें राज्याचा पुनः स्वीकार केला नाहीं. कांहीं दिवस तेथें राहून तो दुसरीकडे निघून गेला. पण तो तेथें असेपर्यंत लोक 'हाय हाय, हा पहा आमचा राजा भगीरथ,' असें म्हणून त्याच्यासाठीं रडत असत. ज्याची बुद्धि शांत झाली आहे व त्यामुळेंच जो अतिशय सुखी आहे, असा तो राजा एकदां आपल्या आत्म्यामध्यें रममाण होणाऱ्या त्रितल गुरूला भेटला. तेव्हां त्याचें स्वागत करून तो कांहीं दिवस त्याच्याच बरोबर वन, ग्राम, पुर, इत्यादि स्थानीं राहिला. समतेस प्राप्त झालेले ते दोघेही गुरुशिष्य सम दशेंत राहिले. मनांत अतिशय स्वस्थ असलेले ते देह धारण करणें हा एक विनोद आहे, असें समजत होते. हा देह धारण करून किंवा त्याचा त्याग करून आम्हांला काय मिळवावयाचें आहे? शास्त्रोक्त क्रम व शिष्टांचा आचार यांस अनुसरून तो जसा असेल तसाच असूं दे. वनांतून फिरणारे ते दोघे असा निश्चय करून आनंद नाहीं व निरानंदही नाहीं, अशा परानंदास प्राप्त होऊन राहिले. त्यांच्यावर संतुष्ट झालेल्या सिद्धांनींही समर्पण केलेलें अष्टविध ऐश्वर्य, कुजक्या तृणाप्रमाणें तुच्छ आहे, असें ते मानीत असत. प्रारब्ध कर्म क्षीण होईतों हा देह धारण कर्तव्य आहे, असें मानून ते सुखानें राहिले. आपल्या पूर्व आचरणानें प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखांचें

अभिनंदन करणारे ते मुनि अतिसम ब्रह्माशीं अगदीं एकरूपानें मिळून जाऊन स्वतः निरिच्छ व शांत झाले. ७५.

सर्ग ७६—भगीरथाला पुनः राज्यप्राप्ति, ब्रह्मादिकांची आराधना, गंगेचें अवतरण.

श्रीवसिष्ठ—एकदां कोणा एका देशांतील एका श्रेष्ठ नगरस्थ राजाला मृत्यूनें मारलें. त्यामुळें तेथील प्रजा अतिशय खिन्न झाली. त्यांचे देशाचार नष्ट होऊं लागले. म्हणून त्यांनीं एक विशालगुणसंपन्न राजा मिळविण्यासाठीं पुष्कळ खटपट व शोध चालविला. इतक्यांत त्यांना हा स्थिरचित्ताचा भगीरथमुनि भेटला. त्याला त्यांनीं ओळखलें .व त्याची इच्छा नव्हती, तरी सैन्यांत नेऊन त्याला राजा केलें. वर्षासमयीं जलाच्या योगानें मेघ जसा एका क्षणांत विलक्षण आकार धारण करतो, त्याप्रमाणें भगीरथही मोठ्या सैन्याच्या योगानें कांहीं विलक्षण प्रतापास प्राप्त झाला. तो लागलाच एका मोठ्या गजावर आरूढ झाला असतां, 'जगन्नाथ भगीरथाचा जयजयकार असो' अशा प्रजेच्या मोठ्या जयध्वनीनें सभोंवारच्या पर्वतांच्या गुहा भरून गेल्या. तेथें राहून राज्य करीत असलेल्या त्याच्याकडे त्याची पूर्वींची प्रजा मोठ्या आदरानें आली व म्हणाली,—"राजा, तूं जो अधिपति आम्हांला दिला होतास, त्याला मृत्यूनें भक्षण करून सोडलें आहे. यास्तव आतां आमचेंही पालन तूंच कर. आमच्यावर हा एवढा अनुग्रह करणें तुला उचित आहे. याचना किंवा इच्छा न करितां आलेल्या वस्तूंचा त्याग करणें उचित नव्हे."

राघवा, भगीरथानें पूर्वप्रजेचें हें प्रार्थनावचन मान्य केलें व त्यामुळें तो सप्तसागरांनीं चिह्नित झालेल्या भूमीचा स्वामी झाला. तो सम, शांतचित्त, मौनी, निरिच्छ, मत्सररहित, जें प्राप्त होईल तेवढेंच करणारा व ज्याचा सर्व विस्मय नष्ट झाला आहे असा होऊन राहिला. पातालतळीं नष्ट झालेल्या व सागरांना खणून अतिशय खोल करणाऱ्या गंगाजलानें पितामहांचा उद्धार होईल, असें त्यानें ऐकलें. त्या वेळीं गंगा भूमीवरून वहात नव्हती. म्हणून त्या निश्चयी व दीर्घ प्रयत्नशील राजानें गंगेला भूमीवर उतरण्याकरितां त्याच दिवसापासून प्रयत्न केला. राज्यभार मंत्र्यांवर टाकून शमसंपन्न भगीरथ तप करण्यासाठीं निर्जन वनांत गेला. तेथें ब्रह्मा, शंकर व जह्नु यांस प्रसन्न करण्याकरितां सहस्रावधि वर्षें तप करून व त्यांचें

अनन्य आराधना करून, त्यानें भागीरथीला भूमीवर आणलें. त्या दिवसापासून शंकराच्या उत्तम मस्तकावर असलेली ती देवी आपल्या निर्मळ तरंगांनीं भूमीस पवित्र करीत, महात्म्यांच्या पुण्यसंततीप्रमाणें पाप्यांचा उद्धार करीत व धर्मसंततीप्रमाणें भगीरथाचें शुभ्र यश त्रिभुवनांत पसरीत तीन मार्गांनीं संचार करूं लागली ७६.

सर्ग ७७—उक्तार्थ दृढ होण्यास्तव चूडालाख्यान सांगतात. शिखिध्वजाचें माहात्म्य.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, भगीरथाच्या या शुद्ध बुद्धीचें अनुकरण करून तूंही सम व स्वस्थ हो आणि यथाप्राप्त कर्तव्य कर. प्रथम या सर्व वैभवावरील आसक्ति सोडून नंतर तूं मनोरूपी पक्ष्याला आपल्या वश करून घे. आणि शिखिध्वजाप्रमाणें अंतःकरण शांत व अचल ठेवून रहा.

श्रीराम—शिखिध्वज हा कोण होता ? व त्याला तें परम पद कसें प्राप्त झालें, हें मला बोधवृद्धीकरितां सांग.

श्रीवसिष्ठ—एक दांपत्य गेल्या कल्पांतील द्वापारांत होतें व तेंच या कल्पांतील द्वापरयुगांतही तशाच आकारानें व प्रेमानें पुनः होईल.

श्रीराम—भगवन्, जें पूर्वीं होतें तें तसेंच आता पुनः कां होईल ? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—ब्रह्मदेवाचा जगन्निर्माणाविषयींचा नियतिरूप सत्यसंकल्प अनिवार्य असतो. त्याची स्थिति नित्य अशीच असते. कांहीं पदार्थ पूर्वीं पुष्कळ वेळां होऊन पुनः तसेच निपजतात. कित्येक नवीनच उद्भवतात. व कित्येक एकदांच होऊन पुनः निपजत नाहींत; पण या सृष्टीतील पुष्कळसा भाग तर सरोवरांतील तरंगांप्रमाणें जसेच्या तसेच उद्भवतात. या नियमास अनुसरून शिखिध्वजराजाही पुनः उत्पन्न होणार आहे. तो आतां मी सांगत असलेल्या कथेचा नायक आहे. त्याचाच वृत्तान्त तूं ऐक.

गेल्या सातव्या मनूच्या चवथ्या सर्गांतील चवथ्या चतुर्युगांतील द्वापरांत याच जंबूद्वीपांत कुरुकुलोत्पन्न शिखिध्वज राजा विंध्यपर्वताच्या समीप असलेल्या अवंतीदेशांतील उज्जयिनींत राहून राज्य करीत होता. तो श्रीमान् माळवेश्वर धैर्य, औदार्य इत्यादि गुणांनीं युक्त, शम, दम यांनीं

संपन्न, शूर, सदाचरणी, मौनी, गुणसमूहांची खाण, सर्व यज्ञ करणारा, सर्व धनुर्धरांस जिंकणारा, सर्व कार्ये करणारा, भूमीचा सुंदर भर्ता, मृदु, स्निग्ध, मधुर, चतुर, प्रीतीचा सागर, सुंदर, शांत, सुभग, प्रतापी, धर्म-वत्सल, ऐकणारांसही विनयशिक्षण देणारीं वाक्यें बोलणारा, सर्व संपत्ति देणारा, अनिष्ट विषयांचा भोग घेणारा, सत्संग करणारा, सर्व श्रुतींचा चांगला श्रोता, सर्वज्ञ, मानशून्य व स्त्री–व्यसनरहित होता. त्याचा पिता तो लहान असतांनाच स्वर्गलोकीं गेला. तेव्हां त्यानें स्वबलानें आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी दिग्विजय करून, भूमंडलास साम्राज्यसंपत्तीनें भूषित केलें. नंतर तो निर्भयमनानें प्रजेचें पालन करीत राहिला. त्याच्या यशानें सर्व दिशा शुभ्र झाल्या.

कांहीं दिवसांनीं एकदां वसंतऋतु आला. त्यामुळें फुलांना भर आला. चंद्राचे किरण स्फुरण पावूं लागले. भ्रमर अनेक पुष्पांतील मध पीत व मदानें गायन करीत फिरूं लागले. मधुर वायु वाहूं लागला. त्यामुळें त्या राजाचें चित्त कामवश झालें. सुगंधितारूपी आसवानें–वसंताच्या योगानें विकसित होणाऱ्या वनाप्रमाणें–त्याचें मन कांतापरायण झालें. तरुण व मुग्ध प्रियेला अंकावर घेऊन, मी उद्यानांत झोंपाळ्यावर कधीं बसेन? कदलीवनांत तिच्यासह विहार केव्हां करीन, ती सुंदरी मजकरितां मदनाग्नीनें दग्ध होत आहे, असें मी केव्हां पाहीन, इत्यादि चिंतनांत अतिशय आसक्त झालेला राजा शिखिध्वज, पुष्पें वेंचण्याकरितां उद्यानांत गेला. तो तेथें वनपंक्तींमध्यें, लीलाकमलिनींमध्यें, लतामंडपांतून, विविध-उद्यानभूमींत इत्यादि स्थानीं तरुण कुमारींचें पूजन करूं लागला. त्या-वरून मंत्र्यांनीं त्याचा उद्देश जाणला. व त्याच्या विवाहाविषयीं विचार करून, सुराष्ट्राधिपतीची तरुण कन्या निश्चित केली. तिच्याशीं त्याचा यथाविधि विवाह झाला. ती राजाला अगदीं अनुरूप भार्या होती. चूडाला असें तिचें नांव होतें. ती भामिनीही त्या भर्त्यास प्राप्त होऊन फुललेल्या कमलिनीप्रमाणें शोभली. त्या उभयतांची प्रीति उत्तरोत्तर वाढूं लागली. त्यांचें चित्त परस्परांचे ठायीं आसक्त झालें. नूतन वेलीप्रमाणें हाव, भाव, व विलास यांच्या योगानें तिनें त्याचें चित्त हरण केलें. त्यामुळें चांगल्या मंत्र्यांवर राज्यभार टाकून तो निरनिराळ्या रम्यप्रदेशीं तिच्याशीं सुखानें

नानाविलास करीत राहिला. त्या उभयतांनाही परस्परांचें प्रत्येक चेष्टित आल्हादक वाटत असे. तीं दोघेंही निरनिराळ्या कलांत निपुण होतीं. त्यामुळें मित्रत्वास प्राप्त झालेल्या त्यांचें स्वरूप एक झालें. एकादा ब्रह्मचारी गुरूपासून बारा वर्षांत सांगवेदाचें ग्रहण जसें करतो, त्याप्रमाणें चूडालेनें शिखिध्वजापासून धर्मशास्त्रांचें व चित्रादिकलांचें ग्रहण केलें व स्वतः शिखिध्वजानें चूडालेपासून नृत्य-वाद्य इत्यादिकांतील प्रावीण्य संपादन केलें. त्यामुळें तीं दोघेंजणें सर्व विद्या व कला यांत प्रवीण झालीं. एकमेकांच्या हृदयांत स्थित होणारीं तीं एकरूपतेस प्राप्त झालीं. तीं एकरस होऊन राहिलीं. त्यांचें परस्परांवर निःसीम व अनुपम प्रेम जडलें. पुष्प व सुवास यांप्रमाणें तीं अभिन्नरूप झालीं. तीं दोघें जणुंकाय भूतलावरील शंकरपार्वतीच होतीं. चातुर्यामुळें त्यांची मति फार रमणीय झाली. तीं दोघेंही सर्व शास्त्रार्थांत पंडित होतीं. त्यामुळें कांहीं कार्याकरितां कमला व कमलापतिच भूलोकीं यांच्यारूपानें आलीं आहेत, असें वाटे. लोकवृत्तान्त व शास्त्ररहस्य त्या दोघांनांही एकसारखेंच समजत असे. असो; रामा, अशा प्रकारचें तें सुखी दांपत्य या लोकीं पूर्वीं रहात होतें. ७७.

सर्ग ७८—त्यांचें वैराग्य, शास्त्रार्थनिष्ठा, चूडालेचा विवेक व ज्ञानलाभ.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें तें जोडपें आपल्या भर तारुण्यांत पुष्कळ दिवस अनेक यौवनलीलांनीं रममाण झालें. पण फिरून फिरून आवर्तन पावणें हें ज्यांचें शील आहे अशीं पुष्कळ वर्षें निघून गेल्यावर फुटलेल्या मातीच्या घागरींतून जसें पाणी गळतें, त्याप्रमाणें त्यांचें तारुण्य हळु हळु क्षीण होत चाललें. तरंगांच्या समूहाप्रमाणें नाश पावणाऱ्या या संसारांत मरण येणें, हें अनिवार्य आहे. पिकलेलें फल जसें अवश्य पडतेंच, त्याप्रमाणें जीर्ण देहही अवश्य पडणारच. आयुष्य एकसारखें क्षीण होत असतें. पण पावसाळ्यांतील तुंबीच्या वेलीप्रमाणें तृष्णामात्र एकसारखी वाढत जाते. पर्वतावरून वाहणाऱ्या नदीच्या वेगाप्रमाणें यौवन सरकन निघून जातें. तस्मात् जीवन इंद्रजालाप्रमाणें असत्य आहे. धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणें सुखें पळून जातात. गृध्र (गिधाडे) जसें मांसावर त्याप्रमाणें दुःखें चित्तावर येऊन पडतात. पावसाळ्यांतील बुडबुड्यांप्रमाणें

शरीर क्षणभंगुर आहे. व्यवहार केळीच्या खांबाच्या मध्यभागाप्रमाणें असार आहे. अप्रिय कामुकाला सोडून कामिनी अशी जाते त्याप्रमाणें तरुणता पुरुषाला सत्वर सोडते. एकादा वृक्ष जसा सुकून जावा त्याप्रमाणें बलात्कारानें अरति येते. तेव्हां ज्याची प्राप्ति झाली असतां चित्त कोणत्याही दशेंत दुःखी होत नाहीं, असें या संसारांत शुभाकार, स्थिर व अतिशोभन काय आहे? असा आपल्याशींच प्रश्न करून त्या जोडप्यानें संसारव्याधीचें औषध शोधून काढण्याकरितां दीर्घ काल अध्यात्मसंमत शास्त्राचा विचार केला. तेव्हां केवळ एका आत्मज्ञानानेंच ही संसाराख्य महामारी शांत होणें शक्य आहे. दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहीं; असा त्यांचा निश्चय झाला. व तीं दोघेंही आत्मज्ञानपरायण होऊन राहिलीं. त्यांनीं आपलें चित्त आत्म्यामध्यें लाविलें. सर्व प्राण त्याच्याकडे अर्पिले. तीं तन्निष्ठ झालीं. त्यांनीं आत्मवेत्त्यांचा आश्रय केला. त्यांच्या पूजनामध्यें तीं निमग्न झालीं. त्यांनीं एका आत्मज्ञानाची मात्र इच्छा धरली. व त्या कारणानें तीं दोघें अतिशय शोभूं लागलीं. आत्म्याचाच त्यांनीं पुष्कळ विचार केला. परस्परांस त्यांनीं त्याचाच बोध केला. आत्म्यासाठीं परस्परावर प्रेम ठेवलें. व एकमेकांच्या उपयोगीं पडलीं.

रामा, नंतर चूडालेनें सतत अध्यात्मवेत्त्यांच्या तोंडांतून बाहेर पडलेल्या व संसारसागरांतून तारण्यास योग्य असलेल्या रमणीय शास्त्रार्थास ऐकून आपल्या आत्म्याविषयीं अहर्निश असा विचार केला. मी आपल्या शरीरानें हालचाल करीत असतांना अथवा ती सर्व बंद करून एकाग्र बुद्धीनें या शरीरांत मी कोण असेन, अशा जिज्ञासेनें आपल्या आत्म्याला पाहतें. हा संसारलक्षण भ्रम कोणाला कसा व कोठें झाला आहे? देह जड व मूढ आहे. यास्तव तो मी नव्हें, हें तर निश्चित आहे. कारण बुद्धिवृत्ति असली तरच मी स्थूल आहें, मी गोरा आहें, इत्यादि अनुभव येतो. हात, पाय, इत्यादि कर्मेंद्रियांचा समूह तर या शरीराच्याच अवयवरूप आहे. अवयव व अवयववान् यांचा भेद लोकांमध्यें नसतो, हें प्रसिद्ध आहे. ज्ञानेंद्रियांचा समूहही जडच दिसतो. काठीनें जसा दगड ढकलावा त्याप्रमाणें मनाकडून ज्ञानेंद्रियांना प्रेरणा केली जाते. संकल्पशक्तिमान् मनही तसेंच जड असतें, असें मी समजतें. कारण गोफ-

ग्याने जसा दगड फेंकितात, त्याप्रमाणें बुद्धिनिश्चयांकडून तें आपापल्या विषयांकडे प्रेरिलें जातें. निश्चयरूपा बुद्धिही अशीच जड सत्ता आहे असा माझा निश्चय होतो. कारण पाटांतून जसें नदीचें पाणी वाहूं लागतें त्याप्रमाणें अहंकाराच्या द्वारा ती वाहत सुटते. अहंकारही निःसार व जड आहे यांत संशय नाहीं. बालक भ्रमानें जसा यक्षाला उठवितो, त्याप्रमाणें जीव त्या भ्रमात्मक अहंकाराला उत्पन्न करतो. चेतनाकाश व वायुरूप जीव तर हृदयांत स्थित आहे. अहो, मला समजलें. साक्षिभावानें विषयप्रकाशन करून. दूषितप्राय झालेल्या दुसऱ्याच कोणामुळें हा सुकुमार जीव सजीव होतो. हा जीव अनादि चिद्रप आत्म्यामुळें चैतन्ययुक्त असल्यासारखा भासतो. तादात्म्य व संसर्गाध्यासामुळें, चित्स्वभाव, असेंही तें आत्मतत्त्व जड असल्यासारखें झालें आहे. तापलेल्या जलांतील अग्नि जसा आपलें प्रकाश पाडणारें स्वरूप सोडतो, त्याप्रमाणें चिदात्मा देहसंसर्गामुळें जडसा होतो. पण जें जें सत् किंवा असत् (म्हणजे आहे किंवा नाहीं) असें भासतें तें सर्व त्या चैतन्यामुळेंच होय. चित्तवृत्तींबरोबर येऊन विषयांस व्यापणारें चैतन्यच तें सर्व होतें. तें आपलें स्वरूप सोडून एका क्षणांत विषयाकार होतें. अशा रीतीनें परमार्थतः चिद्रूपही अविद्येचें आवरण पडल्यामुळें अध्यासपरंपरेनें जड, शून्य व असत्सारखें झालें आहे. तें या जगदाकारास प्राप्त झालें आहे. पुनः चैतन्यच अतःकरणाच्या वृत्तीला व्यापून व तिच्या द्वारा अविद्या—आवरणाचा भंग करून आपल्याच विकाररूप जगाला पाहतें. असा बराच विचार करून—तरमग ही ब्रह्मचित् कोणत्या उपायानें मूलाविद्यावरणभंगानें दृश्यस्त्रमाला सोडून बोधवती होईल बरें ?—असेंही चिंतन करूं लागली. तेव्हां पुष्कळ वेळानें तिला आत्मतत्त्व कळलें. ज्याचें ज्ञान झालें असता कोणताही पुरुष पुरुषार्थापासून च्युत होत नाहीं त तत्त्व तिला कळलें व ती म्हणाली:—

मन, बुद्धि, इंद्रियें इत्यादि सर्व चिद्विलासास मर्यादित करणारीं आहेत. कायहो सांगावें, हे सर्व उपाधिभूत विकार दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें असत् आहेत. महाचित् ही एकच वस्तु या जगांत आहे. तिलाच महासत्ता असें म्हणतात. ती निष्कलंक, सम, शुद्ध, निरहंकाररूपिणी, शुद्ध ज्ञाना-

कार, शिव, सन्मात्र, अच्युत, एकदांच प्रकाशमान झालेली, विमल व नित्य उदित आहे. तिचाच ब्रह्म, परमात्मा, इत्यादि नांवांनीं निर्देश केला जातो. विषय, चित्तवृत्ति व ज्ञाता यांतील एकही या चित्हून भिन्न नाहीं, कारण ती साक्षिरूपानें अनुभवास येते. अंतःकरणाचा उदय होऊन त्रिपुटीचा आकार होण्यापूर्वींच ती सिद्ध असते. म्हणून तिला आद्य चित् असें म्हणतात. विषयरहित अथवा इंद्रियादि दुसऱ्या कोणाचाही विषय न होणारें असें जें हें चित्त्व तेंच तिचें अक्षय रूप होय. ती आद्य चित्च मन, बुद्धि, इंद्रियें व विषय या रूपांनीं विकास पावते. मन, बुद्धि इत्यादि विवर्तांनीं चिदात्म्याच्या ठिकाणीं प्रमातृ–भाव आणला असतां त्यामध्यें तरंगादिकांसारखी जगद्रूप भूत–भौतिक पदा-पदार्थांची सत्ता उदय पावते. हें जें प्रसिद्ध जगत्सत्तेचें रूप आहे तें त्या महाचितीचेंच रूपान्तर होय. कारण तीच चित् असंग राहूनच स्फटिक-मणीप्रमाणें जगत्प्रतिबिंब धारण करते व जगाची सत्ता व्यावहारिक व प्रातिभासिक पदार्थांमध्यें आपापल्या अधिष्ठानाच्या अनुरोधानेंच उदय पावलेली असते. म्हणूनच जगत्सत्ता अधिष्ठानसत्तेहून भिन्न आहे, असें निरूपण करितां येत नसल्यामुळें आम्हीं जगाला मायामात्र म्हणतों. कारण एकाद्याची पृथक् सत्ता नसतांना ती पृथक् आहे, असें वाटणें हेंच मायामात्रत्व होय. एवढ्यासाठींच नामरूपादि विशेषांचा प्रलय झाला असतां जगत्सत्ता मायाशबल ब्रह्मसत्तारूपानेंच अवशिष्ट राहते व मायेचा बाध झाला असतां चित् आनंद–एकरस व सन्मात्ररूप अशा स्वतःला आपणच अनुभविते. स्वप्न, इंद्रजाल इत्यादिकांमध्यें द्रवरूपानें परिणाम पावलेल्या स्वचित्तानें समुद्रादि जल सिद्ध होऊन त्यांत, वस्तुतः उत्पन्न न होणारे, तरंगही जसे उद्भवतात त्याप्रमाणें महाचितीब्रह्मामध्येंही समष्टि चित्तापासून वस्तुतः न होणारें जगही उद्भवतें. तात्पर्य स्वप्नांत चिन्मात्र आत्माच चित्तकल्पित जलरूपानें रूपवान् होऊन जसा तरंगादिभेदांस प्राप्त होतो व त्यांत आत्मव्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें मीही (चिन्मात्रच) जगद्भानांतील रूपादि भेदांनीं परिणत झालें आहें. वस्तुतः मज पूर्ण चिदात्म्याहून अणुमात्रही दुसरें कांहीं भिन्न नाहीं. त्यामुळें अहंभावाचाही अवशेष रहात नसल्यामुळें अहंभावरहित चिन्मात्रच सर्वत्र

पसरलं आहे. त्याला जन्म—मरण नाहीं. सत् व असत् गती (स्वर्ग—नरक) नाहींत. या चिन्मात्र-आकाशाचा कधीं ध्वंसही संभवत नाही. हा चित्सूर्य छेद न करितां येण्याजोगा, दाह न करितां येण्याजोगा व अति निर्मळ आहे. अहो काय सांगूं ? फार दिवसांनीं आज मी शांत झालें. आज माझ्या मनाला विश्रांति मिळाली आहे. मी आतां भ्रमरहित होऊन राहिलें आहें. एक त्रिविध परिच्छेदशून्य आत्माकाशच आहे. सर्व कर्मे व त्यांचीं फलें व्यर्थ आहेत. सर्व द्रष्टृ—दृश्यमयी सत्ता चिन्मात्रमयी आहे. तेव्हां आतां भ्रमाला अवकाश कोठें आहे ? मी स्वतः अनंत अनायास व उपशांत होऊन राहिलें आहें. जें कांहीं दिसत आहे तें सर्व आत्मरूप आहे. याप्रमाणें चूडाला आपल्याशींच पुष्कळ विचार करून अतिशांत आत्मस्वरूपास साक्षात् जाणती झाली. तिचे राग, भय, मोह, व तमोविलास शांत झाले व त्यामुळें ती स्वस्थ राहिली ७८.

सर्ग ७९.—चूडालेची अपूर्व शोभा पाहून राजानें तिचें कारण विचारलें व तिनें आत्मबोध हें आपल्या शोभेचें कारण सांगितलें.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें तिला विचारानें तत्त्वज्ञान झालें. व अभ्यासानें तें प्रतिदिनीं उत्तरोत्तर दृढ होत गेलें. त्यामुळें ती नेहमीं अंतर्मुख होऊन आपल्या स्वाभाविक रूपांत प्रतिष्ठित झाली. ती आसक्तिरहित, इच्छारहित, शीतोष्णादि द्वंद्वरहित, इष्टाचा स्वीकार व अनिष्टाचा मात्र त्याग न करणारी, प्राप्त कार्य आनंदानें करणारी, संदेहशून्य, देह व मन यांच्या आंत असलेल्या परमात्म्याचा (प्रत्यगात्म्याचा) महालाभ झाल्यामुळें तृप्त झालेली, परम पदामध्यें विश्रांति घेणारी व सर्व उपमाशून्य झाल्यामुळें वर्णन करण्याच्या स्थितींतून पलीकडे गेलेली, चूडाला थोडक्याच कालांत ज्ञानिनी झाली थोडक्याच अवकाशांत ती तत्त्वज्ञा कशी झाली म्हणून म्हणशील तर सांगतों—अविद्वानांमध्यें अनिर्वचनीय जगद्भ्रम अकस्मात् जसा उद्भवतो, त्याप्रमाणें ज्ञानवानांमध्यें हें सर्व आपोआप व थोडयाच कालांत लीन होतें. ज्यांत द्वैताचें दर्शनही होत नाहीं अशा शांत पदामध्यें विश्रांति पांवून चूडाला शरत्कालच्या स्वच्छ अभ्रपंक्तीप्रमाणें शोभूं लागली. ती आनंदपूर्ण स्थानीं पोंचून शांतमनानें राहिली. आत्मविवेकाच्या दृढ अभ्यासामुळें आत्मसाक्षात्कार होऊन ती फुललेल्या नूतन वेलीप्रमाणें अतिशय शोभली.

तेव्हां तिची ती प्रत्यहीं वाढणारी अपूर्व शोभा पाहून आश्चर्यचकित झालेला राजा शिखिध्वज तिला म्हणाला, 'सुंदरि, तूं फिरून तरुण झाल्यासारखी अतिशय मंडित व भूषित झाल्याप्रमाणें दिसत आहेस; अमृतपान केल्याप्रमाणें व इष्ट प्राप्त झाल्याप्रमाणें तूं आनंदपूर्ण झाली आहेस. तूं उपशांत व सुंदर शरीरास धारण करीत आहेस. हे रमणि, तूं आपल्या शोभेनें चंद्रालाही तुच्छ करून सोडलें आहेस. हे प्रिये, तुझें चित्त भोगांकरितां कृपण न होणारें, शांत, ऊर्जित, समतेस प्राप्त झालेलें, गंभीर व अतिशय शांत, दिसत आहे. हे वल्लभे, तुझें मन सौम्य, अतिशय निश्चित, त्रिभुवनास तृणाप्रमाणें तुच्छ समजणारें व सर्व जगाचा रस पिऊन सोडणारें आहे, असें भासतें. हे महाभागे, तुझ्या चित्ताची कोणत्याही वैभवानंदाशीं तुलना करवत नाहीं. बालकदली किंवा मृणालांकुर यांप्रमाणें कोमल अंगांनीं तं उत्तरोत्तर वृद्धि पावत आहेस असें वाटतें. ऋतु बदलतांच वेलीचें स्वरूप जसें एकदम बदलतें, त्याप्रमाणें तुझा आकार तोच असतांनाही अगदीं बदलल्या सारखा वाटतो. याचें कारण काय? तूं अमृत प्यालेस, कीं तुला साम्राज्यच मिळालें, कीं अमृत्यूस प्राप्त झालीस अथवा रसायनादि प्रयोग, मंत्रादि सिद्धि, राजयोग, हठयोग इत्यादिकांच्या योगानें अशी तृप्त झाली आहेस? कमलनयने, राज्य, चिंतामणि, किंवा त्रैलोक्य यांहूनही तुला कोणत्या अधिक अपूर्व वस्तूची प्राप्ति झाली आहे?

चूडाला—स्वामिन्, मी हें सर्व मूढजनप्रसिद्ध शरीरात्मत्व सोडून नामरूपादिरहित ब्रह्मात्मत्वस तत्त्वबोधाच्या योगानें प्राप्त झालें आहें. मंत्ररसायनादिकांच्या योगानें नव्हे. त्यामुळें मी अशी श्रीमती दिसतें. हें सर्व मर्यादित वस्तुजात सोडन मी अबाधित व मूर्तामूर्तप्रपंचरहित, अमर्यादित एका वस्तूचा अंगीकार केला आहे. सर्व कूटस्थभूमानंदस्वभावानें स्थित आहे, असें मी जाणतें. त्यामुळें भोगांचा भोग घेतल्यावांचूनच मी संतुष्ट होतें, मी कधीं हृष्ट होत नाहीं व कधीं कोप करीत नाहीं; एकटीच आकाशासारख्या केवळ हृदयांत रममाण होतें. आसन, उद्यानभूमि इत्यादि स्थानीं माझा देह जरी असला तरी मी आत्म्यामध्यें स्थित असतें. त्यामुळें मीं अशी श्रीमती दिसत आहें. मी देहादिरूप-

नसून सर्व त्रिभुवनाची प्रभु आहें, असें जाणल्यामुळें आतां मी श्रीमती झालें आहें. मी सुख, अर्थ, अनर्थ इतर कोणतीही स्थिति यांतील कशाचीही इच्छा करीत नाहीं. जें प्राप्त होईल त्यांत आनंद मानून राहतें. त्यामुळें अशी शोभावती दिसत आहें. (जिचा राग व द्वेष अल्प झाला आहे अशी) मी तनुरागा, तनुद्वेषा, प्रज्ञा शास्त्रदृष्टि इत्यादि सख्यांशीं क्रीडा करतें. नेत्रकिरण, इंद्रियें, किंवा चित्त यांच्यायोगानें मी जें जें पहातें तें तें कांहीं नाहीं, तर त्यांनीं विरहित असें जें कांहीं सर्वांच्या आंत आहे तें एक स्वप्रकाशतत्त्व आहे, असें मी आंतल्या आंत पहात असतें व त्यामुळें हे नाथ, मी अशी नित्य उदित आहें ७९.

सर्ग ८०—अज्ञ राजाला तिचें भाषण विपरीतसें वाटलें व तिला यक्षादिकांची बाधा झाली असावी, असें त्यानें अनुमान केलें.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें आत्म्यामध्यें विश्रांति पावून उदार भाषण करणाऱ्या तिच्या म्हणण्याचा आशय न जाणतां राजा हंसून म्हणाला, " हे मुग्धे, तूं असा असंबद्ध प्रलाप काय करतेस ? तुला खूळ लागलें आहे कीं काय ? राजकन्ये, तं हें सर्व वेड सोडून राजविलासांनीं जशी आजवर रममाण होत होतीस तशीच यापुढेंही हो. सर्व शोभा साकार वस्तूंच्याच ठायीं असते. तेव्हां आकारसामान्याचा त्याग करून जो निराकारतेस प्राप्त होतो तो शून्यप्राय झालेला जीव कसा शोभणार ? विषयांचा भाग न घेतां तुष्ट होणें मुळींच शक्य नाहीं. पण तसें खोटेंच समजून जो मूर्ख जणुं काय रागावूनचसा आसन-शय्या इत्यादि सुखसाधनांचा त्याग करतो तो कसा शोभणार ? साक्षात् विषय व त्यांचीं साधनें यांस सोडून जो एकटाच शून्य हृदयांत रममाण होतो तो अभाग्यवान् पुरुष कसा शोभणार ? मी देह नव्हे, दुसरेंही कांहीं नव्हे, अथवा मीच सर्व आहें, इत्यादि कांहींतरी बोलून वस्त्र, भोजन, शय्या इत्यादिकांचा त्याग करून जो केवळ धैर्यबलानें शीत, उष्ण, क्षुधा, तृष्णा इत्यादि दुःखें सहन करीत राहतो तो मुळींच शोभत नाहीं. जें समोर दिसणारें तें मी कांहींच पहात नाहीं. तर त्याच्या आंत गूढ असलेलें दुसरेंच कांहीं पहात आहें, असे प्रलाप करणारा मूढ कसा शोभणार ! तस्मात्, हे सुंदरि, तूं वेडी आहेस, तुला भूतबाधा झाली आहे. तूं भोळी आहेस.

अथवा तूं सामान्य स्त्रीसारखी चपल आहेस. हे सुंदरि, तुझ्या या नानाप्रकारच्या आलापविलासानें माझ्या मनाची चांगली करमणूक होत आहे."

रामा, शिखिध्वज राजा असें बोलून व मोठ्यानें हंसून मध्याह्नसमयीं प्रियेच्या गृहांतून निघून स्नान करावयास गेला. तेव्हां चूडाला 'अरेरे, फार वाईट गोष्ट झाली. राजाला माझें म्हणणें कळलें नाहीं; व त्यामुळें तो आत्म्याच्या ठिकाणीं विश्रांति पावला नाहीं' असें म्हणून खिन्न झाली व आपल्या व्यवहारांत निमग्न झाली. असो; त्यानंतर ज्यांचे अभिप्राय अगदीं परस्पर विरुद्ध आहेत अशा त्या उभयतांचा पुष्कळ काल राजविलासांनीं गेला. एकदां नित्यतृप्त व निरिच्छ अशाही चूडालेला लीलेनें आकाशांतून गमनागमन करण्याची इच्छा झाली. आकाशांतील संचार सिद्ध होण्यास्तव ती राजकन्या सर्व भोगांचा अनादर करून एका निर्जन वनांत गेली. तेथें एकटीच एका एकांत स्थानीं उत्तम आसनावर बसून व प्राणायाम करून दीर्घ काल अभ्यास करीत राहिली.

श्रीराम—भगवन्, हें जें सर्व स्थावर-जंगमात्मक जगत् आहे तें क्रियेच्या योगानेंच निष्पन्न झालेलें असलें पाहिजे. कारण कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या स्पंदा (हालचाली) वांचून कशाचीही उत्पत्ति होत नाहीं. तेव्हां आकाशगमनादिक सिद्धि हें कोणत्या स्पंदविलासाचें फल आहे ? आत्मज्ञ लीलेकरितां व आत्मज्ञ खरोखरच त्या त्या सिद्धीकरितां कसा प्रयत्न करितो व त्यांना त्यांची प्राप्ति कशी होते, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, या जगांत साध्य तीन प्रकारचें संभवतें. एक उपादेय (ग्राह्य), दुसरें हेय (त्याज्य) व तिसरें उपेक्ष्य. स्वतःला जें अनुकूल असतें तें प्रयत्नानें मिळाविलें जातें. जें प्रतिकूल असतें त्याचा त्याग केला जातो. व जें अनुकूल किंवा प्रतिकूल नसतें त्याची उपेक्षा केली जाते; पण आत्मज्ञाला सर्वच आत्ममय भासत असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं हे तीन पक्ष संभवत नाहींत, तर तो सर्व उपेक्षापक्षांत वागतो. ज्ञान्याला जें उपेक्ष्य म्हणून वाटतें तेंच अज्ञाला ग्राह्य किंवा त्याज्य भासतें. कारण एकच वस्तु ज्ञानी, रागी व विरागी यांना उपेक्ष्य, ग्राह्य अथवा त्याज्य वाटत असते. वसंत जसा भूतलास आह्लादित करतो त्याप्रमाणें

देश, काल, क्रिया व द्रव्य यांच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या सिद्धी जीवास आह्लादित करतात. पण या चारी साधनांतील क्रिया हें प्रधान साधन आहे. कारण सर्व उपाय क्रियेच्या अधीन आहेत. उत्तम देशादि असूनही क्रिया न केल्यास त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं व देशादि अनुकूल नसतांना तीव्र क्रिया केल्यास सिद्धि मिळते, असा अनुभव आहे. क्रियेच्या उत्कर्षाप्रमाणें फळाचाही उत्कर्ष होत असतो. आकाशगमनादि सिद्धींची सिद्धगुटिका, सिद्धांजन, सिद्ध खड्ग, सिद्ध पादुका इत्यादि अनेक साधनें तंत्रशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. आतां त्यांची सिद्धि कशी होते, म्हणून तूं विचारलें आहेस. पण त्याचें निरूपण करूं लागल्यास पुष्कळ विस्तार होईल; कारण तें थोडक्यांत समजण्यासारखें नाहीं. बरें त्यांचें सविस्तर वर्णन करावें तर तुझ्यासारख्या विरक्ताला जरी नाहीं तरी या अनेक श्रोत्यांतील एकाद्याला तरी त्यांविषयीं अभिलाष उत्पन्न होईल व त्यामुळें तो त्यांत प्रवृत्त झाल्यास मोठाच दोष घडेल. शिवाय तंत्रोक्त सिद्धींच्या साधनांचेंच निरूपण करूं लागल्यास तुझ्याही प्रस्तुत आत्मश्रवणांत तें एक विघ्नच होईल. यास्तव त्याचें निरूपण मी करीत नाहीं. हाच न्याय मणि-मंत्र-औषधि-देश-काल इत्यादिकांचे ठायींही लावावा. बा कृतार्थ रामा, तुझ्यासारख्या महाविरक्तांना त्या सिद्धि तुच्छच वाटणें साहजिक आहे. यास्तव शिखिध्वजाच्या कथाप्रसंगानें प्राप्त झालेली प्राणादि वायूंच्या अभ्यासाची ही योजना तूं ऐक.

आपल्याला जो साध्य अर्थ असेल त्यावांचून इतर वासना व साधनें यांचा परिहार करून यम, नियम, आसन, इत्यादिकांस साधावें. आहार व विहार नियत व शुद्ध करावा. यम-नियमांचें ज्ञान होण्यास्तव धर्मशास्त्राचें अवलोकन करावें व तदनुरूप उत्तम आचरण ठेवावें. सुजनांचा समागम करावा. सर्वस्वाचा त्याग करावा. सुखासनावर बसावें. प्राणायामाचा पुष्कळ अभ्यास करावा. पूरक, कुंभक व रेचक यांच्या योगानें ज्ञानी योगी प्राणांवर आपलें प्रभुत्व चालवूं शकतो. लौकिक भृत्यांप्रमाणें प्राण त्याच्या स्वाधीन होऊन राहतात. प्राण स्वाधीन झाले म्हणजे कोप, लोभ इत्यादि सर्व शिथिल होतात. भोगांविषयीं विरक्ति येते. राघवा, प्राण स्वाधीन झाल्यानें योगी पुरुषाला राज्यादि-मोक्षान्त सर्व संपत्ति

अनायासानें साध्य होतात. शरीरांत सुषुम्ना या नांवाची एक नाडी आहे. ती देहभर पसरलेल्या सहस्रावधि नाड्यांचें मूळ आहे. मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत जीं सात चक्रें आहेत त्यांतून ती बाहेर पडलेली असते. ती मंडलाकार आहे, तिनें सर्व मर्मस्थानांचा आश्रय केलेला असतो. वीणेच्या दंडाला लाविलेल्या खुंटीप्रमाणें ती असते. अथवा पाण्याच्या भोंवऱ्याप्रमाणें तिचा आकार आहे. तिचा आकार लिहून दाखवावयाचा झाल्यास अर्ध्या ओंकारासारखा तो लिहितां येतो. ती देव, असुर, मनुष्य, पशु, मत्स्यादि जलचर, पक्षी इत्यादि सर्वांमध्यें असते. थंडीनें काकडून व वेटोळें करून बसलेल्या सापाप्रमाणें तिची आकृति असते. ती शुभ्र वर्ण आहे. उरःस्थल व भ्रूमध्य यांना ती स्पर्श करते. ती चित्तवृत्तींमुळें चंचल होते. ती सतत वायूच्या योगानें स्पंदन करीत असते. तिच्या केळीच्या गाभ्याप्रमाणें अतिशय कोमल अंतःप्रदेशीं वीणावेगाप्रमाणें सुंदरगतीनें युक्त असलेली अशी जी एक सर्वोत्तम शक्ति स्फुरत असते तीच कुंडालाचा आकार धारण करणारी कुंडलिनी आहे. सर्व शक्तींस वेग देणारी तीच प्राणांची परम शक्ति आहे. ती रागावलेल्या भुजंगी-सारखी एकसारखी श्वास सोडीत असते. वर तोंड करून असलेली ती प्राण व अपान यांच्या स्पंदास (म्हणजे प्राणाला बाहेर सोडण्यास व अपानाला आंत ओढून घेण्यास) कारण होते. जेव्हां हृदयस्थ प्राण-वायु कुंडलिनीनें आकर्षण केलें असतां अपानवृत्तीनें कुंडलिनीपदास जातो, तेव्हां अपंचीकृत (सूक्ष्म) भूतेंच ज्याचें उपादान कारण आहे, अशा अंतःकरणांत जीवसंवित्, स्मृति, संकल्प, निश्चय, अभिमान व राग, द्वेष इत्यादि भिन्न भिन्न वृत्तींच्या योगानें आंत उदय पावतो. कमलांतील भ्रमरीप्रमाणें कुंडलिनी देहांत जशी स्फुरण पावते त्याप्रमाणें त्या त्या इंद्रियांच्या योगानें त्या त्या विषयांची स्फूर्ति, त्याचा फलभोग इत्यादि-लक्षण संवित् उदय पावते. कुंडलिनी मृदु चक्षुःप्रभृति इंद्रियांशीं विषय-स्पर्श प्रथम उदय पावेल, अशा रीतीनें वेगानें देहांत स्फुरण पावते. त्यानंतर प्रमाता (जीव—अंतःकरणावच्छिन्न चैतन्य) त्याच इंद्रियविषयस्पर्शनरूप वृत्तींच्या द्वारा बाहेर निघून बाह्य विषयांस व्यापतो. वृत्तिव्याप्तीनें विषया-वरण नाहींसें झालें असतां घटादि ज्ञान (अनुभव) उत्पन्न होतो. त्या

मूलाधारस्थ कुंडलिनीमध्यें हृदयकोशांतील सर्व नाड्या संबद्ध आहेत. त्यांच्या द्वाराच ती (कुंडलिनी) चक्षुरादि इंद्रियांस प्रवृत्त करीत असते. ती प्राणरूपानें ऊर्ध्वगमन करण्यास व अपानरूपानें खालीं प्रवेश करण्यास नेहमीं उत्सुक असते व त्यामुळें ती सर्व ज्ञानांचें कारण होते.

श्रीराम—गुरुराज, अमर्याद चितीचा मूलाधारांतील मर्यादित व आपल्याच अंशभूत अशा कुंडलिनीपासून उद्भव कसा व कां होतो?

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पापा, चित्संविद् सर्वदा सर्वत्र व सर्वच आहे. पण भूतमात्रामुळें तिचा अंतःकरणादि कांहीं विशेष स्थानींच उद्भव होतो. कारण सर्वत्र असणारीही ती (चिती) केवल देहामध्येंच व्यक्त होते कीं नाहीं? सर्व आकाशभर पसरलेला सूर्याचा प्रकाश भिंतीवरच व्यक्त होतो कीं नाहीं? त्याचप्रमाणें उपाधीच्या योग्यतेप्रमाणें व्यापी वस्तु कमी-अधिक प्रमाणानें व्यक्त होते. चैतन्य अतिशय स्वच्छ उपाधींत अगदीं स्पष्टपणें उदय पावतें. व उपाधीचें मालिन्य जसें जसें वाढत जातें तसें तसें तें कमी व्यक्त होत जातें. माती, शिला, इत्यादि वस्तूंमध्यें चिद्वस्तु व्यक्त होत नाहीं. कारण त्यांतील जाड्य त्याच्या अभिव्यक्तीला प्रतिबंध करतें. त्यामुळें तापलेल्या पाण्यांत अग्नीचें रूप जसें व्यक्त होत नाहीं व त्यांतील शैत्यही नष्ट होतें. त्याप्रमाणें माती, पाषाण इत्यादिकांत चैतन्य व्यक्त होत नाहीं, तर तें नष्ट झाल्यासारखेंच होऊन राहतें. पण तेंच देव, मनुष्य इत्यादिकांच्या लिंगशरीरांत व्यक्त होतें. वृक्षादिकांच्या लिंगांत तें असतें व त्याला बाह्य ज्ञान नसल्यासारखें होऊन राहतें; तथापि त्याला वृक्षादिकांमध्यें आंतल्या आंत विषयविज्ञान होत असतें. पण कोणत्याहि सृष्ट वस्तूंमध्यें तिच्या सत्तांशाचा न्यूनाधिक भाव नसतो. म्हणजे उपाधीमध्यें जाड्यांश जसा जसा कमी किंवा अधिक असेल त्या त्या प्रमाणें चितीचा चिदंश अधिक किंवा कमी व्यक्त होतो; पण चितीचा सत्तांश तसा न्यूनाधिक होत नाहीं तर तो सर्वत्र सम असतो. कारण आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व उपाधींमध्यें त्या परमात्म्याची सत्ता एकसारखी अभिव्यक्त झालेली असते. आतां हीच गोष्ट आणखी अधिक स्पष्ट करून सांगतो.

रामा, कोणतेंही भूत, मग तें चर असो की अचर असो, तें चिन्मात्र व सन्मात्र असतें. पण भूतवर्ग उत्पन्न होण्यापूर्वी सर्व प्रपंचाधिष्ठानभूत आत्मतत्त्व सच्चिदेकरस, सर्वप्रपंचधर्मशून्य आकाशाप्रमाणें असंग, विभु व सूक्ष्म असतें. पण.तेंच सन्मात्र, चिन्मात्र, अविकार व अनामय असलेलें तत्त्व तसेंच स्वरूपामध्यें स्थित असतांनाच त्याच्या मायाकल्पित एकदेशामध्यें आकाशादि सूक्ष्म भूतांचा अध्यास होऊन तेंच भूतमात्रारूप होऊन राहतें. नंतर परिणामक्रमानें तेंच भूतमात्रापंचक प्राण, मन, बुद्धि, ज्ञानेंद्रिय, व कर्मेंद्रियपंचक अशा पांच प्रकारचें होऊन लिंगशरीर बनतें. त्यांत त्याचाच आभास (चिदाभास) उत्पन्न होऊन ज्यांत अनेक प्रकारचे विकार व जाग्रदादि अवस्था आहेत अशा जीवभावास प्राप्त होतें. एका दिव्यापासून जसे शंभर दीप व्हावे त्याप्रमाणें एकाच चित्तत्त्वापासून असंख्य जीव होतात. भूतांच्या सात्त्विक व राजस अंशांपासून लिंगशरीर झाल्यावर अवशिष्ट तामस अंशापासून जीवांच्या वासनांप्रमाणें देवादि–कीटस्थावरान्त शरीरांचा उद्भव होतो. याप्रमाणें पंचीकृत भूतांपासून होणारीं स्थूल शरीरें नानाआकारांचीं व विविध जातींची असतात. सारांश जगत् म्हणजे पांच भूतांचा विकार आहे. हें यावरून सिद्ध झालें. हे रघुनंदना, या सर्वांमध्यें चित्संविद् विद्यमान असते. 'असें जर आहे तर घटादिपदार्थ सचेतन कां होत नाहींत ? ते अचेतन कां ?' म्हणून विचारशील तर सांगतों. चैतन्यास अभिव्यक्त करणाऱ्या प्राणादिकांच्या योगानें झालेल्या लिंगशरीराच्या प्राधान्यामुळेंच मनुष्यादि देहांस खरी चेतनसंज्ञा प्राप्त होते. पशु, पक्षी, कीट, पतंग इत्यादि तिर्यक् प्राण्यांमध्यें सूक्ष्म व स्थूल या दोन्ही देहांचें सारखेंच प्राधान्य असतें. त्यामुळें त्यांना जड-चेतन हें नांव प्राप्त होतें. स्थावरादि अगदीं हीन प्राण्यांमध्यें लिंगशरीराला आंतल्या आंतच सुखदु:खानुभव होत असल्याकारणानें लोकांस बाहेर त्यांच्या चेतनत्वाचा अनुभव येत नाहीं, म्हणून त्यांना जड म्हणतात. समुद्र शांत असला तरी व क्षुब्ध झाला तरी जसा समुद्रच त्याप्रमाणें चित् निर्विकार असली तरी व सविकार झाली तरी चित्च होय. किंवा जड व अजड हा भेद आरोपित भूतपंचकाचाच आहे. तो चित्चा नव्हे. कारण चित् सर्वधर्मरहित आहे. स्वभाववशात

भूतपंचकाचे ठायीं असले अनेक विकल्प झाले आहेत, व स्वभावाविषयीं प्रश्न करितां येत नाहीं. वासनांप्रमाणें वस्तूंचा स्वभाव बनतो. वासनाही अनादि आहेत. यास्तव ज्याच्यापासून कांहीं फळ प्राप्ति होणें शक्य असेल त्याविषयींच प्रश्न करून समाधान करून घ्यावें. अग्नीनें हात कां भाजावा? पाण्यानें शीतच कां असावें, असें म्हणून कितीही कोटी वर्षें विचार करीत जरी बसलें तरी त्यापासून नुसत्या श्रमावांचून दुसरा कांहीं लाभ होणें शक्य नसतें. यास्तव स्वभावाविषयीं प्रश्न करीत बसणें यासारखा अनुचित व्यापार दुसरा कोणताही नाहीं. आकाशास ठोंसे मारण्या इतकाच तो हास्यास्पद उद्यम आहे. जर विचारच कर्तव्य असेल तर तो स्वभावास कारण होणाऱ्या वासनांविषयीं करावा. कारण वासनांचा विचारपूर्वक शोध करूं लागलें असतां त्यांच्या क्षयाचा उपाय सुचतो व तो करावा अशी इच्छा होते. व उपायानुष्ठानानें शेवटीं परम फळ मिळतें. वासनाक्षय होतांच पूर्ण आत्म्याचा लाभ होऊन मेरुप्रभृति सुवर्णाच्या राशीही तृणासारख्या तुच्छ भासूं लागतात. देवादि भोगशाली देहही कीटादिकांप्रमाणें अतिशय तुच्छ होतात. वासनांचा उदय व लय यांच्या न्यूनाधिकतेप्रमाणें पंचभूतांमध्यें चराचरादि वैचित्र्य उत्पन्न होतें. तिर्यक्पश्वादिक वासनामलानें कलुषित झालेल्या चित्तानें युक्त असतात. कित्येक मोक्षगामी पुरुष वासनारहित होतात. वासनावैचित्र्यामुळेंच देव—मनुष्यादि पंचकराशी, आकाशभूमिगमनादि विचित्र व्यवहारास योग्य हस्तपादादि, नरादियोग्य मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, चक्षुः, श्रोत्र, प्राण, इत्यादि अंतर्बाह्य करणें व त्यांच्या त्यांच्या उचित संज्ञा निर्माण झाल्या आहेत. पशूंनीं चार पाय, पुच्छ, व शिंगें यांचे, पक्ष्यांनीं चोंच, पंख, दोन पाय व शेंपुट यांचे; सर्पांनीं फणा, मधलें शरीर, शेंपुट यांचे व कृमि, कीट, वृक्षादि स्थावर इत्यादि इतर जीवांनींही आपापल्या वासनानुरूप व्यवहारास योग्य अशा अवयवादिकांचे संकेत केले आहेत. असो; राघवा, याप्रमाणें पंचकसंज्ञक लिंगाचे अनेक भेद झाले आहेत. त्यांतील कर्म व उपासना यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केल्यामुळें, समष्टिअहंभावास प्राप्त झालेल्या कोणा एका लिंगाचा एक संकल्पपरमाणु या संसारनभोवृक्षाचें बीज आहे. इंद्रियें हीं त्या

संसारवृक्षाची फुलें, विषय हे सुवास, इच्छा या भ्रमरी व चंचल क्रिया या मंजऱ्या आहेत. स्वर्गादि स्वच्छ लोक ह्याच शाखा, मेरुप्रभृति सर्व पर्वत हीं मूलें, नील मेघ हे पल्लव व दश दिशा ह्याच चंचल लता आहेत. रामा, वर्तमान, भूत, भविष्यत्कालचे चतुर्विध प्राणी हींच या वृक्षाचीं फलें आहेत. सारांश, हे लिंगवृक्ष भूतपंचकबीजापासून आपोआप स्वभावतःच होतात व कालवशात् स्वयं नाश पावतात. अविवेकामुळें ते उदय पावतात व विवेकदृष्टीनें त्यांचा अस्त होतो. रामा, ज्या लिंगदेहाच्या राशी वासनानाश होईतों विवेकवश झालेल्या असतात, त्या या संसारांत पुनः जन्म, मरण, देहधारण इत्यादि संस्थितीस प्राप्त होत नाहींत; पण बाकीच्या लिंगराशी पूर्वीप्रमाणेंच यथेच्छ भ्रमण करीत राहतात ८०.

सर्ग ८१—कुंडलिनीच्या प्रसंगानें रागोद्भव व शम यांचा क्रम. सिद्धीचा उपाय.

श्रीवसिष्ठ—स्थूलदेहात्मकपंचकांत मूलाधारीं असलेल्या पूर्वोक्त कुंडलिनींत या लिंगात्मक पंचकाचें उपादान (भूतसूक्ष्म) प्रथम प्राणपंचक रूपानें स्फुरण पावतें, नंतर तीच प्राणरूपानें आंत स्फुरण पावणारी कुंडलिनी वायुधर्मानें व स्वधर्मानें स्पंद, स्पर्श व संवित् अशी तीन प्रकारची कल्पना होऊन कला, चित्, जीव, मन, संकल्प, बुद्धि, अहंकार, पुर्यष्टक, लिंग इत्यादि नांवें, कल्पना, चेतन, जीवन, मनन, संकल्प, बोध, अहंकार इत्यादि व्यापारांमुळें धारण करिते. तीच या देहांतील उत्तम जीवशक्ति होय. तीच अपानतेस प्राप्त होऊन, सतत अधोप्रदेशीं राहत असते. नाभीमध्यें राहून तीच समाना होते. उदाना होऊन कंठप्रदेशीं निवास करते. ती एकटीच अपानादि अनेक रूपानें शरीरांत स्थित आहे, म्हणूनच या शरीराचें जीवन होतें. नाहींपेक्षां ती केवळ अधोगामिनीच झाली असती, तर अधोमार्गानेंच खालीं निघून जाऊन शरीर मेलें असतें. पण समान व उदान तिच्या अपानवृत्तीलाही नियमित अधोभागाच्या पलीकडे जाऊं देत नाहींत. त्याचप्रमाणें अपानवृत्ति इतर वृत्तींचें नियमन करीत असते. सारांश अशा परस्पर उपकारक व प्रतिबंधक व्यापारांनीं ती या शरीराचें सतत संरक्षण करीत असते. या शरीरांत मुख्य नाड्या एकशें एक आहेत, व त्यांच्या

शाखांना सामान्य नाड्या म्हणतात. त्या असंख्य असून सर्व शरीरभर पसरल्या आहेत. त्यांमध्यें जेथें अन्नरस पोंचविणाऱ्या समानवृत्तीचा व्यापार कफ, वात व पित्त यांच्या वृद्धीमुळें बरोबर होत नाहीं तेथेंच इतर वायु विषम तऱ्हेनें अन्नरसाचें आकर्षण करितात व त्यामुळें अल्परोग व महारोग यांचा संभव होतो.

श्रीराम—मुनीश्वरा, या शरीरांत रोगांचा उद्भव व विनाश कोणापासून होतो, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आधि व व्याधि असें दोनप्रकारचें दुःखाचें कारण आहे. त्यांची निवृत्ति हें सुख होय. व ज्ञानाच्या योगानें त्यांचा आत्यंतिक (समूळ) क्षय, हा मोक्ष आहे. ते दोन्ही (आधि-व्याधि) कदाचित् क्रमानें उद्भवतात व कदाचित् एकदम उत्पन्न होतात. कदाचित् एकदां आधि व एकदां व्याधि अशा पर्यायानें उद्भवतात. देहदुःखाला व्याधि व वासनामय दुःखाला आधि असें म्हणतात. पण त्या दोघांचेंही कारण मौर्ख्यच (अज्ञान) आहे, यास्तव तत्त्वज्ञानानें त्यांचा सर्वथा क्षय होतो. तत्त्वज्ञान नसल्यामुळें इंद्रियांचा निग्रह करितां येत नाहीं. त्यामुळें हृदयांतील स्वास्थ्य नाहीसें होऊन राग—द्वेषांचा उद्भव होतो. मला हें मिळालें आहे, पण हें मिळालें नाहीं अशा चिंतेमुळें महाव्याधि उद्भवतात. त्या भय, शोक इत्यादिकांचें निमित्त प्राप्त झालें असतां त्याच्या प्रतीकाराचा उपाय न सुचणें एतद्रूप घन मोह देतात. आतां शरीरव्याधि कशा उत्पन्न होतात, तें सांगतों ऐक. निरोध करून स्वाधीन न ठेवलेल्या मनात अनेक इच्छा व गाढ अज्ञान यांचा प्रादुर्भाव झाला असतां (हीं शारीरव्याधींचीं आंतर निमित्तें आहेत), वाईट (अपथ्यकर) अन्न खाल्लें असतां, स्मशानादि वाईट प्रदेशीं गेलें असतां, मध्यरात्र, प्रदोष (तिनीसांजा) इत्यादि दुष्ट समयीं भोजनादि व्यवहार केले असतां, वाईट क्रिया केली असतां दुर्जनाची संगति धरली असतां, विष, सर्प, व्याघ्र, चोर, इत्यादिकांची दुर्भावना (शंका) मनांत आणली असतां, नाड्यांतून अन्नरस न गेल्यामुळें अथवा वायु, अन्नरस इत्यादि दुष्पट गेल्यामुळें कफादिकांचा प्रकोप होऊन प्राण व्याकुल होतात. आघातादिकांमुळें देह व्याकुळ होतो आणि त्याकारणानें अस्वस्थतेचें

कारण व्याधि देहाच्या आकारास बदलून सोडतो. पावसाळा व उन्हाळा यांच्या योगानें नद्यांच्या आकारांत जसा फरक पडतो, त्याप्रमाणें स्वास्थ्य व व्याधि यांच्या योगानें देहांत फेरफार होतो. पूर्व जन्मांतील अथवा या जन्मांतील शुभ अथवा अशुभमति जशी असेल त्याप्रमाणें स्वास्थ्य अथवा व्याधि यांची उत्पत्ति होते. शुभमति अधिक असल्यास तिच्या योगानें स्वास्थ्य मिळतें व अशुभमति अधिक असल्यास व्याधि अधिक होतात. हे रघुकुलदीपका, याप्रमाणें भूतपंचकांत आधि व व्याधि होतात. आतां त्या नष्ट कशा होतात तें ऐक.

व्याधि दोन प्रकारच्या असतात. एक सामान्य व दुसऱ्या अतिशय दृढ. क्षुधा, तृषा, स्त्री, पुत्र इत्यादिकांची लालसा याला व्यवहार म्हणतात. व तीच सामान्य व्याधि होय. जन्मादि विक्रियांना कारण होणाऱ्या व्याधीला सार (अतिदृढ) व्याधि म्हणतात, त्यांतील व्यावहारिक व्याधि अन्न, पान, स्त्री, पुत्र इत्यादि इष्ट पदार्थ मिळाले असतां निवृत्त होतात. मानसिक आधींचा क्षय झाला असतां आधिजन्य व्याधिही क्षीण होतात. पण राघवा, सार (दृढ) आधि व व्याधि आत्मज्ञानावांचून क्षीण होत नाहींत. कारण रज्जूचें ज्ञान झालें तरच रज्जुसर्प निवृत्त होतो. त्यावांचून निवृत्त होत नाहीं. पावसाळ्यांतील नदी जशी कांठावरील सर्व वृक्षांस व वेलींस उपटून नेते, त्याप्रमाणें सारव्याधींचा नाश सर्व आधि व व्याधि यांसही नाहींसें करून सोडतो. सामान्य व्याधींतील ज्या व्याधि आधिजन्य असतात त्या द्रव्य, मंत्र, शुभ आचरण, वैद्यशास्त्रोक्त अथवा अनुभवी वृद्धांनीं सांगितलेले उपाय यांच्या योगानें नष्ट होतात. लोकार्कतीर्थांतील स्नान, मंत्र, औषधें, इत्यादि तर सर्व तुला माहीतच आहे. तेव्हां त्याविषयीं आणखी काय सांगावयाचें राहिलें आहे ?

श्रीराम—आधींपासून व्याधींचा जन्म कसा होतो व त्या औषधींहून निराळ्या अशा मंत्र-पुण्यादि युक्तींनीं नष्ट कशा होतात ?

श्रीवसिष्ठ—आधींच्या योगानें चित्त व्याकुल झालें म्हणजे देह अतिशय क्षुब्ध होतो. ज्याच्या नेत्रांत धूळ गेली आहे अशा पुरुषाला पुढचा मार्गही दिसत नाहीं. त्यामुळें, बाणानें आर्त झालेला हरिण जसा प्रकृत मार्ग सोडून अमार्गानें धावूं लागतो, त्याप्रमाणें तोही अमार्गानें जाऊं

लागतो. नदींत हत्ती शिराला असतां नदीचें जल जसें काठांवर जोरानें उसळूं लागतें, त्याप्रमाणें क्षोभामुळें प्राण देहांत साम्य सोडून वाहूं लागतात. प्राण विषमगतीनें वाहूं लागले म्हणजे नाड्या कफादि-दोषांच्या क्षोभानें विषमावस्थेस पोंचतात. म्हणजे राजा धर्मावर योग्य रीतीनें आरूढ नसला म्हणजे वर्णाश्रमक्रम जसे संकर पावतात, त्याप्रमाणें नाड्यांची दशा होते. कांहीं नाड्या रस, वायु इत्यादिकांच्या योगानें अधिक भरतात व कित्येक अगदीं रिकाम्या होतात. प्राणसंचाराचा क्रम बिघडला असतां कुजीर्ण, अजीर्ण, अतिजीर्ण इत्यादि सर्व प्रकारचें अन्न दोषालाच कारण होतें. गंगेचा ओघ काष्ठांना जसा पूर्वेकडे नेत असतो त्याप्रमाणें प्राणवायु सर्व प्रकारच्या अन्नास आपल्या आश्रयास नेतो. जीं अन्नें निरोधानें शरीरांत राहतात तींच परिणामस्वभावानें व्याधित्वास प्राप्त होतात. याप्रमाणें आधींपासून व्याधि होते. व आधीच्या अभावीं ती नाश पावते. आतां मंत्राच्या योगानें व्याधि कशा नाहींशा होतात तें ऐक—

ज्याप्रमाणें हिरडे स्वभावतःच रेच करितात त्याप्रमाणें य-र-ल-व इत्यादि वायु, अग्नि-भू-जल इत्यादिकांचे बीजात्मक मंत्रवर्ण मांत्रिकांच्या भावनेमुळें नाडीमध्यें व्याधींच्या आकारानें परिणाम पावलेल्या अन्नरसांचें उत्सारण, पाचन इत्यादि कार्य करितात. हे साधो, शुद्ध व पुण्यकारक क्रियेनें, साधूच्या सेवेनें, मन निर्मळ होतें. त्यामुळें राघवा, देहांतील शुद्ध चित्तांत आनंद वाढतो. पूर्णचंद्राचा उदय झाला असतां या भूलोकीं जशी निर्मळता उत्पन्न होते, त्याप्रमाणेंच हा प्रकार होतो. चित्तशुद्धि झाली असतां हे प्राणवायुही क्रमानें वाहूं लागतात. ते अन्नाला चांगलें पक्क करितात. त्यामुळें देहव्याधि नष्ट होतात. राघवा, याप्रमाणें आधि व व्याधि यांच्या नाशोत्पत्तीचे क्रम मी तुला सांगितले. आतां कुंडलिनीची कथा चाललेली असल्यामुळें त्याविषयींच आणखी कांहीं ऐक.—

प्राणनामक कुंडलिनी पुर्यष्टक नामक लिंगात्म्या जीवाची आधारभूत आहे, असें तूं जाण. पूरक प्राणायामाच्या अभ्यासानें कंठछिद्राच्या खालच्या उरांतील कूर्माकार नाडींत प्राणाचा निरोध करून राहिलें असतां शरी-राला मेरूसारखें स्थैर्य व गुरुत्व ह्या सिद्धी प्राप्त होतात. पूरकाच्या योगानें

शरीर पूर्ण झालें असतां मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत कोंब करून प्राण-वायु वर ओढल्यासारखा होईल, असें करून प्राणनिरोधजन्य ऊष्म्यामुळें होणारे शारीर श्रम व मानस श्रम यांस अभ्यासपटुत्वामुळें व अमृतानें भरून सोडल्यामुळें सहन करण्याचें सामर्थ्य येण्यासाठीं कुंडलिनी जेव्हां वर नेली जाते, त्यावेळीं वर नेली जाणारी ती आकर्षणामुळें दीर्घ होते व अभ्यासपटुत्वामुळें सर्पीप्रमाणें सत्वर वर जाते. वेलींच्या ज्यांना उपमा आहेत अशा देहास बांधणाऱ्या सर्व नाड्यांना वेढून ती वर जाते. त्या वेळीं नाड्यांच्या द्वारा अवकाश मुळींच रहाणार नाहीं, अशा रीतीनें वायूनें ज्याला अगदीं हलकें करून सोडलें आहे, असा हा आपादतलमस्तक देह पाण्यानें भरलेली मोट जशी कूपांतून वर ओढली जाते त्याप्रमाणें वर उचलून नेल्यासारखा होतो. हेंच त्याचें आकाशगमन आहे. अभ्यासविलासानें आणि शरीर व आकाश यांच्या संबंधसंयमनरूपयोगानें एखाद्या दीनाला जसें इंद्रत्व प्राप्त व्हावें त्याप्र-माणें योगी आकाशगामी होतो. आतां सिद्धदर्शनाचा उपाय सांगतों. जेव्हां रेचकप्रयोगानें वर आकर्षण केली गेलेली कुंडलिनी शक्ति सुषुम्नें-तील प्राणप्रवाहाच्या योगानें मस्तकसंबंधी दोन कपालांचा संधि, याच द्वाराच्या बाहेर बारा अंगुलप्रमाण षोडशांत नांवाच्या स्थानीं स्थितीस प्राप्त होते तेव्हां आकाशगामी सिद्धांचें दर्शन होतें.

श्रीराम—गुरुराज, पण त्या अवस्थेंत नेत्र नसतात. मग त्यांवांचून आकाशगामी सिद्धांचें दर्शन कसें होतें ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, वायुस्वरूप सिद्ध या लौकिक दृष्टीनें दिसणार नाहींत, तसेंच ते दुसऱ्या दिव्य उपायांनींही दृग्गोचर होणार नाहींत, हें खरें आहे; पण योगाभ्यासानें संस्कृत झालेल्या मनानें म्हणजेच दूर असलेल्याही बुद्धिनेत्रानें आकाशगामी सिद्ध दिसतात. हें सिद्धांचें अवलो-कन स्वप्नावलोकनासारखेंच असतें. स्वप्नापेक्षां सिद्धदर्शनामध्यें विशेष इतकाच असतो कीं, त्यांत सिद्धांशीं संभाषण, वरप्राप्ति, इष्टफलाचा लाभ इत्यादि सत्य व्यवहार घडतात. आतां परकायाप्रवेश कोणत्या युक्तीनें करतां येतो, तें सांगतों. तोंडाच्या बाहेर बारा अंगुलप्रमाण प्रदे-

ज्ञांत रेचकाभ्यासाच्या युक्तीनें प्राणांना चिरकाल स्थिर केलें असतां योगी दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करूं शकतो.

श्रीराम—ब्रह्मज्ञ महाराज, आपण मागें सर्व जग मायामय आहे, त्यामुळें त्याला नियतस्थिति नाहीं, असें पुष्कळ प्रकारें वर्णन केलें आहे. तेव्हां एका स्वभावाचीच नियतस्थिति कशी होते ? आपल्यासारखे वक्ते मोठे दयाळु असतात. कोणी दुष्प्रश्न केला तरी ते खेद मानीत नाहींत. म्हणून मी आपल्याला असा वारंवार त्रास देत आहें.

श्रीवसिष्ठ—सत्यसंकल्प ईश्वरानें सृष्टीच्या आरंभीं केलेल्या संकल्पामुळें ठरलेला वस्तुस्वभाव सृष्टि असे तों कायम राहतो. म्हणून आत्म्याची स्वभावाख्य शक्ति सर्गाच्या आरंभीं जशी स्फुरते तशीच ती शेवटपर्यंत टिकते, असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. पण तोच वस्तुस्वभाव प्रलयकाळीं रहात नाहीं. कालभेदाप्रमाणें देशभेदानेंही वस्तुशक्ति अनियत असल्याचा अनुभव येतो. नाना व अनाना रूपानें स्थित असलेलें हें सर्व ब्रह्मच आहे. तें ब्रह्मस्वभावानेंच नियत एकरूप आहे. दुसऱ्या कोणत्याही स्वभावानें नाहीं. प्राण्यांचें कर्म व त्याचा फलभोग यांच्या व्यवहाराकरितां अज्ञात ब्रह्मच कांहीं काल नियतस्थिति होऊन विकास पावतें.

श्रीराम—प्रभो, अणिमा व महिमा या नांवाच्या सिद्धि कशा प्राप्त होतात. ?

श्रीवसिष्ठ—काष्ठ व करवत यांच्या संघर्षणानें जसें छेद हें कार्य होतें, त्याप्रमाणें प्राण व अपान यांच्या संघर्षणापासून स्वभावतःच अग्नि प्रवृत्त होतो. प्राण व अपान हे एकमेकांस आकर्षण करीत असतात. या निंद्य देहयंत्राच्या उदरांत नाभीच्या खालीं व वर परस्परांच्या तोंडास तोंड लावून आमाशय व पक्काशय नांवाच्या दोन मांसाच्या पिशव्या असतात व त्या दोन विरुद्ध प्रवाहांमुळें एकसारख्या हालत राहणाऱ्या पाण्यांतील वेताप्रमाणें एकसारख्या हालत असतात. त्यांतील खालच्या पिशवीच्या मूळाशीं असलेली कुंडलिनी जपाच्या वेळीं फिरविल्या जाणाऱ्या रुद्राक्षादिकांच्या माळेप्रमाणें सतत प्राण व अपान यांच्या उद्गरण-निगरणाच्या योगानें कांपत व सूक्ष्म शब्द करीत असते. तीच सर्व क्रियारूप व ज्ञानरूप आहे. दंडाचा प्रहार केलेल्या भुजंगीप्रमाणें ती तोंड वर करून परतत

असते. ती आंतील वायूंनीं सर्व नाडीजाल कांपविते. त्यामुळें आंतील वायु अन्नादिकांस जिरवितात. वायूंच्या संघर्षामुळें उष्णता उत्पन्न होऊन ती देहाला उष्ण करते. योगी त्याच जाठर अग्नीची हृदयकमलांत उपासना करितात. त्याचेंच चिद्रूपानें चिंतन केलें असतां दूरच्या व जवळच्या सर्व पदार्थांचें दर्शन होणें, ही सिद्धि मिळते. हा देह अग्नीषोमात्मक आहे, असें योगी समजतात (याचा पूर्वींही निर्देश केला आहे.) या देहांत जें जें म्हणून कांहीं उष्णात्मक अथवा प्रकाश, विद्या, ज्ञान इत्यादि रूप आहे, तें तें सर्व सूर्य किंवा अग्निरूप आहे व जें जें शीतात्मक, असत्, व जड आहे तें तें सोमरूप आहे, अशी ते कल्पना करितात.

श्रीराम—वायूंच्या संघर्षामुळें अग्नि उत्पन्न होतो, असें आपण नुकतेंच सांगितलेंत व बाह्य सृष्टींतही आम्हांला त्या गोष्टीचा अनुभव येतो. यास्तव वायुरूप सोमापासून अग्नि उद्भवतो, हें म्हणणें मला कळलें. पण सोमाची उत्पत्ति कशी होते, तें कळलें नाहीं. यास्तव तें मला अगोदर समजून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—अग्नि, व सोम परस्परांचें कार्य व कारण झाले आहेत. ते एकमेकांवर आपली उपजीविका करतात. बीज व अंकुर, यांप्रमाणें त्यांची परस्परांपासून उत्पत्ति होते, रात्र व दिवस यांप्रमाणें ते दोघे परस्परांचें निमित्त होतात, पण त्यांची स्थिति मात्र छाया व प्रकाश यांप्रमाणें एकमेकांचा विघात करणारी आहे. एकाच वेळीं त्या दोघांचा अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर त्यांची स्थिति छाया व प्रकाश यांप्रमाणें भासते व एकदां अग्नीचा आणि दुसऱ्या वेळीं सोमाचा, अशा पर्यायानें अनुभव घ्यावयाचा असेल, तर दिवस व रात्र यांप्रमाणें त्यांची स्थिति भासते. यांचा कार्यकारणभावही दोन प्रकारचा सांगितलेला आहे. एक सद्रूपपरिणामापासून झालेला व दुसरा विनाशपरिणामापासून झालेला. बीजापासून जसा अंकुर, त्याप्रमाणें एकापासून दुसऱ्याची उत्पत्ति होणें हा सद्रूपपरिणामजन्य कार्यकारणभाव आहे. व दिवसाचा क्षय झाल्यावर रात्रीचा उदय होणें, याप्रमाणें एकाचा नाश झाल्यावर दुसऱ्याचा नाश होणें हा विनाशपरिणामजन्य कार्यकारणभाव आहे. यांतील पहिल्या प्रकारांत कार्यदशेमध्यें कारणाचें सत्त्व (अस्तित्व), हा घट मातीचा

आहे, इत्यादि प्रकारें प्रत्यक्ष प्रमाणानेंच सिद्ध होतें. म्हणून अनुमानादिकांचा तेथें फारसा उपयोग नसतो. दुसऱ्या प्रकारांत कार्यदशेमध्यें कारणाचा अभावच असल्यामुळें, आम्हांला दिवसां रात्रीचा अनुभव येत नाहीं. म्हणून अनुपलब्धि (अनुभव न येणें) या सहाव्या प्रमाणावरूनच त्याची सिद्धि होते. याविषयीं अनेक वादी अनेक शंका घेऊन श्रद्धावानाच्या श्रद्धेचा नाश करीत असतात. पण ज्याला आपलें हित व्हावें असें वाटत असेल, त्यानें त्यांच्या दुर्युक्ति मोठ्या प्रमाणभूत युक्ति आहेत असा भास होत असला, तरी अनुभवाच्या विरुद्ध असल्यामुळें अग्राह्य आहेत, असें जाणावें; व त्यांचा तिरस्कार करावा. कारण प्रत्यक्षाप्रमाणें एकाद्या वस्तूचा अभावही ती वस्तु नाहीं, असें ठरविण्यास प्रमाण होतोच. अमुक एका स्थानीं अग्नि नाहीं, त्याअर्थी तें स्थान शीत असलें पाहिजे. असें ज्ञान एकाद्या अज्ञालाही होत असतें. अग्नि धूमरूपानें बाहेर जातो व तो धूमच जलरूप होतो. यास्तव वर सांगितलेल्या कार्यकारणभावांतील पहिल्या सद्रूप परिणामानें अग्नि सोमाचें कारण होतो. त्याचप्रमाणें अग्नि नष्ट होऊन वायुभावास म्हणजेच शीततेस प्राप्त होतो. या उदाहरणांत अग्नि अभावपरिणामानें सोमाचें कारण झाला आहे. सात समुद्रांचें जल पिऊन वडवाग्नि धुक्याच्या आकारानें पुनः त्यालाच निर्माण करतो. सूर्य चंद्राला पुनःपुनः कृष्णपक्षांत सुकवून शुक्लपक्षांत परिपूर्ण करतो. शरीरांतील प्राण अपानारूप सोमाच्या तोंडांतून अन्नपानादिक उदरांत आले असतां, त्यांचा अमृततुल्य रस पिऊन मेघाप्रमाणें पुष्ट होतो व सर्व नाड्यांत शिरून शरीरास तृप्त व पुष्ट करतो. आकाशांतील सूर्यकिरणें पृथ्वीवरील जलाचें प्राशन करितात; वायु नाहीं, अशी जरी कल्पना केली तरी जल सद्रूपपरिणामानेंच किरणरूपास प्राप्त होतें. कारण जलाचें शुक्लरूप त्यांत अनुभवास येत असतें. सारांश सर्व सृष्टिच अग्नीषोमात्मक आहे व सूक्ष्मदृष्टि पुरुष या दोन शक्तींचा अनुभव प्रत्येक पदार्थांत व प्रत्येक क्रियेंत घेत असतात. ब्रह्म सर्वांमध्यें अनुगत असतें. भूलोकीं अंधकार व प्रकाश यांच्या योगानें जशीं रात्र व दिवस होतात, त्याप्रमाणें चैतन्य व जाड्य या दोन धर्मांच्या योगानें सर्व भूतें स्फुरण पावत असतात. चिद्रूप व जडरूप यांच्या योगानें ही जगाची

स्थिति आरंभलेली आहे. त्यांतील चिद्रूप हा अग्नि व जडरूप हा सोम होय. सूर्योदय होतांच जसा रात्रींचा अंधकार नष्ट होतो, त्याप्रमाणें निर्मळ चित्प्रकाश उदय पावला असतां संसार नष्ट होतो. प्रत्यगात्म्यामध्यें जडाचें भान झालें असतां, त्याच्याशीं तादात्म्य पावून स्फुरण पावणारीही चित् जणुं काय जडत्वासच प्राप्त होऊन, आपल्या सत्तेनें असत् असल्यासारखी होते. सारांश, देहामध्यें जीवभावानें प्रविष्ट झालेली चित् देहाचें आयुष्य असेपर्यंत त्यांत अहंभावादि उत्पन्न करीत राहते. अशा रीतीनें अन्योन्याध्यासानें चित् मी मनुष्य आहें, चेतन आहें, इत्यादि स्वानुभवानुसारी देहस्वरूप होते. स्वतः चित् क्रियारहित व नामरहित आहे. त्यामुळें ती नुसतीच कधीं उपलब्ध होत नाहीं; तर प्रकाश जसा दिव्याच्या योगानें तशी ती देहानें व्यक्त होते. अज्ञानानें आवृत झालेली चित् विषयरूपी उपाधीकडे जावयास तयार झाली कीं, अनर्थप्राप्ति होते. तात्पर्य, अशा रीतीनें देही व देह हे अग्नीषोमात्मक आहेत. त्यांच्या परस्पर संसर्गानें परस्परांचा अनुभव येतो. उपाधीची निवृत्ति होऊन आनंदाचा अतिशय आविर्भाव झाला म्हणजे केवल अग्नीची स्थिति होते व जाड्य अतिशय वाढलें म्हणजे केवळ सोमाची स्थिति होते. प्राण उष्णप्रकृति असतो म्हणून तो अग्नि व अपान शीतल असतो म्हणून तो सोम होय. शीत अपानांत उष्ण प्राणवायु व प्राणवायूंत शीत अपान सत्ता पावतो. चिदग्नि वाच्यात्मक सोम होतो. ज्याप्रमाणें सृष्टीच्या आरंभीं मायाशबल ब्रह्मसंवित् शीतोष्णरूपिणी होऊन ब्रह्मांडाकारास प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मनुष्यांच्या व्यष्टिदेहांच्या उत्पत्तीच्या वेळींही ती शीतोष्णरूपिणी होऊन अग्नीषोमसंज्ञेस प्राप्त होते. (अर्थात् ब्रह्मांडाप्रमाणें शरीरही अग्नीषोमात्मक आहे.) हे दोन्ही देव जेथें शुद्ध चिद्रूप ध्रुवाख्य कलेनें स्थित असतात, त्या हृदयाकाशांत कुंभकानें स्थिर हो. म्हणजे तूं अतिशय शोभूं लागशील ८१.

सर्ग ८२—अणिमा इत्यादिकांचे उपाय, परकायाप्रवेश.

श्रीवसिष्ठ—योग्यांच्या देहाला अणिमा व लघिमा कशी प्राप्त होते तें ऐकः—हृदयकमलकोशाच्या वर अग्निकण उडतो. तोच संविद्रूपानें सत्वर वाढतो. तो सकाळीं अगदीं आरंभीं उदय पावलेल्या सूर्यासारखा असतो. तो हस्तपादादि अंगांसह देहाला गलितशक्ति (शक्तिहीन) करतो. तो

शरीराचें काठिन्य व गंधभाग यांना उपादानभूत जलभागांत मिळवितो. नंतर तो अग्नि नखशिखान्त द्रवरूप झालेल्या देहाला शोषून सोडतो. अशा रीतीनें देहाच्या बाहेर होऊन जीव आतिवाहिक देहरूप होऊन राहतो. नंतर तो अग्निरूप जीव प्राणानें क्षोभ उत्पन्न केला असतां कोठेंसा लीन होऊन जातो. त्यावेळीं कुंडलिनी शक्तिही मूलाधारस्थ सुषुम्ना नाडीनें हीन होत्साती तिच्या संस्कारांनीं शोभणाऱ्या आतिवाहिक देहाकाशांत राहते. तिच्यामध्यें मन, बुद्धि, अहंकार, चित्प्रकाश, स्वेच्छाविहारशक्ति इत्यादि सर्व सामग्री गूढ असते, त्यामुळें अतिसूक्ष्म अथवा अति स्थूल प्रदेशीं प्रवेश करून तिला जेथें पाठवावी तेथें ती जाते. त्याचप्रमाणें ती कुंडलिनी (योग्यांची जीवशक्ति) प्राणापानांस पूर्णपणें स्वाधीन करून घेतल्यामुळें योग्याच्या केवल संकल्पानेंच पाहिजे तितका मोठा आकार धारण करूं शकते. अर्थात् प्राणापानांना अधीन करून घेतल्यानें ह्या दोन्ही सिद्धी सुसाध्य होतात. आतां ज्ञानसाध्यसिद्धि ऐक.

या सृष्टींत एक चिन्मात्र आहे. तें शुद्ध, सौम्य, अलक्षित, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, जगही नव्हे व जगत्क्रियाही नव्हे, असें आहे. तें आपणच आपल्या ठिकाणीं अध्यास करून संकल्पोन्मुख झालें असतां जीव होतें. तें जीवदशेंत मलिन झालेलें असतें. नंतर तो मूढात्मा जीव संकल्पभ्रमानें हें खोटेंच शरीर पाहतो. पण ज्ञानदीपानें त्याला जेव्हां सर्वोत्तम प्रकाश मिळतो तेव्हां जीवाचा संकल्पमोह शरत्कालच्या अभ्राप्रमाणें क्षीण होतो. सर्व संकल्पांचा क्षय झाल्याकारणानें हा देह शांतीस प्राप्त होतो. निद्रा गेली असतां जीव जसा स्वप्न पहात नाहीं, त्याप्रमाणें सत्य आत्म्याची भावना झाली असतां जीव या देहास पहात नाहीं. असत्त्वाला तत्त्व जाणल्यामुळेंच तो देहावृत होऊन राहिलेला असतो. पण तोच एका परम तत्त्वाची भावना केल्यामुळें निर्देह, श्रीमान् व सुखी होतो. रामा, शरीरादि अनात्म पदार्थांस आत्मा समजणें हेंच हृदयस्थ तम (अंधकार) आहे. त्याचा नाश सूर्यादि दुसऱ्या कोणत्याही प्रकाशाला करतां येत नाहीं. तें खऱ्या आत्म्यालाच आत्मा समजणें, मी सर्वव्यापी, चिन्मात्र व अमल आहें, असें साक्षात् जाणणें याच एका उपायानें नष्ट होतें. ही ज्ञानसिद्धिही दृढ झाली असतां जीवन्मुक्त विनोदाकरितां स्वेच्छेनें

जशी जशी स्थूल, सूक्ष्म किंवा प्रातिभासिक देहाची कल्पना करितात त्याप्रमाणें ती सिद्ध होते. सामान्य प्राकृत पुरुषही जर दृढभावनेनें विषाला अमृत व अमृताला विष करूं शकतात, तर ज्ञानी पुरुषांना दृढ भावने-प्रमाणें फल मिळाल्यास त्यांत नवल कोणतें! सारांश, या लोकीं दृढ भावनेनें ज्याची ज्याची भावना करावी तें तें सिद्ध होतें, असें पुष्कळदां पाहिलेलें आहे. हा देह सत्य आहे, अशी भावना केल्यास तो सत्य होतो व असत्य भावनेनें त्याच्याकडे पाहिल्यास तो महाकाशरूप होतो. अणिमादि सिद्धि मिळण्यास ज्ञान हा उपाय आहे, असें तूं ऐकलें आहेस. आतां दुसरी एक युक्ति ऐकः—पुष्पांतील वास जसा हुंगून नाकांत घातला जातो, त्याप्रमाणें रेचकाभ्यासाच्या योगानें जीवाला कुंडलिनीगृहांतून काढून परदेहामध्यें जों योजिलें जात आहे, तों पूर्वदेहाचा स्पंद बंद पडून तो काष्ठाप्रमाणें होऊन पडतो. नंतर ज्याप्रमाणें झाडाला पाणी घालणारा पुरुष हातांतल्या घागरींतील पाणी पाहिजे त्या वृक्षाला अथवा वेलीला घालूं शकतो, त्याप्रमाणें योगी आपल्या अधीन असलेल्या प्राणाला दुस-ऱ्याच्या देहांत व मतींतही त्याच्या संपत्तीचा भोग घेण्यासाठीं स्वच्छेनें घालूं शकतो. तो त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें स्थावर अथवा जंगम पदार्थांत शिरकवून व सिद्धीचें फल भोगून पूर्व शरीर स्थित असल्यास त्यांत अथवा त्याचा नाश झाला किंवा केला असल्यास वाटेल त्या दुसऱ्या शरीरांत घालतो. किंवा तो योगी स्थावर—जंगम देहादि प्रतिबिंबोपाधि, त्यांतील प्रतिबिंब जीव, त्याचे बिंबोपाधिभूत सत्त्वादि गुण, त्यांनीं मर्यादित झालेलीं चित्—रूप बिंबें इत्यादि सर्वांना व्यापणाऱ्या आत्मसंवेदनानें संपूर्ण होऊन राहतो. सारांश, योगैश्वर्यसंपन्न जीव चित्प्रकाश, निर्दोष व नित्य स्वप्रकाश, स्वतत्त्व जाणून जें जें इच्छितो तें तें त्याला थोड्याच अवकाशांत प्राप्त होतें. पण तत्त्वज्ञ महात्मे अल्प सिद्धांना फारसा मान देत नाहींत. तर अज्ञानाचें आवरण नष्ट होणें हासच निरतिशयानंद सम्यक् पद जाणतात ८२.

सर्ग ८३—चूडालेच्या सिद्धीचें वैभव, राजाचा अबोध, गुरूपदेश, त्याचें साफल्य आणि किराटाख्यान.

श्रीवसिष्ठ—रामा, चूडालाही अशारीतीनेंच प्राणधारणादिकांच्या दृढ अभ्यासानें अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्त झाली. गंगेप्रमाणें, निर्मल व शीतल

झालेली ती आकाशमार्गानें गेली. सागरांत शिरली व पृथ्वीच्या पाठी-वरून संचार करती झाली. ती पतीच्या वक्षःस्थलापासून व चित्तांतून एक क्षणभरही दूर न होतां अनेक शरीरांनीं लक्ष्मीप्रमाणें सर्व राष्ट्रें व भुवनें यांत राहिली. आकाशांत काळ्या मेघमालेप्रमाणें व भूमीवर पर्व-तांच्या रांगेप्रमाणें ती भ्रमण करीत राहिली. दोरा जसा अनेक मोत्यांमध्यें, त्याप्रमाणें ती काष्ठ, तृण, पाषाण, प्राणी, आकाश, वात, अग्नि, जळ इत्यादि सर्वांमध्यें निर्विघ्नपणें शिरली. ती मेरूवरील शृंगें, लोकपालांचीं पुरें, आकाश व दिशा यांचीं रंध्रें इत्यादिकांतून खुशाल विहार करीत राहिली. तिनें तिर्यक् प्राणी, भूतें, पिशाचें, नाग, देव, असुर, विद्याधर, अप्सरा, व सिद्ध यांच्याशीं संभाषणादि व्यवहार केला. त्या साध्वीनें आपल्या सिद्धीच्या बलावर इकडे हें सर्व ऐश्वर्य भोगीत असतांना तिकडे आपल्या मुख्य शरीरानें पतीला ज्ञानामृताविषयीं पुष्कळ बोध केला; पण त्याला कांहीं ज्ञान झालें नाहीं. कलांमध्यें चतुर असलेली ही माझी अबला भार्या भोळी आहे, असेंच तो समजत असे. एकादा मूढ बालक विद्येला जसा जाणत नाहीं, त्याप्रमाणें इतक्या दिवसांच्या सहवासानेंही त्या राजानें त्या गुणशालिनीस ओळखलें नाहीं. शूद्राला जसें यज्ञकर्म दाखवीत नाहींत, त्याप्रमाणें तिनेंही आत्मविश्रांतीस प्राप्त न झालेल्या राजाला आपली सिद्धि दाखविली नाहीं.

श्रीराम—प्रभो, मोठ्या सिद्धयोगिनीच्या यत्नानेंही जर शिखिध्वज ज्ञानी झाला नाहीं, तर दुसरा सामान्य पुरुष कसा ज्ञानसंपन्न होणार ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, उपदेश करणें किंवा घेणें ही केवळ मर्यादा आहे. पण केवळ उपदेश कांहीं करूं शकत नाहीं. अधिकारी नसलेल्याही शिष्याला बलात्कारानें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य गुरूपदेशामध्यें नसतें. तर शिष्याची शुद्धबुद्धि हेंच ज्ञानाचें मुख्य कारण आहे. नुसत्या शास्त्र-ज्ञानानें किंवा नुसत्या काम्यादि कर्मानुष्ठानानें आत्मज्ञान होत नाहीं; तर शुद्ध पुण्यानें विचार उत्पन्न झाला असतां, सर्पाचीं पावलें जशीं सापच ओळखतो, त्याप्रमाणें आत्माच आपल्याला जाणतो.

श्रीराम—तर मग गुरूपदेशनामक उपाय स्वात्मज्ञानाचें कारण आहे, ही समजूत या जगांत रूढ कशी झाली ?

श्रीवसिष्ठ—अतिसूक्ष्म असलेली अरुंधतीची तारा एकदम दिसत नसल्यामुळें प्रथम तिच्या जवळची दुसरी मोठी तारा अरुंधती म्हणून दाखवून नंतर जशी खरी अरुंधती दाखवितात, त्याप्रमाणें गुरूपदेश, शिष्याच्या बुद्धीला प्रत्यगात्म्याकडे वळण्याचें व्यसन लावून ज्ञानकारण होतो (म्हणजे तो शिष्याच्या बुद्धीला आत्मविचाराची गोडी लावून देतो व त्यामुळें शेवटीं आत्मसाक्षात्कार होतो.) म्हणून तो साक्षात् ज्ञानकारण नसून परंपरेनें ज्ञानकारण आहे. याविषयीं मी तुला एक कथा सांगतों ती ऐक. विंध्यारण्याच्या एका खोऱ्यांत किराट या नांवाचा एक अतिशय कृपण वैश्य होता. तो धनधान्यसंपन्न असून कुटुंबी ब्राह्मणाप्रमाणें रहात असे. विंध्याच्या जंगलांतून जात असतांनां एकदां त्याची एक कवडी खालीं कोठें गवतांत पडली. तो स्वभावतः कृपण असल्यामुळें तीन दिवस तेथील सर्व गवत हालवीत व तिला शोधीत राहिला. ती कवडी मिळाली म्हणजे मी तिच्यावर व्यापार करीन. त्यामुळें एकीच्या चार, आठ, वीस शंभर कवड्या होतील, इत्यादि मनोराज्य करीत तो दीन होऊन अहोरात्र जंगलांत कवडी शोधीत राहिला. त्यानें लोकांच्या हजारों उपहासांकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. तीन दिवसांनीं त्याला त्या जंगलांत पूर्णचंद्रबिंबासारखा मोठा चिंतामणि सांपडला. त्याला पहातांच त्याचें हृदय अतिशय संतुष्ट झालें. तो आपल्या घरीं परत आला व सर्व जगाचें ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळें शांतमनानें राहिला.

रामा, ज्याप्रमाणें सांडलेली कवडी अहोरात्र अखिन्न मनानें शोधणाऱ्या किराटाला जगाच्या मोलाचें महारत्न मिळालें, त्याप्रमाणें गुरूपदेशानें शाब्दज्ञान होतें. पण त्याविषयींच अखिन्नचित्तानें अहोरात्र विचार केल्यानें अपरोक्ष साक्षात्कार होतो. किराटानें कवडीचा जर शोध केला नसता, तर त्याला महारत्न कसें मिळालें असतें ? त्याचप्रमाणें ज्याला गुरूपदेशच झालेला नाहीं, त्याला विचार तरी कसा करतां येणार, व विचाराच्या अभावीं आत्मसाक्षात्कार कसा होणार ? तात्पर्य, उपदेशामुळें शाब्दवृत्ति उत्पन्न होतात. त्यांतील शेवटच्या अति स्वच्छ वृत्तींत नित्य अपरोक्ष ब्रह्म स्फुरतें. पण त्याचें खरें कारण शिष्याची अति स्वच्छ बुद्धि व ब्रह्माचा स्वभाव हेंच आहे. गुरूपदेश हें साक्षात् कारण नव्हे. तें परंपराकारण

आहे. तथापि गुरूपदेश शाब्दवृत्ति उत्पन्न करण्यासाठीं आवश्यक आहे. राघवा, ही मोठमोठ्यांनाही मोह पाडणारी माया कशी आहे ती पहा.

एकाचा शोध करीत असतांना दुसरेंच हातीं लागतें. पुरुष करतो एक व त्याला प्राप्त होतें दुसरेंच, असें या त्रिभुवनांत दिसत असल्यामुळें व शास्त्रही तसेंच सांगत असल्याकारणानें आत्मलाभानंतर प्रारब्धप्राप्त जगद्भ्रमाची अनिच्छेनें उपेक्षा करणेंच श्रेयस्कार आहे ८३.

सर्ग ८४—शिखिध्वजाचें वैराग्य, चूडालाश्वासन, रात्रीं एकट्याचेंच निघणें, व मंदिरांतील स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर शिखिध्वजराजा तत्त्वज्ञानरूप विश्रांतिस्थान प्राप्त झालेलें नसल्यामुळें अतिशय अलंघ्य मोहास प्राप्त झाला. ज्याचें मन दुःखाग्नीनें पोळत आहे असा तो अनायासानें प्राप्त झालेल्या इष्ट उपभोगांमध्यें थोडासुद्धां रममाण झाला नाहीं. व्याधानें ज्याच्या अंगांत बाण मारला आहे, अशा हरिणाप्रमाणें गुहा, झऱ्याचें तीर, एकांत स्थान इत्यादिकांतील कोठेंही त्याला चैन पडेना. रामा, तुझ्याप्रमाणेंच त्याचेही भृत्य त्याला वारंवार मधुर प्रार्थनावचनांनीं प्रेरणा करून त्याच्याकडून कशीं तरी दिवसकृत्यें करवीत. त्याचें वैराग्य उत्तरोत्तर वाढत चाललें. संन्याशाप्रमाणें तो शांतबुद्धि झाला. त्यामुळें महाभोग व राज्यलक्ष्मी यांचा उपभोग घेण्यास तो नयार नसे. गाई, भूमि, सुवर्ण इत्यादिकांचें त्यानें पुष्कळ दान देव, ब्राह्मण व आप्त यांस दिलें. कृच्छ्र चांद्रायणादि तप करण्यास्तव तो तीर्थें. वनें, देवालयें इत्यादिकांतून हिंडला; तथापि निधान नसलेल्या भूमीला खणणारा पुरुष जसा निधीस प्राप्त होत नाहीं त्याप्रमाणें त्याचा शोक थोडा सुद्धां कमी झाला नाहीं. तो अहोरात्र संतापाग्नीनें संतप्त होत असे. त्यानें आपल्याशींच संसारव्याधीवरील औषधाविषयीं पुष्कळ विचार केला. चिंतापरवश व दीन झालेल्या त्यानें आपलें वैभवपूर्ण राज्यही विषासारखें लेखिलें. पुढील विषयोपभोगांनाही तो खिन्न मनानें तुच्छ मानीत असे. एकदां एकांतांत समीप आलेल्या चूडालेस शिखिध्वज राजा मधुर वाणीनें असें म्हणाला.

शिखिध्वज—मी पुष्कळ दिवस राज्य भोगलें. वैभवांचा अनुभव घेतला. आतां मी विरक्त झालों आहें. यास्तव अरण्यांत जातों. हे कृशांगि,

सुखें, दुःखें, आपत्ति, संपत्ति इत्यादि वनवासी मुनीला परतंत्र करूं शकत नाहींत. वनवाशाला राष्ट्रभंगामुळें संमोह होत नाहीं. संग्रामांत त्याच्या लोकांचा क्षय होत नाहीं. अर्थात् आमच्यापेक्षां त्या (विरक्तां) ना अधिक सुख होतें, असें मी समजतों. प्रिये, येथें तूं जशी मला रममाण करीत आहेस, त्याप्रमाणें सर्व स्त्रीसामग्रीनें युक्त असलेल्या वनपंक्ति विरक्तांना रममाण करितात. निर्जन एकांतांत जसें मन सुखी होतें त्याप्रमाणें तें चंद्रबिंब, ब्रह्मा, इंद्र इत्यादिकांचीं गृहें इत्यादि रम्य स्थानींही होत नाहीं. यास्तव मी एकांत स्थानीं तप करावयास जातों. तूं माझ्या सन्मंत्रामध्यें विघ्न करूं नकोस. कुलस्त्रिया स्वप्नांतही भर्त्याची इच्छा भग्न करीत नाहींत.

चूडाला—हे नाथ, योग्य काल आला असतां केलेलें कार्य शोभतें; इतर शोभत नाहीं. वसंतांत पुष्प शोभतें व शरत्कालीं फल शोभतें. ज्याचे देह जरेनें जरठ झालेले असतात त्यांनींच वनाचा आश्रय करणें उचित आहे. तुमच्या सारख्या तरुणांना तो शोभत नाहीं. म्हणून मला तुमचें गमन रुचत नाहीं. पुष्पांच्या समूहानें जसे वृक्ष त्याप्रमाणें हे महाराज, तारुण्यानें जोंपर्यंत आम्हांला सोडलेलें नाहीं तोंपर्यंत आम्हीं गृहांतच शोभत आहों. हंस जसे सरोवरास जोडून जातात त्याप्रमाणें आम्ही दोघें मिळूनच जरेसहवर्तमान घर सोडून वनांत जाऊं. हे नृपते, उचित काल प्राप्त झालेला नसतांना प्रजापालन कर्म सोडणाऱ्या क्षत्रियाला मोठाच दोष लागेल. अकालीं एकादें कृत्य करणाऱ्या राजाला प्रजाजन प्रतिबंध करीत असतात, राज-भृत्यही प्रजेला अकार्यापासून हटवीत असतात.

शिखिध्वज—सुंदरि, माझ्या मनोरथास विघ्न करणारें हें तुझें भाषण पुरे झालें. मी दूर एकांत अरण्यांत गेलोंच म्हणून समज. तूं सुकुमार आहेस यास्तव वनांत येऊं नकोस. कारण वनवास पुरुषांनाही असह्य वाटत असतो. कठिन स्त्रियाही वनवास करण्यास समर्थ नसतात; कारण अरण्यांतील पुष्पमंजऱ्या शस्त्रांचे घाव कशा सहन करूं शकतील ! तूं येथेंच राज्याचें रक्षण करीत रहा. कारण पति कोठें गेला असतां सर्व कुटुंबाचें पालन करणें हें स्त्रियांचें व्रत आहे.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून तो राजा स्नान करावयास उठला. त्यानें सर्व दिन-कृत्य केलें. नंतर शिखिध्वज जसा प्रजेस सोडून सर्व जनांना दुर्गम असलेल्या वनांत जाणार होता, तसा सूर्य सर्व प्रजेचा त्याग करून सर्व लोकांस अगम्य असलेल्या अस्ताचलास गेला. घरांतून निघालेल्या नाथाच्या मागोमाग जशी अनुरागिणी चूडाला, त्याप्रमाणें आपलें सर्व विस्तृत रूप एकत्र करून प्रभा सूर्याच्या मागोमाग गेली. आकाशगंगेला धारण करणाऱ्या व भस्मानें धूसर झालेल्या शंकरास आलिंगन देणाऱ्या यमुने-प्रमाणें काळी यामिनी (रात्री) भस्मासारख्या धूसर भुवनास आलिंगन द्यावयास आली. कांहीं वेळानें चंद्रोदय झाला. दिनश्री व दिननाथ यांचें जोडपें देवोद्यानमय मेरूच्या अपर प्रदेशीं रममाण व्हावयास गेलें व निशा आणि निशानाथ यांचें जोडपें मेरूच्या अलीकडील उत्तमस्थानीं आलें. आकाशरूपी फरशीवर तारागणरूपी रत्नें पसरून टाकल्याप्रमाणें शोभत होतीं. रात्र उत्तरोत्तर वृद्धि पावून तरुण झाली व निशानाथ सर्व लोक निजले असतां एकांतांत तिचा उपभोग घेऊं लागला. राजा शिखि-ध्वजही सायंसंध्या, भोजन, कथाश्रवण इत्यादि करून आवडत्या चूडाले-सह शय्येवर निजला.

पण त्याला त्या रात्रीं झोंप आली नाहीं. मध्यरात्र झाली असतां सर्व लोक स्वस्थ घोरत पडले आहेत, असें पाहून तो राजा निद्रासुखांत निमग्न झालेल्या प्रियेला शय्येवरच सोडून उठला व मंदिराच्या बाहेर जाऊं लागला. तेव्हां कांहीं अनुचर जागे होऊन त्याच्या मागोमाग जाण्यास तयार झाले. पण ‘ मी वीरचर्येसाठीं नगरांत जात आहें. तुम्ही कोणी माझ्या मागून येऊं नका,’ असें सांगून तो एकटाच तेथून निघाला. आपल्या राजधानीच्या वेशीवर येतांच त्यानें नगरांतून बाहेर जाण्याचा निश्चय केला. व ज्याची बुद्धि सर्वथा तृप्त आहे, असा तो ‘ हे राजलक्ष्मि, तुला नमस्कार असो !’ असें बोलून वेशीच्या बाहेर पडला. एखादा महा नद जसा समुद्रांत प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें तो एकटाच एका महा अरण्यांत प्रविष्ट झाला. फार दूर गेल्यावर भयंकर रात्रीप्रमा-णेंच भयंकर असलेल्या अरण्यांत तो कांहीं वेळ विश्रांति घेण्याकरितां बसला व उजाडतांच पुढें चालला. तो राजा सूर्याप्रमाणेंच सर्व दिवसभर

मार्ग चालत होता. शेवटीं सूर्यास्त झाला असतां तो एका सुंदर सरोवराच्या कांठीं उतरला. स्नानादि दिनकृत्यें करून त्यानें फलाहार केला व ती रात्र तेथेंच घालविली. पुनः दुसऱ्या दिवशीं उजाडतांच तो पुढें चालला. अनेक नगरें, देश, पर्वत, नद्या इत्यादिकांचें उल्लंघन करीत त्यानें बारा दिवस एकसारखा प्रवास केला. तेव्हां तो एका मंदरपर्वताजवळील सुंदर अरण्यांत जाऊन पोंचला. त्यांत अनेक जलप्रवाह झुळ झुळ ध्वनि करीत वहात होते. शब्द करणाऱ्या पक्ष्यांनीं व्यापलेले अनेक वृक्ष त्यास सुशोभित करीत होते. तेथें अनेक ब्राह्मणांचे आश्रम मोडून पडलेले असून त्यांत पूर्वी कोणी महात्मे रहात असावे, असें अनुमान होत होतें. त्यांत क्षुद्र प्राणी फारसे नसून सिद्धांनीं लतागृहांचा आश्रय केला होता. फळझाडें व वेली यांची तेथें समृद्धि असून त्यांवर तापसांची वृत्ति चांगली चालण्यासारखी होती. असो; अशा त्या उचित अरण्यांतील एका सम, शुद्ध, जलपूर्ण, शीतल, कोमल, तृणयुक्त व फलझाडांनीं भरलेल्या प्रदेशीं त्यानें रहाण्याचा निश्चय केला. पर्णशाला बांधण्यासाठीं काठ्या, झाडांचीं पानें इत्यादि सामग्री जमविली. पर्णकुटी स्वतःच बांधली. वेळूचा दंड, फलाहार पात्र, अर्घ्यपात्र, पुष्पपात्र, अक्षमाला, कमंडलु, शीतनिवारणार्थ कंथा, अजिन, आसन इत्यादि तापसकर्मास अवश्य असलेले पदार्थ संपादन केले. व नंतर तो तप करूं लागला.

सकाळीं पहिल्या प्रहरीं तो संध्या व जप करी. दुसऱ्या प्रहरीं फुलें वेंचून आणणें, स्नान व देवपूजन; तिसऱ्या प्रहरीं वनांतील फळें, कंद, बिसादि यांचा आहार व चवथ्या प्रहरीं किंचित् विश्रांति घेऊन तो सायंसंध्या करी, आणि नंतर रात्रभर तो जितेंद्रिय जप करीत राही. मालवेश शिखिध्वज याप्रमाणें मंदरपर्वतासमीप पर्णशाला बांधून राहूं लागला. त्यानें तेथें असे अनेक दिवस अखिन्न मनानें घालविले. पूर्वी अनुभविलेल्या राजविलासांचें त्यानें स्मरणही केलें नाहीं. हृदयामध्यें विवेक स्फुरण पावत असतांना राज्यलक्ष्मी कोणाला आकर्षण करूं शकणार? ८४.

सर्ग ८५—जागृत झालेल्या राणीनें राजाचा शोध केला. मार्गांत त्याचें दर्शन. भावी अर्थाचें दर्शन व योग्यकालीं बोधन.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें शिखिध्वज राजा वनांतील आपल्या मठींत आनंदानें राहूं लागला. आतां तिकडे त्याच्या चूडाला भार्येनें काय केलें, तें सांगतों. मध्यरात्रीं उठून शिखिध्वज दूर निघून गेला असतां चूडाला एकाएकीं भयभीत होऊन उठली व पाहते तों तिला आपली शय्या पतिविरहित आढळली. लागलीच ती खिन्नमनानें उठली. ती साध्वी मनांत अतिशय उद्विग्न होऊन क्षणभर आपल्या मनाशींच विचार करूं लागली. आपला प्रभु राज्य सोडून वनांत गेला असावा, असें तिला वाटलें. व त्यामुळें तिच्या मनाला थोडें दुःखही झालें. पण ती शुद्ध पतिव्रता लागलीच आपल्याशीं म्हणाली, "मला तरी आतां येथें राहून काय करावयाचें आहे? मीही त्यांच्याच समीप जातें. विधीनें स्त्रियांची गति पति हीच एक सांगितली आहे." असा विचार करून ती साध्वी भर्त्याच्या मागोमाग जावयास निघाली. ती वातायनांतून निघून आकाशांत आली. ती योगिनी आकाशमार्गानें भ्रमण करीत चालली. कांहीं वेळानें रात्रीं एकटाच हातांत खड्ग धरून जात असलेला राजा तिला दिसला. तेव्हां तिनें आकाशांत राहूनच भर्त्याच्या पुढील वृत्तान्ताचें चिंतन केलें. त्याला पुढें कोणत्या प्रकारानें, कोणत्या निमित्तानें, कोणत्या वेळीं, कोणत्या प्रदेशीं, कोणत्या व किती क्रिया केल्यानें शांति मिळणें शक्य आहे, तें तिनें पाहिलें. सिद्धीच्या सामर्थ्यानें भर्त्याचें अवश्य भवितव्य पुढें असल्याप्रमाणें पाहून तदनुरूप आचरण करण्यासाठीं ती तेथूनच परत फिरली. त्याच्यापाशीं माझें गमन आजच व्हावयाचें नसून तें पुढें कांहीं दिवसांनीं व्हावयाचें आहे. कारण नियतीचा तसा निश्चय आहे. असा विचार करून व पुनः अंतःपुरांत परत येऊन चूडाला स्वस्थ निजली. ती अंगना राजा कांहीं कारणानें येथून गेला आहे, असें प्रजाजनांस सांगून व सर्वांचें आश्वासन करून तेथें राहिली. सर्वत्र समदृष्टि ठेवून तिनें भर्त्याचें राज्य उत्तम प्रकारें चालविलें. एखादी शेतकऱ्याची स्त्री शरत्कालीं पिकलेलें शेत जशी राखते, त्याप्रमाणें तिनें त्याचें रक्षण केलें. याप्रमाणें राज्य व अरण्य यांचें पालन करणाऱ्या व परस्परांचें मुख न पाहणाऱ्या त्या दोघांचा काल भराभर जाऊं लागला. अशा रीतीनें स्वराज्यांत राहणाऱ्या चूडालेचीं व वनगुच्छांत तप करणाऱ्या शिखिध्वजाचीं अठरा वर्षें गेलीं. तेव्हां महा-

पर्वताच्या समीप पर्णशालेंत राहणाऱ्या राजाला जरेनें जर्जर केलें. तेव्हां ज्ञान-दृष्टीनें तें जाणून व आतां मला आपल्या प्राणनाथापाशीं जाणें अवश्य आहे, असें समजून चूडाला एके रात्रीं मंदिरांतून निघाली. आकाशांत आली. पक्ष्याप्रमाणें वायुमार्गानें वेगानें चालली. तिनें जातांना मार्गांत अनेक सिद्धांना पाहिलें. त्यांच्या अंगावरून येणाऱ्या सुगंधि वायूच्या सुखस्पर्शाचा अनुभव घेतला. चंद्रसंज्ञक महाअमृतसागराची तरंगपरंपराच, अशा निर्मळ चांदण्याचें सुख भोगलें. ती मेघांच्या वरून जात असतांना आपल्या विद्युद्रूपी भार्यांशीं वियोग न पावलेल्या अनेक विलासी मेघांस वारंवार पाहती झाली. व आपल्याशींच म्हणाली, "पहा, हा काय चमत्कार आहे? देहवानांचा स्वभाव कधीं शांत होत नाहीं. कारण या अवियुक्त जोडप्यांना पाहून माझेंही मन उत्कंठित होत आहे. तें विवेकानें संपन्न असूनही मी त्या सिंहस्कंध, प्रेमपूर्ण कांताला केव्हां पाहीन, असें म्हणून पुनः अतिशय उत्कंठित झालें आहे. या मंजरीसमूहानें युक्त असलेल्या वेली आपल्या वृक्षरूपी पतीस एक क्षणभरही सोडीत नाहींत, असें पाहून माझें मन चंचल होत आहे. जशी ही सिद्धांगना आपल्या प्रियाकडे जात आहे, तशी मी आपल्या कांतापाशीं केव्हां जाईन असें म्हणून माझें मन खिन्न होतें. हे मंद वायु, हे चंद्राचे किरण, व या वनपंक्ति, मलाही उत्कंठित करितात, तेव्हां आतां आणखीं अधिक आश्चर्य कोणतें असणार? अरे खुळ्या चित्ता, तूं व्यर्थ आंतल्या आंत तांडवनृत्य करीत कां राहिलें आहेस? अरे भल्या मना, ती तुझी आकाशासारखी निर्मळ विवेकिता कोठें आहे? अथवा हे चित्ता, तूं आपल्या भर्त्याविषयीं जर उत्कंठित होत असशील तर खुशाल हो. मला तुझ्या बरोबर मूढ होऊन काय करावयाचें आहे? बा शरीरा, तूं व्यर्थ कशाला उत्कंठित होतेंस? तुझा भर्ता आतां जराजर्जर झाला असेल. तो तपस्वी असल्यामुळें कृश व तुझी इच्छा न करणाराही झाला असेल. मला वाटतें कीं त्याचें मन राज्यादिकांचा भोग न घेण्यासाठीं निश्चय करून राहिलें असेल. त्याची वासनालता पावसाळ्यांतील नदीस जाऊन मिळालेल्या ओहोळाप्रमाणें तद्रूप होऊन गेली असेल. तो आतां एकांतांत रत, एकात्मा, निरिच्छ, वासना-

रहित झाला असेल. माझ्या भर्त्याची स्थिति शुष्कवृक्षासारखी झाली असेल. तथापि अरे चित्ता, तूं व्यर्थ चिंता कशाला करतोस ? मी पुढील उपायानें भर्त्याच्या बुद्धीला तत्त्वज्ञानसंपन्न करून अवशिष्ट राहिलेल्या प्रारब्ध कर्माच्या भोगोत्कंठेनें युक्त करीन व तुझ्याशीं त्याचा संयोग करून देईन. मुनीसारख्या मननशील भर्त्याच्या मनाला संकल्पशून्य करून मी राज्य करण्यामध्येंच नियुक्त करीन व त्याकारणानें आपण दोघें दीर्घकाल सुखानें राहूं. अहाहा ? तत्त्वबोधानें संपन्न झालेल्या पतीसह मी आनंदाचा उपभोग घेत तेथेंच राहीन, हा माझा फार दिवसांचा शुभ मनोरथ पूर्ण होण्याची वेळ समीप आली आहे. समान मनोवृत्तीच्या माणसाशीं होणाऱ्या समागमाचें सुख सर्व आनंदांत श्रेष्ठ आहे. असें चिंतन करणारी चूडाला आकाशमार्गानेंच पर्वत, देश, नद्या, नगरें इत्यादिकांचें उल्लंघन करीत चालली व शेवटीं मंदरपर्वतास येऊन पोंचली. तेव्हां आकाशांत अदृश्य राहूनच ती, वायूच्या लहरीप्रमाणें, वनांत शिरली. त्यांमध्यें एकीकडे बांधलेल्या पर्णकुटींत असलेल्या पतीला तिनें पाहिलें. पूर्वीं हार केयूरादि भूषणांनीं भूषित होणारा तोच आतां तपानें कृश, कृष्णवर्ण व जीर्ण झाला आहे, असें तिनें शांत मनानें पाहिलें. निःस्पृह, फाटकीं वस्त्रें धारण करणारा, शांत व एकांतवासी राजाला पाहून मनांत किंचित् खिन्न झालेली चूडाला आपल्याशींच म्हणाली,—“ हरहर, आत्म्याला न जाणणें, हेंच महा मौर्ख्य असून तें अतिशय कठिण आहे. त्या मूर्खपणाच्या प्रसादानेंच असल्या दुर्दशा प्राप्त होतात. कारण हा माझा प्रिय पति महा लक्ष्मीवान् राजा असूनही घोर मोहामुळें या दुर्दशेस प्राप्त झाला आहे. असो; मी आतां याला आजच ज्ञानसंपन्न करितें. त्याच-प्रमाणें त्याला भोग व मोक्षश्रीचा साक्षात् अनुभव घ्यावयास लावतें. पण हें रूप सोडून मला दुसऱ्या कोणत्या तरी रूपानेंच उत्तम बोध करण्या-साठीं त्यांच्यापाशीं गेलें पाहिजे. कारण ही माझी खुळी, अज्ञ कांता आहे, असें समजून तो माझें तत्त्वज्ञानही ऐकणार नाहीं. यास्तव मी आतां तापसवेषानें याला एका क्षणांत बोध करतें. याचे राग—द्वेषादि मनोदोष तर दीर्घ तपामुळें क्षीण झाले आहेत. यास्तव आतां याच्या शुद्ध चित्तांत आत्मतत्त्व अनायासानें प्रतिबिंबित होईल.

असा आपल्याच मनाशीं पुष्कळ विचार करून चूडाला ब्राह्मणपुत्र झाली. थोडेंसें ध्यान करूनच तिनें आपलें स्वरूप पालटलें. नंतर तो तेजस्वी व स्मितमुख ब्राह्मणपुत्र राजाच्या पुढें गेला. राजानेंही समोर येणाऱ्या त्या महाभ्याला पाहिलें. दुसऱ्या वनांतून येणाऱ्या, साक्षात् तपोमूर्तीप्रमाणें असणाऱ्या, सोन्याच्या रसाप्रमाणें पिवळ्या व स्वच्छ वर्णाच्या, मोत्यांच्या हारानें भूषित झालेल्या, शुभ्र यज्ञोपवीत धारण करणाऱ्या, दोन शुक्ल वस्त्रांनीं सुशोभित झालेल्या व हातांत कमंडलु घेतलेल्या, सुंदर ब्राह्मणबटूस शिखिध्वज पाहता झाला. त्याच्या मनगटांत दुहेरी अक्षमाला अडकविलेली होती. तो फारसा उंच नव्हता. त्याचें मस्तक केसांनीं भरलें होतें. तो आपल्या अंगकांतीनें त्या प्रदेशास प्रकाशित करीत होता. नुकत्याच उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें त्याचें मुख कर्णांतील कुंडलांनीं भूषित झालें होतें. त्यानें आपल्या शेंडींत मंदारपुष्प खोवलें होतें. त्याचें शरीर जसें अतिशय सुंदर तसेंच अतिशय ऊर्जित होतें. त्यानें सर्व इंद्रियांस जिंकलें होतें. त्यानें शुभ्र भस्माचा ठळक टिळा लावला होता. असो; अशा प्रकारच्या त्या अलौकिक ब्राह्मणपुत्राला पाहून, राजा शिखिध्वजाला हा कोणी देवपुत्रच आला आहे, असें वाटलें व तो लागलाच पादुका काढून उठला आणि ' हे देवपुत्रा, तुला नमस्कार असो. हें आसन आहे. यावर बैस ' असें बोलून त्यानें आपल्या हातानें तेथलेंच एक पान त्याला बसावयास दिलें, व हातांत पुष्पांची अंजली अर्पण केली. तेव्हां ' हे राजर्षे, तुला नमस्कार असो; असें बोलून ब्राह्मणपुत्रानें तीं पुष्पें घेतलीं व आसनपरिग्रहही केला.

शिखिध्वज—हे महाभाग देवपुत्रा, कोठून आगमन केलेंस ? तुला पाहिल्यामुळें मला आजचा हा दिवस सफल झाल्यासारखा वाटत आहे हे मानवा, हें अर्घ्य, हें पाद्य, हीं पुष्पें व या गुंफलेल्या माळा तूं घे. तुझें कल्याण होवो.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून राजानें पाद्य, अर्घ्य इत्यादि सर्व त्या वेषधारी भार्येला समर्पण केलें. तेव्हां—

चूडाला—राजन्, मीं या भूतलावरील अनेक उत्तम स्थानांतून भ्रमण केलें, पण आज तुझ्यापासून जशी पूजा मला प्राप्त झाली आहे. तशी दुसऱ्या कोणापासूनही झाली नाहीं. या तुझ्या प्रशंसनीय विनयानें

'तूं खचित चिरजीवी होशील' असें मला वाटतें. हे साधो, तूं उदार मनानें सर्व संकल्पांचा त्याग करून निर्वाणासाठीं तप केलें आहेस काय ? वा सौम्य पुरुषा, महाराज्य सोडून या असल्या वनाचें सेवन करणें, हेंच तुझें शांत व्रत असिधाराव्रतासारखें आहे.

शिखिध्वज—हे देवा, हे भगवाना, तूं दिव्यदृष्टि आहेस. तेव्हां माझें सर्व वृत्त तूं जाणतोस, यांत नवल तें कोणतें ? लोकोत्तर सौंदर्यलक्ष्मी-वरूनच तुझें देवत्व व्यक्त होत आहे. हीं तुझीं अंगें चंद्राच्या अवयवांनीं तयार केलेलीं आहेत असें मला वाटतें. अथवा पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे. तूं आपल्या अवलोकनानें व अंगकांतीनें अमृतवृष्टीप्रमाणें मला तृप्त करीत आहेस. हे सुंदरा, माझी प्रिया भार्या माझें राज्य रक्षण करीत आहे. तिच्यासारखीं तुझीं अंगें मला आज दिसत आहेत. यास्तव हे महात्मन्, मीं दिलेल्या या माळेनें तूं आपलें नखशिखान्त शरीर झांकून घे. कारण सूर्याच्या तेजानें हें तुझें पुष्पाच्या पाकळीसारखें सुकुमार अंग, निष्कलंक चंद्राप्रमाणें, म्लान होत आहे, असें मला वाटतें. ही शुभ्र माळ मीं देवपूजेकरितां तयार केली आहे. पण ती आतां तुझ्या अंगसंगानें कृतार्थ होवो. अभ्यागत जन देवाहूनही पूज्य असतो. यास्तव तूं कोण, कोणाचा पुत्र व मजवर कृपा करून कां आला आहेस? तें सांग.

ब्राह्मण—राजा, मी तुझ्या प्रश्नांचें उचित उत्तर देतों तें ऐक. प्रश्न करणाऱ्या नम्र पुरुषाला कोणता सज्जन ठकवील ? या जगत्कोशामध्यें शुद्धात्मा नारदमुनि आहे. त्याच्या सुंदर मुखावर पुण्यलक्ष्मी चमकत असते तो महात्मा एकदां गंगानदीच्या रम्य तटावरील गुहेंत ध्यान करीत बसला होता. तो ध्यान सोडून उठला असतां एकदां तेथें कंकणांचा ध्वनि ऐकता झाला. तेव्हां हा ध्वनि कशाचा बरें आहे ? असें म्हणून त्यानें कौतुकानें समोर पाहिलें तों नदींत त्याला रंभा, तिलोत्तमा इत्यादि स्त्रियांचा जल-क्रीडा करणारा विलासी संघ दिसला. सर्व स्त्रिया त्या पुरुष-रहित स्थानीं वस्त्रें कांठावर सोडून ठेवून स्नानें करीत होत्या. भागीरथीच्या निर्जन प्रवाहांत त्यांच्या अनेक उद्दाम लीला चालल्या होत्या. त्यांना पाहून नारदमुनींचें चित्त चंचल झालें. त्याचा सर्व विवेक पार नाहींसा होऊन प्राण क्षुब्ध झाले, मन आनंदित झालें व शरीरावर रोमांच उठले. त्याच्या

त्या सच्छिद्र मनांत कामाचा प्रादुर्भाव झाला. त्याचें सर्व धैर्य नष्ट झालें. व वीर्य स्वस्थानापासून सुटलें.

शिखिध्वज—तसला बहुश्रुत, सर्वज्ञ, जीवन्मुक्त, निरिच्छ, अहंभावरहित, व अनुपम मुनिही कामपरवश कसा झाला ?

चूडाला—हे राजर्षे, त्रिभुवनांतील सर्व देवादि जातींचा देह स्वभावतःच दोन प्रकारचा आहे. वास्तव कोणी अज्ञ असो कीं सुज्ञ असो; अतिप्रबल प्रारब्धानें विवेकांशाचा निरोध केला असतां प्रत्येकाला देहधर्माचें अनुवर्तन अवश्य करावें लागतें. मरणापर्यंत या जगांतील प्रत्येक शरीर सुख-दुःखमय असतें. तृप्तीसारख्या कांहीं पदार्थांनीं सुख वाढतें. क्षुधा, तृषा, इत्यादि कांहींनीं दुःख वाढतें. याचें कारण स्वभाव हेंच एक आहे. सत्य निर्मल स्वरूपाला एक क्षणभरही विसरलें असतां दृश्य उल्लास पावतें. सतत त्याचें (दृश्याचें) च अनुसंधान केल्यास चित्तांत हें दृश्य-पिशाच दृढ होऊन राहतें. अंधकार व प्रकाश यांच्या योगानें रात्र व दिवस यांची जशी स्थिति होत असते त्याप्रमाणेंच दुःख व सुख यांच्या योगानें शरीराची स्थिति होते. पण या न्यायानें अज्ञ व ज्ञानी यांच्या प्रारब्ध-भोगांमध्यें साम्य असलें तरी त्यांत आसक्त होणें व न होणें यामुळें दोघांच्या स्थितींत फरक पडतोच. शुभ्र वस्त्राला जसें कुंकु चिकटतें त्याप्रमाणें अज्ञाच्या चित्तांत वासना दृढ होत जातात व ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तास त्या मुळींच स्पर्श करूं शकत नाहींत. स्फटिकमण्यापाशीं ज्या ज्या रंगाचा पदार्थ न्यावा तत्तन्मय तो (स्फटिक) झाल्यासारखा वाटतो; पण वस्तुतः तो त्या रंगाचा होत नाहीं; त्याप्रमाणें ज्ञानी सुखादिकांनीं सुखादिमान् झाल्यासारखा भासतो; पण ज्ञानप्रभावानें जीवन्मुक्त झालेला तो वस्तुतः तद्रूप होत नाहीं. केवळ पदार्थांच्या संसर्गानें अज्ञाप्रमाणें त्याची बुद्धि अतिशय रंजित होत नाहीं. केशरादि पदार्थ जरी दूर केले, तरी त्याचा वस्त्राला लागलेला रंग जात नाहीं त्याप्रमाणें मूढ पुरुषाची बुद्धि विषय दूर झाले तरी, विषयरंजन, सोडीत नाहीं. बंध व मोक्ष याच कारणानें व्यवस्थित (निश्चित) झाले आहेत. भावनांचा क्षय हा मोक्ष व भावनांची दृढता हाच बंध होय.

(२७) ६१-१६।३।१२

शिखिध्वज—प्रभो, पुत्र-राज्यादि दूरस्थ व लाभ-नाशादि समीपस्थ विषयांच्या योगानें सुख व दुःख यांच्या उत्पत्तीचें कारण झालें असतां 'तीं माझीं आहेत,' असा अभिमान धरणाऱ्या जीवाला तीं (सुख व दुःख) कोणत्या क्रमानें होतात, तें मला सांग. तुझें मधुर वचन श्रवण करीत असतांना माझ्या चित्ताची तृप्ति होत नाहीं.

चूडाला—राजन्, समीपस्थ विषयांतील सुख शरीर व इंद्रियें यांच्या द्वारा व दूरस्थ विषयांतील सुख शब्द व अनुमान यांच्या द्वारा जाणून अमर्यादित आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झालेला नसल्यामुळें ही बुद्धिस्थ आत्मसुखसंवित् बुद्धिक्षोभामुळें क्षुब्ध होते. व कुंडलिनी-गत जीवास आविर्भूत करते. हृदयामध्यें स्थित असलेल्या भोक्त्याला नेत्र, जिह्वा, कर्ण इत्यादि नियत स्थानीं येण्यासाठीं नाड्या हा मार्ग योजलेला आहे. स्फुरण पावणारा जीव प्राणवायूनें भरलेल्या नाड्यांचें आक्रमण करतो. मुळांशीं घातलेल्या जलाचा रस जसा झाडाच्या सर्व शाखांतून अनायासानें एकसारखा संचार करीत राहतो, त्याप्रमाणें विषयस्पर्श होतांच जीवाचा तद्रूप प्रवाह सतत सुरू होतो. जीवाला सुखा-नुभव घेण्यासाठीं व दुःखानुभव घेण्यासाठीं शरीरांत अनेक नाड्या केलेल्या आहेत. त्यामुळें सुखाचा अनुभव घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या जीवाची स्वस्थता स्फुरण पावते. दुःखानुभव घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या जीवाची नाहीं. तो आपल्याला अस्वस्थ, चंचल, व संतप्त होत असल्यासारखें पाहतो. यास्तव जीवाचे सुखकर मार्ग व दुःखकर मार्ग निरनिराळे आहेत, असें अनुमान होतें. राजा, श्रीमान् इत्यादि सुवेषसंपन्न पुरुषांचे मार्ग निराळे व कुवेष धारण करणाऱ्या पामरांचे मार्ग निराळे. जेव्हां जेव्हां हा जीव 'मी सुखी, दुःखी इत्यादि स्फुरण न पावतां अतिशय शांत अवस्थेंत राहतो, तेव्हां तेव्हां तो मुक्तच आहे व जेव्हां जेव्हां आणि जितका अधिक तो प्राणवायूच्या क्षोभामुळें स्फुरण पावतो, तेव्हां तेव्हां तितकाच बद्ध आहे, असें तूं जाण. सुखदुःखांचा अनुभव हाच बंध आहे; दुसरा कोणी नव्हे. अर्थात् त्याच्या अभावीं मोक्ष. अशी या जगांतील प्राण्यांची द्विविध स्थिति आहे. जोंवर शठ इंद्रियांनीं सुखदुःखदशा आणल्या नाहींत तोंवर जीव सुखरूप, सौम्य व शांत असतो. चंद्राला पाहून जसा समुद्र त्या-

प्रमाणें सुख किंवा दुःख यांतील कशाचा तरी अनुभव घेऊन अतींद्रिय (स्वप्रकाश) जीव चंचलरूप होतो. बा भूपाला, मांस पाहतांच जसें मांजर त्याप्रमाणें सुख, सुखसाधन विषय, त्यांचे उपाय धनादि यांच्या योगानें जीव क्षुब्ध होतो. निरतिशयानंद—आत्मतत्त्वाचें अज्ञान हेंच त्याच्या क्षोभाचें कारण आहे. पण शुद्ध आत्मबोधानें सुखदुःखादिक नाहींतच असें कळल्यानें जीव सौम्य होतो. सुखादि वस्तूच नाहींत व त्या माझ्या नव्हेत, 'मी' हा भाव व्यर्थ उद्भवला आहे, जसें जाणणारा जीव शांत होतो. तो निर्वाणास प्राप्त होतो. सुखादि वस्तु मिथ्या आहेत, अशा बोधानें जीव त्यांच्यापासून पराङ्मुख झाला कीं तो केवळ शांत होतो. सर्व पदार्थजात चिदाकाश ब्रह्म आहे, असा दृढ निश्चय झाला असतां तैलरहित दीपाप्रमाणें जीव शांत होतो. सुखादि स्नेह (तेल) संपला असतां जीवदीप विझतो. सर्व जगत् चिन्मात्र आहे, असें ज्ञान झालें असतां व अद्वैताची भावना केली असतां जीव सर्व दृश्य शून्य आहे, असें समजून त्याकरितां क्षुब्ध होत नाहीं. ब्रह्म व आत्मा यांचें ऐक्य आहे, अशा दीर्घ भावनेनें पृथक्ताशून्य व बंधशून्य झालेल्या जीवाला क्षोभ कसा होणार ? तर मग आरंभीं तरी त्याला तो कसा झाला, म्हणून विचारशील तर सांगतों— हिरण्यगर्भ नांवाच्या असत्याच कल्पित आद्य जीवानें 'मी जीवरूपानें संसार करीन व अशा रीतीनें आत्मतत्त्वबोधानें मुक्त होईन.' अशा स्वकल्पनेनेंच बंध-मोक्ष मार्गांची योजना करून तदनुरूप वर्तन चालविलें आहे.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, सुखानें संचार करण्यास योग्य असलेल्या नाड्यांतून संचार करीत असतांना जीव स्ववीर्यापासून च्युत कसा होतो ?

चूडाला—स्त्रीचें दर्शन होतांच रागवासनेनें क्षुब्ध झालेला जीव अंकुरित रागादि वृत्तींचें अनुकरण ह्याच आज्ञेनें प्राणादि वायूंस क्षुब्ध करतो. मेद, अस्थि इत्यादिकांच्या आंतून संचार करणाऱ्या व्यान वायूच्या प्रेरणेनें सर्वांगांत असणारा साररूप शुक्रधातु स्वस्थानापासून च्युत होतो. नंतर देहांतील नाडीरूपी मार्गानें तो बाहेर वहात येतो.

शिखिध्वज—देवतनया, तूं महाज्ञानी आहेस. तुला सर्व पूर्वापर स्थिति अवगत आहे. तुझ्या भाषणावरूनच तुझी योग्यता कळत आहे. आतां स्वभाव कशाला म्हणतात, तें सांग.

चूडाला—सृष्टीच्या आरंभीं सृष्टि करण्यास सज्ज झालेलें ब्रह्म, प्राक्तन प्राण्यांच्या कर्मानुरोधानें जशा जशा धर्माचें होऊन पदार्थरूपानें ज्या ज्या स्वरूपांत स्फुरण पावलें त्या त्या पदार्थांनीं तशा तशा धर्मानेंच नियमानें प्रळयापर्यंत राहणें यास स्वभाव म्हणतात. हल्लींच्या स्वभाववैचित्र्याचें कारण दृष्टसामग्रीचें वैचित्र्य आहे, असेंही म्हणतां येणें शक्य आहे. पण सृष्टीच्या अगदीं आरंभीं दृष्टसामग्री संभवतच नाहीं. यास्तव त्या वेळचें कार्यवैचित्र्य अदृष्टवैचित्र्यामुळेंच होतें, असें सांगण्याकरितां आद्य सर्गाचा दृष्टान्त येथें दिला आहे. सांप्रतकालचें स्वभाववैचित्र्यही केवळ दृष्टसामग्रीनेंच झालेलें नाहीं, तर तें पाण्यावरील बुडबुड्यांच्या उत्पत्ति-नाशांप्रमाणें दृष्ट व अदृष्ट अशा उभयविध कारणांमुळें झालेलें आहे. अथवा सर्वच मायामात्र असल्यामुळें घुणाक्षराप्रमाणें स्वभाव निष्कारणच उद्भवलेला आहे, असें सुज्ञ समजतात. सारांश, हे राजा, स्वभाववशात् हें जग रूढ झालें असतां नाना आकारांचे (अंडजादि चतुर्विध) देह भ्रमण करूं लागतात. पण त्यांतील कित्येक ज्ञानदेह वासनारहित होऊन पुनः जन्म घेत नाहींत व दुसरे अज्ञदेह भोगांविषयीं निबिड आस्था धरल्यामुळें पुनः जन्म घेतात ८५.

सर्ग ८६—कुंभांतून कुंभाचा जन्म, वृद्धि, ब्रह्मसमागम व सर्वज्ञता.

चूडाला—राजन्, वर वर्णन केलेल्या प्रकारचा स्वभाव सर्व वस्तूंमध्यें प्रलयापर्यंत असतो. त्याचप्रमाणें मायाशबल आत्म्याचा सृष्टिस्वभावही श्रुतिप्रसिद्ध आहे. त्या द्विविध स्वभावामुळें हें मोठें जग झालें आहे. वासनांच्या योगानें त्याची स्थिति होऊन तें धर्म व अधर्म यांच्या अधीन होऊन राहिलें आहे. पण वासनांचा ऱ्हास (ज्ञानाभ्यासानें क्षय) केला असतां धर्म व अधर्म जीवाला बद्ध करूं शकत नाहींत व त्यामुळें जीव उत्पन्न होत नाहीं, असा आमचा अनुभव आहे.

शिखिध्वज—हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा, तूं अति उत्कृष्ट व महा अर्थसंपन्न भाषण करीत आहेस. स्वतः अनुभव घेतलेलें गूढ परमार्थतत्त्व तूं सांगत आहेस. हे सुंदरा, तुझें हें वाक्यामृत श्रवण करून अमृत प्राशन केल्याप्रमाणें मी आंतल्या आंत शीतल झालों आहें. यास्तव आतां अगोदर संक्षेपतः आपली उत्पत्ति मला सांग. नंतर मी तुझी ज्ञानपूर्ण

वाणी श्रवण करीन. त्या ब्रह्मपुत्र नारदानें आपलें वीर्य कोणत्या आधारांत स्थापिलें, तें मला सांग.

चूडाला—त्यानंतर मनोरूपी मत्त गजाला शुद्ध बुद्धिरूपी बंधन-रज्जूनें विवेकस्तंभाला बांधून ठेवणाऱ्या त्यानें आपलें चंद्रद्रवासारखें शुभ्र वीर्य जवळच्याच कुंभांत ठेवलें. तें पारा, सुवर्ण, रुपें इत्यादि शंभूच्या वीर्याचें अनुकरण करणारें होतें. तदनंतर नारदानें तो अति दृढ कुंभ संकल्पित दुग्धानें भरून सोडला. तें दुग्ध अमृताप्रमाणें त्या वीर्याची वृद्धि करूं लागलें. एका महिन्यांतच तें चंद्राप्रमाणें पूर्ण अंगांनीं युक्त झालें. वसंत जसा पुष्पाला पसरतो, त्याप्रमाणें त्या घटांतून सुंदर पुत्र निघाला. त्याची अंगकांति पूर्णचंद्रासारखी होती. थोड्याच दिवसांत मुनीच्या शुभ संकल्पानें तो मोठा झाला. शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें त्याची कांति प्रत्यहीं वृद्धि पावत होती. योग्यसमयीं नारदानें त्याचे सर्व संस्कार केले. धन एका भांड्यांतून काढून जसें दुसऱ्या भांड्यांत ठेवावें त्याप्रमाणें मुनीनें आपलें विद्याधन त्या आपल्या पुत्राचे ठायीं अनायासानें स्थापलें. थोडक्याच दिवसांत त्याला सर्व वाङ्मयाचें ज्ञान झालें. मुनिश्रेष्ठानें त्या प्रिय बाळकाला आपल्या प्रतिबिंबाप्रमाणें केलें.

नंतर एकदां तो मुनिराज त्या पुत्रास बरोबर घेऊन ब्रह्मलोकास गेला. नारदानें आपल्या पित्यास अभिवादन केलें असतां त्याच्या पुत्रानेंही पितामहास वंदन केलें. तेव्हां त्याचें ग्रहण—धारण—पटुत्व कितपतसें आहे. हें कळण्यासाठीं ब्रह्मदेवानें अगोदर त्याची परीक्षा घेतली व नंतर तो वेदादि सर्व विद्यांचें स्थान आहे, असें जाणून त्या आपल्या पौत्राला प्रीतीनें मांडीवर बसवून घेतलें. (आपला पुत्र किंवा पौत्र महा विद्वान् झालेला पाहून अतिशय आनंदित न होणारा पिता अथवा पितामह या जगांत दुर्लभच होय) आणि केवळ आशीर्वादानेंच त्याला सर्वज्ञ व ज्ञानपारग केलें. ब्रह्मदेवानें त्या पौत्राचें नांव कुंभ असें ठेवलें. हे साधो, तोच कुंभ मी आहें. मी नारदाचा कुंभांतून झालेला पुत्र आहें. मी आपल्या जनकासह पद्मज ब्रह्मदेवाच्या लोकीं सुखानें राहतों. चार मूर्ति-मान् वेद हेच माझे खेळगडी मित्र आहेत. गायत्री ही माझी मावशी व सरस्वती माता आहे. माझें घर ब्रह्मलोकीं आहे व मी तेथें सुस्थित आहें.

मी सहज लीलेनें स्वेच्छेनें या त्रिभुवनांत विहार करीत असतों. पण मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी भूमीवरून संचार करीत असलों तरी माझे पाय भूमीस स्पर्श करीत नाहींत. धूळ माझ्या अंगास लागत नाहीं. माझें शरीर ग्लानीस प्राप्त होत नाहीं. आज आकाशमार्गानें जात असतांना मी तुला खालीं पाहिलें व त्यामुळेंच येथें आलों. हे वनवासज्ञा राजा, माझें सर्व वृत्त मी तुला सांगितलें आहे. श्रेष्ठजन जें जें कांहीं विचारतात तें तें सर्व संत निरभिमानानें सांगत असतात. यास्तव तुला आणखीं कांहीं विचारावयाचें असल्यास तें ही विचार. (पण चूडालेनें आपल्या देवतुल्य पतीला असें मिथ्या वृत्त कां सांगितलें ! असत्य भाषणासारखें घोर पाप नाहीं व सत्य भाषणासारखें उत्तम पुण्य नाहीं असें वेदादि सर्व प्रमाणग्रंथांत सांगितलेलें आहे. तेव्हां साध्वी व धर्मज्ञ राजकन्या चूडाला असत्य कसें बोलली ? अशी शंका येथें येण्याचा संभव आहे. पण ती घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. सत्य व असत्य हें नेहमीं परिणामावरून ठरत असतें. ज्याचा परिणाम शुभ होतो, तें असत्यही सत्य असून ज्याचा परिणाम अशुभ होतो, तें सत्यही वस्तुतः असत्य होय. चूडालेनें राजाला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठीं, त्याचा आपल्यावर पूर्ण विश्वास बसावा म्हणून, असें असत्य वर्तमान सांगून त्याचा विश्वास संपादन केला. असें करण्यांत राजाचें कोणत्याही प्रकारें अहित करण्याचा तिचा उद्देश नसून परमहित करण्याचा मुख्य उद्देश होता. त्यामुळें तिला असत्य दोष लागण्याचा मुळींच संभव नाहीं.)

श्रीवाल्मीकि—मुनि वासिष्ठ इतकें सांगत आहे तों दिवस मावळला. सर्व श्रोते स्वस्थानीं गेले व नेहमींप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सभेंत येऊन बसले. ८६. दिवस १८.

सर्ग—८७ राजानें केलेली कुंभाची प्रशंसा, आपलें दुःखनिवेदन, शिष्यत्व, व उपदेश्य अर्थावर विश्वास.

शिखिध्वज—जन्मपरंपरालक्षण संसार स्फुरण पावत असतांना माझ्या संचित पुण्यामुळें तूं आज येथें आला आहेस. हे साधो, आज मी सर्व धन्य पुरुषांच्या अग्रभागीं बसलों आहें. कारण अमृतासारखें मधुर भाषण करणाऱ्या तुझ्याशीं माझा समागम झाला आहे. साधुसमागमाप्रमाणें

राज्यलाभादि दुसरे कोणतेही भाव मला आनंद देऊं शकत नाहींत. कारण साधुसमागमामध्यें दरिद्रादि सर्व जनांस एकसारखाच अपरिच्छिन्न ब्रह्मानंद होऊं शकतो. त्यांत राग, द्वेष इत्यादिकांचा गंधही नसतो. पण राज्यलाभादिकांची स्थिति त्याहून अगदीं निराळी असते. त्यापासून होणारें सुख अनेक दुःखमिश्रित असल्यानें तुच्छ होय. शिवाय राज्यादि लाभ सर्वसाधारण नसतो, तर तो कांहीं विशेष पुरुषांनाच होणें शक्य असतें.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलणाऱ्या त्या राजाच्या भाषणास मध्येंच प्रतिबंध करून ती मुनिपुत्ररूपिणी चूडाला त्यास पुनः म्हणाली.

चूडाला—राजन्, ही तुझी प्रशंसा पुरे झाली. तूं विचारलेलें सर्व मी तुला वर्णन करून सांगितलें आहे. आतां हे साधो, तूं कोण ? या पर्वतावर काय करीत आहेस ? ही तुझी वनवासिता कधीं संपणार ? व कोणत्या फलाच्या उद्देशानें तूं हें सर्व करीत आहेस, तें मला खरें सांग. मजपासून कांहीं लपवून ठेवूं नकोस. कारण तुझ्यासारखे तापस असत्य भाषण कसें करावें, तें जाणतच नाहींत.

शिखिध्वज—साधो, तूं देवपुत्र आहेस. सर्व यथार्थ वृत्त तूं जाणत आहेस. तूं सर्व लोकवृत्तान्त जाणणारा आहेस. तेव्हां आतां मी आणखी तुला अधिक काय सांगूं ? संसारभयानें व्याकुल होऊन मी वनांत रहात आहें. तूं सर्व जाणतच आहेस. तथापि मी संक्षेपतः सांगतों. मी शिखिध्वज राजा आहें. मी राज्य सोडून येथें येऊन राहिलों आहें. हे तत्त्वज्ञा, मी या संसारांत जन्माला अतिशय भ्यालों आहें. कारण सुख, दुःख, जन्म, मरण हे भाव पुनः पुनः होतात. त्यामुळें मी अतिशय संतप्त होतों. वनांत येऊन राहण्याचें कारण हेंच आहे. निर्धनाला जसें धन मिळत नाहीं त्याप्रमाणें दिशांमध्यें भ्रमण करणाऱ्या व वनांत राहून तप करणाऱ्या मला विश्रांति मिळत नाहीं. हे साधो, मी येथें प्रयत्नशून्य, फलरहित व एकाकी रहात आहे; तथापि कीड लागलेल्या वृक्षाप्रमाणें शुष्क होत आहें. मी ही तपःक्रिया अखंडित रीतीनें करीत आहें. तथापि मला सुख होत नाहीं. उलट दुःखच होत आहे. मला अमृतही विषवत् झालें आहे.

चूडाला—मी पूर्वी एकदां आपल्या पितामहाला ' प्रभो, क्रिया व ज्ञान यांतील जें एक श्रेयस्कर असेल तें मला सांग ' असें विचारलें. तेव्हां तो मला, म्हणाला, " ज्ञानच परम श्रेयस्कर आहे. त्याच्या योगानेंच कैवल्याचा लाभ होतो. सर्व क्रिया वेळ जावा व चित्तविनोद व्हावा, म्हणून सांगितल्या आहेत. पण हे पुत्रा, ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झालेली नसते त्यांना क्रियाच परम आधार आहे. कारण ज्याच्यापाशीं रेशमी वस्त्र नसतें तो आपलें कंबल (कांबळें, घोंगडी) टाकीत नाहीं ! कांहीं ज्ञानीही लोकसंग्रहार्थ आपल्या वर्णाश्रमाला उचित असलेल्या क्रिया करीत असल्याचें अनुभवास येतें. पण कर्मफलाच्या वासनेनें कर्म केलें तर तेंच आपलें शुभ अथवा अशुभ फल देऊं शकतें, असा नियम असल्यामुळें वासनावान् अज्ञाच्या क्रिया जशा सफल होतात, तशा वासनाशून्य ज्ञान्याच्या होत नाहींत. पाणी न घातल्यास वेली जशा पुष्प-फलशून्य होतात, त्याप्रमाणें वासनांच्या अभावीं सर्व शुभाशुभ क्रिया नाश पावतात. दुसरा ऋतु लागला असतां पूर्व ऋतूंचीं चिन्हें जशीं लुप्त होतात त्याप्रमाणें वासनाक्षय झाला असतां क्रियाफल नाश पावतें. दुःखवासनेनेंच दुःखाचा अनुभव घडतो. वासनाशून्य क्रियेनें निष्फळ होणें हा तिचा स्वभावच आहे, खरोखर पाहतां मी कर्ता, मी भोक्ता, इत्यादिरूप वासना नाहींच. तर ती अज्ञदशेंत अज्ञानामुळेंच मृगजळाप्रमाणें उत्पन्न झालेली असते. त्यामुळेंच सर्व ब्रह्म आहे, अशा भावनेनें ज्याचें अज्ञान क्षीण झालेलें असतें, त्याच्या मनांत वासनाच उठत नाहीं. केवळ वासनेचा त्याग केल्यानेंच जीव आंतल्या आंत जरामरणरहित, जन्मशून्य पदास प्राप्त होतो. वासनायुक्त मन हेंच मन असून वासनारहित मन हें ज्ञान आहे. असल्या ज्ञानाच्या योगानें ज्ञेयास पोंचून जीव पुनः जन्म घेत नाहीं. राजन्, ब्रह्मदेवानें मला असें सांगितलें. तेव्हां हे राजर्षे, तूं आतां असा अज्ञान्याप्रमाणें कां राहिला आहेस? ब्रह्मादि महा पुरुषांनीं सांगितलेल्या ज्ञानाचा आश्रय कां करीत नाहींस ? कमंडलु, दंडकाष्ठ, आसन, इत्यादि या सर्व अनर्थ विलासांत कां रममाण होतोस? राजन्, मी कोण, हें सर्व झालें कसें ? व शांत कसें होईल ? याचा विचार कां करीत नाहींस ? असा अज्ञासारखा कां राहतोस ? बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो

लागतो, इत्यादि प्रश्न करीत तत्त्वज्ञांच्या चरणकमलाचा आश्रय कां करीत नाहींस ? या असल्या क्षुद्र फल देणाऱ्या क्रियेंत आपलें आयुष्य कां घालवितोस ? समदृष्टि साधूंच्या समागमानें, त्यांना प्रश्न केल्यानें व त्यांची सेवा केल्यानें मुक्त करणारी युक्ति हातीं लागते. यास्तव शुभ पुरुषा, तपःक्लेशादि बहिर्मुख दुश्चेष्टांचा निरोध करून गुरूच्या बरोबरच आहारादि करीत, त्याच्या सेवेमध्यें परायण होऊन त्यानें सांगितलेल्या शुभ धर्माचें आचरण करीत, निश्चल रहा. म्हणजे तूं या सर्व अनर्थांतून पार पडशील.

श्रीवसिष्ठ—त्या देवरूपिणी कांतेनें असा उत्तम बोध केला असतां शिखिध्वज नेत्रांत अश्रु आणून असें म्हणाला.

शिखिध्वज—बा देवसुता, खरोखर आज फार दिवसांनीं तूं मला हा असला सदुपदेश केलास. मी केवळ अज्ञानामुळें श्रेष्ठांचा समागम सोडून या निर्जन वनांत येऊन राहिलों आहें. अहाहा, माझें सर्व पापच आज क्षीण झालें आहे, असें मी समजतों. त्यामुळेंच अनायासानें तुझा समागम घडून तूं मला बोध करीत आहेस. हे सुंदरा, तूं माझा गुरु, पिता व मित्र आहेस. मी तुझा शिष्य आहें. मी तुला नमस्कार करतों, मजवर कृपा कर. जें अतिश्रेष्ठ तत्त्व तुला ज्ञात आहे, ज्याचें ज्ञान झालें असतां शोक करण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. व ज्याच्या योगानें मी सुखामध्यें विश्रांति पावेन तें ब्रह्म मला सांग. घट, वस्त्र इत्यादिकांचें ज्ञानही ज्ञानच आहे. पण त्या सर्ववृत्तिज्ञानांहून अतिश्रेष्ठ ज्ञान कोणतें ? भवसागरांतून तारणारें ज्ञान मला कसें होईल ?

चूडाला—राजन्, माझें वचन ग्राह्य आहे, असें जर तुला वाटत असेल, तर मी तुला यथामति सांगेन. कारण अश्रद्धालु पुरुषांना केलेला उपदेश खांबापुढील कावळ्याच्या शब्दाप्रमाणें व्यर्थ होत असतो. शिवाय तसें करणें निंद्यही आहे. यास्तव अंधकारानें व्यापलेल्या प्रदेशीं नेत्रांचा उपयोग करूं लागल्यास तो जसा व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें अश्रद्धालु व अनास्थेनें विचारणाऱ्या पुरुषास उत्तर देणें व्यर्थ आहे, असें जाणत असतांना मी तेंच करण्यास तयार नाहीं. यास्तव तूं प्रथम श्रद्धावान् हो, तुझा मजवर जर पूर्ण विश्वास असेल तर मी तुला ज्ञानाचा उपाय व स्वरूप सांगेन.

शिखिध्वज—भगवन्, वेदविधीप्रमाणें तूं मला जें सांगशील तें मी कांहीं विचार न करितां मानीन. हें मी सत्य सत्य सांगत आहें.

चूडाला—ज्याप्रमाणें एकादा बालक आपल्या पित्याचें वचन, त्या विषयीं अगदीं साशंक न होतां, मानतो, त्याप्रमाणें तूं हें माझें वचन ऐक. नंतर तें शुभच आहे, अशी भावना कर. तर्कबुद्धि शिथिल करून कानांना सुखावह वाटणाऱ्या गायनाप्रमाणें तें प्रेमानें ऐक. तुझ्यासारखें ज्यांचें चरित्र आहे, अशा चिंतामणि, काचमणि व हत्ती यांचें कथानक मी सांगतों तें तूं अगोदर ऐक. मंदमतीच्या बुद्धीस फार दिवसांनीं व महामतीच्या बुद्धीस ऐकतांच बोधयुक्त करणारें हें कथानक देहादि अभिमानाचा त्याग करावयास लावणारें आहे. ८७.

सर्ग ८८—एका पुरुषानें मूर्खपणामुळें प्राप्त झालेला चिंतामणि टाकून दीर्घतपानें मणिभ्रांतीनें कांचमणि घेतला.

चूडाला—नित्य विरुद्ध असणाऱ्या अग्निजलांचें स्थान जसा समुद्र, त्याप्रमाणें नित्य विरुद्ध असलेल्या गुण व लक्ष्मी यांचें स्थान असा मोठा श्रीमान् पुरुष होता. तो विविध कलांना जाणणारा, अस्त्रांमध्यें अत्यंत कुशल, व्यवहारामध्यें चतुर व सर्व मनोरथांच्या सीमेस प्राप्त झालेला होता, पण तो तें परम पद मात्र जाणत नव्हता. तो एकदां अनंत यत्नांनीं साध्य होणाऱ्या तपोरूप चिंतामणीच्या साधनांत प्रवृत्त झाला (म्हणजे चिंतामणि संपादन करण्याकरितां तप करूं लागला.) त्या दृढ निश्चयवानाच्या मोठ्या आयासानें थोड्याच कालांत चिंतामणि सिद्ध होऊन त्याच्यापुढें येऊन उभा राहिला. दृढोद्योगाचें फल अवश्य प्राप्त होतें, असा नियम आहे. खिन्न न होतां प्रवृत्ति, उद्यम व प्रज्ञा यांचा जर योग्य उपयोग केला तर एकादा अकिंचन (दरिद्री, दुर्बल) ही निर्विघ्नपणें समर्थ होतो, मेरूच्या उदयशृंगावरील एकादा मुनि उदय पावलेल्या चंद्राला जसा पाहतो, त्याप्रमाणें त्यानें पुढें असलेल्या व हातास येणाऱ्या चिंतामणीस पाहिलें. पण एकाद्या पामर व दीन पुरुषाला अकस्मात् राज्य प्राप्त झालें असतां त्याला जसें तें खरें वाटत नाहीं. तर हा स्वप्नभ्रम आहे, असें वाटतें त्याप्रमाणें अगदीं जवळ आलेल्या चिंतामणीला समीप पाहूनही तो खरा मणिच आहे, असें त्याला वाटलें नाहीं.

त्यानें त्या सर्वोत्तम रत्नाची उपेक्षा करून विस्मित मनानें असा विचार केला. काय हा मला इष्ट असलेला मणीच असेल ? छें; हा मणि नव्हे. कारण तो जर मणि असता तर तो माझ्या सारख्या अभाग्याच्या दृष्टीं पडला नसता; तर मग मी याला हात लावून पाहूं काय ? छेः नको. कारण तो जर खराच मणि असला तर माझा स्पर्श होतांच गुप्त होईल. कारण इतक्या थोड्याशा तपानें चिंतामणि सिद्ध होणें शक्य नाहीं. त्याच्या करितां दीर्घ व फार मोठें तप करावें लागतें. प्राणान्त प्रयास केले तर तसलें सर्वोत्तम रत्न कदाचित् प्राप्त होतें, असें शास्त्रें व शास्त्रज्ञ सांगतात. तस्मात् मी कृपण असल्यामुळें, भ्रांतीनें संकुचित झालेल्या दृष्टीनें या मणिभ्रमास पहात आहें. इतक्यांतच सर्व सिद्धि देणारें असलें रत्न मला मिळेल एवढें माझें पुण्य कोठचें ? थोडयाशाच कालानें व प्रयासानें ज्यांना लक्ष्मी प्राप्त होते असे कांहीं थोडेसेच महा भाग्यवान् असतात. मी अगदीं अल्प तपस्वी दीन मानुष आहें. तेव्हां मज अभाग्याला असल्या सिद्धि कशा प्राप्त होणार ! राजन्, अशा अनेक विकल्पसंकल्पांनीं बराच वेळ व्याकुल झालेल्या त्यानें अज्ञानानें मोहित होऊन रत्नग्रहणाविषयीं प्रयत्न केला नाहीं. जें ज्याला मिळावयाचें नसतें तें त्याला कधीं मिळत नाहीं, हेंच खरें आहे. त्या मूर्खानें प्राप्त झालेल्या महामणीचीही उपेक्षा केली. तेव्हां तो आपला संग्रह करीत नाहीं, असें पाहून चिंतामणि उडून गेला. धनुष्यापासून सोडलेला बाण जसा गुणा (दोरी) ला सोडून दूर जातो, त्याप्रमाणें सिद्धिही अवज्ञा करणाऱ्या पुरुषास सोडून दूर जातात. तो पुरुष मोठा व्यवहारचतुर होता, असें मी आरंभींच सांगितलें आहे. सिद्धि आल्या असतां त्या पुरुषाला अधिक चतुर करितात. परंतु त्यांचा तिरस्कार अथवा उपेक्षा केल्यास त्या त्याच्यापासून निघून जातांना त्याची असलेली शुभ मतिही घेऊन जातात. असो; खरा चिंतामणि निघून गेला असतां त्या पुरुषानें पुनः उत्तम रत्नप्राप्तीसाठीं प्रयत्न चालविला. कारण निश्चयी लोक स्वकार्याविषयीं उद्विग्न होत नाहींत. असो; समीप आलेल्या श्रेष्ठ रत्नाचा अव्हेर करणाऱ्या त्याला पाहून हंसणाऱ्या सिद्धांनीं स्वतः अदृश्य राहून कांहीं दिवसांनीं त्याच्या पुढें एक कांचेचा तुकडा ठेविला. त्याला पाहून तो मूढ हा चिंतामणि आहे, मला हा प्राप्त आहे, असें समजला.

मोहित झालेला अज्ञ अशा रीतीनेंच मातीला सोनें समजत असतो. मोहामुळें असले आणखी अनेक भ्रम होत असतात. कोणी आठाला सहा समजतो, शत्रूला मित्र जाणतो, रज्जूला सर्प म्हणतो. स्थलाला जलाप्रमाणें अवलोकन करतो. चंद्र एकच असतांना दोन आहेत, असा अनुभव घेतो व चित्तगत मोहामुळें तो अमृताला विष करतो. असो; त्या मूर्खानें त्या काचमणीचा स्वीकार करून, ' या चिंतामणीपासून मला सर्व प्राप्त होईल, आतां ही माझी मागची संपत्ति मला काय करावयाची आहे ? , असें म्हणून सर्व संपत्तीचा त्याग केला. ' हा माझा देश स्निग्धजनरहित, त्यामुळेंच सुखशून्य व पापी जनांनीं भरलेला आहे. यास्तव हें जीर्ण गृह व हे माझे बांधव यांना घेऊन मला काय करावयाचें आहे ? मी आतां येथून निघून दूर जातों व या चिंतामणी पासून प्राप्त झालेल्या संपत्तीवर सुखानें राहतों ' असा निश्चय करून, संपत्ति, गृह, आप्त इत्यादिकांस सोडून व काचमणि घेऊन तो एका शून्य अरण्यांत आला. तेथें त्याला त्या रत्नापासून संपत्ति तर नाहींच पण मरणरूप महा आपत्ति मात्र भोगावी लागली. सारांश मूर्खतावैभवानें जीं दुःखें प्राप्त होतात तीं सर्वस्वनाश, जरा, मरण इत्यादिकांमुळें प्राप्त होणाऱ्या दुःखांहून अधिक असह्य असतात. मनुष्यांच्या शरीरावर अगदीं अग्रभागीं जसें केशजाल असतें तसें मौर्ख्य (अज्ञान) हें सर्व आपत्तींच्या मस्तकावर रहाणारें आहे. ८८.

सर्ग ८९—बद्ध झालेला विंध्यगजेंद्र यत्नानें बंध तोडूनही शत्रूस न मारल्यामुळें पुनः खळग्यांत पडला.

चूडाला—राजा, आतां हा दुसरा रम्य वृत्तान्त ऐक. हे साधो, तो तुझ्या चारित्रासारखाच असून बुद्धीला शुभ बोध करणारा आहे. विंध्यपर्वताजवळच्या एका मोठ्या अरण्यांत एक महा यूथपति (गजेंद्र) होता. अगस्त्य गुरूंची आज्ञा मानल्यामुळें ज्याची बुद्धि अतिशय शुद्ध झाली आहे अशा विंध्य पर्वतानें स्वतः आपल्यासारख्या त्याला (अति उंच) निर्माण केलें होतें. वज्राच्या दोन ज्वालांप्रमाणें त्याचे दोन्ही दांत अतिशय तीक्ष्ण, दीर्घ व शुभ्र होते. ते कल्पाग्नीच्या ज्वालांसारखे सुमेरूचें उन्मूलन करण्यासही समर्थ होते. पण उपेंद्रा (वामना) नें जसें बलीला अथवा

अगस्त्यानें विंध्य पर्वताला सर्वतः निरुद्ध करून (बांधून) ठेवलें होतें, त्याप्रमाणें हत्तींना धरणाऱ्या एका महातानें त्याला लोखंडी शृंखलांनीं चोहोंकडून बांधून सोडलें. त्यामुळें त्याला मोठे क्लेश झाले. त्याचा शत्रु हस्तिपक त्या खळग्याजवळच्याच एका ताडवृक्षावर उंच चढून बसला होता. त्यामुळें तो हत्तीला दिसला नाहीं. तो महागज जाळ्यांत तीन दिवस अडकून पडला. त्याला फार क्लेश झाले. पण शेवटीं त्यानें मोठ्या क्लेशानें व दीर्घ प्रयत्नानें दोन्ही दांतांचा उपयोग करून चार घटिकांत त्या शृंखला तोडल्या. त्याच्या शत्रूनें त्याचें हें कृत्य ताडावरून पाहिलें. व तेथूनच त्या महापशूच्या मस्तकावर उडी टाकली. पण दैववशात् तो अचुक त्याच्या डोक्यावर न पडतां पाय घसरून खालीं भूमीवर पडला. तो आपला शत्रु आपल्या समोर पडला आहे, असें पाहूनही महागजाला त्याची दया आली. पशु, पक्षी इत्यादि तिर्यक् जातींमध्येंही उत्तम गुणवान् संत असतात. आपण होऊन पुढें पडलेल्या याला मारण्यांत माझा पुरुषार्थ तो काय आहे, असें समजून त्या हत्तीनेंही महाताला मारलें नाहीं. पाणी जसें बांधाला (धरणाला) फोडून पुढें निघून जातें त्याप्रमाणें केवळ शृंखला तोडून तो निघून गेला. तो पशु आपल्या मार्गानें निघून गेला असतां हस्तिपक उठला. त्याचा देह सुरक्षित होता. गजाबरोबरच त्याची व्यथाही दूर गेली. ताडाच्या उंच शिखरावरून पडलेल्याही त्याचें शरीर छिन्न भिन्न झालें नाहीं. दुरात्म्यांचे देह असेच दुर्भेद्य असतात, असें वाटतें. पावसाळ्यांत जसें अभ्र, त्याप्रमाणें कुकर्मांत असंतांचें बल वाढत असतें. शरीराला कांहीं इजा झालेली नाहीं, असें पाहून त्याला हत्तीच्या मागें लागण्यास अधिक उत्साह वाटला. आपला उपाय व्यर्थ झाला व त्यामुळें हातचा हत्ती निसटून गेला, याबद्दल त्याला फार दुःख झालें. तो पुनः त्याच हत्तीच्या मागें लागला. त्याच्या दृष्टीं न पडतां तो झाडांच्या व वेलींच्या आडून जाऊं लागला. पुष्कळ वेळानें त्याला तोच श्रांत झालेला हत्ती एका वृक्षाखालीं बसून भर दुपारीं विश्रांति घेत आहे, असें आढळलें. त्याबरोबर त्या दुष्टानें राजानें बरोबर दिलेल्या लोकांच्या व सामग्रीच्या सहायानें त्या हत्तीच्या सभोंवार दूर मोठा खंदक खणला. कांहीं दिवसांनीं विहार करितां करितां तो हत्ती त्यांत पडला. नंतर हस्तिपकानें फार

खोल खळग्यांत पडलेल्या त्याला वर काढणें अशक्य झाल्यामुळें तेथेंच सोडून स्वनगरास गमन केलें. राजा, अशा रीतीनें घोर खळग्यांत पडलेला तो महागज बलीप्रमाणें अद्यापि क्लेश भोगीत राहिला आहे. त्यानें जर आपल्या समोर पडलेल्या शत्रूला तेव्हांच मारलें असतें तर त्याला हें असह्य दुःख भोगावें लागलें नसतें. तात्पर्य, जो मनुष्य अज्ञानानें वर्तमान कर्मांनीं पुढें ओढवणाऱ्या अनिष्ट काळाला प्रतिबंध करीत नाहीं तो या विंध्यगजाप्रमाणें दुःख भोगतो. मी लोखंडी शृंखला—जालांतून मुक्त झालों आहें, असें समजून हत्ती संतुष्ट झाला. पण पुढें फार दूर असतांनाही अज्ञानामुळें पुनः बद्ध झाला. तात्पर्य हे महात्मन्, अज्ञानच बंध आहे. यास्तव तूं त्यांतून मुक्त होण्याकरितां आत्मज्ञान संपादन कर. त्रिभुवन आत्ममय आहे, असें जाण. कारण असें न जाणतां मूर्खतेमध्यें स्थित असलेल्या पुरुषाचा आत्माच सर्व दुःखबीजें अंकुरित होण्याची सुपिक भूमि आहे ८९.

सर्ग ९०—चिंतामणीच्या कथेचें तात्पर्य.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, या कथांच्या योगानें सूचित होणारें तात्पर्य मला स्पष्टपणें सांग.

चूडाला—राजन्, तुझ्या हृदयगृहांतील चित्त–भिंतीवर कथांच्या योगानें काढलेलें रेखामय चित्र व्याख्यारूपी रंगांनीं अगदीं स्पष्ट करतों. पहिल्या कथेंतील शास्त्रार्थकुशल व तत्त्वज्ञानशून्य रत्नसाधक तूंच आहेस. तूं शास्त्रार्थांत महा निपुण आहेस; पण तत्त्वार्थांत विश्रांति पावलेला नाहींस. हे साधो, स्वाभाविक सर्वत्याग हाच चिंतामणि असून सर्व दुःखांचा अंत करणाऱ्या त्याला तूं शुद्धबुद्धीनें साधीत आहेस. हे निष्पापा, शुद्ध सर्व त्यागानें सर्व प्राप्त होतें. सर्वत्याग हेंच साम्राज्य आहे. तीच आत्यंतिक पूर्णकामना आहे, ज्यानें हिरण्यगर्भाच्या स्थानापर्यंत जगत्प्रसिद्ध उत्तरोत्तर शतगुण अधिक ऐश्वर्यास तुच्छ केलें आहे असा हा विद्यारूप निरतिशयानंदाढ्य अभ्युदय करणारा सर्वत्याग आहे. ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां तो जसा जगाला निर्माण करण्याचा व्यापार सोडतो, त्याप्रमाणें तूं स्त्रा-धन-बांधवांसह सर्व राज्य सोडलेंस. आपल्या देशापासून अतिशय दूर असलेल्या या आश्रमास प्राप्त झालास. पण इतकें सर्व करूनही तूं केवल (एक) अहंमति सोडली नाहींस. अहंमतीचा त्याग केल्यावर अवशिष्ट

राहणारा पूर्णानंदरूप परम पुरुषार्थ पुरुषाच्या हृदयांत स्वतःच साक्षात् स्फुरण पावतो. अर्थात् अहंकारापर्यंत सर्वत्याग करणें हा चिंतामणि तुझ्या अग्रभागीं उपस्थित असतांना तूं त्याची उपेक्षा केलीस व त्यामुळें स्वार्थापासून भ्रष्ट झालास. त्याग व अत्याग यांविषयींच्या विकल्पांनीं तुझ्या पूर्णतेस प्रतिबंध केला. सर्वत्याग हाच परानंद व महोदय नव्हे तर तो दुसराच कोणी दीर्घकालानें साध्य होणारा आहे, अशा कल्पनेनें तुला कुंठित केलें असतां तो प्राप्त त्यागही तुजपासून दूर गेला. जो थोडीशीही चिंता करतो त्याला त्याग कसा करितां येणार? चिंताच चित्त आहे. त्यालाच संकल्प हें आणखी एक नांव आहे, तेव्हां चिंता स्फुरण पावत असतांना चित्ताचा त्याग कसा होणार? चित्त चिंतामय झालें असतां त्रिभुवन दिसूं लागतें. तेव्हां त्या दशेंत निरंजन सर्वत्याग कसा घडणार? तूं संकल्प करूं लागतांच तुजपाशीं आलेला त्याग, शब्द ऐकतांच उडून जाणाऱ्या ग्रामपक्ष्याप्रमाणें, तुजपासून दूर निघून गेला. निश्चितत्व हें सर्व-त्यागाचें फल आहे. तें त्याग घेऊन गेला. दक्षानें शंकराला आपल्या यज्ञांत बोलाविलेंही नाहीं व त्याचें पूजन केलें नाहीं, तथापि त्याला मोठा अनर्थ भोगावा लागला; मग हजारों प्रार्थनांनीं बोलावून एकाद्याची पूजा न केल्यास त्याला क्रोध नाहींका येणार? बा कमलनयना, अशा रीतीनें सर्वत्यागरूपी चिंतामणि निघून गेला असतां तूं संकल्पनेत्रांनीं तपोरूप काचमणि पाहिलास. तो दुःखमय तपःकाचमणीच तुला ग्राह्य वाटला. पूर्वी वासनाशून्य मनानें व अनासक्तीनें तूं सर्वत्यागास आरंभ केलास, पण शेवटीं वासनायुक्त तपःक्रिया स्वीकारलीस. पण बाबारे, तपःक्रिया पूर्वी गृह, स्त्री, धन इत्यादिकांचा त्याग करतांना, मध्यें वनवास, शीतवातादि सहन करणें इत्यादि प्रसंगीं व शेवटीं फलाची आसक्ति सोडतांना, अतिशय विषम वाटते. जो शठ सुसाध्य अमितानंद सोडून दुःसाध्य मित वस्तूच्या मागें लागतो त्याला आत्मघाती म्हणतात. भूपते, तूं सर्वत्यागाला आरंभ करून तो साधला नाहींस. दुःखदायी अज्ञानानें बद्ध होऊन वन-गृहांत खितपत पडलास. पसरणाऱ्या दुःखानें भरलेल्या राज्यबंधापासून मोठ्या धैर्यानें निसटून हे असाधो, या वनवाससंज्ञक दृढबंधनांनीं पुनः बद्ध झाला आहेस. वनवासाचा ज्यांना पूर्वी कधींच अनुभव आलेला

नसतो, अशा तुजसारख्या सुकुमारांना बंधनापेक्षां वनवासाचें दुःख अधिक असह्य वाटत असावें. मला तप हा मोठा चिंतामणिच मिळाला असें समजून तूं मोठा आनंदित होत आहेस, हें खरें; पण वस्तुतः तुला स्फटिकाचा तुकडाही मिळालेला नाहीं, हें तूं निश्चयानें जाण. तात्पर्य हे कमलनयना, तुझें चरित्र मणिकथेसारखें कसें आहे तें मी तुला सांगितलें. आतां तूं आपल्याच शुद्धबुद्धीनें विचार करून सर्वत्याग व तप यांतील तुला जें कल्याणकर वाटेल त्याचा आश्रय कर, आणि त्याच्या योगानें स्वहित साधून घे ९०.

सर्ग ९१—विंध्यगजाच्या कथानकांचा सारांश.

चूडाला—आतां हे राजेंद्रा, विंध्यगजेंद्राच्या वृत्तान्ताचा सारांश वस्तु-(ब्रह्म) ज्ञानासाठीं तूं ऐक. मी विंध्यगज म्हणून जो सांगितला तो तूंच भूतलावरील महाराज आहेस. विवेक व वैराग्य हेच त्याचे दोन शुभ्र दांत होत. त्याला धरण्याकरितां प्रयत्न करणारा हस्तिपक (महात) म्हणजे तुला दुःख देणारें अज्ञान होय. राजन्, अशक्त हस्तिपकही जसा अतिशक्तिमान् हत्तीला अतिभयांत व अतिदुःखांत पाडूं शकला, त्याप्रमाणें मूर्खता तुला महासंकटांत पाडण्यास समर्थ झाली. हत्तीला लोखंडाच्या वज्रासारख्या बळकट शृंखलांनीं जखडून सोडलें, याचा अर्थ असा कीं तुला आशारूपी पाशांनीं आपादतल-मस्तक बांधून सोडलें. कारण आशा लोखंडी शृंखलेहून फार कठीण व दृढ आहे. लोखंडी शृंखला जसा जसा अधिक काल लोटेल तसतशी झिजत जाते; पण तृष्णा उत्तरोत्तर वाढते. एकांतीं बसून अज्ञानरूपी वैरी बद्ध होऊन पडलेल्या तुला पहात होता. पण तूं मात्र सूक्ष्म चैतन्याच्या आधारानें व म्हणूनच फार उंच व दूर असलेल्या त्याला पाहूं शकला नाहींस. हत्तीनें तीन दिवस क्लेश भोगून शेवटीं आपल्या दातांनीं शत्रूचें शृंखलाबंधन तोडलें; या वचनानें तूं कांहीं दिवस राज्य-विलास भोगून निष्कंटक राज्य सोडलेंस, या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. बा साधो, तरवारी सारख्या तीक्ष्ण शस्त्रांच्या पिंजऱ्यांतूनही त्याला तोडून निघून जातां येईल; पण मनाची भोगाशा शांत करितां येणें शक्य नाहीं. हत्तीनें बंधनाचा छेद करितांच ताडावर बसलेल्या त्याच्या शत्रूनें त्याच्या डोक्यावर उडी टाकली, याचा अर्थ तूं राज्यत्याग केलास

पण अज्ञान तुझ्या बोकांडीं बसण्याचा प्रयत्न करूं लागलें. कारण विरक्त पुरुष भोगाशेचा त्याग करण्याची इच्छा करूं लागला म्हणजे अज्ञान भयभीत होतें व विवेकी भोगाशा सोडून निश्चयानें स्थिर झाला कीं तें त्याच्यापासून पळून जातें. वृक्ष करवतीनें कापला असतां जसें त्यांवरील पक्ष्यांचें घरटें त्याच्याबरोबरच खालीं पडतें, त्याप्रमाणें भोगसमूहाचा त्याग केला म्हणजे अज्ञानस्थिति पडते. तूं जेव्हां वनांत गेलास तेव्हांच अज्ञानाचा पराभव केलास. व तो तुझा शत्रु पाय चुकून तुझ्या समोर पडला. पण तूं त्याचवेळीं निर्मनस्कतालक्षण महा खड्गानें त्याला मारलें नाहींस, तर त्याची उपेक्षा करून घोर वनांत गेलास. त्यामुळें त्या तुझ्या अज्ञान-शत्रूनें पुनः उठून व मोठ्या उत्साहानें तुझा पाठलाग करून संसार-तापानें संतप्त होऊन वृक्षाखालीं विश्रांति घेत बसलेल्या तुझ्या सभोंवार पूर्वीच्या पराभवाला आठवून तपःप्रपंचरूप खोल खंदक खणला. तूं जर राज्यत्यागरूपी शृंखला-भंगसमयींच त्याला मारलें असतेंस तर त्यानें तुला अशा पेंचांत पाडलें नसतें. पण तूं तें उचित कर्महीं दयावश होऊन केलें नाहींस. म्हणून त्यानें हें तपोदुःखरूपी खात तुझ्या सभोंवार अविवेक, भोगैश्वर्य इत्यादि राजसामग्रीनें निर्माण करून त्यांत तुला पाडलें. आतां अज्ञानवैऱ्यानें तें खात कोमल वेलींनीं झांकून सोडलें होतें, म्हणून जें म्हटलें आहे त्याचा सारांश असा कीं, तपोरूप दुःख शांति, दांति, सज्जन-संगति इत्यादिकांनीं कांहींसें युक्त असतें. हे राजा, पातालांत पडलेल्या बलिराजाप्रमाणें तूं अद्यापि या अतिदारुण व दुःखकर तपःखातांत पडला आहेस. सारांश हे भूपते, विंध्यगजाच्या आख्यायिकेंतील गज तूंच आहेस. तुझ्या आशा ह्या शृंखला आहेत. मोह हाच महावैरी आहे. उग्र तपा-विषयींचा आग्रह हाच मोठा खंदक व भूतल हाच विंध्य पर्वत होय. या-प्रमाणें कल्पना करून मी तुला वृत्तान्त हत्तीच्या आख्यायिकेनें सांगितला. आतां तुला जें उचित वाटेल तें कर ९१.

सर्ग ९२—कुंभवचन ऐकून सर्वत्यागपरायण झालेल्या राजानें आपली तपः-सामग्री जाळली.

चूडाला—राजन्, न्यायानें व ज्ञानानें शोभणाऱ्या तुझ्या चूडाला प्रियेनें तुला जें पूर्वी तत्त्वज्ञान सांगितलें तें तूं त्याचवेळीं स्वीकारतास तर

तुला इतके कष्ट झाले नसते. ही तुझी भार्या असली तरी तत्त्वज्ञानी जीवांतील एक श्रेष्ठ जीव आहे. ही जें जें करते व बोलते तें तें सर्व सत्य आहे. याकरितां बा राजा, तूं मोठ्या आदरानें तसेंच आचरण करावयाचें होतेंस. पण ' स्त्रीबुद्धिः प्रलयंकरी , या लौकिक न्यायास अनुसरून तूं तिच्या सांगण्याची उपेक्षा केलीस व " आत्मबुद्ध्या चिरंजीवेद् गुरुबुद्ध्या विशेषतः " म्हणजे आपल्या बुद्धीनें व विशेषेंकरून गुरुबुद्धीनें चालणारा पुरुष दीर्घ काळ जिवंत राहतो, या न्यायानें तूं सर्वत्यागालाच श्रेष्ठ मानलेंस. पण तोच त्याग तूं स्थिर कां केला नाहींस.

शिखिध्वज—बा देवपुत्रा, मी राज्य सोडलें, गृह सोडलें, तसाच श्रीमान् देश सोडला व चूडालेसारख्या गुणवती भार्येचा त्याग केला. तथापि सर्वत्याग केला नाहीं, असें म्हणतोस, याचा अर्थ काय ?

चूडाला—राजा, धन, स्त्री, गृह, राज्य, भूमि, छत्र, बांधव, हें सर्व तुझें कधींही नव्हतेंच. तेव्हां जें तुझें नव्हे त्याला सोडल्यानें सर्वत्याग कसा झाला ? त्या सर्वांना सोडल्यावरही स्वतः तुझा व सर्वांहून उत्तम असा एक न सोडलेला भाग तुजपाशीं अजून आहे. त्याचा जर तूं पूर्णपणें त्याग करशील तरच निःशोक होशील ?

शिखिध्वज—राज्य हें जर माझें सर्व नव्हे तर पर्वत, वृक्ष, गुल्म इत्यादिकांनी भरलेलें हें वन माझें सर्व आहे. तेंही मी सोडतों.

श्रीवसिष्ठ—हे रामा, कुंभाच्या वाक्यानें प्रेरित झालेला जितेंद्रिय वीर शिखिध्वज एका निमेषांतच वनाविषयींची आस्था सोडता झाला. त्यानें मनांत दृढनिश्चय केला आणि 'मी या सर्वांविषयींची वासना सोडलेली असून, माझा परित्याग स्थिर झाला आहे' असें स्पष्ट बोलून दाखविलें.

कुंभ—पण बा राजा, हें वन व यांतील तट, खळगे, वृक्ष, वेली इत्यादिकांतील एकही वस्तु तुझी नव्हे. तेव्हां त्याची आस्था सोडून सर्वत्याग कसा होणार ? स्वतः तुझा न सोडलेला असा एक उत्तम भाग आहे. त्याला सोड म्हणजे तूं शोकरहित होशील.

शिखिध्वज—मुने, हें सर्व जर माझें नव्हे तर ही वापी व भूमीवरील पर्णशाला यांनीं युक्त असलेला हा आश्रम माझा आहे. त्याचा मी संकल्पपूर्वक त्याग करितों.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून त्या राजानें स्वाश्रमाविषयींची आस्था सोडून तशी प्रतिज्ञा केली. पण त्यावर कुंभ पुनः पूर्वीप्रमाणेंच 'यांतील तुझें कांहींच नव्हतें. तेव्हां त्याचा त्याग करून काय होणार! यापेक्षांही उत्तम असा भाग तूं अजून आपल्यापाशीं ठेवून घेतला आहेस त्याचा त्याग कर, म्हणजे आनंदानुभव घेशील.' असें म्हणाला. तेव्हां राजानें 'तर मग मजजवळ असलेलें हें पात्रादिक सर्व मी सोडतों,' असें म्हणून त्याविषयींची आस्था सोडली व लागलीच तशी प्रतिज्ञाही केली. नंतर लागलाच तो शमवान् आसनावरून उठला. त्यानें आपल्या अंगावरील अजिन काढून ठेवलें. पादुका दूर केल्या, कमंडलु व दंड यांना स्पर्श करावयाचा नाहीं, असा निश्चय केला. कुंभ आपल्या पर्णासनावर बसून विस्मित मनानें त्याच्या प्रत्येक क्रियेकडे पहात होता. 'हा जें जें करीत आहे तें तें करूं दे. कारण हें सर्व याला परम पवित्र करणारें आहे.' असें मनांत म्हणून तो मुकाट्यानें बसला. शिखिध्वजानें आपल्या आश्रमांतील सर्व पात्रादि तपःसामग्री आश्रमाच्या बाहेर एकत्र जमविली. व त्यावर शुष्क इंधन घालून आग लावून दिली. त्यानंतर तो शान्त राजा पुनः दर्भासनावर बसला आणि आपल्या जपाच्या माळेचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें, केलेले उपकार विसरणें, हा दोष येऊं नये म्हणून, तिला उद्देशून म्हणाला, "हे स्वामिभक्ते, म्यां स्वार्थसाधूनें इतके दिवस तुला एकसारखी फिरवून जे महा क्लेश दिले ते आतां पुरे झाले, तुझी तितकीच सेवा पुरे आहे. आतां तप, जप, इत्यादि अवश्य कर्तव्य आहे, अशी जी माझी भ्रांति होती ती पार निघून गेली आहे. वास्तव या पुढें तुझा मला कांहीं उपयोग नाहीं. मी तुला आणखी अधिक श्रम देऊं इच्छित नाहीं. तूं आतां विश्रांति घे. तुजबरोबर मीही जपाच्या भ्रमानें नाना मंत्ररूपी अरण्यांत आजवर फिरत होतों. क्रियांच्या योगानें साध्य होणाऱ्या क्षुद्र सिद्धिमार्गांमध्यें मी दीर्घकाल भटकत राहिलों. तपोवन, सिद्धिक्षेत्र, इत्यादि धर्मस्थानें पाहिलीं. आतां हे सखि, मी विश्रांति घेतों."

इतकें बोलून शिखिध्वजानें स्फटिकाची अक्षमाळाही त्या पेटलेल्या अग्नींत टाकली. नंतर तो आपल्या जवळच्या कृष्णाजिनास म्हणाला, "म्यां नरपशूनें वनमृगाच्या शरीरावरून गळलेल्या तुला अज्ञानानें फार

दिवस दर्भासनावर घातले, आतां तूं मूलकारण-मायारूपास प्राप्त हो; जा. तुझा मार्ग तुला सुखावह होवो." राघवा, असें म्हणून त्या राजानें ज्यावर विचित्र बिंदु आहेत असें तें उत्तम अजिन आपल्या दोन्हीं हातांनीं अग्नींत टाकलें. नंतर कमंडलूचा त्याग करण्याच्या इच्छेनें तो म्हणाला, "हा वर्तुलाकार कमंडलो, हा साधो, मजकरितां आजवर आपल्या उदरांत निर्मळ जल धारण करीत होतास. पण मी तुजवर कोणताही प्रत्युपकार केला नाहीं. खरोखर सुंदर सौहृद, स्थिर सौजन्य व सर्व साधुत्व यांचें परम स्थान तूंच आहेस. ज्या अग्नीनें आपला देह शुद्ध करून तूं मजपाशीं आलास त्याच अग्नीनें पुनः स्वदेहशुद्धि करून घेऊन तूं दुसऱ्या सज्जनापाशीं जा. तुझे मार्ग तुला सुखकर होवोत. असें बोलून त्यानें तेथल्या एका श्रोत्रियाला कमंडलु दिला. (यावरून राजानें तो कमंडलु दुसऱ्या कोणा तपस्व्यापासून शुद्ध करून घेतला व आतां पुनः अग्नींत शुद्ध करून दुसऱ्या कोणास दिला, असें अनुमान होतें) कारण जें जें उत्तम साधन असेल तें तें अग्नीला अथवा एकाद्या महात्म्याला द्यावें, असें शास्त्रवचन आहे. ज्याप्रमाणें मूर्खांची मति अधोगतीस कारण होणाऱ्या गुप्त पापामध्यें पडते त्याप्रमाणें हे दर्भासना, तूंही सदा साधकाच्या खालीं पडतेस. यास्तव मूर्खमतीप्रमाणें तुलाही संतापच (दाहच) उचित आहे. तूं भस्मरूप होऊन जा." असें बोलून शिखिध्वजानें त्या मृदु दर्भासनालाही अग्नींतच टाकलें. शुद्ध होऊन ब्रह्मामध्यें विश्रांति घेण्यासाठीं त्यानें तें सर्व केलें. आणि कुंभास म्हटलें—हे साधो, जें त्याज्य असेल तें सत्वर सोडावें कारण पात्रादि उपकरणें असलीं म्हणजे दुसरींही तसलीं असावीं, असें वाटतें व लोक अधिकाधिक संग्रह करूं लागतात. यास्तव मी हीं सर्व पात्रादि उपकरणें शीघ्र अग्नींत टाकतों. अग्नीनें सर्व सामग्रीला एकदम जाळून सोडलें म्हणजे मला सर्वत्यागाचा संतोष होईल. हा कुंभा, माझ्या या सर्वत्यागाविषयीं तूं खेद करूं नकोस. कारण अयोग्य वस्तूंना कोण धारण करतो? मज निष्क्रिय पुरुषाला हीं क्रियांचीं उपकरणें अयोग्य (निरुपयोगी) आहेत.

असो; रामभद्रा, राजा शिखिध्वज असें बोलून काल कल्पान्ताग्नींत जसें जगत् एकदम टाकतो त्याप्रमाणें वनवासास योग्य असलेलीं भोजन-पात्रादि सर्व भांडीं झटकन अग्नींत टाकता झाला ९२.

सर्ग ९३—उपकरणें जाळून देहत्याग करण्यास तयार झालेल्या राजाचें निवारण करून कुंभ चित्तत्यागाकरितां बोध करतो.

श्रीवसिष्ठ—नंतर राजानें उठून आपल्याच मनानें वृथा ममता संकल्पानें कल्पिलेलें तें शुष्क कुटीरूप तृणमंदिर जाळलें. आणखीही दुसरें जें कांहीं राहिलेलें होतें तेंही सर्व त्या अक्षुब्धचित्त मौनी शिखिध्वजानें क्रमानें समचित्तानें अग्नींत टाकलें. फार काय पण आपलें नेसावयाचें वल्कल व पांघरावयाची कंथाही फाडून अग्नींत फेकली. त्याचा आश्रम पूर्वीं दिसून लागलीच नष्ट होणाऱ्या जनस्थितीप्रमाणें झाला. वीरभद्राच्या सैन्यानें जाळून विध्वंस केलेल्या दक्षाच्या यज्ञमंडपाप्रमाणें तो शून्य दिसूं लागला. त्याच्या आश्रमांतून सर्व जातींचीं हरणें भीतीनें रवंथ करावयाचें सोडून निघून गेलीं. अग्नि इंधनासह त्या सर्व उपकरणांना जाळूं लागला असतां ज्याचा केवळ देहमात्र अवशिष्ट राहिला आहे असा निःस्नेह व तुष्टिमान् राजा म्हणाला,—"अहाहा, देवपुत्रानें बोध केल्यामुळें फार दिवसांनीं या सर्व उपकरणांच्या ठिकाणची ममता सोडून मी आज सर्वत्यागी होऊन राहिलों आहें. मी आतां केवल, शुद्ध व ज्ञानी झालों आहें. ममतेमुळेंच आपलेंसें वाटणारें हें सर्व—उपकरणजात कांहीं नाहीं. त्यांत सार प्राह्यांश कांहीं नाहीं. जसे जसे विविध बंधहेतु (विषय) क्षीण होऊं लागतात तसें तसें मन परम शांतीस प्राप्त होतें. अहाहा, मी आतां अतिशय शांत व सुखी झालों आहें. माझा विजय झाला आहे. सर्व बंध क्षीण झाले आहेत. मी सर्व त्याग केला आहे. हा मी दिगंबर व दिक्सदन, (म्हणजे नग्न व दिशा हेंच गृह समजणारा) झालों आहें. मी दिशांसारखाच शून्य झालों आहें. हे देवपुत्रा, आतां आणखी महात्यागांतील काय अवशिष्ट राहिलें आहे ?"

कुंभ—राजा शिखिध्वजा, तूं अद्यापि सर्वत्याग केला नाहींस. यास्तव सर्व त्यागापासून होणाऱ्या आनंदाचा अभिनय (हावभाव) व्यर्थ करूं

नकोस. तूं न सोडलेला असा अज्ञुनी उत्तम भाग तुजपाशीं तसाच आहे त्याचा त्याग केलास म्हणजे तुला अशोक दशा प्राप्त होईल.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, कुंभाचें हें भाषण ऐकून राजानें थोडा वेळ आपल्याशींच विचार केला व म्हटलें,—" समजलों. हे देवपुत्रा, आतां माझ्या ध्यानांत आलें. इंद्रियसर्पाचें बिळ व रक्त–मांसादिकांची पिशवी असा हा माझा देह सर्वत्यागांतून राहिला आहे. यास्तव आतां येथून उठून व या पर्वताच्या शिखरावरून निर्विघ्नपणें त्याला विनाशरूपास पोंचवून मी सर्वत्यागी होतों." इतकें बोलून तो निश्चयी पुरुष समोरच्या पर्वत-शिखरावर चढण्याकरितां म्हणून जों वेगानें उठत आहे तों कुंभ त्यास म्हणतो—राजन्, या निरपराधी देहाला महाश्वभ्रांत कां पाडतोस? अज्ञ बैल रागावला असतां जसा आपल्याच वत्साला मारतो त्याप्रमाणें तूं हें अकृत्य करीत आहेस. हा बिचारा जड, मूढ देह तुझा कोणी नव्हे. उगीच त्याचा घात करूं नकोस. हा बिचारा दगडासारखा आपल्याच जागीं पडलेला असतो. तरंग जसे काष्ठाला त्याप्रमाणें दुसऱ्याच कोणा-कडून हा चालविला जातो. दुसराच कोणी याला क्षुब्ध करतो. तोच निग्रहास योग्य आहे. वस्तुतः त्यालाच योग्य दंड केला पाहिजे. फल-वान् वृक्ष हालतो व त्यामुळें त्यावरील फलें पडतात. पण त्यांत वृक्षाचा जसा कांहीं अपराध नाहीं त्याप्रमाणें सुखदुःखांच्या उत्पत्तीचें नुस्तें स्थान असलेल्या शरीराचा कांहीं अपराध नाहीं. वायूच वृक्षाला जोरानें हालवून त्याचीं फलें, पानें व पुष्पें पाडवितो. यास्तव तो अपराधी आहे. तसाच शरीराला हालविणारा कोण आहे, तें पहा. तो खरा अपराधी आहे. त्याला तूं कठिण शिक्षा कर. या दीन व निर्बल शरीराला कशाला मारतोस? शिवाय बा सुंदरा, तूं जरी शरीराचा त्याग केलास तरी तुझा सर्वत्याग सिद्ध होणार नाहीं. कारण हें शरीर गेलें म्हणजे दुसरें असलेंच अधिकारी शरीर मिळेल कीं नाहीं याची शंका आहे. यास्तव असलेलें योग्य शरीर टाकल्यानें सर्वत्याग अधिक दुर्लभ मात्र होईल. तूं आतां या शिखरावरून या गरीब शरीराला टाकशील, हें मी जाणतों. कारण तुझ्यामध्यें तितकें धैर्य व निश्चय आहे. पण त्याच्या त्यागानें सर्वत्यागिता सिद्ध होणार नाहीं. यास्तव मत्त हत्ती जसा झाडाला त्या-

प्रमाणें या तुझ्या शरीराला क्षुब्ध करणारा कोण आहे, त्याला ओळख व त्याचा निग्रह कर. त्या पाप्याचा जर त्याग केलास तर तूं महात्यागवान् होशील. भूपते, त्याचा त्याग केलास कीं, देहादि सर्वांचा त्याग केलास असें होईल. पण त्याचा त्याग न करितां देहादि दुसऱ्या सर्वांना तूं कितीही जरी जाळलेंस व पाण्यांत बुडविलेंस तरी तें वारंवार तुला प्राप्त होईल.

शिखिध्वज—हा देवतनया, या देहाला कोण चालवितें, जन्मकर्मांचें बीज काय आहे ? व कशाचा त्याग केला असतां सर्वत्याग सिद्ध होतो ?

कुंभ—हा साधो, राज्यत्यागानें, देहाला मारल्यानें व झोंपडें जाळल्यानें सर्व-त्याग होत नाहीं. जें सर्ववासनांचें स्थान असल्यामुळें सर्व विषयांमध्यें पसरलेलें असल्यामुळें सर्वतः व सर्वांचें जनक असल्यामुळें एक कारण आहे त्याचा त्याग केला असतां सर्वत्याग केलासें होईल.

शिखिध्वज—प्रभो, असें सर्व, सर्वतः व सर्वकारण काय आहे ?

कुंभ—हे साधो, चित्तच सर्वाकार, जीव, प्राण इत्यादि नांवाचें, जडही नव्हे व अजडही नव्हे असें व सर्व म्हणून म्हटलेलें आहे. (येथें चित्त म्हणजे लिंगशरीर समजावें.) तेंच भ्रम, व्यवहारी पुरुष व जगजाल आहे. राजा, वृक्षाचें कारण जसें बीज त्याप्रमाणें राज्यादि, देहादि, आश्रमादि या सर्वांचें बीज मन आहे. बीजाचा त्याग केला म्हणजे सर्व कार्यांचा त्याग केलासें होतें. धर्म, अधर्म, राज्य, अरण्य इत्यादि सर्व सचित्त पुरुषाला परम दुःखद व निश्चित्त पुरुषाला परम सुखद होतात. चित्तच जगद्रूपानें विवर्त (मिथ्या परिणाम) पावतें. बीज जसें वृक्षाकारास त्याप्रमाणें चित्तच देहादि-आकारास पात्र होतें. वृक्ष वायूकडून, पर्वत भूकंपाच्या योगानें व लोहाराचा भाता लोहाराकडून जसा हालविला जातो, त्याप्रमाणें देहाला चित्त चंचल करतें. सर्वभूतांस ठाऊक असलेल्या उपभोगांचा, जरा-मरणादि देहधर्मांचा व महामुनींच्या शमदमादि धर्मांचा आश्रय वासनायुक्त चित्तच आहे, असें तूं जाण. अशान्त चित्तच मननामुळें मनोमय, आंतील प्राणचेष्टेमुळें जीव, व बाहेर स्थूलदेह आणि त्याचा व्यवहार होतें. तेंच अंतीं शान्त होऊन राहिलें म्हणजे महत्, अहंकार, प्राण, प्रज्ञात्मा इत्यादि क्रियानुरूप नांवांनीं बोललें जातें, वास्तव

हे भूपते, सर्व चित्तच आहे, असें म्हणतात त्याचा त्याग केला असतां सर्व आधि व व्याधि यांच्या नाशरूप सर्वत्याग सिद्ध होतो. महात्यागी महात्मे चित्तत्यागालाच सर्वत्याग म्हणतात. तेव्हां त्याची सिद्धि झाली असतां सत्य वस्तूचा अनुभव आल्यावांचून कसा राहील ? चित्ताचा त्याग केला कीं, द्वैत व ऐक्य लीन होतें, आणि परम शांत, स्वच्छ, एक व अनामय तत्त्व अवशिष्ट राहतें, चित्त हें या संसाराचें सुपिक क्षेत्र आहे. तेव्हां क्षेत्रालाच अक्षेत्र केल्यावर साळींचें शेत कसें उगवणार ? जल जसें ऊर्मिरूप होतें त्याप्रमाणें विचित्रवासनायुक्त चित्तच अहंभावादि विलासानें विवर्त पावतें. लौकिक साम्राज्यानें जसें सर्व महत्त्व प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें चित्तोत्सादनरूप सर्वत्यागानें सर्व प्राप्त होतें. हे त्यागिन् राजा, ज्याप्रमाणें मर्यादित असलेल्या तुझ्या त्यागाचा विषय दुसरा पदार्थ होतो त्याप्रमाणें तूंही दुसऱ्याला त्याज्य होशील. अर्थात् तुझ्या भ्रांत दृष्टीनें जरी नाहीं जरी इतरांच्या दृष्टीनें त्याज्य असलेल्या देहालाच तूं आत्मा समजत आहेस. त्यामुळें तुझा सर्वत्याग सिद्ध होत नाहीं. पण तेंच, तूं अमर्याद सर्वव्यापी आत्म्यालाच आत्मा समजलास कीं तूं सर्वांचा आत्माच होशील. त्यामुळें तूं कोणालाही त्याज्य वाटणार नाहींस. आणि तुझा सर्व त्याज्यांचा त्याग सिद्ध होईल. सर्वत्याग केल्यावरही जगाचा आधार आत्मा अवशिष्ट असतोच. यास्तव तद्रूप झालेल्या त्यागी पुरुषानें शून्याचा आश्रय केला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. सर्व त्यागानें सर्वांचा बाध होतो, पण सर्वांस सत्ता व स्फूर्ति देणारा आत्मा अवशिष्ट राहतोच. तो स्वप्रकाश आहे. त्यामुळें व्यवहारदृष्ट्या तो जरी तैलरहित दीपाप्रमाणें अदृश्य झाला तरी पारमार्थिक दृष्टीनें सर्व व्यवहारास प्रकाशित करणारा तो तैलयुक्त दीपाप्रमाणें भासतो. सर्व वस्तूंचा त्याग केल्यावरही जसा तूं राहिला आहेस त्याप्रमाणें या देहाचा त्याग केल्यावरही तुझा विज्ञानात्मा राहील. सर्व प्रत्ययांचा आश्रय हा शून्यात्मा सर्वत्याग आहे. सर्वत्यागरूपी अमृतरसाचें प्राशन केल्यावर जरा-मरणादि भीति बाधा करीत नाहींत. सर्वत्याग सर्व महत्त्वाचें कारण आहे. तूं जर मी म्हणतों तसला सर्वत्याग केलास तर तुला सर्वोत्तम बुद्धिस्थैर्य प्राप्त होईल. सर्वत्याग हाच परानंद असून बाकी सर्व अति

दारुण दुःख आहे. तस्मात् भूपाला, आतां तुला योग्य वाटेल तें कर. सर्वत्यागानें सर्व मिळतें. सर्वत्यागांतच आत्म-प्रसादजन्य ज्ञान राहतें. कारण रिकाम्या भांड्यांतच रत्नादि पदार्थ असतात, हें प्रसिद्ध आहे. अतिपापिष्ठ कलिकालांत वेदबाह्य नास्तिक शाक्यानेंही जर सर्वत्यागवशात् महासिद्धि मिळविली आहे तर पुण्यरूप द्वापर युगांत तुज वेदमार्गावलंबी आस्तिकाला ती निःशंकपणें कां प्राप्त होणार नाहीं ? हे महाराज, सर्व-त्याग हें सर्व संपत्तींचें आश्रयस्थान आहे. कारण आपण व्यवहारांतही नेहमीं असेंच पाहतों कीं, जो कांहीं घेत नाहीं त्याला सर्व आपण होऊन देतात. तस्मात् हे महात्मन्, सर्व सोडून, तूं ज्या अहंकाराच्या योगानें सर्व सोडणार त्याचाही त्याग करून, 'मी त्याग केला,' हा अभिमानरूप मलही टाकून विमुक्तरूप हो ९३.

सर्ग ९४—चित्तत्यागाकरितां मूलशोधन.

श्रीवसिष्ठ—कुंभ असें बोलला असतां सौम्य राजा मनांत वारंवार चित्तत्यागाचा विचार करीत असें वचन बोलला—

शिखिध्वज—प्रभो, हृदयाकाशांतील पक्षी अथवा हृदयवृक्षावरील मर्कट असें हें मन घालविलें तरी फिरून फिरून येतें. हें चित्त माझें आहे, असें म्हणून माझ्याप्रमाणें त्याचें ग्रहण करण्यास मी जाणता, पण द्रव्या-प्रमाणें त्याचा त्याग करवत नाहीं. यास्तव भगवन्, मला अगोदर चित्ताचें यथार्थ स्वरूप सांग व नंतर चित्ताचा परित्याग कसा करावयाचा तें शिकीव.

कुंभ—हे महाराज, वासना हेंच चित्ताचें स्वरूप आहे. चित्त हा शब्द वासनेचा पर्याय आहे. त्याचा त्याग केवळ औदासीन्यानें सिद्ध होणारा असल्यामुळें श्वासोच्छ्वासाहूनही सुखकर व सुसाध्य आहे. तो राज्याहूनही अधिक आनंद देणारा आहे, व पुष्पाहूनही अधिक हृदयंगम आहे. पण राजा, मूर्खाचा चित्तत्याग पामराच्या राज्याप्रमाणें किंवा तृणाच्या मेरुत्वाप्रमाणें दुःसाध्य आहे.

शिखिध्वज—प्रभो, चित्ताचें स्वरूप आकुल वासनामय आहे, हें मी जाणलें. पण त्याचा त्याग वज्रभक्षणाहूनही दुःसाध्य आहे. यास्तव संसाररूपी सुवासाचें पुष्प, दुःखदाहाचा आधार अग्नि व शरीररूपी

यंत्रास वाहणारें अशा या (चित्ता) चा त्याग अनायासें कसा होईल तें मला सांग.

कुंभ—हे साधो, या चित्ताचा सर्वनाश हाच संसारक्षय आहे व संसारक्षयच चित्तत्याग आहे, असें दीर्घदर्शी जन सांगतात.

शिखिध्वज—भगवन्, खरें आहे. मलाही असेंच वाटतें. चित्ताच्या त्यागाहून त्याचा नाश करणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. केवळ 'ही व्याधि माझी नव्हे, मी हिचा त्याग केला आहे, असें शेकडों वेळां जरी म्हटलें तरी तिचा क्षय' होत नाहीं. तर तिच्या नाशाकरितां औषध योजनाच करावी लागते. यास्तव प्रभो, मला या चित्ताचा विस्तार कितीसा आहे, तें सांगा.

कुंभ—राजन्, या चित्तवृक्षाचें बीज अहं आहे. त्याला शाखा, फळें व पल्लवही आहेत. त्याचें समूळ उन्मूलन करून तूं आकाशहृदय हो.

शिखिध्वज—हे मुने, चित्ताचें मूळ, अंकुर, शाखा, स्कंध इत्यादिकांचें सविस्तर वर्णन करून मला सांग.

कुंभ—अज्ञात आत्म्यापासून उदय पावणारा जो हा चित्तज्ञानरूप प्रसिद्ध अभिमानी तेंच चित्तवृक्षाचें बीज आहे, असें जाण. परमात्म्याचें घरटें जी माया तेंच याचें क्षेत्र आहे. (ज्या अर्थी माया सर्व मायामय प्रपंचाची उत्पत्तिभूमि आहे त्या अर्थी चित्ताचेंही तेंच क्षेत्र होय.) या प्रथम उत्पन्न झालेल्या मायामय मूळापासून 'मी' असा मर्यादित निश्चयात्मा व चिदाभासानें व्याप्त असल्यामुळें अनुभवात्मक अंकुर उत्पन्न होतो. त्याचीच वृद्धि होऊन चित्तवृक्ष बनतो. देहादि आकाराच्या स्मरणानें तो चित्त या नांवास व मननानें मन या संज्ञेस पात्र होतो. त्याच्या निश्चयरूप निराकार अवस्थेस बुद्धि असें म्हणतात. परमार्थतः सर्वविकारशून्य असलेला पण मिथ्याभूत चित्त व त्याचे धर्म यांस जाणणारा साक्षी या वृक्षाचा जीव आहे, शरीर हाच त्याचा मूळांपासून शाखांपर्यंतचा स्तंभ आहे. वासना हा त्यांतील शाखा पल्लवादि इतर अंकुरांस निर्माण करणारा रस आहे. या चित्तवृक्षाच्या ज्या लांब लांब व विस्तृत शाखा तींच इंद्रियें आणि जन्ममरणादि सहस्रावधि अनर्थांस कारण होणारे भोग ह्याच त्याच्या लहान लहान डाहळ्या आहेत. त्याच्या

या लहान डाहळ्यांचा समूह फार मोठा असून तोच शुभाशुभ फल देणारा आहे. राजा, असल्या या दुर्वृक्षाच्या शाखा व मूळ यांस तोडण्याकरितां असंग व अद्वितीय आत्मदर्शनरूप शस्त्र संपादन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न कर.

शिखिध्वज—मुने, चित्तवृक्षाच्या शाखांचा व मूलाचा उच्छेद करण्यास कोणता उचित उपाय आहे?

कुंभ—राजन्, या वृक्षाच्या फलांनीं भरलेल्या विविध वासनाशाखा केवळ अनासक्ति व अंतर्विचार यांच्या योगानेंच भराभर तुटून पडतात. जीवन्मुक्त असंसक्तचित्त, मौनी, वाद व विचार यांनीं रहित, व प्राप्त कार्य करणारा असतो व त्यामुळेंच त्याच्या हृदयांतील चित्तलता तुटून जाते, जो दृढ पौरुषानें चित्तवृक्षाच्या अनेक शाखा एकसारख्या कापीत राहतो तो त्याचें मूल कापून टाकण्यासही समर्थ होतो. शाखांना तोडणें हा गौण उपाय असून मूळ कापणें हा मुख्य उपाय आहे. यास्तव तूं मूलच्छेदाविषयींच दृढ प्रयत्न कर. भूपाला, पात्रांना जसें जाळलेंस त्याप्रमाणें या चित्तवृक्षाच्या मूलांनाही जाळून टाक म्हणजे तुला अचित्तता प्राप्त होईल.

शिखिध्वज—हे मुने, अहंभावरूप चित्तवृक्षाच्या बीजाला कोणत्या अग्नीनें जाळणें उचित आहे?

कुंभ—मी कोण आहें? असा प्रश्न करून आपल्या स्वरूपाचा विचार करणें, हा चित्तदुर्वृक्षाच्या बीजाला जाळणारा अग्नि आहे.

शिखिध्वज—मुने, मी आपल्या बुद्धीनें पुष्कळ विचार केला. त्यामुळें मी जगत् नव्हे, पृथ्वी नव्हे, वनमंडल नव्हे, पर्वत नव्हे, देहादि, मांसादि, कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें, मन, मति, अहंकार, इत्यादि सर्व जड असल्यामुळें त्यांतील कोणी नव्हे तर सोन्यामध्यें जसें कडेंपण तसें अहंत्व चिदात्म्यामध्यें आहे. पण तें जड व असत् आहे, यास्तव ब्रह्मांडादि जड वर्गाचा आधार व शब्दादि सर्व विषयांचें आद्य कारण अशा चिदात्म्याचे ठिकाणीं तें (अहंत्व) असणें शक्य नाहीं. कारण तो विभक्तस्वभाव नाहीं; तर भेदशून्य सत्तासामान्यरूप आहे—इत्यादि मला कळलें. पण काय करूं? अहंत्वमल घालविणारें साक्षिचैतन्याचें ज्ञान मला साक्षात् होत नाहीं.

कुंभ—राजा, अहंकारापर्यंत असलेलें सर्व दृश्य जड असल्यामुळें जर तूं नव्हेस तर मग तूं कोण, तें मला सांग पाहूं ?

शिखिध्वज—हे विद्वद्वरा, मी चिन्मात्र, शुद्ध संवेदन आहें. मी आनंदैकरस चिन्मात्र असलों तरच शब्दादि जडरूप भाव अनुभवास येतात. मी चित्तवृत्तीवर आरूढ होऊन त्यांच्या इष्ट—अनिष्टपणाचा निर्णय करतों. विवेकदृष्टीनें पाहिलं असतां अशा स्वरूपाच्या मला देहादि तादात्म्य मल लागला आहे, असें वाटतें. पण तो सकारण आहे कीं अकारण आहे, हें मला माहीत नाहीं. त्याचप्रमाणें परब्रह्म कोठें आहे, तेंही कळत नाहीं. मुने, आत्म्यास लागलेला हा असत् मलही घालवितां न आल्यामुळें मी अधिकच दुःखी होत आहें.

कुंभ—महाराज, तर तूं कोणत्या सत्य किंवा असत्य मलानें संसारी होऊन राहिला आहेस तें मला सांग.

शिखिध्वज—चित्तवृक्षाचें बीज असा जो अहंभाव तोच माझा मल आहे. त्याचा त्याग कसा करावा तें मला कळत नाहीं. त्याला टाकलें तरी तो फिरून फिरून येतो.

कुंभ—पण राजा, कोणतेंही सत्य (सत्र अवस्थेंत दिसणारें) कार्य कारणापासून होत असतें. कारणावांचून झालेलें इतर (दोन चंद्र, रज्जु-सर्प इत्यादि) कार्य असत्च असतें. संसारांकुर अहंभावापासून झाला आहे, असें सर्वत्र दिसतें. यास्तव आपल्याच बुद्धीनें विचार करून तूं मला अहंभावाचें कारण सांग.

शिखिध्वज—(बराच विचार करून) मुने, देहादि आकारांचें ज्ञान होणें हेंच अहंभावाचें कारण दिसतें. कारण त्या ज्ञानाभावीं अहंभाव उद्भवत नाहीं. यास्तव त्याची शांति होईल असें कांहीं मला सांग. अहं विषयोन्मुख होऊन दुःख देण्यास कारण होतो. यास्तव त्या दुःखाच्या शांतीकरितां मला विषयशमनाचा उपाय सांग.

कुंभ—राजन्, तूं मोठा कारणज्ञ आहेस, यास्तव मला आतां वेदनाचें (विषयज्ञानाचें) कारण सांग. म्हणजे तुझें इष्ट कारणच अकारण कसें होईल तें मी सांगेन.

शिखिध्वज—मुने, देहादि (बाह्य व आध्यात्मिक) पदार्थसत्ताच वेदनाचें कारण आहे. कारण वेदन शरीरादिवस्तूंच्या सत्तेच्या निमित्तानें मुशींत ओतलेल्या धातुरसाप्रमाणें स्वतः देहाद्याकार होतें. पण अमूर्त वेदनानें मूर्तरूप होणें उचित नसल्यामुळें तो त्याचा आकार मिथ्या आहे. पण देहादि वस्तूंची सत्ता असत् कशी आहे, तें मला माहीत नाहीं. यास्तव तूं मला अगोदर त्याचाच उपदेश कर.

कुंभ—पण राजन्, देहादि दृश्य जर असतें तर त्याची सत्ता तुझ्या वेदनाचें निमित्त झाली असती. पण ती दृश्यसत्ताच दुर्लभ आहे. तेव्हां तुझें ज्ञान निर्विषयच नाहीं का झालें?

शिखिध्वज—पण प्रभो, ज्याचें कांहीं तरी स्वरूप अनुभवास येत आहे त्याला असत् कसें म्हणतां येईल? प्रकाश अंधकार होणें शक्य आहे का? हात, पाय इत्यादि अवयवांनीं युक्त, क्रिया, फल इत्यादि विलास करणारा व सदा अनुभवास येणारा हा देह नाहीं कसा?

कुंभ—भूपते, ज्या कार्याचें योग्य कारण नसतें तें कार्य वस्तुतः असत नाहीं. त्याचा अनुभव हा शुद्ध भ्रम आहे. कारणावांचून झालेलें शरीरकार्य कधींही सत् नव्हे. ज्याला बीजच नाहीं तें द्रव्य होणार कसें? मृगजलादि पदार्थ कारणशून्य असूनही अनुभवास येतात. म्हणून त्यांना व्यवहारांत भ्रम म्हणतात.

शिखिध्वज—तर मग काय हें देहादि दृश्य वंध्यापुत्राच्या देहादिकांप्रमाणें असत् आहे, असें म्हणतां!

कुंभ—होय. कारणावांचूनच झालेलें हें शरीरादि अस्थिपंजररूप कार्य अविद्यमानच आहे, असें समज.

शिखिध्वज—हे मुनीश्वरा, हात, पाय इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या व नित्य दिसणाऱ्या या शरीराचें कारण त्याला निर्माण करणारा पिता कां नव्हे?

कुंभ—राजन्, कारणाचा अभाव असल्यामुळेंच पिताही असत् आहे. असत्–पासून झालेलें कार्य असत्च असणार! पदार्थ व कार्यें यांचें कारणच बीज आहे, असें म्हणतात व जगांत बीजावांचून अंकुर संभवत नाहीं. यास्तव कारणरहित कार्य असंभवनीय आहे व अशा

वस्तूचा प्रत्यय भ्रामक आहे. ' पुत्र, बाप, आजे, पणजे इत्यादिकांचें कारण आद्य पितामह ब्रह्मा आहे, ' म्हणून म्हणशील तर बा भूपाला, तो आद्यपितामहही कारणाभावीं असत्च आहे. त्याचा तरी योग्य उत्पादक आहे कोठें ? अर्थात् तो स्वतः व त्याचे सर्व प्रपंच अनुभवास येत असले तरी मिथ्या आहेत. तस्मात् हे भूपते, चित्हून भिन्न असलेलें सर्व निष्कारण व म्हणूनच असत् आहे. त्यामुळें देवदेव परमात्मा हिरण्यगर्भादि स्तंभपर्यंत सृष्टिपरंपरारूपानें जो विकास पावतो तो स्वरूपांतच विकास पावतो. तो आपल्याहून भिन्न असें दुसरें कांहीं करीत नाहीं अथवा होत नाहीं. तस्मात् पितामह ब्रह्माही स्वयं आत्माच आहे, असा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां सर्व द्वैत शांत ब्रह्मच होतें ९४.

सर्ग ९५—राजाच्या अविद्येच्या उपशमाचा क्रम व बोधानें विश्रांति.

शिखिध्वज—भगवन्, ब्रह्मापासून स्तंभपर्यंत भासणारा हा सर्वच जर भ्रम आहे तर तो अर्थक्रिया करण्यास समर्थ कसा होतो ? व दुःखाचें कारण कसा झाला आहे ?

कुंभ—हा जगद्रूप भ्रम प्राण्यांच्या कर्मभोगाकरितां निर्माण केलेला असल्यामुळें तू म्हटल्याप्रमाणें त्यामध्यें अर्थक्रिया करण्याची शक्ति आहे व तो प्राण्याच्या दुःखालाही कारण होतो; कारण सत्यसंकल्प ईश्वराची भावनाच त्या त्या अर्थक्रियादिरूपानें पसरली आहे. ज्याप्रमाणें थंडीमुळें दगडाप्रमाणें कठिण झालेल्या पाण्याला रूक्षता, स्फटिकादि आकार, तुळतुळीतपणा इत्यादि अर्थक्रियात्व प्राप्त होतें. त्याप्रमाणें या सत्यसंकल्प भावनेनें दृढ केलेल्या मिथ्या जगालाही अर्थक्रियाकारित्व व दुःखहेतुत्व आहे. ज्ञानाभ्यासाच्या परिपाकानें मूळ अज्ञानाचा नाश होतो. तें शिथिल झालें असतां जगही हळु हळु सूक्ष्म होऊन त्याच्या बरोबरच नाश पावतें. अज्ञानाच्या नाशावांचून मात्र जगद्रचनेला बाध येत नाहीं. चित्तनिरोधाचा अभ्यास करून बाह्य बुद्धिवृत्तींना कृश करणें हा अज्ञानास शिथिल करण्याचा उपाय आहे. त्यामुळें ज्ञानाची उत्पत्ति होऊन क्रमानें परम पदाचा साक्षात्कार झाला असतां संसाराचा समूल नाश होतो. म्हणूनच व्यवहारांत सुद्धां अपक्षय नांवाचें सूक्ष्मत्व प्राप्त

झाल्यानेंच स्थूल भावांचा नाश होतो, असें आपण पाहलों. सारांश राजा, या क्रमानें अज्ञान शिथिल होऊन जगाचा बाध झाला असतां तुझी नित्यसिद्ध पूर्णतारूप पुरुषस्वभावस्थिति सिद्ध होईल. असो; याप्रमाणें पितामहाच्या अभावींही ही अशी असत् भूतसंतति पसरली. जें असिद्ध वस्तूपासून होतें तें कधींही सिद्ध नसतें. हा भूतप्रपंच मृगजलासारखा उदय पावला आहे. शुक्तीच्या ठिकाणीं भासलेल्या रुप्याप्रमाणें तो विचारानें नाहींसा होईल. योग्य कारण नसतांना, कार्य पूर्वी नसून जर झालें, तर त्याचें स्वरूप मिथ्याज्ञानाहून अन्य कांहीं असणें शक्य नाहीं. म्हणून तें मिथ्या आहे, असें पाहिलें असतां, अर्थक्रियेसह निःस्वरूपतेस प्राप्त होतें.

शिखिध्वज—मुने, आद्य स्रष्ट्याचें कारण अनंत, अज, अव्यक्त शांत व आपल्या स्वभावापासून कधीं च्युत न होणारें ब्रह्म कां नव्हे ?

कुंभ—ब्रह्म कोणाचें कार्य नाहीं व कारण नाहीं; असें म्हणून श्रुतीनें त्याच्या कार्यकारणत्वाचा निषेध केलेला असल्यामुळें व कूटस्थाचा परिणाम होणें योग्य नसल्यामुळें सर्व प्रंपचाहून पृथक् विलक्षण व असंग असलेला शुद्ध ब्रह्मात्मा कशाचें कार्य नाहीं व तो कशाचें कारण नाहीं. जें कर्ता, कर्म, करण नव्हे, जें अकारण व अबीज आहे (म्हणजे निमित्त-उपादानकारणरहित आहे) ज्याच्याविषयीं कांहीं तर्क करतां येत नाहीं व जें इंद्रियांना ज्ञात न होणारें आहे, तें ब्रह्म क्रियांचें कर्तृ कसें होणार ? ब्रह्म सर्वधर्मरहित असल्यामुळें वस्तुतः अकार्यत्व, अकारणत्व इत्यादि धर्मांनींही रहित आहे. यास्तव कार्यकारणात्मक जगत् झालें असें जर तुला समजावयाचें असेल तर तें द्वैत–ऐक्य इत्यादि वस्तुकृत परिच्छेदानें आणि आद्यन्तरूप देश–कालकृत परिच्छेदानें रहित व चिदेकरस ब्रह्मच झालें आहे अशी संभावना कर. अशाच विचारानें त्याच्या ठिकाणीं जीवभावभ्रांतीनें प्राप्त झालेल्या कर्तृत्व–भोक्तृत्वांचाही निरास करावा. तस्मात् जगदादि हें कांहीं विद्यमान नाहीं. तें कोणीं केलेलें नाहीं. तूं कर्ता नाहींस व भोक्ता नाहींस तर सर्व शांत शिव व अज आहे. योग्य कारण नसल्यामुळेंच हें जगत् कोणाचें कार्य नव्हे. कारणाभावीं जगत्कार्याचा भास हा भ्रम आहे. असें तूं जाण. अर्थात् हा सर्ग (सृष्टि) नाहीं. त्यांतील

सर्व पदार्थ असिद्ध आहेत. तेव्हां वेदन कशाचें होणार ? व वेदनाच्या अभावीं अहंपणाचें कारण कोठें राहिलें ? यास्तव तूं शुद्ध व अत्यंत मुक्त आहेस. बंध व मोक्ष यांचें नांव तरी कशाला घेतोस ?

शिखिध्वज—भगवन्, मी आतां सर्व समजलों. खरोखर तूं हें फार उत्तम व युक्तियुक्त भाषण केलेंस. कारणच नसल्यामुळें ब्रह्म कर्तृ नव्हे हें मी आतां जाणलें. कर्ता नसल्यामुळें जग नाहीं. जग नाहीं, म्हणून पदार्थदृष्टि नाहीं; त्यामुळेंच चित्तादि त्याचें बीज नाहीं. अहंतादिक ही कांहीं नाहीं. अशी स्थिति असल्यामुळें मी विशुद्ध आहें, विबुद्ध आहें, शिव आहें, मला नमस्कार असो. चित्स्वरूपाहून भिन्न दुसरें चेत्य (चिद्विषय) नाहीं, असें तूं मला सांगितलें आहेस. पदार्थज्ञानामुळें हें असत्च भासत आहे. अध्यारोपसमयीं मीच याचा आदि व अपवाद-कालीं मीच याचा अंत आहे. मी आकाशाप्रमाणें शांत असून त्यांतील अभ्रांप्रमाणें हें सर्व होतें व जातें. अहाहा ! फार दिवसांनीं हा माझा भ्रम जाऊन आज मी शांत ब्रह्म होऊन राहिलों आहें. मी अतिशय सुखी आहें, मी पूर्णरूप आहें, तुझा आत्मा तोच माझा आत्मा असल्यामुळें मला आतां भेदभाव दिसतच नाहीं. मी आतां निर्भय झालों आहें. मी शुभ व शिव मौन आहें. भगवन्, मी आतां जसा आहें तसाच सुखांत राहणार! ९५.

सर्ग ९६—ज्ञानी राजाच्या दृश्य सत्तेचें निःशेष परिमार्जन कसें होईल, तें येथें कुंभ सांगतो.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें विश्रांतीस प्राप्त होऊन तो शिखिध्वज दोन घटिका निवाऱ्याच्या जागेंतील दिव्याप्रमाणें अतिशय शांतचित्त होऊन राहिला; पण निर्विकल्प समाधानपरायण कुंभानें आपल्या लीलेनेंच त्याला झटकन सावधान केलें; कारण त्याला दृश्यमार्जनाचा उपाय सांगावयाचा होता.

कुंभ—राजन्, आतां तूं अज्ञाननिद्रेंतून जागा झाला आहेस. शिवरूप होऊन राहिला आहेस. अज्ञान असेपर्यंत तो आनंदसागर दुर्लभ असतो, पण त्या (अज्ञाना)चा नाश झाला म्हणजे मग सर्व दृश्याचा अस्त होवो कीं न होवो स्वप्रकाश स्वात्मस्वरूप–आनंद सदा सुलभ होतो. बा राजा, तूं आतां सर्वसंकल्पशून्य व त्यामुळेंच जीवन्मुक्त झाला आहेस.

श्रीवसिष्ठ—कुंभानें असा बोध केला असतां राजा अतिशय शोभूं लागला. एका क्षणांत त्याची बुद्धि विश्रांति पावली. नंतर तो मुक्तात्म-दृश्य वस्तूची असत्ता पहात लीलेनें असें म्हणाला.—

शिखिध्वज—हे मानद व मोदद देवपुत्रा, मला प्रायः सर्व ज्ञान झालें आहे. तथापि पुनः बोध दृढ होण्याकरितां मी विचारतों तें सांग. शान्त व शिवस्वरूप आत्म्यामध्यें हा द्रष्टृ–दर्शन–दृश्य नांवाचा सर्वरूप प्रत्यय कोठून आला ?

कुंभ—महाराज, चांगलें विचारलेंस. तुला हेंच कळावयाचें राहिलें आहे. यास्तव आतां ऐक. हें दिसणारें सर्व स्थावरजंगमात्मक जग कल्पान्तीं नाश पावेल. त्यानंतर स्तिमित, गंभीर ज्याला तेज किंवा तमही म्हणतां येत नाहीं, असें सद्रूप सार अवशिष्ट राहतें. तें चिन्मात्र, निर्मल व शांत असतें. तें परमतत्त्व सूक्ष्माहून सूक्ष्म, स्थूलाहून स्थूल, गुरूहून गुरु (जड भारी) सर्वश्रेष्ठ, अशा प्रकारचें असतें. त्याच्या पुढें हें आकाश अणूच्या अपेक्षेनें जसा महामेरु तसें स्थूल दिसतें. त्याचप्रमाणें तें इतकें स्थूल आहे, कीं त्याच्या पुढें हें सर्व जग परमाणूसारखें सूक्ष्म भासतें. सोन्यांत जसें कटकादि भूषण त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें जग. अशा प्रकारचें तें तत्त्व सर्वांत वरिष्ठ आहे. कारण त्याच्या पुढें हें सर्व जगद्राज्य तृणाच्या लहानशा अंशासारखें भासतें. राजा, तें इतकें श्रेयस्कर आहे कीं त्याच्या सत्तेनें सर्वपदार्थश्री सत्तायुक्त होते. तेंच एक सार सर्वत्र पसरलें आहे. तें अद्वितीय व पूर्ण आहे. तें सर्वदा सर्वाकार आहे. तें प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय होत नाहीं. त्या अकारणापासून कांहीं उत्पन्न होत नाहीं. तें स्वप्रकाश आहे सर्व जगत् ब्रह्म आहे. तें त्याहून पृथक् नाहीं. जगाला यथार्थ जाणलें असतां तें स्वतः शिवस्वरूप होतें. यथार्थ ज्ञानाच्या महात्म्यानें विषही अमृत होतें. भावनेप्रमाणें फल. यास्तव वस्तुतः ब्रह्मभिन्न नसलेल्या जग अहंकार इत्यादिकांविषयीं प्रश्न करणेंच उचित नव्हे. जी वस्तु विद्यमान असते तिच्याविषयीं प्रश्न केलेला शोभतो. ज्याला तुल्या विचारपूर्वक दृष्टीनें पाहिलेलेंही खपत नाहीं त्याविषयीं काय प्रश्न करावयाचा आहे ! सर्व पूर्ण चिन्मात्र आहे; व भासतें तेंही सर्व पूर्ण होय. सारांश हे राजा, स्वभावतः शान्त, नामरूपरहित व स्वप्रकाश, असा

जो अनुभव तेंच आत्मतत्त्व असून तेंच मायाचमत्कारामुळें विस्तृत जगसें होऊन राहिलें आहे ९६.

सर्ग ९७—येथें दृश्याच्या ज्ञानाचें मार्जन करतात.

कुंभ—शांत तत्त्वापासून कांहीं होत नाहीं. व त्यांत कांहीं लीन होत नाहीं. ब्रह्म स्वसत्तेमध्यें स्थित आहे, तें कशाचेंही उपादान अथवा निमित्तकारण नाहीं. तें शुद्ध अनुभवमात्र आहे, व त्याच्याहून दुसरें कांहीं नाहीं.

शिखिध्वज—मुने, त्या शिवाच्या ठिकाणीं जगत्, अहंता इत्यादि दुसरें कांहीं नाहीं हें मीं जाणतों. पण हें सृष्टिज्ञान कसें भासतें तें सांग.

कुंभ—तें अधिष्ठानभूत सन्मात्रच आपल्या ठिकाणीं आरोपित केलेल्या वस्तूंचें ज्ञान होतें. एवढ्यासाठींच त्याच्यावर आरोपिलेलें जग तन्मात्र आहे, असें आम्हीं कंठरवानें सांगत असतों. त्या एका नित्य वस्तूवांचून दुसरें क्षणिकविज्ञान, शून्य, प्रकृति, परमाणु इत्यादिकांतील कांहीं एक सत्य नाहीं. जलाचें जसें द्रवत्व त्याप्रमाणें वेदना हेंच सर्वांचें सार आहे; वेदनेवांचून कोणत्याही जीवाला कशाचीच कल्पना करतां येत नाहीं. यास्तव त्या वेदनेस शून्य, क्षणिक, जन्य, विनाशि, परिणाम इत्यादि कसें कोण म्हणणार? तिच्या सिद्धीनंतरच जर सर्वव्यवहार सुरू होणार, तर तिचा उद्भव व नाश पाहणारा कोण? शिवाय तें चित्सारच जर नाहीं, असें म्हटलें तर जगत् आहे किंवा नाहीं हें तरी कोणाला कसें समजणार? यास्तव आम्हीं पुष्कळ विचार करून स्वानुभवानें असें ठरविलें आहे कीं, चिद्रूप—स्वरूपांत जगदाकारानें अथवा परमार्थचिन्मात्ररूपानें प्रकट होण्यास—स्वमायाशक्तीनें समर्थ आहे. यास्तव तें जसें सदोष अथवा निर्दोष असेल तसेंच प्रतीत होतें. पण स्वच्छ व अस्वच्छ अशा दोन्ही प्रकारच्या पदार्थस्थितीस जर तें याप्रमाणें समर्थ आहे तर त्याची केवळ स्वच्छभावव्यवस्थाच कां करितां? म्हणून विचारशील तर त्याचेंही कारण सांगतों. केवळ सत्त्वाचा स्वच्छता हाच स्वभाव आहे. अस्वच्छता हा त्याच्या विरुद्ध व म्हणूनच आगंतुक भाव आहे, त्यामुळें त्याचें निमित्त गेलें कीं अस्वच्छतेचाही अभाव होऊन स्वाभाविक स्वच्छभाव राहतो. चित् निर्विकार व अद्वय आहे, असें

श्रुति सांगते; विद्वानांचा अनुभवेंही तसाच आहे यास्तव त्याच्याशीं विरोध येऊं नये म्हणून आम्हीं स्वच्छ चिद्रूपामध्यें जगद्रूप होण्याची योग्यता आहे, असें म्हणत नाहीं. तर अनुभवसिद्ध अस्वच्छभावाची कल्पना करून शेवटीं तिचा निरास करतों.

तस्मात् वस्तुतः शुद्ध ब्रह्म कोणत्याही कार्याचें कारण नव्हे. त्यामुळें निष्कारण सृष्टि खरी नाहीं. हिची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें लागत नाहीं. चिन्मात्रावांचून जड संसार नाहीं. यास्तव हें जें कांहीं दिसत आहे, तें चिद्घनच उदय पावलेलें आहे. बा सज्जना, प्रमाणशून्य व अनुभवरहित जगाला मानण्यापेक्षां व त्याचे उत्पत्तिविनाश खरेच आहेत, असें समजण्यापेक्षां श्रुति व विद्वानांचा अनुभव यांनीं सिद्ध झालेलें चिदेकरूप ब्रह्मच सत्य आहे, असें समजणें किती उत्तम आहे! सर्व ब्रह्मच जर आहे तर जंगम व स्थावर हा भेद कां भासतो? म्हणून विचारशील तर सांगतों. हा सर्व चित्ताचा विलास आहे. पण त्या सर्वाला चिन्मात्राची सत्ताच कारण आहे. यास्तव चित्तचमत्कार बंद होऊन पदार्थसत्ता क्षीण झाली म्हणजे तुझी अहंभावना राहणेंही संभवनीय नाहीं. अहंभावनेचा असंभव झाल्यावर चित्त आणखी कशाला म्हणणार? कारण तें अहरूपच आहे. तस्मात् जीवब्रह्मभेद, चिद्-अचिद्भेद, चित् व दृश्यवेदना यांचा भेद इत्यादि कांहीं नाहीं. शुद्ध चित्-दृष्टीचा लाभ झाला असतां जड पदार्थांची सिद्धि कधींच होत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या भावनेमुळें होणारें 'अहं' असें जीवरूपही रहात नाहीं. तर स्वयं आत्माच अवशिष्ट राहतो. व तोच एक वेदार्थरूप सत्य पदार्थ असल्यामुळें कोणत्याही प्रकारची चिंता रहात नाहीं. यास्तव हे राजा, सर्व द्वैताचा बाध झाल्यामुळें तूं निर्मल, अकारण, आदिमुक्त शाश्वत ब्रह्मच आहेस. जगही ब्रह्म आहे. त्याविषयींची प्रतिभासरूप चित्ही निरामय व निर्विकार ब्रह्मच आहे. ९७.

सर्ग ९८—चित्त नाहीं हा बोध दृढ करण्यासाठीं विस्तारानें उपदेश.

शिखिध्वज—भगवन्, चित्त नाहीं हा माझा बोध दृढ होईल, अशा प्रकारची पूर्वीचीच अथवा दुसरी युक्ति मला सांग.

कुंभ—हे राजन्, चित्त कधींही कांहींही नाहींच. पण हें जें चित्ता-

सारखें भासत आहे, तें अव्यय ब्रह्म आहे. यास्तव चित्तादि सर्व अज्ञानात्मक जगत् नाहीं. (या प्रश्नोत्तराचा भावार्थ असा—ज्याप्रमाणें प्रकाश असला तरच रूपादिकांचा अनुभव होतो, त्याप्रमाणें चित्त असलें तरच चित् व तदितर चेत्य (विषय) यांची प्रसिद्धि होते. त्यावांचून होत नाहीं. यास्तव ब्रह्माकारवृत्ति झालेलें चित्त जर बाधित होईल तर दिवा विझल्यावर जसा, त्याप्रमाणें सृष्टींत पुनः अंधकार (अप्रकाश आंध्य) पसरेल. शिवाय या जगांत जे सचित्त असतात त्यांनाच सचेतन व जे अचित्त असतात त्यांना अचेतन म्हणतात. तेव्हां जीवन्मुक्त जर अचित्त (नष्टचित्त) झाले तर मृत्तिका, पाषाण इत्यादिकांप्रमाणें ते अचेतन होतील. पण तसा अनुभव येत नाहीं. तसेंच चित्त असलें तर निरतिशयानंदलक्षण परम पुरुषार्थ व शास्त्रफल यांचा अनुभव येणें शक्य आहे; नाहीं तर नाहीं. कारण ज्याचा अनुभव येत नाहीं तो पुरुषार्थच नव्हे. शिवाय ब्रह्माकार चित्तच चित्ताचा बाध करितें कीं दुसरें कांहीं? चित्त चित्ताचा बाध करूं शकणार नाहीं. कारण पदार्थांची क्रिया स्वतःवरच होणें योग्य नाहीं. दाह्य पदार्थांस जाळणारा अग्नि आपल्यालाच जाळूं शकत नाहीं, बरें चित्ताहून दुसरेंच कांहीं चित्ताचा बाध करील म्हणून म्हणावें तर चित्ताच्या योगानें बाधित होणारें जगत् त्याचा बाध करूं शकणार नाहीं. व चित्तवृत्तींवांचून दुसरें कोणीही कशाचा बाध करूं शकतें, असा लोकांत अनुभव नाहीं. अनादि ब्रह्म तर सर्वसाधक आहे तें कोणाचेंही बाधक नाहीं. तस्मात् चित्ताचा बाध निरर्थक, दुष्कर, व सर्वांच्या अनुभवानें असिद्ध आहे. इत्यादि आशंकांचें निवारण होऊन बोध दृढ व्हावा या इच्छेनें राजानें वरील प्रश्न केला. तेव्हां कुंभरूपी चूडाला म्हणाली—राजन्, तूं म्हणतोस तशा शंका आल्या असत्या. पण अज्ञानाचा नाश होणें याहून चित्तनाशादि भिन्न नाहीं. तर अज्ञानबाधच अज्ञानाचीं कार्यें, त्याचा संबंध, आवरण, विक्षेप इत्यादि सर्वांच्या निवृत्तिरूप आहे. यास्तव अज्ञानाचा बाध झाला, कीं चित्त नाहींच हा प्रतिज्ञात अर्थ अर्थात् सिद्ध होतो. त्यामुळें पुनः अंधकार पसरण्याचें कारण रहात नाहीं. कारण सर्व प्रकारच्या अंधकाराचें कारण जें अज्ञान त्याचा नाश झाल्यामुळें स्वप्रकाश पूर्णानंद अवशिष्ट राहतो, आणि अशा

रीतीनें अनायासानें परम पुरुषार्थ सिद्धि होते. चेतनता चित्ताच्या अधीन असते तर ती अभिव्यक्त झालेल्या चित्च्या अधीन असते. अंतःकरण-घटित लिंगशरीरांत अभिव्यक्त झालेली चित् तर लिंगशरीराचा एकदेश, अशा चित्ताचा नाश झाला तरी लिंगशरीर असेपर्यंत राहतेच. यास्तव लिंगास अचेतन होण्याचा प्रसंग येत नाहीं ' चित्ताचा नाश झाला की त्याच्या मुळेंच होणारी चित्ची अभिव्यक्ति ही लुप्त होते. ' म्हणून म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं. कारण चित्ची अभिव्यक्ति न होण्याचें कारण अज्ञानाचें आवरण आहे. यास्तव अज्ञान गेलें म्हणजे त्याचें आवरणही नष्ट होऊन चित्ची स्वाभाविक अभिव्यक्ति जशीच्या तशीच राहते. शरत्कालीं वायु ढगांना घालवून व सूर्याला व्यक्त करून मग जरी बंद झाला तरी तो सूर्य व्यक्तच राहतो. वायु नाहीं म्हणून त्याची व्यक्तता ही नाहींशी होत नाहीं. सारांश याप्रमाणें सर्व शंकांचा निरास करतां येणें शक्य आहे. मग जगत्च जर नाहीं तर मी, तूं तो इत्यादि कल्पना कोठच्या ? त्याच्या उपादानादि कारणांचा अभाव आहे. त्यामुळें तें कधीं-झालेलें नाहीं. येथें तें हें इत्यादि सर्व नांवांनीं मी जो जगाचा निर्देश करीत आहे तो तुझ्या बोधाकरितां आहे, वस्तुतः भासणारें सर्व ब्रह्म आहे. त्या नामरूपरहित वस्तूच्या ठिकाणीं जग असणें युक्तिशून्य आहे. निराकार स्वात्मस्वरूप देव हें सर्व करतो, असें म्हणणेंच हास्यजनक आहे. याच कारणानें चित्तही नाहीं. बा साधो, जगत्च जर सत् नव्हे तर त्यांतील चित्तादि सत् कसें असणार ? कारण चित्त वासनामात्र आहे. ज्याच्या विषयींची वासना करावयाची तें वास्य [वासनाविषय] असेल तर वासना होणार. वास्य जगत् तर असत् (मिथ्या) आहे. तेव्हां चित्ताची अस्तिता कोठची ? अर्थात् मायोपहित ब्रह्मच चित्तादिव्यवहाराचा विषय आहे. योग्य कारणाच्या अभावीं जगाची उत्पत्ति सिद्ध होत नाहीं. जग नाहीं. म्हणजे वासनेचा विषय नाहीं. वासनाविषयाच्या अभावीं वासना नाहीं व त्यामुळेंच वासनामय चित्त नाहीं, तर सर्वांच्या बाधानंतर अवशिष्ट राहणारें एक चिदाकाश मात्र आहे. अर्थात् मीं, तूं इत्यादि प्रकारें येणारा हा अनुभव खरा नव्हे. मिथ्या स्वप्नाप्रमाणें तो केवळ भासतो. अप्रबुद्ध जन त्यालाच सत्य समजून बसतात व त्यामुळेंच नरक-

प्राय दुःख भोगतात. पण साकार व ज्याचें स्वरूप प्रतीवातास योग्य आहे अशा या जगाचे—लोक, शास्त्र व अनुभव यांवरून सिद्ध होणारे—महाप्रलयादि विकार नाहींसे करितां येत नाहींत. कारण त्यांचें निराकरण करितां येण्यासारखें एकही उचित कारण नाहीं. आतां ज्याला लोकप्रसिद्धि, शास्त्र व अनुभवरूप वेदही प्रमाण वाटत नाहींत तो असज्जनांहूनही अति मूढ आहे. सज्जनांनीं त्याचा आश्रय करूं नये. जगाचें तात्त्विक स्वरूप ब्रह्म आहे, हें सांगण्याकरितांच वेदान्तशास्त्रांत कार्य व कारण यांचें ऐक्य ठरविलें आहे. अशा रीतीनें जगाला ब्रह्ममात्र पाहिलें तरी जगाचा मूर्त आकार जात नसल्यामुळें तें जगद्व्यवहारासही समर्थ असतें व जग परमार्थतः ब्रह्मरूप असल्यामुळें तें वस्तुतः जसें दिसतें तसेंही नसतें. त्यामुळें लोकप्रसिद्धि व वेद यांतील एकाशींही ब्रह्मात्मज्ञानाचा विरोध येत नाहीं. सारांश हे राजन्, सर्व जग निराधार, अज, अतिशांत व अनादि ब्रह्मच आहे. यास्तव तूं आपल्या प्राप्त स्थितीप्रमाणें व्यवहार करीत तत्त्वतः वागादिव्यापारशून्य होऊन रहा ९८.

सर्ग ९९—राजाला ज्ञान झालें होतें तरी कुंभ तेंच दृढ करण्यासाठीं पुनः बोध करतो.

शिखिध्वज—महामुने, माझा मोह नष्ट झाला, व मी निःसंदेह होऊन राहिलों आहें. माझी मति शांत झाली आहे. मला सर्व ज्ञेय कळलें आहे. मी मायामहासागराचें उल्लंघन केलें आहे. मी महामौनी झालों आहें, मी शांत व अहंकारशून्य झालों आहें. अरेरे! मी फार दिवस भवसागरांत भटकलों. आतां मात्र मला अक्षुब्ध व अक्षय स्थान प्राप्त झालें आहे. हे मुने, मूर्खांनाच खरें वाटणारें हें अहंतादि त्रिभुवन ब्रह्ममय आहे हें मी जाणतों.

कुंभ—राजा, खरें आहे. जेथें जगत्च नाहीं तेथें मीं, तूं इत्यादि भावना कोठच्या? गंधर्वनगराप्रमाणें ज्याचा व्यवहार आहे. असा हा संसार कशाच्या आधारानें राहणार? यास्तव यदृच्छेनें प्राप्त व्यवहार करीत मौनी, शांतचित्त व मननशील होऊन रहा. चिच्चमत्कार या नांवाचें जें आत्माकाश तेंच अहं, जगत् इत्यादि रूपानें चमकत असतें.

विचारानें उपळ्या नीलवर्ण कढईच्या आकाराचा भास शांत झाला असतां जसें शून्य आकाश अवशिष्ट राहतें, त्याप्रमाणें जगत् इत्यादि पदार्थ-भावना शांत झाली असतां ब्रह्मच राहतें. बंध व मोक्ष 'मी बद्ध आहें' व 'मी मुक्त आहें' अशा समजुतीच्या अधीन आहेत. 'अहं' हा संकल्पच बंधास कारण होणारा आहे, व नाहं हा संकल्प शुद्ध मोक्षास कारण होतो. क्रमानें उद्भवणाऱ्या बंध—मोक्षसंकल्पांच्या साक्षिभूत संवेदनासच सद्ब्रह्म व केवलत्व म्हणतात, अनहंवेदन हीच महा-सिद्धि व अहंवेदन ही महा आपत्ति होय. यास्तव अनहंभावनेनें तूं शुद्धबोधस्वरूप व आत्मवान् हो. केवल यथार्थज्ञानोदयरूप असंकल्पानें संकल्प क्षीण होतो. अतर्क्य शिवस्वरूपांत कारणता नसते व कारणाच्या अभावामुळें कार्यपदार्थही नसतो. पदार्थांचाच अभाव सिद्ध झाल्यावर त्यांविषयींचें वेदन (ज्ञान) कसें उपपन्न होईल.

कारणाच्या अभावामुळें अहंभावाचा उदय होणें कधींही शक्य नाहीं. तेव्हां संसार कोणाचा व कशा प्रकारचा असणार? संसाराच्या अभावीं सर्व परब्रह्म राहतें. यास्तव हें भासणारें सर्व पर सत्च आहे. ज्ञानानें जगाचा बाध झाल्यावर ज्याचा वाणीनें निर्देश करितां येत नाहीं तें ब्रह्मच रहातें. सारांश हे राजन्, हें सर्व जग जशाप्रकारचें आहे तसेंच जरी तें असलें तरी परब्रह्मस्वरूपच आहे. त्याचप्रमाणें तें ज्ञानानें जरी शांत झालें तरी सर्वात्मक स्वस्वरूप आहेच. म्हणजे त्या दोघांचीही एकसत्ता आहे ९९.

सर्ग १००—जगाच्या सत्त्वाचें निवारण. जन्मादिविक्रियारहित ब्रह्मच सत्.

शिखिध्वज—मुने, ब्रह्म व जग यांची जर एकच सत्ता आहे तर त्या सत्तेनें ब्रह्माप्रमाणें जगही परमार्थ सत्य कां नव्हे? मिथ्यावस्तूच्या कारणाचें निरूपण करितां येत नाहीं. सत्यवस्तूचें कारण सत्य ब्रह्मच संभवतें. यास्तव जगत् सत्य आहे, असें मी समजतों.

कुंभ—राजन्, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण मायाशबल ब्रह्म शुद्ध ब्रह्माच्या सत्तेनें जगत्समसत्ताक (जगाच्या सत्तेसारख्या सत्तेनें युक्त) झाल्यामुळें जगाचें कारण जरी होऊं शकलें तरी अकारण निर्गुण ब्रह्म निर्विकार असल्याकारणानें त्याचें कारण होत नाहीं. आतां मायाश-

बलन जगाचें कारण आहे म्हणून म्हणावें तर निर्विशेष ब्रह्माच्या आधारानें मायाशबल कारण व जगत्कार्य यांचें तरी अस्तित्व कसें होणार! कारण माया, तिच्या योगानें शबल झालेलें ब्रह्म व त्याचीं कार्यें या सर्वांचा सद्भाव मायादृष्टीनेंच मानला जातो. परमार्थदृष्ट्या हें सर्व शांत अज ब्रह्मच आहे. जें होतच नाहीं त्याचें नित्य सिद्ध वस्तूशीं सादृश्य कसें असणार? ज्याला बीजच नाहीं तें होणार कसें? जें अतर्क्य व नामरूपरहित त्याला बीजता कोठची? प्रमाणसिद्ध उचित देशकालादिकांच्या अभावीं ब्रह्म बीज कसें होणार? शिवाय तें अकर्तृ असल्यामुळें सर्व प्रकारच्या कारकांच्या विरुद्ध आहे. तस्मात् तें कारण नाहीं. जगच्छब्द व त्याचा अर्थ यांचें ज्ञान ब्रह्मरूप आहे. तूं ब्रह्मस्वरूप आहेस. यास्तव राजन्, तूं आपल्या स्वरूपास धारण कर, त्याला विसरूं नको. चित्ताचा अन्यथा—(विपरीत)—भाव हाच नाश (ब्रह्मस्वरूपापासून भ्रंश) आहे. विद्वान् त्याचा अनुभव घेतात. चित्त नाशस्वभाव व नाशात्मक आहे. एकक्षणभरही स्वरूपविस्मरणरूप नाश कल्पकालापासून विसरलेल्या चित्त शब्दानें सांगितला जातो. तें चित्त संकल्प सोडल्यामुळें उदय पावलेल्या यथार्थ आत्मज्ञानानें क्षीण होतें. संकल्परूप चित्ताचा क्षय झाला असतां जग मिथ्या असल्यामुळें आपोआप परमात्म्यामध्यें प्रवेश करतें, तें भिन्न वस्तुरूपानें अवशिष्ट रहात नाहीं. बाधित होऊन आपल्या अधिष्ठानांत शिरणारें विश्व विद्यमान कसें असणार! जो मी शूद्र आहें, असें आपल्या तोंडानें सांगतो, तो विप्र कसा होईल? तात्पर्य अज्ञानच चित्त आहे. तें असत् असूनही सत असल्यासारखा भ्रम होतो. पण चित्त, अहंकार, मन, इत्यादि कांहींएक नाहीं, अशी भावना केली असतां तें सर्व नाहींसें होतें. संकल्पानेंच झालेलें तें असंकल्पानें नाहींसें होतें. एका सर्वव्यापी आत्मसत्तेनें हें सर्व दृश्य व्यापलें आहे. त्यामुळें जन्म, मरण, मी तूं इत्यादि या सर्व कुकल्पना आहेत. मित्रा, तूं सत्य आहेस. या इंद्रियगणांच्या समूहांत तूं सत्च राहतोस. तूं दुःखांनीं संतप्त होत नाहींस व पुण्यपापांनीं लिप्त होत नाहींस, प्रिय मित्रा, तूं नाश पावत नाहींस व वृद्धि पावत नाहींस, इच्छा, अनिच्छा, क्रिया इत्यादि सर्वशक्ति तूंच आहेस. यास्तव तुला

कांहीं इष्टानिष्ट संपादन करावयाचें नाहीं. तूं अज, अमर, अनादि, सन्मात्ररूप आत्मतत्त्व आहेस १००.

सर्ग १०१—ज्ञान दृढ झाल्यामुळें राजाची कृतकृत्यता, जीवन्मुक्तांत अचित्तत्व व तत्त्वाची स्थिति.

श्रीवसिष्ठ—कुंभाच्या ह्या अकृत्रिम वचनाची भावना करीत राजा स्वयं त्या आत्मपदामध्यें क्षणभर विश्रांत झाला. त्याचे नेत्र व त्यांबरोबरच मन मिटलं (चंचलतारहित झालें.) वाणी शांत झाली, तो पाषाणावर रेंगदलेल्या मूर्तीप्रमाणें निश्चलाकार झाला. दोन घटिका तो त्याच अवस्थेंत राहिला. नंतर बा रामा, राजा किंचित् सावध होऊन त्यानें नेत्र उघडले आहेत, असें पाहून कुंभरूपिणी चूडाला त्याला म्हणाली—

कुंभ—महाराज, या विस्तृत, शुद्ध व योग्यांच्या सुखशय्यारूप पदामध्यें तूं सुखानें विश्राम पावला आहेस काय? तुला आंतल्याआंत बोध झाला आहे का? तूं सर्व भ्रांतीचा त्याग केलास ना? तुला सर्व ज्ञेय ज्ञात झालें का? तूं सर्व द्रष्टव्य पाहिलेंस का?

शिखिध्वज—भगवन्, तुझ्या महाप्रसादानें मीं निरतिशयानंदलक्षण भूमिका व महा पदवी पाहिली. मी आतां हिरण्यगर्भापर्यंत उत्तरोत्तर शतपट आनंदाच्या परम सीमेवर जाऊन बसलों आहें. अहाहा! ज्ञानी महात्म्यांचा संग अपूर्व अमृतमय असून साररूप फळ देणारा आहे. जें महा अमृत मला अनेक जन्मांनीही मिळालें नव्हतें तें आज तुझ्या समागमानें आपोआप प्राप्त झालें आहे. पण हे कमलनयना, हें अनंत आद्य अमृत मला या पूर्वीं कां मिळालें नाहीं?

कुंभ—राजा, मन शांत होऊन, तें भोगेच्छारहित झालें असतां चित्ताचे रागद्वेषादि दोष पक्क झाले असतां व सर्व इंद्रियसमूह विषयविमुख झाला असतां, गुरूच्या शुद्ध उक्ति चित्तांत स्थिर होतात असा नियम आहे. त्यास अनुसरून आजवर तुला बोध झाला नाहीं. अनेक शरीरांनीं संपादन केलेले वासनारूप अनंत कषाय तुझ्या चित्तांत भरले होते. इतक्या दिवसांच्या तपश्चर्येनें ते आतां परिपक्क झाले आहेत. बा साधो, फळें पिकलीं म्हणजे तीं जशीं वृक्षावरून गळून पडतात त्याप्रमाणें

लिंगदेहापासून रागादि कषाय व पापें गळतात. नंतर गुरु जें जें सांगतो तें तें त्या शुद्ध चित्तांत दृढ बसतें. तुझ्या कषायांचा परिपाक झाला आहे, असें जाणूनच मी तुला आज बोध केला. त्यामुळें आजच तुझ्या अज्ञानाचा क्षय झाला. कषायपाक, ज्ञानकथा, उपदेश व साक्षात्कार हीं चारी तुझीं आज झालीं आहेत. सत्संगाच्या मिषानें आज तुझ्या सर्व शुभाशुभ कर्मांचा क्षय झाला आहे. आजच माध्याह्न-काल होईतों तुझें चित्त अहं व मम या अज्ञानजन्य भावनांनीं युक्त होतें. पण आतां माझ्या बोधानें चित्त क्षीण झालें असतां, तोच तूं प्रबुद्ध झाला आहेस. हृदयांत मन असेपर्यंत अज्ञानाची स्थिति होते. आणि चित्ताचा चित्तरूपानें त्याग केला म्हणजे ज्ञानाचा अभ्युदय होतो. द्वित्व व एकत्वदृष्टि हेंच चित्त व हेंच अज्ञान. आणि त्या दृष्टींचा त्याग हेंच ज्ञान व तीच परागति होय. हे राजा, तूं चित्ताचा त्याग केलास व त्यामुळें प्रबुद्ध व मुक्त झाला आहेस. सदसद्रूपत्व हेंच चित्त असून तूं त्या असत्पदाचा त्याग केला आहेस, याविषयीं मला आतां संशय मुळींच राहिलेला नाहीं. महाराज, आतां यापुढें तूं शोकरहित, निरायास, निस्संग, अनन्य, आत्मवान् (सावधान) महोदयमुनि व मौनी होऊन आपल्या निर्मल स्वरूपांत स्थिर हो.

शिखिध्वज—भगवन्, खरें आहे. मूर्खाची चित्तभू असते. पण प्रबुद्धाला चित्त म्हणजे काय तें माहीतही नाहीं. देवपुत्रा, तुमच्यासारखे मनोरहित जीवन्मुक्त व्यवहार कसे करूं शकतात तें मला सांग. आणि तशाच आणखी दुसऱ्याही उत्तम वचनांनीं तूं माझ्या हृदयांतील अवशिष्ट तमही काढून टाक.

कुंभ—तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्त महात्म्यांना चित्त नसतें. पुनर्जन्म देण्यास कारण होणारी जी घन वासना तिलाच चित्त म्हणतात, पण तशा प्रकारची वासना आत्मज्ञाला नसते. तत्त्वज्ञ ज्या विरल वास-नेनें कर्मामध्यें विहार करितात तिला सत्त्व असें नांव आहे. ती पुनर्जन्म-रहित आहे. सत्त्वस्थ व जितेंद्रिय जीवन्मुक्त महात्मे सर्वसंग सोडून विहार करितात. ते कधींही चित्तस्थ होत नाहींत. मूढचित्ताला चित्त व प्रबुद्धचित्ताला सत्त्व म्हणतात. अप्रबुद्ध चित्तस्थ असतात व ज्ञानी

सत्त्वस्थ असतात. चित्त पुनः पुनः उत्पन्न होतें, वारंवार उदय पावतें. सत्त्व पुनः उत्पन्न होत नाहीं. त्यामुळें राजा, अप्रबुद्धाला बंध आहे. प्रबुद्धाला नाहीं. तूं सत्त्ववान् झाला आहेस. महात्यागी होऊन राहिला आहेस. तूं आज आपलें चित्त निश्शेष करून सोडलें आहेस, असें मी समजतों. महाराज, तूं सर्व वासनारहित होऊन आज अतिशय शोभत आहेस. हा मुने तुझें मन आकाशासारखें निर्मळ व निर्लेप झालें आहे, असें मी समजतों. तूं परम शमास प्राप्त झाला आहेस. तुझी स्थिति ब्रह्मसम झाली आहे. हाच तो महात्याग आहे. कारण आतां तूं सर्व सोडलें आहेस. स्वर्ग, मोक्ष, वित्तादि, तप, दान, फळ इत्यादि सर्वांचा तूं परम बोधयुक्त बुद्धीनें त्याग केला आहेस. तप दान इत्यादिकांचे फळ अगदींच क्षुद्र आहे. तें अगदीं थोड्याशा दुःखाचाच मात्र क्षय करीत असतें. पण जें क्षय व अतिशय यांनीं रहित (ज्याचा कधीं क्षय होत नाहीं व ज्याच्याहून अधिक दुसरें नाहीं) व समतामय सुख तेंच सत्य व तेंच नित्य निरतिशय सुख होय. बाकी स्वर्गादि सर्व सुखें तुच्छ आहेत; क्षणभंगुर आहेत, आविर्भाव व तिरोभाव यांनीं ग्रासलेलीं आहेत आणि पूर्वोत्तर काळीं नसून केवळ वर्तमान समयीं स्वप्नाप्रमाणें अवगत होणारीं आहेत. त्यांतील प्रत्येकाकरितां किती आयास करावे लागतात. पण ते करूनही नित्य सुख मिळतें का नाहीं. यास्तव तुच्छ स्वर्गादि सुख अज्ञानांच बहुमत होतें. तत्त्वज्ञांना नाहीं; पण उपवासापेक्षां जशी भिक्षा कांहीं अंशीं बरी, त्याप्रमाणें स्वर्गसंज्ञक तुच्छ आनंदाकरितांही अनात्मज्ञांनीं यथेच्छ आचरणापेक्षां कर्मकांडाप्रमाणें अनुष्ठान करणें बरें. कारण ज्याला सोनें मिळालेलें नाहीं त्यानें जवळ असलेली पितळ टाकावी हें म्हणणें योग्य नव्हे. असो; हे राजन्, चूडालादिकांच्या समागमानें तुझें ज्ञान अनायासानें स्थिर झालें असतें, असें असतांना तूं या तपोमय कष्टांत कशाला पडलास ! तपादिकांचा अनुष्ठानकाल कष्टकर असतो. अंतही क्षयादिकांमुळें दुःखावह होतो. मध्यें स्वर्गादि फळभोगसमयीं मात्र थोडेसें सुख होतें. पण किंचित् काल टिकणाऱ्या त्याला आम्ही सुख म्हणतच नाहीं. तथापि तुझें तपश्चरण व्यर्थ झालें नाहीं. त्याच्या योगानें रागादि कषायांचा परिपाक होऊन तुजमध्यें माझा उपदेश ग्रहण

करण्याची योग्यता आली. आतां हे शुभ भूपाला, सर्व कार्याकार्य-विकल्प सोडून तूं पूर्ण परब्रह्माचा आश्रय कर. कारण इष्टानिष्ट विकल्प ब्रह्म-सागराचेच जरी बिंदु असले तरी ते तुच्छ फल देणारे आहेत. यास्तव त्यांची उपेक्षा करून त्यांचा ज्यांत अंतर्भाव होत आहे, अशा समुद्राला संपादन करणेंच उचित होय. असो; शिखिध्वजा, प्राज्ञ महात्मे असल्या संकल्परचित पदार्थांची भावना करीत नाहींत. यास्तव तूंही चित्तस्पंद बंद करून स्वरूपांत स्थित हो. ज्याचें चित्त स्पंदरहित असतें त्याच्या मागें संसार लागत नाहीं. चित्त—चापल्यामुळेंच सर्व दुःखें उद्भवतात. ज्याचें चित्त स्थिर, शांत व स्पंदरहित असतें तो सदा महा आनंदी व साम्राज्याचें पात्र होतो. यास्तव तं स्पंदास्पंदांना एकरूप करून तसाच एकरूप रहा.

शिखिध्वज—प्रभो, स्पंदास्पंद एकरूप कसे होतील?

कुंभ—त्यांचा स्वरूपतः विरोध असला तरी अधिष्ठान-साक्षिचिन्मात्र रूपानें मुळींच विरोध नाहीं. यास्तव स्वरूपदृष्टि सोडून अधिष्ठानदृष्टि स्थिर केली असतां एकरूप होतां येणें शक्य आहे. कारण मूढ चित्त-स्पंदालाच जग म्हणत असतात; चित्तस्पंदच संसार व संसारसर्वस्व आहे, इत्यादि पूर्वी पुष्कळ बोध केला आहे. स्पंदयुक्त चित्च चित्त व निःस्पंद चित्च ही विस्तृत तुर्यातीत अवस्था आहे. तिचें वाणीनें वर्णन करितां येत नाहीं. शास्त्र, सज्जनसंपर्क व अभ्यास यांच्या योगानें फार दिवसांनीं चित्त अमल झालें असतां आत्मस्वरूप स्पष्ट अनुभवास येतें. महाराज, तूं आदि-अंत-मध्यरहित सारस्वरूपास प्राप्त झाला आहेस. यास्तव आतां या स्वपदामध्येंच स्थिर हो. प्रभो, तूं भेदरहित महा चिदात्मा झाला आहेस. बा साधो, तूं आतां निःशोक अवस्थेचा अनुभव घे १०१.

सर्ग १०२—कुंभाचें गमन. विस्मित राजाची विचारपूर्वक समाधींत विश्रांति.

कुंभ—बा राजा शिखिध्वजा, हें सर्व जग कसें उद्भवलें आहे व तें लीन कसें होतें, तें सर्व मी तुला सांगितलें आहे. आतां हे मुनिनायका, याचा चांगला विचार करून मनन व निदिध्यासन यांच्या योगानें परम पदाचा यथेच्छ अनुभव घे. अथवा तुला जसें योग्य वाटेल तसें कर.

आतां मी स्वर्गास जातों, कारण या पर्वसमयीं नारदमुनि ब्रह्मलोकाहून देवसभेंत आला असेल, त्यानें मला जर तेथें पाहिलें नाहीं तर तो मजवर कोप करील. पण निरिच्छ व संकल्पशून्य भव्य पुरुषानें गुरूंस कधींही उद्विग्न करूं नये, अशी नीति आहे. तूं आतां येथेंच रहा. उपदेशिलेली ही बुद्धि अतिशय पवित्र आहे.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, हें ऐकून शिखिध्वज हातांत पुष्पें घेऊन प्रणामपूर्वक कांहीं प्रतिवचन बोलणार होता, पण इतक्यांत तो देवकुमार गुप्त झाला. साध्वींनां मर्त्यांचा प्रणाम अग्राह्य असल्यामुळें चूडाला त्वरेनें गुप्त झाली, तेव्हां त्याचाच विचार करीत विस्मित झालेला राजा चित्रासारखा स्तब्ध राहिला. विधीच्या याच विचित्र विलासाचें त्यानें चिंतन केलें. काय चमत्कार आहे ! कुंभाच्या मिषानें मला नित्य उदित आत्म्याचा उपदेश फार दिवसांनीं लाधला आहे. नारदपुत्र कुंभ कोठें व मी शिखिध्वज कोठें ! पण केवळ भाग्योदयवशात् मला हा ज्ञानलाभ झाला आहे. अहाहा, देवपुत्रानें मला सर्व युक्तियुक्त तत्त्व सांगितलें आहे. फार दिवस मोहनिद्रेनें आकुल होऊन राहिलेल्या मला त्यानें चांगलें जागें केलें. क्रियासमूहरूपकुकर्दमांत मी निमग्न होतों. हें कार्य आहे व हें अकार्य आहे, या मिथ्याभ्रमचक्रांत मी पडलों होतों; पण आतांचा हा निजमार्ग शीतल, शुद्ध व शांत आहे. माझें निर्वासन मन मला शीतल करीत आहे. तें विषयभोगाकरितां उदय पावत नाहीं. मी आतां शांत होत आहें. मी केवळ सुख भोगीत आहें. मी तृणाग्राचीही इच्छा करीत नाहीं. मी जसा आहें, तसाच राहतों.—असा विचार करणारा वासनाशून्य राजा लाकडाच्या किंवा दगडाच्या मूर्तीप्रमाणें निश्चल राहिला. त्याच निःसंकल्प, निराश्रय मौनांत निश्चल प्रतिष्ठेस प्राप्त होऊन तो पर्वतशिखराप्रमाणें राहिला, त्यावेळीं त्याचें सर्व भय शांत झालें होतें, मति शांत व सम झाली होती, त्याला तें आपलें निजस्वरूप फार दिवसांनीं प्राप्त झालें होतें, त्यामुळें तो महात्मा योगनिद्रेचा अनुभव घेत राहिला १०१.

सर्ग १०२—चूडालेचें तीन दिवसांनीं पुनरागमन व यत्नानें राजाला सावधान करणें.

श्रीवसिष्ठ—रामा, याप्रमाणें निर्विकल्प समाधानामुळें राजा शिखि-ध्वज त्याच अरण्यांत काष्ठ किंवा भिंत यांप्रमाणें निश्चल राहिला. आतां चूडालेचें पुढचें वर्तमान ऐक. वर सांगितल्याप्रमाणें कुंभवेषानें आपल्या शिखिध्वज भर्त्याला उपदेश करून ती साध्वी तेथून आकाशमार्गानें निघाली, मार्गांत (आकाशांतच) तिनें आपला मायिक वेष सोडून सुंदर स्त्रीवेष धारण केला. ती आकाशमार्गानेंच आपल्या नगरास प्राप्त झाली. एका क्षणांत अंतःपुरांत गेली असतां ती स्थूल आकारानें तेथील सर्व लोकांस दृश्य झाली. राजाचें काम करूं लागली. तीन दिवसांनीं ती पुनः आकाशांत आली. आकाशांतच योगसामर्थ्यानें कुंभवेष घेऊन ती शिखिध्वज राजाच्या वनाकडे निघाली. थोड्याच निमिषांत वन-भूमींत उतरून तिनें निर्विकल्प समाधिस्थ राजाला चित्राप्रमाणें पाहिलें. आणि मोठ्या हर्षानें ‘ अहाहा, मोठी संतोषाची गोष्ट आहे कीं हा आत्म्यामध्यें विश्रांति घेत आहे. तो आतां सम, स्वस्थ व शांत होऊन राहिला आहे. ’ असें वारंवार म्हटलें. नंतर कांहीं वेळ त्याची ती निश्चल स्थिति प्रत्यक्ष पाहून ती आपल्याशींच पुनः म्हणाली—“ आतां मी याला या परम पदापासून सावध करतें. प्रारब्ध कर्म अवशिष्ट असतांना त्याला असा देहत्याग करणें उचित नव्हे. याला कांहीं काल राज्यांतील किंवा अरण्यांतील भोग भोगीत राहू दे. नंतर आम्ही दोघेंही एकाच वेळीं देह-त्याग करून कैवल्यास प्राप्त होऊं. यानें आतांच देहत्याग केल्यास मी केलेला उपदेश सप्तमभूमिकेपर्यंत परिपक्व होणार नाहीं, व त्यामुळें याला जीवन्मुक्तीचें सुख मिळणार नाहीं. यास्तव त्या दृष्ट सुखाचा अनुभव घेण्याकरितां मला याला उठविलें पाहिजे. ”

असा विचार करून चूडालेनें आपल्या प्रभूच्या पुढें वनेचरांनांही भयभीत करणारा मोठा सिंहनाद वारंवार केला. पण तो पर्वतावरील शिलेप्रमाणें चंचल झाला नाहीं. तेव्हां वारंवार केलेल्या घोर नादानेंही तो देहभानावर येत नाहीं, असें पाहून तिनें त्याला हातानें चाळविलें. त्यामुळें तो भूमीवर पडला, पण जागा झाला नाहीं. तेव्हां कुंभरूपिणी चूडाला मनांत म्हणते—अहाहा, हा साधु, भगवान्, आत्मस्वरूपीं पूर्ण परिणत झाला आहे. तेव्हां आतां याला मी कोणत्या युक्तीनें जागें करूं ?

अथवा या महात्म्याला जागें करून तरी मला काय करावयाचें आहे ? हा विदेहकैवल्यास प्राप्त होऊनच सुखानें राहो. मीही या स्त्रीशरीरास सोडून पुनः जन्मपरंपरेंत न पडण्याकरितां याच्या सहवर्तमानच गमन करतें. कारण आतां येथें जिवंत राहण्यांत कोणतें अधिक सुख आहे ?

इतकें बोलून ती साध्वी चूडाला देहत्याग करण्यास उद्यत झाली. पण इतक्यांत तिच्या मनांत कांहीं विकल्प येऊन ती आपल्याशींच बोलली—" पण आधीं मला या राजाच्या देहास चांगलें पाहूं दे. म्हणजे याच्या हृदयांत बोधाचें बीज जें सत्त्व तें आहे कीं नाहीं तें कळेल. तें जर असलें तर हा भगवान्, मूळांत लीन असलेल्या व कालांतरीं वृक्षावर प्रकट होणाऱ्या पुष्पाप्रमाणें, कांहीं कालानें देहभानावर येईल. त्यानंतर यदृच्छेनें विहार करणारा हा जीवन्मुक्तदशेचा अनुभव घेईल. पण त्याचें सत्त्व जर हृदयाकाशास सोडून गेलें असेल तर मीही देहत्याग करून मुक्त होईन." असा विचार करून चूडालेनें पतीच्या शरीराला हात लावून त्यांत सत्त्वगुण ऊष्मा आहे कीं नाहीं तें पाहिलें. तेव्हां तो जिवंत आहे, अशी शंका येऊन ' याच्या हृदयांत देहभानावर येण्याचें कारण सत्त्व तर आहे, ' असें ती म्हणाली,

श्रीराम—- भगवन्, काष्ठाप्रमाणें अत्यंत शान्त व निश्चळ होऊन राहिलेल्या ध्यानशाली पुरुषाच्या चित्तांत बीजांतील पुष्पफलाप्रमाणें सत्त्व अवशिष्ट आहे, हें कसें कळतें ?

श्रीवसिष्ठ—फुगणें, कुजणें, फुटणें, सडणें इत्यादि विकार देहास न होणें हेंच देहांत सत्त्व आहे, हें ओळखण्याचें चिह्न आहे. चित्तस्पंदरहित, द्वित्वैकत्वशून्य, सम व अचल स्थित असलेल्या पुरुषाचें शरीर म्लान होत नाहीं, हृष्ट होत नाहीं, अस्त पावत नाहीं, उदय पावत नाहीं. तर तें सदा सम राहतें. द्वित्व व एकत्व इत्यादि कल्पनांनीं युक्त असलेल्या ज्या पुरुषाचें मन चंचल होतें त्याचा देह स्थिर रहात नाहीं. त्याची स्थिति क्षणोक्षणीं बदलते. कारण चित्तस्पंद हेंच जगत्स्थितीस कारण होणाऱ्या [जन्म, अस्तित्व, वृद्धि, परिणाम इत्यादि) भावविकारांचें कारण आहे. एवढ्यासाठींच पुनर्जन्माचें बीज असल्यास या देहांतून दुसऱ्या देहांत जाणाऱ्या चित्ताचें वारंवार मोठ्या यत्नानें नियमन करूं

लागलें तरी तें करतां येत नाहीं. त्याचे हर्ष, कोप व संमोह कांहीं केल्या पुरुषाच्या अधीन होत नाहींत. त्यावरूनच त्याला पुनर्जन्म अवश्य प्राप्त होणार, असें निश्चयानें म्हणतां येतें. पण चित्तांतील हर्षादि विकार शांत झाले म्हणजे देहांतील विकारही निवृत्त होतात. सम जलामध्यें तरंगादिक जसे उठत नाहींत, त्याप्रमाणें मन वासनारहित झालें म्हणजे देहांत राग–द्वेषादि व तारुण्य वृद्धत्वादि दोष दिसत नाहींत. शरीर शांत झाल्यावांचून सत्त्व शांत होत नाहीं, असा नियम आहे. यास्तव जीवन्मुक्त प्रारब्धक्षय होईतों सत्त्वाचा अनुभव घेत असतात. ज्या देहांत सत्त्वही नसतें व चित्तही नसतें तो देह मरणानें लीन होतो. शिखिध्वजाचा हा देह निश्चित्त पण ऊष्मा या सत्त्व गुणानें युक्त होता. तो सत्त्वांशानें ही युक्त होता म्हणूनच म्लान झाला नाहीं किंवा त्याच्यामध्यें दुसरे कांहीं विकार झाले नाहींत. असो; आपल्या पतीचा देह सत्त्वयुक्त आहे, असें पाहून त्या श्रेष्ठ अंगनेनें स्वदेहाचा त्याग केला नाहीं. तर तिनें आपल्याशींच असा विचार केला.—मी आतां याच्या शरीरांतील सर्वग व शुद्ध चित्तत्त्वांत प्रवेश करून व तेथेंच स्थित होऊन पुढें देहभानावर येणाऱ्या या कांताला आजच जागा करितें. मी जरी याला आतांच जागें न केलें तरी हा पुष्कळ दिवसांनीं पुढें जागा होईल. पण तोंवर मी एकटीनेंच कसें रहावें? आतांच याला उठवितें.

असा विचार करून चूडालेनें इंद्रियांचा जणुं काय पिंजराच अशा देहास सोडून आद्यन्तरहित चित्तत्वांत स्थिति केली. तेथें आपल्या सत्त्वयुक्त प्रभूच्या चेतनेस चलन देऊन ती, एकादी पक्षीण जशी घरट्यांत शिरते, त्याप्रमाणें स्वशरीरांत परत शिरली. कुंभाकार होऊन पुष्पमय स्थलावर बसली. आणि मंजुल स्वरानें सामगान करूं लागली. तिचा सामध्वनि ऐकून भूपतीच्या शरीरांतील सत्त्वगुणशालिनी चित् सावधान झाली. राजानें लागलेच आपले नेत्र उघडले आणि श्रेष्ठ शरीरानें युक्त व सामगायनांत तत्पर असलेल्या कुंभाला पुढें पाहिलें. त्याबरोबर 'अहाहा, आम्ही मोठें धन्य आहों, कारण हा मुनि आपण होऊन पुनः येथें आला आहे.' असें म्हणतच त्या उत्तम शिखिध्वजानें त्याला पुष्प दिलें. आणि म्हटलें, "भगवन्, आमच्या मोठ्या भाग्यामुळेंच तुमच्या

चित्तांत आम्हांला पुनर्दर्शन देण्याचें स्मरण झालें. अथवा कोणते महा उदार परानुग्रहास नित्य सज्ज नसतात ? आम्हांला पवित्र करणें हेंच आगमनाचें कारण असावें. पण तें नसल्यास दुसरें कोणतें तें सांग.

कुंभ—राजन्, जेव्हांपासून मीं येथून गेलों तेव्हांपासून माझें चित्त येथें तुजपाशींच राहिलें आहे, त्यामुळें मीही रम्य स्वर्गांत न राहतां आतां तुजजवळ आलों आहें. हे सज्जना, अनेक रम्य वस्तूंतील जी एकादीच वस्तु चित्ताला अतिशय अभीष्ट वाटत असते तीच प्राणी मोठ्या उद्योगानें मिळवतो. तुझ्यासारखा बंधु, आप्त सुहृत्, मित्र, सखा, व विश्वासभूमि, शिष्य मला या जगांत दुसरा कोणी आढळला नाहीं.

शिखिध्वज—खरोखर, ज्या अर्थी तूं असंग असूनही आमच्या संगतीची इच्छा करतोस, त्या अर्थी आमचे पुण्यवृक्ष फळास आले, असें मी समजतों. प्रभो, आपणाला स्वर्ग जर आवडत नसेल तर हें वन, हे येथले वृक्ष व हा मी आपला सादर भृत्य या सामग्रीनें संपन्न असलेल्या ह्या स्थानीं निवास करा. कारण तुम्ही दिलेल्या युक्तीनें मी जसा विश्रांत झालों आहें, तशी विश्रांति स्वर्गांत तरी असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. यास्तव त्याच योगयुक्तीनें येथें आनंदाचा उपभोग घेत रहा.

कुंभ—पण राजा, मी तुला विचारतों तें आधीं सांग, तूं महानंद परमपदीं विश्रांति पावला आहेस काय ? हें भेदमय दुःख सोडलें आहेसना ? विचार करीपर्यंतच रम्य वाटणाऱ्या संकल्पांस सोडून तुझी रति अगदीं निर्मूल झाली आहेना? तुझें मन ग्राह्याग्राह्यशून्य, शांत, व अनुद्विग्न झालें आहेना ?

शिखिध्वज—होय; स्वामिन्, तुझ्या प्रसादानें दृश्याच्या पलीकडची गति मी पाहिली आहे, संसारसीमेच्या अंतास पोंचलों आहें. माझा प्राप्य वस्तूविषयींचा निश्चय झाला आहे. फार दिवसांनीं मी शांत व विश्रांत झालों आहें. सर्व प्राप्तव्य मला प्राप्त झालें आहे, मी सतत तृप्त होऊन राहिलों आहें, आतां कोणत्याही प्रकारचा उपदेश आमच्या उपयोगाचा नाहीं, मी सर्वत्र अतितृप्त झालों आहें, मी संतापशून्य होऊन राहिलों आहें, सर्व अज्ञात वस्तुजात मला ज्ञात झालें आहे. सर्व त्याज्याचा त्याग केला आहे. माझ्या वासनाशून्य चित्तानें आस्थ्याचा आश्रय केला आहे.

आणि त्यामुळें मी आतां संसारशून्य, मोह-भयरहित, रागरहित सम, सर्वात्मक, संकल्पशून्य, व सौम्य होऊन राहिलों आहें. मी आतां आकाशासारखा निर्लेप आहें १०३.

सर्ग १०४—कुंभाची राजाशीं विलास करण्याची इच्छा, स्वर्गाच्या मिषानें नगरगमन, व खिन्न होऊन पुनः परत येणें.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें विचित्र गोष्टी बोलत ते दोघे ज्ञानी तेथें सहा घटिका बसले. नंतर तेथून उठून ते एका पर्वताच्या शिखरावर गेले व तेथाल सुंदर सरोवरावर, रम्य उपवन व दाट अरण्य यांतून यथेच्छ विहार करूं लागले. याप्रमाणें तेथें त्यांचे आठ दिवस गेले. नंतर ' आपण आतां दुसऱ्या रम्य पर्वतावरील वनांत जाऊं या. ' असें कुंभ म्हणाला. राजानें त्यावर ' बरें आहे ' असें म्हणून आपलें अनुमोदन दिलें. तेव्हां ते दुसऱ्या पर्वतावर गेले. तेथील रम्य स्थळांचा अनुभव घेऊन तशाच दुसऱ्याही— अनेक वृक्ष, वनें, सरोवरें, नद्या, पर्वत, तीर्थें, आश्रम, ग्राम, नगरें अरण्यांतील गोपालांचे घोष—इत्यादिकांस पहात, ठिकठिकाणीं देव, पितर इत्यादिकांचें उचित पूजन करीत, संतांचें दर्शन घेत, नाना स्थानांतून संचार करूं लागले. त्या दोघांचा समान स्नेह, समान सत्त्व व तुल्य अवस्था यांस पाहून त्यांस व इतरांसही मोठें कौतुक वाटत असे. वस्तुतः तें दांपत्य असूनही लोकदृष्ट्या उत्तम सुहृदांसारखें शोभत होतें. त्यांच्या मनाला हें गृह आहे, व हें नव्हे, हा व असेच दुसरेही विकल्प शिवलेही नाहींत. ते दोघे मित्र केव्हां धुळीनें शरीरें मलिन करून, कधीं अंगांस चंदन लावून, कधीं भस्मानें शुभ्र होऊन, एकादे वेळीं विचित्र वस्त्रें नेसून क्वचित् पानांनीं देहाचे गुप्त भाग झांकून व कधीं कधीं पुष्पांनीं मंडित होऊन विहार करीत असत. समचित्तता व सत्त्वाची उत्कृष्टता यांच्या योगानें थोड्या कालांतच राजा कुंभाप्रमाणें शांत व परिपक्व झाला.

एकदां (मित्रभावानें रहावयास लावणारें कर्म संपून दंपतीभावानें रहावयास लावणारें कर्म उदय पावलें असतां) देवपुत्राप्रमाणें सुंदर दिसणाऱ्या शिखिध्वजाला पाहून चूडाला मनांत म्हणाली, " हा माझा अदीनस्वभाव पति आहे. या रम्य वनभूमि आहेत. ही अनायास स्थिति असून रागानें हिला दूषित केलेलें नाहीं. पण अनायासानें प्राप्त होणाऱ्या

भोगस्थितीस मान न देतां केवळ निवृत्तिधर्मामध्येंच आग्रह धरून बसणें जीवन्मुक्तांच्या मतीला शोभत नाहीं. कारण आस्था सोडून प्राप्त स्थितींत समाधानानें राहणें, ही आहे जीवन्मुक्त दशा. तेव्हां तिच्या उलट केवळ भोगनिवृत्त होण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ? हा माझा उदारात्मा पति आधिरहित आहे. आम्हां उभयतांचेंही नूतन वय आहे. पुष्पयुक्त वेलींच्या जाळ्या हींच येथें रम्य गृहें आहेत. मग अशी सर्व सामग्री असतांना जी भर्त्याची इच्छा करीत नाहीं ती अजीवन्मुक्ता असली तर भर्त्याच्या उपभोगाचा विघात करणें या पापानें दूषित होते व जीवन्मुक्ता असली तर लोकसंग्रहाचा भंग केल्यामुळें लोकनिंदेस पात्र होते. यास्तव भर्ता स्वाधीन असतांना वनपुष्पलतागृहांत जी सुखी स्त्री रममाण होत नाहीं तिला धिक्कार असो. रम्य व विवाहित पतीस एकांतांत प्राप्त होऊन जी साध्वी स्त्री रममाण होत नाहीं त्या दुःस्त्रीला धिक्कार असो. अनायासानें प्राप्त विषयालाही सोडणें म्हणजे एका प्रकारें द्वैतबुद्धिच धारण करणें नव्हे काय ? जीवन्मुक्ताला सर्वथा त्याग करून काय मिळवावयाचें आहे ? यास्तव मी आतां या वनांत अशी कांहीं रचना करतें, कीं तिला पाहून हा माझा भर्ता माझ्या ठायीं आसक्त होईल ?

असा विचार करून कुंभवेषधरा चूडाला पतीस म्हणाली, " महाराज, आज हा चैत्रमासाचा प्रथम दिवस उगवला आहे. इंद्राच्या सभेंत आज मोठा समारंभ व्हावयाचा आहे, यास्तव त्यावेळीं मला तेथें पित्यापाशीं असलें पाहिजे; कारण सुज्ञांनीं नियतीचा त्याग करूं नये, अशी नीति आहे. एवढ्याकरितां मी आतां जातों. तूं याच वनभूमींत माझी वाट पहात रहा. पुष्पांची क्रीडा करीत राहिलास म्हणजे तुला उद्वेग वाटणार नाहीं. आज सायंकाळींच मी येथें पुनः परत येईन; कारण मला स्वर्गाहून तुझी संगति अति प्रिय वाटते. "

असें बोलून व त्या आपल्या मित्राला आपल्यासारखीच सुंदर कल्पवृक्षाची पुष्पमंजरी देऊन, ' पण तूं सत्वर परत ये ' असें राजा म्हणत आहे तोंच ती वेषधारी स्त्री आकाशांत उडून गेली. शिखिध्वज ती अगदीं दिसेनाशी होई तों वर टक लावून बघत होता. कारण प्रेम हें मोठें कठीण आहे. त्याचा सहसा त्याग करवत नाहीं. असो; राजाच्या

दृष्टीच्या पलीकडे गेल्यावर तिनें कुंभशरीर सोडलें. आपलें रम्य रूप धारण केलें. नंतर ती एका क्षणांतच आकाशमार्गानें स्वनगरांत येऊन अंतःपुरांत शिरली. स्वस्थानीं जातांच ती सर्वांना दिसली. तेथील सर्व राजकार्ये करून सायंकाळीं ती पुनः कुंभवेषानें पतीकडे आली व वृक्षावरून जसें फळ पडतें त्याप्रमाणें आकाशांतून अकस्मात् राजापुढें पडली. पण त्यावेळीं जिचें मन अगदीं अखिन्न आहे, अशा तिनें आपलें मुख थोडेंसें खिन्न व निस्तेज केलें होतें. त्याकडे पाहून राजाही खिन्न होऊन एकाएकीं उठला, व आदरानें म्हणाला, देवपुत्रा, तुला नमस्कार असो. असा खिन्नसा कां दिसतोस ? बा कुंभा, तूं क्षोभ सोड व या आसनावर बैस. पद्में जशीं जलाची आर्द्रता घेत नाहींत त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुष हर्षविषादजन्य स्थितीचा आश्रय करीत नाहींत.

श्रीवसिष्ठ—राजानें असें म्हटलें असतां आसनावर बसणारा कुंभ खिन्न वाणीनें म्हणाला, " देह असेपर्यंत जे निरनिराळया अवस्थांमध्यें कर्मेंद्रियांच्या योगानें समचित्त होऊन रहात नाहींत ते शठ तत्त्ववेत्ते नव्हेत. राजन्, अतत्त्वज्ञ मूढच मूर्खपणामुळें इंद्रियांचा हठानें निग्रह करून अवश्य भोग्य दशांपासून पळून जाण्याची खटपट करीत असतात. पण बाबारे, जसें तिळ असेपर्यंत तेल असतेंच त्याप्रमाणें देह असेपर्यंत दशा असतातच. जो देहदशेचें अनुकरण करीत नाहीं तो खड्गानें आकाशाचा छेद करण्याचाच प्रयत्न करतो. राजन्, देहदशांपासून होणाऱ्या दुःखाचा त्याग करणें फार उत्तम आहे. व चित्ताच्या समस्थितीनेंच तो सिद्ध होणें शक्य आहे; कर्मेंद्रियांच्या निग्रहानें नव्हे. यास्तव भूपाला, सुज्ञानें देह असेपर्यंत कर्मेंद्रियांच्या द्वारा सदाचरणानें प्राप्त दशांमध्यें रहावें, आणि मनःप्रभृति ज्ञानांना मात्र समस्थितींत ठेवावें. त्यांना विषम होऊं देऊं नये. ब्रह्मदेवादि सर्व जीवन्मुक्त कर्मेंद्रियांच्या योगानें अनिषिद्ध आचरणामध्यें सदा तत्पर असतात. ते प्राप्त देहावस्थांचें उल्लंघन करीत नाहींत. कारण हा नियतीचा निश्चय आहे. शिवाय त्यांनींही जर प्रारब्धानुरूप शुद्ध आचरण केलें नाहीं तर ही सृष्टि चालणार कशी ? तात्पर्य कोणी अज्ञ असो कीं तत्त्वज्ञ असो; प्रत्येक देहधारी जीवाला प्रारब्धकर्मरूप नियतीचें उल्लंघन करतां येत नाहीं. म्हणूनच तत्त्वज्ञ पुरुष

बुद्धयादिकांस सम ठेवून हातापायांच्या चलनरूप क्रियेनें देह असेपर्यंत नियतीचें अखंडित अनुवर्तन करितात आणि अज्ञ सर्व अंतर्बाहिरिंद्रियांस क्षुब्ध करून सुख-दुःखदशांनीं पराहत होत्साते लक्षावधि देह घेऊन विखंडित नियतीचें अनुवर्तन करितात. सारांश, या प्राण्यानें अशारीतीनें सुखामध्यें रहावें व अशा रीतीनें दुःखामध्यें रहावें, अशाप्रकारचें प्रत्येक जीवानें आपापल्या कर्माप्रमाणें जें जें ललाटाक्षर संपादन केलें असेल त्या त्याप्रमाणें त्याला भोगावें लागतें. मग तो अज्ञ असो कीं सुज्ञ असो. अशा रीतीनें हा प्रारब्धविलास दुर्लंघ्य आहे १०४.

सर्ग १०५—कुंभानें दूर्वासशापानें रात्रीं प्राप्त होणारें आपलें स्त्रीत्व राजाला सांगितलें. आणि ते दोघे तेथें समाधानानें व प्रेमानें राहिले.

शिखिध्वज—महाभागा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. पण तुज देवालाही अशा उद्वेगाचें कारण काय झालें, तें मला सांग.

कुंभ—राजन्, आज स्वर्गात काय झालें तें सर्व मी तुला सांगतों, ऐक. कारण आपलें दुःख मित्राला सांगितलें असतां थोडेसें हलकें होतें. मित्रा, आज मी तुला पुष्पमंजरी देऊन आकाशमार्गानें स्वर्गास गेलों. इंद्राच्या सभेंत जाऊन पित्यापाशीं बसलों. सभेंतील सर्व कार्य झालें व सभाविसर्जनानंतर पित्याची आज्ञा घेऊन मी लागलाच इकडे यावयास निघालों. वायुमार्गामध्यें मी सूर्याच्या घोड्यांबरोबर चाललों होतों; पण पुढें भगवान् सूर्य एका मार्गानें गेला व मी खालीं अधर दिशेंत उतरूं लागलों. काहीं वेळानें मी मेघांनीं आच्छादित केलेल्या आकाशभागापर्यंत येऊन पोंचलों. इतक्यांत पाण्यांनीं भरलेल्या मेघांच्या खिंडारांतून त्वरेनें येत असलेल्या दूर्वासमुनीला मीं पाहिलें. मेघरूपी वस्त्रानें आच्छादित झालेला, विद्युद्वलयांनीं भूषित झालेला व जलबिंदूंनीं ज्याचें अंग व त्यावरील चंदन भिजविलें आहे असा तो मुनि मला आपल्या प्राणनाथाकडे आपण होऊन जाणाऱ्या अभिसारिकेसारखा भासला. तो आपल्या प्रिय तपोलक्ष्मीकडे वेगानें जात असावा, असें माझ्या मनांत आलें व मी समोर आलेल्या त्या कोपी मुनीला नमस्कार करून आकाशांतून जात असतांनाच म्हटलें, "मुने, तूं यावेळीं नीलाभ्ररूप वस्त्राच्या योगानें अभिसारिकेसारखा दिसत आहेस"

हे मानदा, हें माझें भाषण ऐकतांच त्या निर्दयानें "मूर्खा, या दुर्वचनामुळें, तूं रात्रीं स्तनकेशवती व हावभावविलासिनी स्त्री होशील" असा शाप दिला. त्या जराजर्जर विप्राच्या तोंडून निघालेलें हें अशुभ वाक्य ऐकून मी जों मनांत कांहीं विचार करीत आहें तों तो मुनि गुप्त झाला. त्यामुळें हे साधो. मी असा उद्विग्न झालों आहें. राजन्, घडलेलें हें वृत्त मी तुला सांगितलें आहे. आतां मी काय करूं ? मी रात्रीं स्त्री होणार हें. तर ठरलेंच आहे. पण मी स्तनवती स्त्री होऊन रात्रीं कशा घालवूं ? आपल्या पित्याला काय सांगूं हर हर ! या संसारांत भवितव्यतेची गति कशी विषम आहे, ती पहा ! ! दैववशात् मी आज तरुणांची उपभोग्य स्त्री होणार ! ! ! त्यामुळें स्वर्गांतील कामाकुल देवकुमारांचा माझ्यासाठीं (माझा अपहार करून) मोठा कलह होणार व मला मोठें दुःख भोगावें लागणार ! आतां रात्रीं स्त्री होणारा मी लज्जावश होऊन गुरु, देव व ब्राह्मण यांच्यापुढें उभा तरी कसा राहूं ?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, असें बोलून चूडाला एक क्षणभर मुनिस्थितींत चिंतन करीत स्तब्ध बसली व लागलीच कुंभरूपी ती धैर्य धरून म्हणाली, "अरे, पण मी एकाद्या अज्ञाप्रमाणें शोक कां करीत आहें ? दूर्वासाच्या शापामुळें माझा देह जरी बदलला तरी त्यामुळें माझी (आत्म्याची) कोणती हानि होणार ? " तें ऐकून शिखिध्वजही कुंभाला म्हणाला, "देवपुत्रा, उगीच शोक करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ? देहाला जें व्हावयाचें असेल तें होवो. त्यामुळें आत्मा लिप्त होणें शक्य नाहीं. जीं कांहीं सुखें अथवा दुःखें होत असतात तीं सर्व देहाला होतात. आत्म्याला कांहीं होत नाहीं. पण असें असतांना तूं जर त्याकरितां खिन्न होऊं लागलास तर इतरांची काय वाट ? खेदप्रसंगीं लोकांचें अनुवर्तन करण्यासाठीं खेदयुक्त भाषण करावें, असें तुझें म्हणणें आहे, व त्याप्रमाणें एवढा वेळ तूं खेद केला आहेस. आतां त्याचा सर्वथा त्याग करून व समतेस प्राप्त होऊन अखिन्न होऊन रहा."

राघवा, अशा समाधानपूर्ण वाक्यांनीं त्यांनीं परस्परांचें आश्वासन केलें. व ते दोघेही सुहृत् प्रेमानें व आनंदानें तेथें राहिले. इतक्यांत कुंभास स्त्रीत्व देण्यासाठींच जणुं काय जगद्दीप सूर्य, तेल संपतांच दिवा

जसा विझतो त्याप्रमाणें, अस्त पावला. लोकांच्या सर्व व्यवहारासह कमळें संकुचित झालीं. अंधकारामुळें मार्ग चांगलेसे दिसेनातसे झाले. त्यामुळ मार्गाप्रमाणेंच पांथ व त्यांच्या स्त्रिया यांचीं हृदयेंही वियोगजन्य दुःखान्धकारानें व्याप्त झालीं. कोळी व व्याध यांच्याप्रमाणें मासे व पक्षी यांस एकत्र करणारें भुवन साम्यतेस प्राप्त झालें. नक्षत्रांनीं भरलेलें अंतरिक्ष जणुं काय हसतसें राहिलें. तेव्हां ते दोघे सुहृद् तेथून उठले. जवळच्याच सरोवरावर गेले. संध्योपासना करते झाले, व बराच वेळ जप करून झाल्यावर ते दोघेही महा स्नेही जवळच्याच एका वृक्षाच्या गुल्मांत जाऊन बसले. इतक्यांत स्त्रीशरीर धारण करणारा कुंभ जवळच बसलेल्या शिखिध्वजास विह्वल वाणीनें म्हणाला, "राजन्, मी जणुं काय पडत आहें; माझ्या अंगास कंप सुटला आहे; माझ्या गात्रांचें जणुं काय पाणी होत आहे. राजन्, माझ्या शरीरांत कांहीं बदल होत आहेसें वाटतें, होय; खरेंच हे पहा माझे केंस लांब होत आहेत. भूपाला, मला आतां तुझ्या पुढें बसण्याचीही लाज वाटत आहे. कारण माझ्या शरीरांतील प्रत्येक पुरुष—अवयव जाऊन स्त्री—अवयव उत्पन्न होत आहे. केवळ शरीरच नव्हे तर वस्त्रें, भूषणें व इतर उत्तम स्त्रीसामग्रीही मला अनायासानें प्राप्त होत आहे, हरहर, मोठी कष्टाची गोष्ट आहे. मला फार खेद वाटत आहे, मी सर्वथा स्त्री झालों आहें. हा धिक्, आतां मी काय करूं ! माझ्या मनांत सर्व स्त्रीभावना उद्भवल्या आहेत."

रामा, इतकें बोलून कुंभ मुकाट्यानें बसला. त्याच्या शरीरांत झालेला तो विलक्षण भेद प्रत्यक्ष पाहून राजाही खिन्न व विस्मित झाला. पण कांहीं वेळानें तो म्हणाला, अरे अरे, मोठें दुःख आहे. हा महा सत्वशील देवपुत्र सुंदर स्त्री झाला आहे ! बरें असो, हे साधो, तूं महा ज्ञानी आहेस, तुला नियतीची गति माहीत आहे. अवश्य होणाऱ्या या गोष्टींविषयीं खिन्न होणें बरें नव्हे. ज्ञान्यांच्याही केवळ देहास नानाप्रकारच्या दशा प्राप्त होतात. पण त्यांच्या चित्तांत त्या उतरत नाहींत. अज्ञांची गोष्ट मात्र याहून अगदीं पृथक् आहे, कारण त्यांचें चित्त देहरूप होत असतें."

राजाचें हें सुंदर भाषण ऐकून कुंभ म्हणाला, बरें आहे. मीही रात्रीं प्राप्त होणाऱ्या स्त्रीत्वाचा अनुभव घेऊन तदनुरूप व्यवहार करतों.

मी खिन्न होत नाहीं. कारण नियतीचें उल्लंघन कोण करणार ? असो, दाशरथे, असा निर्णय करून त्या दोघांनीं आपला खेद कमी केला. नंतर त्यांनीं एका शय्येवरच निर्विकार चित्तानें पडून ती रात्र घालविली. दुसऱ्या दिवशीं प्रभात होतांच तें तरुण स्त्रीरूप सोडून कुंभ पहिल्यासारखा झाला. याप्रमाणें ती सिद्धिमती चूडाला दिवसा कुंभ व रात्रीं स्त्री होऊन पतीपाशीं राहूं लागली. रात्रीं ती तेथें कुमारीधर्मानें रहात असे. ती योगसामर्थ्यानें संपन्न असलेली ज्ञानी नारी प्रिय व सुहृद् अशा शिखिध्वजासह कैलास, मंदर इत्यादि पर्वतांच्या शिखरादिकांवरून यथेच्छ विहार करीत राहिली १०५.

सर्ग १०६—महेंद्र पर्वतावर त्यांचा अग्नीच्या समक्ष विवाह व सुवर्णगुहेंतील पुष्पशय्येवर समागम.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें बरेच दिवस गेल्यावर कुंभरूपिणी चूडाला भर्त्यास असें म्हणाली, “ कमलनयना राजा, माझें हें भाषण लक्ष लावून ऐक मी तर प्रतिरात्रीं स्त्री होऊन राहतेंच. यास्तव मी आतां आपला स्त्रीधर्म पूर्ण करण्याची इच्छा करतें. मी विवाहविधीनें कोणातरी योग्य पतीला आत्मसमर्पण करतें. पण या त्रिभुवनांत मला तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही प्रिय नाहीं. यास्तव हे मानदा, रात्रीं माझें तूं पाणिग्रहण कर. बा साधो, प्रयत्न व इच्छा यांवांचून प्राप्त झालेल्या या स्त्रीत्वाचें सुख मी तुज सुहृदाच्या बरोबर घेण्याची इच्छा करीत आहें. यास्तव तूं मला विघ्न करूं नकोस. जगाच्या उत्पत्तीपासून आजवर देव, ऋषि इत्यादिकांमध्यें प्रवृत्त असलेलें शुभ सुख साध्यच आहे. इच्छा, अनिच्छा, व त्यांचें फल यांचा त्याग करून प्रकृत विवाहकार्य करणाऱ्या तुला कोणता दोष लागणार आहे ? कारण आम्ही इच्छावान् नाहीं व अनिच्छावान्‌ही नाहीं. तर यदृच्छाप्राप्त व्यवहार समदृष्टीनें करणारे आहों.

शिखिध्वज—मित्रा, हें कार्य केल्यानें शुभ किंवा अशुभ कांहींच होणार नाहीं, हें मला माहीत आहे. यास्तव तुला जसें वाटेल तसें कर. मी समचित्तानें हें त्रिभुवनस्वरूप आहे, असेंच पहात आहें; यास्तव तुझी जशी इच्छा असेल तसें कर.

कुंभ—राजन्, असें जर असेल तर आजच शुभ लग्न आहे. आज श्रावणाची पूर्णिमा आहे. मी कालच सर्व गणित करून ठेवलें आहे. यास्तव आज रात्रीं चंद्रोदय झाला कीं महेंद्रपर्वताच्या मनोरम शृंगावर आमचा विवाह होईल. तें स्थान रत्नदीपांच्या प्रकाशानें संपन्न आहे. त्याच्या रत्नजडित गुहा हींच आमचीं सुंदर मंदिरें होतील. त्या पर्वताचें शृंग पुष्पफलयुक्त विविध वृक्षांनीं फारच सुशोभित झालेलें असतें. तेथील वाऱ्यानें हालणाऱ्या वनपुष्पलता नर्तकींप्रमाणें एकसारखें नृत्य करीत असतात. आज रात्रीं अंतरिक्षांतील तारा आपल्या पूर्णचंद्र भर्त्यासह आम्हां उभयतांनाही आपल्याप्रमाणेंच आनंदांत पाहोत. असो; तर हे भूपाला, आतां तूं ऊठ. विवाहाकरितां आपण सामग्री सिद्ध करूं या.

इतकें बोलून कुंभ राजाबरोबर अरण्यांत गेला. त्यांनीं पुष्पें व रत्नें गोळा केलीं. एका मुहूर्तांतच त्या सम व शुभ रत्नशिखरावर देवता, अग्नि, कामदेव इत्यादिकांच्या पूजनाकरितां पुष्पांच्या राशी गोळा केल्या. दुसऱ्या समप्रदेशीं हार, वस्त्रें, मणी इत्यादिकांचे ढीग घातले. याप्रमाणें एका सुवर्णगुहारूप मंदिरापाशीं विवाहसाहित्य जमवून ते दोघे महामित्र मंदाकिनींत स्नान करावयास गेले. तेथ हत्तीच्या कुंभाप्रमाणें ज्याचे खांदे आहेत अशा त्या महाराजास कुंभानें आदरानें मंगल स्नान घातलें. नंतर राजानेंही पुढें स्त्रीरूप व भार्यारूप होणाऱ्या चूडालेलाही तसेंच उत्तम स्नान घातलें. तेथें स्नान केलेल्या त्या दोघांनींही देव, पितर व मुनि यांची पूजा केली. ते दोघेही महात्मे क्रियाफल व क्रियात्याग या दोन्ही विषयीं इच्छारहित होते. जगद्व्यवस्थेविषयीं ते नित्यज्ञानरसानें तृप्त होते. एकमेकांस इष्ट असलेलें अन्न सिद्धिबलानें निर्माण करून त्यांनीं भोजन केलें. कल्पवृक्षांनीं दिलेलीं शुभ्र रेशमी वस्त्रें नेसून व सुंदर फळें खाऊन ते विवाहस्थानीं परत आले. इतकें होईतों विवाहाविषयीं उत्सुक झालेल्या त्या दोघांचें जणुं काय प्रिय करण्याकरितांच सूर्य अस्ताचलास गेला. तेव्हां त्या भव्य पुरुषांचा संध्यावंदनादि अनुष्ठानक्रम आटोपून रात्र पडली असतां त्यांच्या विवाहाचें कौतुक पाहण्यासाठीं जणुं काय तारा आकाशांत येऊन उभ्या राहिल्या. स्त्रीपुरुषांचें प्रिय करणारी व म्हणूनच त्यांची एक सखी अशी रात्र विकसित—

पुष्पांच्या योगानें हंसत व देवाचा वर्षाव करीत त्यांच्या पाशीं आली. कुंभानें आपल्या सिद्धीनें सर्व शिखरभर रत्नदीप लावले. राजाला विविध वस्त्रें, भूषणें, अंगराग इत्यादिकांच्या योगानें भूषित केलें. इतक्यांत तो स्वतः स्त्रीरूपी झाला. सर्व प्रशस्त अवयव व उत्तम वस्त्रभूषणादि यांच्या योगानें तो अप्रतिम शोभा धारण करता झाला. नंतर मनांत म्हणाला, " हा मी आतां स्त्रीरूपी झालों आहें. मला आतां हा आपला देह कामाला (कामरूप वराला) अर्पण करावयाचा आहे, यास्तव मी या कालास उचित असेंच कार्य करतों. ' बा कामा, ही मी सुंदर वधू झालें आहें, व तूं माझा भर्ता मजपुढें उभा आहेस. यास्तव ये; माझें ग्रहण कर.' असें मनांत म्हणून चूडाला अग्रभागीं बसलेल्या व उदय पावणाऱ्या सूर्याप्रमाणें दिसणाऱ्या भर्त्यापाशीं गेली व म्हणाली, " हे मानदा, मी मदनिका, या नांवाची तुझी भार्या आहें. मी तुझ्या चरणांवर हा प्रणाम मोठ्या स्नेहानें करीत आहें. "

रामा, असें बोलून जिचे केंस वाऱ्यानें हालत आहेत अशी ती सुंदरी लज्जेनें तोंड खालीं करून पतीच्या पायांवर नम्र झाली व पुनः म्हणाली, " हे नाथ, या भूषणांनीं मला भूषित कर. आणि क्रमानें अग्नि प्रदीप्त करून माझें पाणिग्रहण कर. हे राजन्, तूं अतिशय शोभत आहेस. मला मदनातुर करीत आहेस. रतीच्या विवाहप्रसंगीं दिसणाऱ्या मदनाहून तूं मला अधिक सुंदर दिसतोस. हे प्रभो, तुझ्या अंगावरील पुष्पें चंद्राच्या किरणांसारखीं दिसत आहेत. तुझ्या उरावरील हा हार मेरूवरून पडणाऱ्या मंदाकिनीच्या प्रवाहाप्रमाणें दिसत आहे. हे नृपते, केसांत गुंफलेल्या फुलांच्या योगानें तूं फारच शोभत आहेस. अंगावरील रत्नसमूहानें तूं या मेरूलाही तुच्छ करून सोडलें आहेस." राघवा, तिचे हे रम्य बोल ऐकून राजाला आनंद झाला. त्यानेंही तिच्या सौंदर्याचें असेंच वर्णन केलें. त्यामुळें ज्यांचा पूर्वींचा दांपत्यभाव गुप्त आहे. अशीं तीं दोघें फार संतुष्ट झालीं. महाराज शिखिध्वजानें कांचनपाषाणरूपी पर्यंकावर बसून मदनिका महाराणीला वस्त्रें, भूषणें इत्यादिकांच्या योगानें भूषित केलें. तेव्हां ती कामिनी रतीसारखी अथवा गौरीसारखी दिसली. भूषणविधि आटोपल्यावर तो महाराज म्हणाला, " हे बालहरिणाक्षि, तूं आतां

नूतन उदय पावलेल्या लक्ष्मीप्रमाणें शोभत आहेस. इंद्रासह शचीचें, हरीसह लक्ष्मीचें व शंकरासह गौरीचें जें मंगळ झालें तेंच मंगळ मजसह तुला प्राप्त होवो. हे रमणि, तूं मला यावेळीं कामकल्पतरूच्या शाखेसारखी दिसत आहेस. तुला पाहतांच मला अवर्णनीय आल्हाद होत आहे. यास्तव हे सुंदरि, आतां ऊठ व विवाहवेदीवर चल.

श्रीवसिष्ठ—राघवा, कुंभानें सुंदर शास्त्रोक्त वेदी पूर्वींच तयार करून ठेविली होती. त्यांत राजानें अग्नि प्रज्वलित केला. त्याच्या शुभ्र ज्वाळा निघाल्या असतां पूर्वाभिमुख बसलेल्या राजानें यथाविधि हवन करून प्रियेचें अग्नीसमक्ष पाणिग्रहण केलें. नंतर एकमेकांचा हात धरून अग्नीस प्रदक्षिणा घातल्या. त्यांनीं त्याप्रसंगीं परस्परांस प्रेमरूपी धन समर्पण केलें. अग्नींत लाजांचा होम केला. दोघांनाही मोठा आनंद झाला. नंतर त्यांनीं एकमेकांचा हात सोडला. आनंदानें प्रफुल्लित झालेलीं त्यांचीं मुखें नुकत्याच उगवलेल्या चंद्राप्रमाणें दिसलीं. कांहीं वेळानें तीं दोघेंही पूर्वींच तयार करून ठेवलेल्या नव्या पुष्पशय्येवर जाऊन बसलीं, तों चंद्र आकाशाच्या चतुर्थभागाचें आक्रमण करून जणुं काय त्यांची क्रीडा पाहण्यासाठींच वर आला होता. कांहींवेळ तेथें बसून तीं सुवर्णगुहेंत गेलीं. तेथेंही रम्य पुष्पशय्या तयार होती. मंदारादि दिव्य पुष्पांचा घमघमाट त्या सर्व गुहा-भर पसरला होता. असो; त्या एकांतस्थळीं अनेक प्रिय भाषणें व रम्य विलास करण्यांत त्यांची ती रात्र क्षणार्धाप्रमाणें, त्यांना न कळतांच, निघून गेली १०६.

सर्ग १०७—नाना पर्वतादिकांवरील विहार; मायिक इंद्राचें दर्शन; व अनासक्तीची परीक्षा पाहण्यासाठीं स्वर्गांत येण्याविषयीं इंद्रानें केलेली प्रार्थना.

श्रीवसिष्ठ—दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्यसंज्ञक रंगानें भूवनोदरास रंगित केलें असतां शिखिध्वजाची भार्या कुंभरूप झाली. रामा, याप्रमाणें तीं दोघें महेंद्राच्या दरीमध्यें स्वयं विवाह करून इष्ट दंपती झालीं. नंतर तीं प्रत्यहीं विचित्र वनपंक्तींमध्यें विलास करूं लागलीं. दिवसां अतिशय प्रिय मित्र व रात्रीं इष्ट दंपती अशा नात्यानें राहणारीं तीं प्रभा व दीप यांप्रमाणें एकमेकांपासून क्षणभरही दूर झालीं नाहींत. सह्य, कैलास, महेंद्र

मलय, गंधमादन इत्यादि पर्वतांच्या गुहा व नाना प्रकारचीं गहन वनें यां-तून त्यांनीं विचित्र विहार केला. चूडाला प्रिय राजा निजला म्हणजे प्रति तिसऱ्यादिवशीं आपल्या राजधानीस जाऊन व राजकार्यें करून परत येत असे. एक महिनाभर महेंद्रावर, पंधरा दिवस शुक्तिमान्नाच्या पृष्ठभागीं, इत्यादि प्रकारें तीं सर्व रम्य व नाना विचित्र वस्तूंनीं चमत्कारिक दिस-णाऱ्या प्रदेशीं राहून आपला काल समचित्तवृत्तींनीं घालवीत राहिलीं.

कांहीं दिवस गेल्यावर देवपुत्ररूपिणी चूडालेनें असें चिंतन केलें.—मी आतां अनेक सुखरूप व रम्य भोगसाधनांची आशा दाखवून या राजाच्या अनासक्तीची परीक्षा पाहतें. कारण एकदां याची अनासक्ति दृढ झाली कीं पुनः हा कोणत्याही विषयामध्यें आसक्त होणार नाहीं. असा मनांत विचार करून त्या योगिनीनें त्या वनांत देव व अप्सरा यांसह इंद्राला आणून दाखविलें. भगवान् देवेंद्र सपरिवार आला आहे असें पाहतांच वनवासी शिखिध्वज त्याची यथाशास्त्र पूजा करता झाला आणि म्हणाला, 'भगवन्, देवराज, आपण स्वतः इतक्या दूर येण्याची खटपट कशाला केली. आपला काय उद्देश आहे तो मला कृपा करून सांगा.

इंद्र—राजन्, तुझ्या उत्तम गुणांनीं अतिशय संतुष्ट होऊन तुला स्वर्ग-लोकीं नेण्यासाठीं हे आम्ही आलों आहों. यास्तव ऊठ व आमच्याबरोबरच चल. कारण तुझे गुण ऐकून देवांगनांसह दुसरेही सर्व तेथें तुझी वाट पहात राहिले आहेत. तुला आकाशगमनादि सिद्धि जरी प्राप्त झालेली नसली तरी विमान, दिव्य अश्व, पादुका, तोंडांत धरावयाची औषधाची गोळी, खड्ग, रस इत्यादिकांतील कोणत्याही एकाद्या उपायानें तुला आमच्या उत्कृष्ट लोकीं जातां येईल. तेथें येऊन तुझ्यासारख्या जीवन्मुक्ताला विविध भोग भोगणेंच उचित आहे. साधुपुरुष अनायासानें प्राप्त झालेल्या लक्ष्मीचा तिरस्कार करीत नाहींत व अप्राप्त ऐश्वर्याची आकांक्षा धरीत नाहींत. भगवान् विष्णूच्या आगमानें जसें त्रिभुवन त्याप्रमाणें तुझ्या शुभ आगमनानें व निर्विघ्नपणें होणाऱ्या सुखकर विहारानें स्वर्ग पवित्र होऊं दे.

शिखिध्वज—हे देवनायका, स्वर्गासारख्या सर्व सुखावह प्रदेशांस मी जाणतों. मला तर मी असतों तेथेंच स्वर्ग भासतो. हे प्रभो, तुमच्या स्वर्गांत सुख व समाधान यापेक्षां अधिक काय आहे? पण मला तर तें

येथेंही मिळत आहे. हे प्रभो, मी सर्वत्र संतुष्ट होतों, सर्वस्थळीं रममाण होतों. मनाला कशाची इच्छाच नसल्यामुळें मी सर्वत्र आनंदवान् आहें. मग एकाद्या नियतस्थानींच जाऊन राहण्यांत काय अर्थ आहे? व एकाद्याच स्थानीं राहणाऱ्या मर्यादित सुखाला घेऊन मला काय करावयाचें आहे? यास्तव देवराया, मला क्षमा कर. तुझी ही आज्ञा माझ्यानें मान्य करवत नाहीं.

इंद्र—पण बा साधो, ज्यांना सर्व वेद्य कळलेलें असतें व ज्यांची बुद्धि परिपूर्ण असते त्यांना भोगांचें सेवन व असेवन हीं दोन्हीं सारखींच असतात. तथापि प्रारब्धक्षयाकरितां सज्जनांच्या मार्गाचें अवलंबन करणें (म्हणजे प्राप्त अनिषिद्ध भोग भोगणें) प्रशस्त होय.

श्रीवसिष्ठ—रामा, देवेंद्र असें पुष्कळ बोलला. पण त्यावर कांहीं एक उत्तर न देतां राजा स्वस्थ बसला आहे, असें पाहून तो 'मग काय, तूं येथून निघून आमच्या बरोबर नाहीं येत?' असें विचारूं लागला असतां 'नाहीं; मी आजच नाहीं येत. पुढें येईन,' असें शिखिध्वज पुनः म्हणाला. तें ऐकून व 'हे कुंभा, तुझें अभीष्ट सिद्ध होवो, असें बोलून इंद्र तेथेंच गुप्त झाला. वायु शांत झाला असतां समुद्रांतील कल्लोळ जसे तत्काल क्षीण होतात त्याप्रमाणें देवेंद्राच्या मागोमाग देव व अप्सरा यांचा संघही अदृश्य झाला १०७.

सर्ग १०८—क्रोधाची परीक्षा करण्याकरितां मदनिकेचा एका विटाशीं संग राणीनें राजाला आपलें स्वरूप दाखविलें.

श्रीवसिष्ठ—त्या मायेला शांत करून चूडालेनें पुनः मनांत म्हटलें, " मोठीच भाग्याची गोष्ट आहे, कीं हा माझा नाथ भोगेच्छापरवश होत नाहीं. इंद्राच्या समागमकालींही हा शांत व निर्विकार होता. यानें व्यावहारिक अर्घ्यपाद्यादि उपचारांनीं त्याची पूजाही केली, त्यावरून हा शिष्टाचाराचें उल्लंघन न करितां विषयतृष्णेला तुच्छ समजत आहे, हें उघड झालें. आतां पुनः मी चित्तक्षोभ उत्पन्न करणाऱ्या रागद्वेषप्रधान प्रपंचान याची परीक्षा पाहतें. " असा निश्चय करून रात्रीं चंद्रोदय झाला असतां वनांत तिनें आपलें स्त्रीरूप घेतलें. ती मदनिका झाली व राजा शिखिध्वज नदीच्या तीरावर जप करीत बसला असतां व सुगंध, शीतल

आणि मंद वायु वहात असतां मदयुक्त राणी संतानकलतागृहांत गेली. दाट पुष्पगुच्छांनीं आच्छादित झालेलें तें (लतागृह) वनदेवींच्या अंतःपुरासारखेंच होतें. त्यांतील पुष्पांनीं अलंकृत झालेली ती संकल्पनिर्मित पुष्पशय्येवर संकल्पानें बनविलेल्या अतिशय तरुण विटास आलिंगन देऊन बसली. जप आटोपतांच राजा नदी–तीरावरून उठला व प्रियेला शोधीत तेथें आला. तों मनोहर परपुरुषास घट्ट आलिंगन देऊन बसलेली ती तरुणी त्याला दिसली. यावेळीं तीं दोघेंही एकमेकांकडे पाहून हंसत होतीं. शय्येवर लोळल्यामुळें मदनिकेचे केंस विखुरले होते. तीं दोघेंही मदनातुर व त्यामुळेंच निर्भय व निर्लज्ज झालीं होतीं. पण तीं उभयतांही अगदीं आनंदाच्या भरांत आलीं आहेत असें पाहून राजा शांत चित्तानें तेथून परतला व म्हणाला, " बिचारीं हीं दोघें सुख भोगीत आहेत. त्यांत आपण विघ्न करूं नये. त्यांना आपापले मनोरथ पूर्ण करून घेऊं दे. "

इतकें बोलून क्रोधाला जिंकणारा राजा त्या लतागृहाच्या बाहेर जाऊन स्वस्थ मनानें बसला. त्यानंतर थोड्याच वेळानें मदनिका विलासामुळें आकुल झालेल्या शरीराला घेऊन राजापाशीं आली. तों तो एका शिळेवर शांतमनानें बसला आहे, असें तिला दिसलें. तेव्हां तीही खिन्न व लज्जित होऊन त्याच्यापाशीं येऊन मुकाट्यानें उभी राहिली. कांहीं वेळानें राजा ध्यान सोडून तिला मधुर वाणीनें म्हणाला, " सुंदरि, आपल्या, रतिसुखांत विघ्न करून तूं अशी त्वरेनें कशाला आलीस ? सर्व भूतें आनंदासाठींच यत्न करीत असतात. यास्तव तूं जा व अगदीं निर्भयमनानें व पूर्ण प्रेमानें आपल्या कांताला पुनः संतुष्ट करून ये. कारण परस्परांस इष्ट असलेला स्नेह (अकृत्रिम प्रेम) या त्रिभुवनांत दुर्लभ आहे. हे मानिनि, मी एवढ्याच करितां उद्विग्न होत नाहीं. विद्वानानें जें जें अतिशय इष्ट असेल तें तें असेंच तुजप्रमाणें दुसऱ्याच्या उपभोगास योग्य आहे, असें जाणावें. हे सुंदरि, मी व कुंभ असे आम्ही दोघेही विरक्त आहों. व दूर्वासाच्या शापामुळें झालेली तूं आम्हांहून अगदीं निराळी आहेस. यास्तव तुला जें वाटेल तें कर.

मदनिका—महाराज, स्त्रियांचा स्वभाव असाच अतिशय चंचळ असतो. त्यांचा काम पुरुषांहून अष्टगुण अधिक असतो. यास्तव मजवर कोप करूं नको. मी अबला गहन वनांत एकातांत बसलें असतां तूं संध्याजपपरायण झाला आहेस, असें पाहून त्यानें माझी प्रार्थना केली. तेव्हां मी काय करूं? स्त्रीस्वभावास अनुसरून माझ्या हातून हा अपराध झाला आहे. यास्तव मला क्षमा कर. साधु-पुरुष नेहमींच क्षमाशीळ असतात.

शिखिध्वज—बाळे, आकाशांतील वृक्षाप्रमाणें माझ्या मनांत क्रोधाचा अत्यंत अभाव आहे. केवळ साधु-पुरुष ह्या गोष्टीला निंद्य समजत असल्यामुळें मी तुला आपली भार्या समजत नाहीं. बाकी आपण दोघेजणें यापुढेंही मित्रत्वानें वनांतून खुशाल संचार करूं.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून शिखिध्वज तेथें समचित्तानें राहिला असतां चूडाला त्याच्या रागद्वेषशून्य चित्ताला पाहून मनांत फार हृष्ट झाली. व आपल्याशींच म्हणाली,–'अहाहा, हा भगवान् परम समतेस प्राप्त झाला आहे. रागद्वेषरहित झालेला हा जीवन्मुक्तांच्या पूर्ण दशेचा अनुभव घेत आहे. याला भोग, मोठमोठ्या सिद्धि, सुखें, दुःखें, आपत्ति, संपत्ति इत्यादिकांतील कोणीही परतंत्र करूं शकत नाहीं. मला वाटतें कीं मला इष्ट असलेल्या शांति, क्षमा, धृति, तृप्ति इत्यादि सर्व जीवन्मुक्ताच्या लक्षणभूत अनिंद्य महर्षि साक्षात् नारायणासारख्या याच एकाचा आश्रय करून राहतात. असो; तर आतां मी कुंभरूपाचा त्याग करून व चूडाला होऊन याला आपल्या सर्व वृत्तांताचें स्मरण करून देतें.' असा विचार करून चूडालेनें आपलें मूळ रूप राजाला दाखविलें. तेव्हां एकाद्या संपुटांतून निघालेल्या पदार्थाप्रमाणें ती मदनिकेच्या देहांतून निघाली. राजानें त्या आपल्या पूर्व प्रियेला विस्मित नेत्रांनीं पाहिलें. वसंत ऋतूंत उत्पन्न झालेल्या कमलिनीप्रमाणें अथवा अकस्मात् आविर्भूत झालेल्या माधवाच्या कमळयुक्त लक्ष्मीप्रमाणें त्यानें तिला आपल्यासमोर अवलोकन केलें १०८.

सर्ग १०९—चूडालेला पाहून, सर्व हकीकत विचारून व ध्यानानें सर्व जाणून अतिशय विस्मित झालेला राजा प्रसन्न झाला व भार्येला आलिंगन देऊन रात्र तेथें घालविता झाला.

श्रीवसिष्ठ—नंतर त्या दयितेला पाहून ज्याचे नेत्र विस्मयानें विकास पावले आहेत असा शिखिध्वज आश्चर्याकुलित वाणीनें म्हणाला,—"हे कमलनयने, तूं कोण? कोठून आलीस? कां आलीस? येथें किती दिवस आहेस? शरीराची ठेवण, व्यवहार, स्मित, विनय, व विलास यांवरून तूं माझ्या भार्येसारखी, निदान तिच्या छायेसारखी दिसतेस.

चूडाला—प्रभो, आपण म्हणतां तें खरें आहे. मी चूडालाच आहें, यांत संशय नाहीं. या सहज (स्वाभाविक) देहानें मी आपणास आज प्राप्त करून घेतलें आहे. आपणांस बोध करण्याकरितां मी कुंभादिदेहांचें ग्रहण केलें होतें. व या वनांत आपल्या बरोबर अनेक युक्त्या योजून राहिलें. आपण मोहानें राज्य सोडून जेव्हां वनांत तप करावयास आलां, तेव्हांपासूनच मी तुम्हांस बोध करावयास उद्यत झालें होतें. या कुंभशरीरानें मीच आपणास बोध केला. त्याकरितांच मी मायेनें कुंभदेह—निर्माणादि सर्व खटपट केली. राजन्, कुंभ, स्वर्गगमन त्याचा शाप, स्त्रीत्व, विवाह इत्यादिकांतील कांहीं खरें नाहीं. आपण ज्ञानी झालां आहां. यास्तव आतां ध्यानानें अवलोकन करा म्हणजे सर्व अखंडित ज्ञात होईल.

श्रीवसिष्ठ—चूडालेनें असें सांगितलें असतां राजानें परिकर (कंबर) बांधून ध्यानानें आपला सर्व वृत्तान्त विशेष रीतीनें पाहिला. राज्याचा त्याग केल्यापासून आतां एका घटिकेपूर्वीं चूडालेचें दर्शन होईतों घडलेला आपला सर्व वृत्तान्त दोन घटिकेच्या ध्यानांत त्याला दिसला. नंतर त्यानें ध्यान सोडलें. मोठ्या हर्षानें नेत्रांतून शीत अश्रु ढाळीत प्रियेला आलिंगन दिलें. त्याप्रसंगीं त्या उभयतांना जो आनंद झाला त्याचें वर्णन शेषाच्या दोन सहस्र जिह्वांनींही करतां येणें शक्य नाहीं. त्या दोघांच्या शरीरांस कंप सुटला, दरदरून घाम आला. नेत्रांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले. कंठ सद्गदित झाला. व तीं दोघेंही तशींच एकमेकांस घट्ट कवटाळून दोन घटिका खांबाप्रमाणें स्तब्ध बसलीं. नंतर राजा प्रियेच्या हनुवटीस हात लावून म्हणाला, "प्रिये, तूं इतकी सुकुमार असतांना माझ्यासाठीं किती क्लेश सहन केलेस हे! ज्या अलौकिक बुद्धीनें तूं मला या दुरुत्तर संसारगुहेंतून पार पाडलेंस तिला कशाची उपमा द्यावी. तुझ्या गुणांना पाहून अरुधंती, शची, गौरी, गायत्री, श्री, सरस्वती,

इत्यादि सर्व लज्जित होतात. धी, श्री, कांति, क्षमा, मैत्री, करुणा, इत्यादि दिव्य स्त्रियांहूनही तूं श्रेष्ठ दिसतेस. खरोखर मोठ्या दृढ निश्चयानें तूं मला बोध केला आहेस. पण मी आतां कोणत्या प्रत्युपकारानें तुझे उपकार फेडूं ? कारण तूं कृतार्थ असल्यामुळें ज्याच्या योगानें तुझें मन संतुष्ट होईल असा उपकारच मला दिसत नाहीं. अनादि गहन मोहामुळें पतित झालेल्या पतीला निश्चयी कुलस्त्रिया जशा तारतात, त्याप्रमाणें शास्त्रार्थ, गुरुमंत्र इत्यादि तारीत नाहींत. जशा या कुलस्त्रिया पतीवर प्रेम करितात तसें प्रेम मातापितरांवांचून दुसरे कोणी करीत नाहींत. कुलस्त्रीच पतीचा-सखा, भ्राता, सुहृद्, भृत्य, गुरु, मित्र, बांधव, धन,सुख इत्यादि सर्व आहे. यास्तव सर्वदा सर्व प्रयत्नानें कुलांगनांची पूजा (आदर) करावी. कारण दोन्ही लोकांतील सर्व सुख त्यांच्या अधीन असतें. यास्तव सुंदरि, संसारसागराच्या पार गेलेल्या व निरिच्छ अशा तुझ्या उपकारांची फेड कशी करावी ? या लोकांत तूंच एक कुलांगना आहेस, असें मी जाणतों. तूं इतर कुलांगनांना जिंकलें आहेस. स्त्रियांच्या सौजन्यादि गुणांची चर्चा जेथें जेथें चालेल तेथें तेथें तुझें नांव प्रथम निघेल. आपल्याहून अधिक गुणयुक्त अशा तुला निर्माण करणाऱ्या ब्रह्मदेवावर अरुंधतीप्रभृति इतर गुणवती स्त्रिया अतिशय रागावल्या असतील, असें मला वाटतें. सौजन्य, गुण इत्यादिकांचा जणुं काय आधार अशा प्रकारचे हे भामिनि, तूंच खरी पतिव्रता आहेस. ये; तुझ्या गुणांविषयीं अतिशय उत्सुक झालेल्या मला पुनः आलिंगन दे.

श्रीवसिष्ठ—असें बोलून राजानें त्या हरिणाक्षीला पुनः आलिंगन दिलें. तेव्हां चूडाला म्हणाली,-'देव, आपण आकुलचित्त होऊन शुष्क क्रियासमूहांत जेव्हां तत्पर झालां होतां तेव्हां मला वारंवार फार दुःख होत होतें. व त्याकारणानें मी आपला आत्मबोधरूप स्वार्थ संपादन केला. त्यांत माझें एवढें गौरव करण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

शिखिध्वज—सुंदरि, खरोखर तूं जसा हा आपला शुभ स्वार्थ संपादन केला आहेस तसाच सर्व कुलांगना आपापला स्वार्थ साधूं शकतात का ? मुळींच नाहीं. म्हणून तूं याहूनही अधिक गौरवास पात्र आहेस.

चूडाला—हे कांत, जगद्रूपी जाळ्याच्या परम अवधीमध्यें बसून विश्रांति घेत असतांना आपणाला तत्त्वबोध होत आहेना ? त्या पूर्वीच्या व्रत–उपवासादि एकाद्या मोहास पाहतां का ? बुद्धीच्या 'मी हें करतों पण हें मला प्राप्त होत नाहीं.' इत्यादि क्षुद्र स्थितीस आपण मनांतल्या-मनांत हंसताना ? हे देव, आकाशांत जसे पर्वत त्याप्रमाणें त्या तुच्छ तृष्णा, त्या संकल्पकुकल्पना आतां तुमच्याठायीं दिसत नाहींत ना ? हे प्रभो, आतां आपण कोणत्या स्थितीस प्राप्त झालां आहां ? आपली निष्ठा कंशामध्यें आहे. आपण कसली इच्छा करीत आहां. मागची देहचेष्टा कशी पाहतां ? सत्य कीं तुच्छ ?

शिखिध्वज—हे सुंदरि, मी काय सांगूं ? माझ्या प्रत्यगात्मभूत तूंच आहेस. यास्तव ती तूं मोह, तत्त्वदर्शन व विवेक यांतील ज्याची ज्याची अंतःप्रकाशिका होऊन राहिली आहेस, त्या त्यामध्यें मीही अत्यंत समीप (आत्मरूपानें) स्थित आहें. अर्थात् आतां तूं जसें सर्व पहातेस तसेंच मीही पहातों. म्हणजे माझी स्थिति काय आहे तें तूं आपल्या अनुभवानें जाण. मी निरिच्छ, निरंश, व आकाशाप्रमाणें स्वच्छ आहें. मी शांत परमार्थ सत्स्वरूप आहें. देहादिकांच्या ठिकाणचा अहंभ्रम सोडून फार दिवसांनीं मी 'खरा मी' झालों आहें. मी आतां त्या प्रत्यगात्मोन्मुख चित्तमार्गामध्यें राहून त्या निरतिशयानंद दशेस प्राप्त झालों आहें कीं जिचा हरिहरादिक महाप्रभाववान् देवही निरास करूं शकत नाहींत. कोणत्याही प्रकारच्या विकल्पानें रहित असलेल्या केवल चिन्मात्र ब्रह्मामध्यें निष्ठा ठेवून मी (तद्रूप होऊन) स्वस्थ राहिलों आहें. मी संसारभ्रमरहित झालों आहें. मी तुष्ट, खिन्न, स्थूल व सूक्ष्म नाहीं. हे पतिव्रते, मीं कसा आहें, व काय आहे हें मला सांगतां येत नाहीं. हे सुंदरि, तूं माझा गुरु आहेस. तुला मी नमस्कार करतों. तुझ्या अनुग्रहानें मी संसारसागरांतून तरून गेलों आहें. आतां पुनः मी मलिन होणार नाहीं.

चूडाला—प्राणनाथ, फार चांगलें झालें. आपल्या या स्थितीचें वर्णन ऐकून मी तृप्त झालें आहें. हे प्रभो, आपली आतां काय इच्छा आहे ?

शिखिध्वज—प्रिये, माझी कांहीं इच्छा नाहीं, व मी कांहीं जाणत नाहीं. तुला जसें वाटत असेल तसें कर. मला कांहीं चिंतन करतां येत

नाहीं, व माझ्यानें कांहीं करवत नाहीं. प्रतिबिंबाप्रमाणें मी तुझें अनुकरण करीन. माझें सर्व इष्ट गळून गेलें आहे. मी तुझ्या कोणत्याही आचरणाची निंदा करणार नाहीं व स्तुतिही करणार नाहीं.

चूडाला—प्रभो, असें जर असेल तर मी सांगतें तें ऐका. व त्याप्रमाणें करा. सर्वत्र ऐक्यज्ञान व अज्ञानाचा क्षय यांच्या योगानें आपण निरिच्छ व आकाशाप्रमाणें स्वच्छ होऊन राहिलों आहों. आमची इच्छा व अनिच्छा सारखीच आहे. शिवाय अज्ञांप्रमाणें आम्ही देह, इंद्रियें, इत्यादिकांचे ठायीं तादात्म्य बुद्धि ठेवीत नाहीं. तेव्हां इंद्रियें व प्राण यांच्या उचित व्यापारांचा निरोध केल्यानें आमच्या आत्म्यामध्यें असा काय मोठा अतिशय उत्पन्न होणार आहे? यास्तव आपण आतां प्राप्त भोगांच्या योगानें केवळ प्रारब्धाचा क्षय करीत राहिलेलें आयुष्य घालवूं या. आमच्या आदि, अंत व मध्य अवस्थेप्रमाणें पाहिल्यास राज्य करणें, हें आपलें जन्मप्राप्त कर्तव्य आहे. यास्तव तें करून आपण योग्य समयीं विदेहतेस प्राप्त होऊं.

शिखिध्वज—सुंदरि, आम्हीं आद्यन्तमध्यावस्थेंत कसे होतों? व आयुष्याचा अवशिष्ट भाग कसा घालवीत राहणें उचित आहे?

चूडाला—स्वामिन्, आम्ही आद्यन्तमध्य दशेंत राजे होतों व आहों. यास्तव केवळ एका मोहाचा त्याग करून पुनः तेच होऊं. आपण आपल्याच नगरांत आपल्या प्राचीन राजासनावर बसून राजे व्हा. मी तुमची मुख्य राणी होईन. या निमित्तानें आपल्या राजधानींत महोत्सव होऊं दे.

श्रीवसिष्ठ—दशरथतनया, चूडालेनें असें सांगितलें असतां शिखिध्वज राजा हंसून अक्षुब्ध चित्तानें म्हणाला, "प्रिये, तुझी भोगेच्छा जर इतकी तीव्र असली तर इंद्रानें प्रार्थना केल्याप्रमाणें स्वर्गांत जाऊन दिव्य भोगच भोगण्यास काय अडचण आहे? मग हे क्षुद्र मानुष भोगच कशाला पाहिजेत?

चूडाला—प्राणनाथ, मला भोगांची किंवा विभूतींची इच्छा नाहीं. तर स्वभावप्राप्त भोगानें राहण्याची ही स्थिति आहे. स्वर्ग, राज्य किंवा क्रिया माझ्या सुखाला कारण होत नाहींत. तर त्यांतील कोणत्याही दशेंत मी अक्षुब्ध असतें. हें सुख व हें दुःख या भावनाच क्षीण झाल्यावर मी सम पदास सोडून कशी राहूं शकेन?

शिखिध्वज—प्रिये, खरें आहे. सुख–दुःखचिंता सोडून व मत्सर-रहित होऊन आम्ही यथाप्राप्त दशेंत स्वस्थ राहिल्यास राज्याचा त्याग केला काय व स्वीकार केला काय एकच.

श्रीवसिष्ठ—याप्रमाणें मधुर भाषण करणाऱ्या त्या रम्य दंपतीचा तो दिवस क्षणार्धाप्रमाणें निघून गेला. तेव्हां त्यांनीं उठून उचित आचार केला. तीं दोघेंही स्वर्गसिद्धीचा अनादर करून पूर्ण चित्तानें राहिलीं. एकाच शयनावर निजून त्यांनीं ती रात्र घालविली. ज्ञान-पूर्ण वाणीच्या विलासानें परस्परांचें चित्तरंजन करणाऱ्या त्या उभय-तांनाही रात्र केव्हां संपली, तें सुद्धां कळलें नाहीं. १०९

सर्ग ११०—संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या सैन्यासह गजावर आरूढ होऊन तीं दोघें आपल्या नगरांत गेलीं व पुष्कळ दिवस राज्य करून मुक्त झालीं.

श्रीवसिष्ठ—त्यानंतर सूर्योदय होऊन आकाश अंधकाररहित झालें असतां सर्व प्राण्यांचे व्यवहार सुरू झाले. राजा व राणीही उठून स्नान–संध्यादि करून एका सुंदर गुहेच्या तोंडाशीं पर्णासनावर बसलीं होतीं. कांहीं वेळानें चूडालेनें आपल्या समोर एका रत्नकलशाची कल्पना केली व त्यांत संकल्पानें सप्तसागरांचें जल भरून राजाला स्वराज्यावर मंगल अभिषेक केला. नंतर संकल्प करितांच जवळ आलेल्या उचित आस-नावर बसलेल्या राजाला देवरूपिणी चूडाला म्हणाली,–“ हे प्रभो, मुनींना योग्य असलेलें हें शांत तेज सोडून शासन करण्यास योग्य असलेलें इंद्रादिकांचें तेज धारण करा.” राणीच्या या प्रार्थनेस मान देऊन ‘ बरें आहे ’ असें म्हणतांच तो राजश्रीनें शोभूं लागला. नंतर पट्टाभिषेक झालेला नसल्यामुळें द्वारपालाच्या स्थानीं विनयानें स्थित अस-लेल्या राणीला तो महाराज म्हणाला,–“ प्रिये, आतां मी तुला महाराणी-पदावर अभिषेक करितों.” नंतर त्यानें तिला सरोवरांत स्नान करावयास लावून बोलल्याप्रमाणें पट्टराणी केलें आणि पुनः “ सुंदरि, महावैभवपूर्ण उद्दाम सैन्य सज्ज कर.” असें म्हटलें, त्याबरोबर त्या रमणीनेंही भयंकर चतुरंग सैन्याची कल्पना केली. त्यांतील पताकांनीं आकाशकोटर भरून गेलें. त्यांतील एका मत्त गजावर तें दांपत्य आरूढ झालें. राजानें आपल्या महा सैन्याला निघण्याची आज्ञा केली. त्याबरोबर वाऱ्यानें प्रेरणा केलेल्या सागरावरील तरंगसंघाप्रमाणें सैन्यांतील रथ, अश्व, गज

व पदाति जाऊं लागले. मार्गामध्यें त्यानें आपल्या विविध विलासांचीं विविध स्थानेंच, असे अनेक पर्वत, गुहा, अरण्यें, नद्या, सरोवरें इत्यादि प्रियेला दाखविलीं. थोड्याच कालानें राजा शिखिध्वज आपल्या स्वर्गासारख्या सुशोभित राजधानीस येऊन पोंचला. आपला कृतकृत्य महाराज चूडाला देवीसह ससैन्य आला आहे, असें ऐकतांच त्याचे सामन्त राजे संतुष्ट झाले व मोठ्या आदरानें जयघोष करीत नगराबाहेर निघाले. समोरासमोर येणारीं दोन्हीं सैन्यें जवळ येतांच संगम पावणाऱ्या दोन नद्यांच्या प्रवाहाप्रमाणें एकमेकांत मिळून गेलीं. दोन्ही पक्षांमध्यें वाजणाऱ्या मंगलवाद्यांचा ध्वनि एकरूप झाला. नंतर सर्व उत्तम अधिकाऱ्यांचा सन्मान करून राजा सर्वांसह नगरांत प्रविष्ट झाला. नगरांतील स्त्रियांनीं त्याच्यावर लाह्या व पुष्पांजलि यांचा वर्षाव केला. तो महाराज पताकादिकांनीं उत्तरोत्तर अधिक सुशोभित केलेल्या राजमार्गास व ठिकठिकाणीं चाललेल्या नृत्यगायनादि विलासांस पहात आपल्या भव्य मंदिरीं गेला. तेथें पोंचल्यावर त्यानें आपल्या नम्र प्रधानादिकांचा उचित सन्मान केला. सात दिवस उत्तम नगरोत्सव करविला. अंतःपुरांत बसून समाधिभोगादिक अभिमत कार्यें केलीं. नंतर रामा, चूडालेसह दहासहस्र वर्षें (दीर्घकाळ) राज्य करून त्या महा उदार पुरुषानें देहत्याग केला. तैलरहित दीपाप्रमाणें तो निर्वाण पावला. रामा, पुनः जन्म न घेण्यासाठीं तो महात्मा स्वरूपांत जाऊन मिळाला. राज्य करीत असतांनाही समदृष्टीपासून च्युत न झालेल्या त्याला निर्विघ्नपणें निर्वाणपद प्राप्त झालें. सारांश, चूडालेसह विविध भोग भोगीत असतांनाही ज्याची बुद्धि विषयरागरहित व अत्यंत सम आहे, जो भय, विषाद, मान, मात्सर्य यांनीं रहित आहे,व जो केवल प्राप्त कर्म करीत आहे असा भूलोकच्या सर्व राजांचा राजा शिखिध्वज ऐहिक अनेक भोग दीर्घ काल भोगून वासनाशून्य चित्तानें अवशिष्ट राहिल्यामुळें परम अमृत पदास प्राप्त झाला. रामा, तूंही प्रारब्धप्राप्त सर्व करीत समाधानवृत्तीनें रहा. किंवा पाहिजे तर स्वतः भोगमोक्षलक्ष्मीचा अनुभव घेत व्यवहारदशेंत रहा. या दोन प्रकारच्या स्थितींतील कोणत्याही एका स्थितींत जरी तूं राहिलास तरी तुझी कांहीं हानि होणार नाहीं ११०.

चूडालोपाख्यान समाप्त.

सर्ग १११—राणीनें जसा राजाकडून तसाच पित्यानें कचाकडून सर्वस्व-त्याग करविला व शेवटीं अहंकारत्यागानें तो परिपूर्ण झाला.

श्रीवसिष्ठ—हें मी तुला शिखिध्वजाचें सर्व आख्यान सांगितलें. याच मार्गानें जर तूं गेलास तर सर्व खेदांपासून निवृत्त होशील. राग व द्वेष यांचा विनाश करणाऱ्या या दृष्टीचा आश्रय करून निश्चित मनानें पूर्णानंद पदाला धरून रहा. रामा, शिखिध्वजाप्रमाणें राज्यव्यवहार करीत तूं भोगमोक्षमय हो. त्या महाराजाप्रमाणेंच बृहस्पतीचा पुत्र कचही ज्ञानी झाला. त्याप्रमाणें तूंही ज्ञान संपादन कर.

श्रीराम—हे भगवन्, देवगुरूचा पुत्र कच कसा ज्ञानी झाला तें मला सर्व संक्षेपतः सांगा.

श्रीवसिष्ठ—बरें आहे, राजपुत्रा, मी तुला तें वर्तमान सांगतों ऐक. कचाच बाळपण संपून तो चांगला विद्वान् झाला असतां एकदां संसारास तरून जाण्याच्या उद्देशानें आपल्या पित्यास म्हणाला, "भगवन्, आपण सर्वधर्मज्ञ आहां. यास्तव प्राणी या संसारपिंजऱ्यांतून कसा सुटूं शकतो, तें सांगा." तेव्हां त्याचा पिता देवाचार्य त्यास म्हणतो—पुत्रा, अनर्थरूपी महामकरांचें जणुंकाय घरच अशा या संसारसागरांतून सर्वत्याग याच एका उपायानें सहज निघून जातां येतें. राघवा, पित्याचें हें भाषण ऐकून सुज्ञ कच सर्वांचा त्याग करून अरण्यांत गेला. पण बृहस्पतीला त्याच्याकरितां मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. कारण महात्मे संयोग–वियोग दोन्ही प्रसंगीं मेरूप्रमाणें स्थिरचित्त असतात. नंतर आठ वर्षें गेलीं असतां एकदां कचाचें चित्त कितपत परिपक्व झालें तें पाहून त्याप्रमाणें बाकीच्या साधनाचा उपदेश करण्यासाठीं भगवान् बृहस्पति तो ज्या अरण्यांत तपादि करीत राहिला होता तेथें आला. तेव्हां पित्याला अभिवादन करून त्या सत्पुत्रानें त्याचें पूजन केलें, व नंतर प्रसन्न मनानें आलिंगन देणाऱ्या त्यास पुनः म्हटलें, "बाबा, मी सर्वत्याग केला त्या गोष्टीस आज आठ वर्षें झालीं. तथापि मला अजून प्रशस्त विश्रांति मिळत नाहीं याचें कारण काय?"

प्रिय पुत्राचें आर्त भाषण ऐकून गुरूनें 'सर्वांचा त्याग' एवढेंच त्याला उत्तर देऊन तेथून प्रयाण केलें. पिता गेला असतां कचानें

शरीरावरील वल्कलादिकांचा त्याग केला. शरदतूंत सूर्योदयापूर्वी आकाश जसें सूर्य, चंद्र, नक्षत्र, मेघ इत्यादिकांनीं रहित असतें तसा तो झाला. त्यानें तें अरण्यही सोडलें. पुनः तीन वर्षांनीं दुसऱ्या अरण्यांत खिन्न मनानें राहणाऱ्या त्याच्यापाशीं त्याचा पिता आला. तेव्हां पूर्वींप्रमाणेंच सत्कार केल्यावर कच सद्गदित वाणीनें त्यास म्हणाला, "बाबा, मी तुमच्या उपदेशाप्रमाणें सर्वांचा त्याग केला. दंड, कंथा इत्यादिकांनाही आपल्यापाशीं ठेवलें नाहीं; तथापि स्वपदीं मला विश्रांति मिळत नाहीं काय करूं?" तें ऐकून बृहस्पति म्हणाला,–'पुत्रा, चित्ताला सर्व असें म्हणतात. यास्तव त्याचा त्याग केलास म्हणजे तूं अतिशय शोभशील. कारण त्यागवेत्ते पुरुष चित्त–त्यागालाच सर्वत्याग समजतात.' राघवा, इतकें सांगून वाचस्पति सत्वर आकाशांत उडून गेला. तेव्हां कच अखिन्न मनानें चित्ताचा त्याग करण्याकरितां त्याला हुडकूं लागला. पण पुष्कळ विचार व शोध करूनही त्याला तें सांपडलें नाहीं. तेव्हां त्यानें आपल्या पित्याचें स्मरण केलें. देह, इंद्रियें, विषय इत्यादिकांचा त्याग केल्यानेंच चित्तत्याग सिद्ध होईल, असें म्हणावें तर देहादि पदार्थ हें चित्त नव्हे. तेव्हां मी त्यांचा व्यर्थ त्याग कसा करावा? मला या गोष्टीचा निर्णय करण्यासाठीं पित्याकडेच गेलें पाहिजे. त्यावांचून त्या महा शत्रूस ओळखून, सोडतां येणार नाहीं.

रामा, असा विचार करून कच स्वर्गास गेला, व एकांतांत आपल्या पित्याला म्हणाला,–'भगवन्, चित्त म्हणजे काय तें मला सांगा. त्याचें स्वरूप मला आपण सांगितलेंत म्हणजे मी त्याचा खचित त्याग करीन' पुत्राची ही प्रार्थना ऐकून गुरु म्हणाला,–'पुत्रा, चित्तज्ञ जन आपल्या अहंकारालाच चित्त समजतात. यास्तव प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयांत हा जो अहंभाव आहे, तेंच चित्त, असें तूं जाण.' त्यावर कच म्हणाला,–"हे तेतीस देवांच्या गुरो, अहंभावच चित्त कसें तें मला सांग. कारण लोकांमध्यें 'अहंकार हाच आत्मा,' अशी समजूत असल्यामुळें त्याचा त्याग केल्यास आत्मत्याग केल्यासारखेंच होणार! यास्तव हा त्याग करितां येण्यासारखा नाहीं. असें मला वाटतें." राघवा, पुत्राचें हें भाषण ऐकून बृहस्पति हंसून म्हणतो–बाळा, तूं असें काय म्हणतोस! मला तर चित्तत्याग पुष्पाला

खुडण्यापेक्षां व डोळे मिटण्यापेक्षां सुकर वाटतो; कारण अहंकाररूप चित्ताचा त्याग करणें झाल्यास त्यांत थोडासाही क्लेश भोगावा लागत नाहीं. तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतों—बाळा, केवळ अज्ञानानें सिद्ध झालेली वस्तु ज्ञानानें नाश पावते. पुत्रा, वस्तुतः अहंकार म्हणून कोणी नाहीं. तर तो मिथ्या भ्रम आहे. खरोखर असत् असतांना तो सत् असल्यासारखा भासतो. बालकानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें, रज्जूच्या ठायीं भासलेल्या सर्पाप्रमाणें, माळभूमीवर दिसणाऱ्या मृगजलाप्रमाणें सत्—आत्म्याच्या ठिकाणीं प्रतीत होणारा अहंभाव मिथ्या आहे. तो सत्यही नव्हे व असत्यही नव्हे. एक आद्यन्तरहित, शुद्ध चिन्मात्रच सत्य असून सर्व ज्ञान त्याच्या अधीन आहे. सर्व प्राण्यांमध्यें राहून सर्वप्रकाश करणारें तेंच आहे. सर्व जलतरंगांत जसें जलच असतें, दुसरें कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांच्या वृत्तींत तें चिन्मात्रच असतें दुसरें कांहीं नसतें. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें, बाळा कचा, अहंकार हा कोण, कोठून आला. त्याचा संभव तरी कसा आहे? तस्मात् 'हा मी,' हा अभिमान सोड. कारण तो अभिमान तुच्छ, मर्यादित व दिशा, काल इत्यादिकांच्या योगानें परवश झालेला आहे. पण तुझें खरें स्वरूप मात्र तसें नाहीं. तूं दिशा, काल इत्यादिकांनीं मर्यादित झालेला नाहींस. स्वच्छ नित्य उदित, व्याप्त, सर्व विषयमय, व अमल चिन्मात्र आहेस. बा पुत्रा, सर्व दिशांमध्यें असलेलीं पुष्पें, फलें, पानें इत्यादि सर्वांचें कारण जसा त्या त्या वृक्षांतील सारभूत रस त्याप्रमाणें सर्व जगांचें कारण हा अतिशुद्ध आत्मा आहे. तो सर्व पदार्थांमध्यें सदा स्थित असतो. तो अनंत चिदात्माच तूं आहेस. कचा, अखंड, अद्वय व सन्मात्रस्वरूप अशा तुला हा मर्यादित अहंभाव मुळींच शोभत नाहीं. यास्तव तूं त्या असत् निश्चयाचा त्याग कर १११.

सर्ग ११२—मिथ्यापुरुषाचें आख्यान.

श्रीवासिष्ठ—पित्यापासून असा परमयोगरूप उपाय प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानेंच देवांच्या गुरूचा पुत्र जीवन्मुक्त झाला. यास्तव रामा, कचाप्रमाणेंच तूंही निर्मम, निरहंकार, अध्यासरहित, शांतचित्त, व निर्विकार होऊन रहा. अहंकार असत् आहे, असें समज. याचा तूं आश्रय करूं नकोस व त्यागही करूं नकोस. कारण जगांत मुळींच

नसणाऱ्या शशाच्या शिंगाचा त्याग किंवा स्वीकार कसा करतां येणार? अहंकाराचाच जर असंभव आहे, तर तुला मरण व जन्म कोठचें? आकाशक्षेत्रांत पेरलेल्या बीजाचें फळ कोण घेणार? (अर्थात् अहंकाररूपी क्षेत्रांत पेरलेल्या पुण्यपापरूप अनेक बीजांचे अनेक वृक्ष होऊन त्यांला फळें लागतात. अहंकाररूपक्षेत्राचाच बाध झाल्यावर त्यांचा संभव नसतो.) अहंकाराचा बाध झाला, तो मिथ्याभ्रम आहे, असें कळलें, म्हणजे निरंश, शान्त, सर्वसंकल्पशून्य, सर्वभावात्मक, परम अणूंहूनही सूक्ष्म, चिन्मात्र, अमनोमय, आत्मस्वरूप अवशिष्ट राहतें. जलतरंगादि न्यायानें तेंच अज्ञानानें जगद्रूप भासतें. पण हे निष्पापा, ज्ञानाच्या योगानें सर्व ब्रह्मरूप होतें. यास्तव दशरथतनया, द्वित्व-एकत्वमति सोडून अवशिष्ट आत्म्यामध्यें रहा व सुखी हो. मिथ्या पुरुषाप्रमाणें व्यर्थ दुःखित होऊं नकोस. ही संसारसंबंधिनी गाढ माया बोधानें (आत्मज्ञानानें) कृश होते.

श्रीराम—गुरुवर्य तुमच्या या ज्ञानामृतानें मी परम तृप्तीस प्राप्त झालों आहें. आपण जसा कांहीं मजवर अमृताचा वर्षाव केला आहे. त्यामुळें मी मनातल्या मनांत अतिशय शीतळ होत आहें, खरोखर मी आतां हिरण्यगर्भाच्या संपत्तीपर्यंत ज्या उत्तरोत्तर अतुळ संपत्ति आहेत त्यांच्या अग्रभागीं (मस्तकावर) आरूढ झालों आहें. पण आपलीं हीं रम्य वचनें ऐकून मात्र मी अजून तृप्त होत नाहीं. यास्तव हे मुनिश्रेष्ठ, ज्या मिथ्या पुरुषानें आत्मवस्तूला अवस्तु (असत्य) व अवस्तू (जगा) ला सत्य केलें त्याची कथा मला सांगा.

श्रीवसिष्ठ—बरें आहे, राघवा, तुझी फारच इच्छा असल्यास ही हास्यकारक कथा ऐक. हे महाबाहो, कोणीएक मायायंत्रमय पुरुष होता. त्याची बुद्धि एकाद्या बाळकाप्रमाणें थोडी असून तो मूर्ख अज्ञानानें आच्छादित झालेला होता. कोठें शून्य—एकांतांत झालेला तो तेथेंच राहिला. त्याच्या वसतिस्थानीं त्याच्याहून दुसरें कांहीं नव्हतें व जें कांहीं होतेंसें वाटत होतें तें तोच होता. तो दुसरें जें कांहीं पहात होता तें सर्व त्याच्या भ्रांतीनेंच भासणारें होतें. पण मीच हें सर्व आहें असें त्या दुर्बुद्धीस कळलें नाहीं. उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होणाऱ्या त्याचा "मी आकाशाचा उपजीवक आहें, आकाश माझें उपजीव्य आहे, यास्तव

आकाशच मी आहें. असल्या आकाशाला आच्छादित करून मी राखतों/" असा संकल्प झाला. ' त्याबरोबर आपल्या या इष्ट आकाशवस्तूला स्वतः कोणत्या तरी उपाधींत घालून मी स्वतः आदरानें त्याचें रक्षण करतों ' असा विचार करून त्यानें आकाशाच्या रक्षणाकरितां घर बांधलें. त्याच्या आंतील भागावर हें माझें आहे अशी आस्था ठेविली. मी याचें उत्तम प्रकारें रक्षण केलें आहे, असें त्याला वाटलें, आणि रघुनंदना, त्या गृहाकाशानें तो संतुष्ट झाला. पण कांहीं दिवसांनीं तें त्याचें घर नष्ट झालें. तेव्हां 'हाय हाय हे माझ्या गृहा, तूं इतक्यांत कोठें गेलेंस ? अरेरे! तुझा नाश कसा झाला. तुझा भंग कसा झाला ?' असा पुष्कळ शोक करून त्यानें पुनः तेथेंच आकाशाच्या रक्षणाकरितां एक कूप (विहिर) केला व त्यावर 'हा माझा आहे' अशी आस्था ठेविली. पण कांहीं दिवसांनीं तो त्याचा कूपही नष्ट झाला. तेव्हां तो पुनः शोकमहासागरांत पडला. बराच वेळ पुष्कळ रडून त्यानें लागलाच एक कुंभ (घागर) निर्माण केला. व त्यावर पूर्वींप्रमाणेंच आस्था ठेविली. त्यामुळें त्याला मोठें सुखसें वाटलें. पण कांहीं दिवसांनीं तो कुंभही फुटला. कारण दुर्भाग्यवान् पुरुष ज्या दिशेस जातो ती दिशाच नाहींशी होते. तेव्हां त्याच्याकरितांही त्यानें पुष्कळ आक्रोश केला व आकाशरक्षणार्थ एक कुंड तयार केलें. पण तेजाच्या योगानें जसें तम तसें कालाच्या योगानें त्याचें प्रिय कुंडही नाश पावलें. पण त्याच्यासाठीं पुष्कळ शोक करून त्या मूर्खानें चौसोपी घर बांधलें व त्यावर हें माझें आहे, असा अभिनिवेश ठेविला, पण वायु जसा वाळलेल्या पानांचा त्याप्रमाणें सर्वप्रजेचा ग्रास करणाऱ्या कालानें त्याचाही योग्यवेळीं अपहार केला. तेव्हां त्या मोठ्या घराकरितां पुष्कळच शोक करून आपल्या आकाशासाठीं एकप्रकारचें धान्यावरील आवरण निर्माण केलें, व त्याच्यावर दृढ आस्था ठेविली. पण त्यालाही कालानें गिळलें, तेव्हां त्या धान्यावरणासाठीं तो अतिशय व्याकुळ झाला. रामा, तो मिथ्या पुरुष अशा रीतीनें वारंवार निरनिराळीं घरें करून, त्याच्यावर असामान्य आस्था ठेवून व कालानें त्याचा अपहार केला असतां असह्य दुःख भोगून पुनः दुसरें घर करीत असे. त्याचा सर्व काळ या

असा विचित्र व त्याच त्या व्यवहारांत जात होता. तो मूर्ख अतिशय दुःखी व परतंत्र होऊन राहिला ११२.

सर्ग ११३—मिथ्या पुरुषादि शब्दांचा अर्थ.

श्रीराम—भगवन्, या आख्यायिकेंतील मायापुरुष कोण ? आकाशरक्षण कोणतें ? व या कथेचा मथितार्थ काय ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, मिथ्यापुरुषाच्या कथेनें सुचविलेला सर्व अर्थ मी आता तुला स्पष्ट करून सांगतों. रामभद्रा, मी या कथेंत मायायंत्रमय पुरुष म्हणून जो सांगितला आहे तोच हा अहंकार आहे असें समज. तो शून्य (माया) आकाशांत उत्पन्न झाला. हे साधो, ज्या या आकाशांत हें जग आतां स्थित आहे तें सृष्टीच्या पूर्वी असत् व शून्य असतें. तें सत् ब्रह्माच्या आधारानें राहतें. पण ब्रह्मही अतिशय सूक्ष्म असल्यामुळें सदां दुर्लक्ष्य असतें. वायूपासून जसा स्पंद त्याप्रमाणें त्याच्यापासून अहंकार उदय पावतो. तो वस्तुतः अनात्मा असतांनाच भ्रांतीनें आत्मतेस प्राप्त होऊन आपल्या कारणरूप आकाशांत वृद्धि पावतो व सहस्रावधी कल्पनांनीं हें माझें इष्ट आहे व हें अनिष्ट आहे, इत्यादि कल्पना करतो. त्या कल्पितच अहं अशा आपल्या नांवानें तो इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थ यत्न करतो. नंतर तो त्या अनात्मभूत आत्म्याच्या रक्षणार्थ प्रवृत्त झालेला अहंकार काम–कर्म–वासनांप्रमाणें पूर्व पूर्व देहाचा नाश झाला असतां उत्तरोत्तर अनेक देह निर्माण करतो. रामा, तो अहंकारच मायापुरुष व मिथ्या पुरुष आहे. तो मायेमुळें व्यर्थ असत् उत्पन्न झाला आहे. कूप कुंड, घर इत्यादि सर्व देह आहेत. त्यांतील प्रत्येकावर तो हा माझा अशी भावना ठेवीत असतो. त्यांतील प्रत्येक देहाच्या योगानें आत्म्याचें रक्षण झालें, असें तो समजतो. रामा, ज्यांच्या योगानें तो आत्म्यास मोह पाडतो तीं याचीं नावें ऐक. जीव, बुद्धि, मन, चित्त, माया, प्रकृति, संकल्प, कलना, काल, कला, इत्यादि अनेक नांवांनीं तो बहुत्वास प्राप्त झाला आहे. तो व्यर्थ स्वसंकल्पानेंच दुःख भोगीत असतो. पण रामा, ज्याप्रमाणें हा मिथ्या पुरुष आत्म्याच्या शंकेनें आकाशाचें रक्षण करीत घटादिकांमध्यें क्लेश भोगीत राहतो, त्याप्रमाणें तूं भोगूं नकोस. कारण आकाशाहू-

नही अतिशय विस्तृत शुद्ध, सूक्ष्म, शिव व शुभ आत्म्याचें ग्रहण किंवा रक्षण कोण कसें करणार ? नुस्त्या हृदयाकाशास धारण करणाऱ्या शरीराचा क्षय झाला असतां आत्माच नष्ट झाला अशा शंकेनें भूतें व्यर्थ शोक करितात. पण घटादि फुटले तरी त्यांतील आकाश जसें अखंडित असतें, तसें देह नष्ट झाले तरी देही नित्य निर्लेप असतो. कारण तो शुद्ध चिन्मात्र अणु आकाशाहूनही अणु व स्वानुभवरूप आहे. रामा, या सृष्टींत कांहीं उत्पन्न होत नाहीं व कांहीं नष्ट होत नाहीं. तर केवळ ब्रह्म जगद्विवर्तरूपानें विकास पावतें. यास्तव हे साधो, सर्व अनर्थांचें मुख्य कारण अशा या अहंकारास सर्वथा सोडून बाकी राहिलेल्या उत्तम पदीं विश्रांति घे. म्हणजे तूंही उत्तम होशील ११३.

सर्ग ११४—अनेक दृष्टान्तांनीं सदसद्रूपांचें विवेचन व असद्रूपाच्या निरासानें सद्रूपामध्यें स्थैर्य.

श्रीवसिष्ठ—पूर्वी पर ब्रह्मापासून मन उत्पन्न झालें. मनन हेंच त्याचें स्वरूप आहे. ज्याप्रमाणें पुष्पांत वास, सागरांत महा कल्लोळ, व आदित्यांत किरण त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्यें तें (मन) असतें. आत्मस्वरूपाचें अनुसंधान सुटणें याच अज्ञानामुळें तें सर्व जगत्कल्पनेचें मूळ होऊन राहिलें आहे. सूर्याला विसरून किरणांची भावना करणें, सोन्याला विसरून कड्याकडे पहाणें, जलाला विसरून तरंगाला खरें मानणें, अग्नीला विसरून ज्वालेचीच भावना करणें, इत्यादि हे सर्व मूळाला विसरून शाखेला महत्त्व देण्याचे जसे प्रकार आहेत तसाच आत्म्याला विसरून मनाला महत्त्व देण्याचा हा अनुचित व्यवहार आहे. पण कार्य अथवा परिणाम सोडून कारणाकडेच जो दृष्टी ठेवतो त्याला कार्य व कारण या दोघांचीही प्राप्ति होते. उदाहरणार्थ अग्नीची ज्वाला अग्नीहून पृथक् नसून अग्निरूपच आहे, असें जो पाहतो त्याची एक अग्निबुद्धि स्थिर होते. यास्तव त्या सूक्ष्मदृष्टि पुरुषाला निर्विकल्प म्हणतात. जो निर्विकल्प तोच महात्मा. कारण तो कारण व परिणाम यांना भिन्न पहात नाहीं. त्यामुळें तो ग्राह्यग्राहक विकल्पशून्य असतो. कारणाच्या प्राप्तीनेंच सर्व प्राप्तव्य त्याला प्राप्त झालेलें असतें. त्याची मति कार्य अथवा परिणामभूत विकारांमध्यें निमग्न होत नाहीं. यास्तव राघवा,

तूंही विकारांना असत् व अधिष्ठानाला सत् समजून सद्रूप होऊन रहा. स्वप्रकाश आत्म्याच्या योगानें जेव्हां अहंकार आपली संकल्पनांवाची शक्ति व्यक्त करतो, तेव्हां मन होतें व नंतर केवळ संकल्पानेंच पूर्वी अनेकदां सांगितल्याप्रमाणें हें सर्व भ्रमात्मक जग उद्भवतें. पण तें स्वप्न, तरंग इत्यादिकांप्रमाणें मिथ्या आहे; सत्य नव्हे. या जगांत अपूर्व असें कांहीं उद्भवत नाहीं. यास्तव तूं भेददृष्टि सोड. जात, येत, खात, ऐकत, बसत असतांना या जगांत अपूर्व कांहीं नाहीं. जें आहे तें सत् ब्रह्म आहे, असें जाण. सर्व व्यवहाराचें सार संवित् आहे. ती चिन्मात्र संवित्च हें सर्व जग आहे. संवित्स्फुरणरूप अशा या सृष्टींत हें निराळें व हें निराळें, ही भावना कोठची ? विषयही जर संवित्हून भिन्न नाहींत तर बंध व मोक्ष कोठचे ! यास्तव त्यांविषयींच्या कल्पना सोडून तूं मौनी, जितेंद्रिय, व मान-मदरहित होऊन प्राप्त कार्य करीत रहा. अहंकार मात्र करूं नकोस ११४.

सर्ग ११५—शंभूनें भृंगीस सांगितलेलीं जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें.

श्रीवसिष्ठ—हे निष्पापा, तूं सर्व शंका सोडून व धैर्य धरून महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी हो.

श्रीराम—प्रभो, महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी कोणाला म्हणतात ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें त्रिविध व्रत शंभूनें पूर्वी भृंगीला सांगितलें व त्याच्या योगानें तो सुखी होऊन राहिला. तोच वृत्तान्त मी तुला आतां सांगतों. एकदां अग्नीसारख्या दीप्त सुमेरुपर्वतावर शंकर सपरिवार बसला होता. तेव्हां त्याच्यापाशीं जाऊन व प्रणाम करून भृंगी म्हणाला,– "हे भगवन् देवदेवेश परमेश्वर, मी जें विचारीत आहें तें मला कृपा करून सांग. हे नाथ, तरंगांसारख्या नाशवंत संसार-रचनेस पाहून, तत्त्वज्ञान झालेलें असलें तरी भोगासक्तीमुळें विश्रांति मिळत नसल्याकारणानें मी मनांत अतिशय भयभीत होत आहें. यास्तव कोणता निश्चय दृढ केला असतां मी या जगद्रूपी जीर्णगृहांत सुखानें राहूं शकेन तें सांग.

ईश्वर--भृंगिन्, तूं सर्व शंका सोडून व धैर्य धरून महाभोक्ता, महाकर्ता व महात्यागी हो.

भृंगी--महाभोक्ता इत्यादि कोणाला म्हणतात?

ईश्वर--हे महाभागा, जो संदेहशून्य पुरुष प्राप्त होतील तेवढेच धर्माधर्म समबुद्धीनें करतो, जो राग, द्वेष, सुख, दुःख, धर्म व अधर्म यांना व्यक्त करणाऱ्या व इष्टानिष्ट फळ देणाऱ्या क्रिया निष्काम मनानें केवळ लोकसंग्रहार्थ करितो, जो मौनी, अहंकाररहित, निर्मळ, मत्सरशून्य व उद्वेगरहित होऊन कर्तव्य करतो, शुभाशुभ कार्यामध्यें धर्म, अधर्म व इतर कुशंका यांच्या योगानें ज्याची मति लिप्त होत नाहीं, जो साक्षी-प्रमाणें सर्वत्र गतस्नेह असतो, कोणत्याही कार्यामध्यें निरिच्छ रहातो, जो सम व स्वच्छ मतीनें उद्वेग व आनंद यांनीं रहित असतो, जो शोक व हर्ष मानीत नाहीं, प्रारब्धप्राप्त उचित फळ भोगतांना जो कार्यानुरूप आचरण करतो व असंसक्तचित्त राहतो, जो कर्माकर्म करतांनाही उदासीन, स्वभावतःच शांत व सम असतो तो महाकर्ता होय. जो कोणाचा द्वेष करीत नाहीं, कशाची आकांक्षा करीत नाहीं, जो सर्व प्राप्त फळ भोगतो, जो इंद्रियांच्या योगानें विषयग्रहण करीत असतांनाही अद्वय, असंग पूर्णात्म्यामध्यें प्रतिष्ठित असल्यामुळें वस्तुतः ग्रहण करीत नाहीं, कोणतीही क्रिया बुद्धिपूर्वक करीत नाहीं, भोगप्रसंगींही मति आत्ममय झालेली असल्यामुळें जो भोगीत नाहीं, जो साक्षीप्रमाणें सर्व लोकव्यवहार अखिन्न मनानें पहातो, सुख, दुःख, जय-पराजय देणारे क्रियायोग, लाभ, अलाभ इत्यादिकांच्या योगानें ज्याची मति विक्षिप्त होत नाहीं. जरा, मरण, आपत्ति, राज्य, दारिद्य, या सर्वांनाच जो रम्य समजतो, सागर जसा जलप्रवाहांस, त्याप्रमाणें मोठमोठ्या सुख-दुःखांस जो समदृष्टीनें आपल्या आशयांत सांठवितो, अहिंसा, समता, तुष्टि, इत्यादि ज्याच्या पासून कधीं दूर होत नाहींत, कडु, आंबट, खारट, तिखट, तुरट, मिष्ट इत्यादि सर्व जो एकाच भावनेनें खातो, सरस, विरस, रम्य, अरम्य शुभ, अशुभ इत्यादिकांना जो सम पाहतो तो महाभोक्ता होय. धर्म, अधर्म, दुःख, सुख, मरण, जन्म, सर्व इच्छा, सर्व शंका, सर्व चेष्टा, सर्व निश्चय, देह, मन, इंद्रियें, इत्यादिकांची सत्ता, यांना हीं सर्व असत्य आहेत, अशा भावनेनें, ज्यानें सोडलें आहे, देह माझा नव्हे, मला जन्म नाहीं, मला युक्तायुक्त क्रिया कर्तव्य नाहीं, असा

ज्याचा आंतल्याआंत निश्चय आहे, फार काय पण ज्यानें ही सर्व दृश्य कल्पनाच सोडली आहे तो महात्यागी होय.

राघवा, देवेशानें भृंगीशाला पूर्वी असें सांगितलें. या दृष्टीचा आश्रय करून तूं रहा. सर्व ब्रह्ममय आहे अशी भावना कर. शांतवृत्ति हो. ब्रह्मेतर हें दुसरें कांहीं नाहीं, असा निश्चय तूं निःशंकपणें कर, तूं अंतर्मुख होऊन सर्व बाह्य कार्यें कर. म्हणजे खिन्न होणार नाहींस व निरहंकारस्थितीस प्राप्त होशील ११५.

सर्ग ११६—गलित होणाऱ्या व झालेल्या चित्ताचीं लक्षणें.

श्रीराम—हे सर्वधर्मज्ञ ब्रह्मन्, अहंकार नांवाचें चित्त गलित होत असतां किंवा झालें असतां अवशिष्ट राहणाऱ्या सत्त्वाचें लक्षण काय आहे?

श्रीवसिष्ठ—रामभद्रा, ज्याच्या सर्व वासना क्षीण झाल्या आहेत, अशा मनाचें मुख्य लक्षण कोणीं कितीहि प्रयत्न केला तरी लोभ-मोहादि दोष न उद्भवणें हें आहे यास्तव सत्त्ववान् पुरुषाच्या शुद्ध मनाला ते दोष लिप्त करीत नाहींत, अहंकारमय चित्त व विषादास कारण होणारें पाप क्षीण होऊं लागलें असतां मुदितादि (मुखप्रसादादि) शोभा त्याच्या मुखास कधींहि सोडीत नाहींत. वासनाग्रंथी तटातट तुटून जातात, कोप उत्तरोत्तर कृश होऊं लागतो, मोह मंद होतो, काम म्लान होतो व लोभ कोठल्या कोठें पळून जातो. इंद्रियें वेगानें विषयोन्मुख होत नाहींत, खेद स्फुरण पावत नाहीं, सुखें व दुःखें वृद्धि पावत नाहींत, सर्व संतापास दूर करणारी निवृत्ति हृदयांत उदय पावते. केव्हां केव्हां ज्ञानी पुरुषाच्या मुखावरही सुखदुःखादि भाव दिसतात पण प्रारब्धाच्या बळानें उद्भवणाऱ्या त्यांना ज्ञानी लागलेंच तुच्छ समजून मनाला त्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊं देत नाहींत. त्यामुळें ते भाव फार वेळ टिकत नाहींत. थोड्याच अवकाशांत त्यांच्या तोंडावरील शांतीची छटा पुनः व्यक्त होते. चित्त गळलें म्हणजे तो साधु देवगणाच्या प्रशंसेस पात्र होतो. शीतल चंद्रिकेसारखी समता त्याच्या हृदयांत उदय पावते. त्याचें मोठें शरीर शांत, रम्य, नम्र, व अहिंसक तेज धारण करतें. संतांचा संसारभ्रम हा संपत्ति व विपत्ति यांच्या योगानें अति विरुद्ध व विचित्र जरी असला तरी तो त्यांस आनंद किंवा खेद देऊं शकत

नाहीं. राघवा, केवल बुद्धीला आत्म्याकडे लाविल्यानेंच प्राप्त होणाऱ्या व आपत्तिरहित अशा परमात्म्यामध्यें जो आसक्त होत नाहीं, त्याला धिक्कार आहे. बा सत्पुत्रा, दुःखरत्नाचा जणुं काय निधिच, अशा जन्म-मरणमय संसारसागरास तरून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला त्या सागराच्या पार (पलीकडे) असलेल्या परमात्म्यामध्यें दीर्घकाल उचित विश्रांति घेण्यास्तव मी कोण, हें जगत् काय आहे, परमात्मतत्त्व कसें आहे, व या तुच्छ भोगांच्या योगानें काय होणार? असा निरंतर विचार करून विवेक व वैराग्य यांना अतिशय पुष्ट करणें (पराकाष्ठेस पोंचविणें) हाच एक उपाय आहे. ११६.

सर्ग ११७—मी कोण व हें जग कसें झालें, या विचाराचें दिग्दर्शन करण्यासाठीं मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितलेला विचार.

श्रीवसिष्ठ—हे इक्ष्वाकुवंशजा रामा, तुमचा आदिपुरुष इक्ष्वाकु राजा कसा मुक्त झाला, तें मी सांगतों ऐक. तो महा भूपाल राज्य करीत असतां एकदां एकांतांत बसून असा विचार करूं लागला. या जरा-मरण-क्षोभ-सुख-दुःख इत्यादि भ्रमस्थितीचा म्हणजेच या दृश्य प्रपंचाचा हेतु (कारण) काय बरें असावा? पण पुष्कळ विचार करूनही त्याला तें कळलें नाहीं. म्हणून त्यानें एकदां ब्रह्मलोकाहून आलेल्या मनूची उत्तम पूजा करून, त्यास असें विचारलें.

इक्ष्वाकु—हे भगवन्, तुमचा हा अनुग्रहच मला तुम्हांला कांहीं विचारण्याचें धैर्य देत आहे. यास्तव हे दयासागरा, मी विचारतों, तें मला सांगा. ही सृष्टि कोठून आली, हिचें स्वरूप कसें आहे? या जगाची संख्या व परिणाम काय आहे? याचा भोक्ता स्वामी कोण? याला कोणी केव्हां रचलें, म्हणून श्रुति सांगतात. जाळ्यांतून जसा पक्षी तसा मी या विषम संसृतिभ्रमांतून कसा सुटेन?

मनु—पुत्रा, फार दिवसांनीं तुझा विवेक विकास पावून तूं हा अनर्थनाशक उत्कृष्ट प्रश्न केला आहेस, असें मी समजतों. राजन्, हें जें कांहीं दिसत आहे तें नाहीं. जसें आकाशांत दिसणारें गंधर्वनगर व मरुस्थलावरील मृगजल तसेंच हें आहे सांख्य उपादान कारणामध्यें अति सूक्ष्मरूपानें असलेलें कार्यच निमित्तांच्या योगानें आविर्भूत केलें जातें,

असें म्हणतात. पण साक्षी किंवा इंद्रियें यांना जें प्रतीत होत नाहीं तें आपल्या उपादानांत नसतें. कारण प्रतीतीच्या अभावीं तें असतें, असें म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. मन व ज्ञानेंद्रियें यांस विषय न होणारें सर्व असत् आहे, इतकेंच नव्हे तर तें संभवतही नाहीं. आम्ही वेदान्ती सद्ब्रह्मच जगाच्या आकारानें सृष्टिसमयीं होतें, असें म्हणतों, व तें अविनाशी तत्त्वच या सृष्टींत आहे. त्यालाच सत् आत्मा असें म्हणतात. हे राजन्, ही सर्व दृश्यांनीं संपन्न असलेली सर्गपरंपरा त्या महाआरशांत प्रतिबिंबरूप झाली आहे. प्रकाशस्वभाव आत्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्माच्या स्फुरण शक्तींतील कांहीं ब्रह्माण्डरूप स्थूल समष्ट्यभिमानी झाल्या आहेत कांहीं भूतरूप (पृथिव्यादि देवतारूप) झाल्या आहेत. दुसऱ्या कांहीं शक्ति जरायुजादि चतुर्विध प्राणिरूप झाल्या आहेत. याप्रमाणें ही जगत्स्थिति होते. यास्तव वस्तुतः पाहतां बंध नाहीं व मोक्ष नाहीं. तर निरुपद्रव ब्रह्मच आहे. ऐक्य नाहीं व द्वित्व नाहीं; तर संवित्सारच विकास पावत आहे. एकच जल तरंगरूपानें जसें अनेक होतें त्याप्रमाणें एक चित् जगद्भेदांनीं स्फुरण पावते. पण सर्व विकास मायामय आहे व त्यामुळें तो वस्तुतः कांहीं नाहीं. यास्तव तूं बंध-मोक्षभ्रम दूर सोडून भवभयरहित हो. निर्भय ब्रह्मरूप हो ११७.

सर्ग ११८ इक्ष्वाकूच्या इतर प्रश्नांचीं उत्तरें.

मनु—शुद्ध चैतन्याच्या अविद्यासंस्कारांनीं विचित्र झालेल्या आविद्येंत प्रतिबिंबरूपानें उद्भवलेल्या ज्ञानशक्ति संस्कारांच्या अंतःकरणरूप परिणामांत त्या (अंतःकरणा) नें परिच्छिन्न होऊन जीवरूप होतात. नंतर ते जीव उपाधिरूपानें पूर्वीच उत्पन्न झालेल्या संसारांत अनेक दशांचा अनुभव घेत राहतात. अर्थात् सुखदुःखदशा व त्यांविषयींचा मोह मनामध्येंच असतो. आत्म्याच्या ठिकाणीं नाहीं. चंद्राचा ग्रास करितांच अदृश्य राहूही जसा दृश्य होतो, त्याप्रमाणें दृश्य अंतःकरण व त्याचा शेवटचा साक्षात्काररूप परिणाम यांच्या योगानें आत्मा अनुभवास येतो. तो परमेश्वर शास्त्र व गुरु यांच्या साह्यानें प्राप्त होत नाहीं. तर अहंममतारहित सत्त्वस्थ बुद्धीनें तो अनुभवास येतो. जसे वाटसरू वाटेनें जात असतांना दिसणाऱ्या अनेक पदार्थांस रागद्वेषरहित बुद्धीनें पाहतात

त्याप्रमाणें आपल्या देहेंद्रियादिकांस पहावें. त्यांचा फारसा आदर करूं नये व उपवासादि क्लेशांनीं अनादरही करूं नये. ते इतर साधारण पदार्थांप्रमाणें जसे असतील तसे खुशाल असोत. आपल्या सत्त्वशील बुद्धीनें देहादिकांस सामान्य पदार्थांप्रमाणें दूर सोडून तूं अत्यंत शीतलचित्त व आत्ममय हो. मीच देह, ही बुद्धि संसारबंधन उत्पन्न करणारी आहे. मुमुक्षूंनीं या बुद्धीचा आदर कधींही करूं नये. मी ज्यांत कांहीं नाहीं असें चिन्मात्रस्वरूप व गगनाहूनही अणु (सूक्ष्म) आत्मा आहें, ही स्थिरबुद्धि संसारनाशक आहे. ज्याप्रमाणें निर्मल जलाच्या आंत व बाहेर तेज राहतें त्याप्रमाणें जड जगाच्या आंत व बाहेर असंग चित् आहे. जसे सोन्याचे भिन्न भिन्न आकार म्हणजेच कडें, कुंडल इत्यादि अलंकार, त्याप्रमाणें आत्म्याचे मिथ्या विकार म्हणजेच चराचरजगद्रूपता. यास्तव राजन्, तूं सत्त्वारूढ होऊन आत्म्यामध्येंच गूढ रहा. कडेवरील मुलाचे भान न राहिल्यामुळें एकादी माता जशी त्याला शोधूं लागते व अतिशय दुःखी होते त्याप्रमाणें सर्व मूढ हृदयस्थ आत्म्याला विसरून त्याच्यासाठीं रडतात. त्या अजर व अमर स्वरूपास न ओळखतां शरीर मरतांच " हाय हाय मी मेलों, मी अनाथ झालों, माझा सर्वस्वी घात झाला, " इत्यादि प्रकारें अज्ञ जीव विलाप करतो. जल स्पंदामुळें जसें नाना आकाराचें दिसतें त्याप्रमाणें ब्रह्म संकल्पामुळें कार्यपरंपरेनें वाढतें. यास्तव हे पुत्रा, तूं संकल्पमलांनीं रहित असलेलें चित्त आत्म्यामध्यें स्थिर करून, समूल संसारोच्छेद झाला असतांही प्रारब्धभोगाच्या उपयोगी असलेलें आभासयुक्त चित्त मात्र अवशिष्ट ठेवून व्यवहारसमयींही अगदीं शांत राहून, स्वास्थ्य व सुख यांचा अनुभव घे व हें राज्यही कर ११८.

सर्ग ११९—पुरुषाचें बंध–मोक्षांविषयीं विद्याविद्याकृत स्वातंत्र्य.

मनु—तो प्रभु, एकाद्या बालकाप्रमाणें सृष्टिरूप स्पंदांनीं खेळतो व संहाररूप शक्तीनें पुनः सर्वांचा लय करून आपल्या स्वरूपांत राहतो. आसक्तीनें प्रवृत्त झालेल्या त्याची सर्गशक्ति जशी उदय पावते त्याप्रमाणें वैराग्यानें निवृत्त झालेल्या त्याची संहारशक्तिही स्वाभाविकपणेंच उदय पावते. चंद्र, सूर्य, अग्नि, तापलेलें लोखंड, व रत्नादिक यांच्या ज्वाला, वृक्षांचीं पानें व पाण्याचे कण जसे कल्पित आहेत तसें जगाचें वैचित्र्य

ब्रह्मामध्यें कल्पित आहे. तें अज्ञांना दुःखप्रद असलें तरी तज्ज्ञांना सुखरूप भासतें. बाबा इक्ष्वाको, सर्व विश्वास मोह पाडणारी ही माया विचित्र आहे. तिच्या योगानें सर्व अंगभर खिळून राहिलेला आत्मा जीवाला दिसत नाहीं. चिद्ब्रह्मरूप आरशांत जगत् हें प्रतिबिंब पडलें आहे, असें जो समजतो व त्याचीच भावना करीत सर्व इच्छा सोडून राहतो, तो सुख भोगतो. कारण त्या वीरानें आपल्या अंगांत ब्रह्माचें कवच घातलेलें असतें, त्यामुळें त्याला मोहरूपी बाण पीडा देऊं शकत नाहींत. यास्तव अहंकाररहित मनानें सर्व शून्य व निराधार ब्रह्म आहे, असें चिंतन करावें. हें रम्य आहे व हें रम्य नाहीं, असें समजणें हेंच दुःख-संततीचें बीज आहे. पण साम्यरूप अग्नीनें तें जळून गेलें असतां दुःखाला अवकाशच कोठून राहणार? यास्तव बा राजा, समाधीच्या अभ्यासानें रम्यारम्यविभागाचा मोठया धैर्यानें नाश करून, कर्मारण्याला समूळ तोडून व आकाशाहूनही अति सूक्ष्मभावास प्राप्त होऊन निःशोक स्थितींत रहा. पुत्रा, तूं अगोदर विवेक–विलासवान् हो. समाधीच्या योगानें बाह्यकल्पनाभास सोड. पूर्णरूप हो. परानंदाचा अनुभव घे, आणि उत्तरोत्तर भूमिकाजय करीत अपरिच्छिन्न चैतन्याकार हो ११९.

सर्ग १२०—तीन मुमुक्षुभूमिका, चवथी मुक्त होत असलेल्या साधकाची भूमिका व शेवटीं तीन मुक्ताच्या भूमिका.

मनु—प्रथम शास्त्र व सज्जन यांच्या संपर्कानें प्रज्ञा वाढवावी. योग्याच्या योगाची ही प्रथम भूमिका आहे. विचारणा ही दुसरी भूमिका, असंगभावना ही तिसरी, वासनालयरूप विलापिनी चवथी, शुद्ध संविन्मय आनंदरूपा पांचवी, या अवस्थेंत जीवन्मुक्त अर्धा जागा व अर्धा निजलेला असा राहतो. स्वसंवेदन या नांवाची सहावी भूमिका असून ती आनंदघनाकार आहे. त्या अवस्थेंतील जीवन्मुक्ताची स्थिति निद्रित पुरुषासारखी असते. ही अतिशांत अवस्थाच तुर्या होय. सौम्य समता व स्वच्छता हीच सातवी भूमिका आहे. तिला तुर्यातीता, असेंही म्हणतात. ही सातवी भूमिका अतिशय परिपक्व झाली असतां योगी जिवंत राहूं शकत नाहींत. पहिल्या तीन अवस्थांना जाग्रत् असें म्हणतात. चवथीला स्वप्न म्हणतात. कारण त्या अवस्थेंत योग्याला जग स्वप्नाप्रमाणें

भासतें. आनंदघनभावामुळें पांचवी अवस्था सुषुप्त या नांवाची आहे. साहव्या व सातव्या अवस्थांना क्रमानें तुर्या व तुर्यातीता म्हणतात, हें आतांच सांगितलें आहे. सातवी भूमि सर्वोत्तम व वाणीनें बोलतां न येण्यासारखी आहे, सर्व दृश्याचा अभाव झाल्यामुळें खरी जीवन्मुक्तता त्याच दशेंत अनुभवास येते. त्यावेळीं योग्याला मी मरत नाहीं, जिवंत रहात नाहीं, सन् नाहीं, असन् नाहीं, असें वाटतें. तो त्यासमयीं आत्माराम होऊन राहतो. .तो व्यवहार करीत असो, शांत बसलेला असो, गृहस्थ असो कीं एकाकी असो; मी कांहीं नाहीं, असें जाणूनच शोक करीत नाहीं. तो आपल्या अति शुद्ध स्वरूपाविषयीं निश्चित असतो. या जगांत जी जी वस्तु सुखकर आहे, असें वाटतें तिचा नाश झाला असतां तीच दुःखकर होते. पण या अवस्थेंत गेलेल्या जीवन्मुक्ताला, त्याच्या सर्व वासना क्षीण झालेल्या असल्यामुळें, कांहींएक सुखकर वाटत नाहीं. तो चंद्रासारखा शीतल असतो. यास्तव बा पुत्रा, तूंही वासनादि मलाचा त्याग करून सर्वत्र सत्तांशरूप मीच आहें, अशी भावना स्थिर कर १२०.

सर्ग २२१—जीवाचा उत्कर्ष व अपकर्ष करणारी भावना.

मनु—इक्ष्वाको, जोंवर विषयभोगाशा असते तोंवर आत्म्याला जीवता असते. ती आशाही अविवेकामुळें झालेली आहे; वस्तुतः नव्हे, यास्तव विवेकवशात् ती जेव्हां क्षीण होते, तेव्हां आत्मा जीवत्व सोडून ब्रह्मतेस प्राप्त होतो. यास्तव पुत्रा, रहाटगाडग्याच्या मोघ्याप्रमाणें खालीं, वर व तिरकस जात राहूं नको. निग्रहानें आपल्या त्या चक्राकार गतीचा निरोध कर. हा मी व हें माझें, असें जे समजतात ते शठ उत्तरोत्तर अधोगामी होतात. पण हा अहंममरूप मोह सोडणारे साधु उत्तरोत्तर ऊर्ध्वगामी होतात. राजा, तूं स्वप्रकाश आत्म्यास आपल्या शुद्धबुद्धीनें जाणून परिपूर्ण होऊन रहा व मग सर्व जगास खुशाल पहा. सर्व चिद्रूप पसरलेलें आहे, असें कळतांच संसाराचें उल्लंघन होतें. ब्रह्मा, इंद्र, वरुण इत्यादि जें जें करितात तें सर्व मींच चिदात्मा करितों अशी भावना करावी. बा राजा, ज्या ज्या दर्शनामध्यें जें जें सांगितलें आहे तें सर्व सत्य आहे. कारण चिद्विलास निरंकुश आहे. चिन्मात्र झालेल्या व मृत्यूचें उल्लंघन करून गेलेल्या चित्तरहित पुरुषास जो

आनंद होतो तो निरुपम होय. यास्तव भुवन शून्य नाहीं, अशून्य नाहीं, चिद्रूप नाहीं, अचिद्रूप नाहीं, आत्मरूप नाहीं व अनात्मरूप नाहीं, असें चिंतन करीत रहा. या असल्या स्वरूपास प्राप्त होतांच प्रकृति शांत होते. मोक्ष या नांवाचा कोणी पृथक् देश, काल किंवा इतर स्थिति नाहीं. तर भावना नांवाचा प्रकृतीचा अहंकाराच्या क्षयानें विलय होणें, हाच मोक्ष होय. अशाप्रकारचा सर्वोत्तम मोक्ष प्राप्त झाला असतां त्या जीवन्मुक्ताचें सर्व कौतुक नष्ट होतें. त्याला काव्यादिकांचें परिशीलन करावेंसें वाटत नाहीं. अनेक शास्त्रांचा विचार करण्याची इच्छा रहात नाहीं. व त्याचे सर्व विकल्प क्षीण होतात. तो नित्यस्वरूप होऊन रहातो १२१.

सर्ग १२२—तुर्यातीत पदीं स्थित झालेल्या मुक्ताच्या स्थितीचें वर्णन.

मनु—मिळेल तें पांघरून राहणारा, कोणी काय संतोषानें देईल तें खाणारा व वाटेल तेथें शयन करणारा जो असतो तो एखाद्या सार्वभौमासारखा शोभतो. जो पिंजऱ्यांतून बाहेर पडणाऱ्या एखाद्या बलाढ्य सिंहाप्रमाणें वर्ण—धर्म व आश्रम यांच्या आचाररूप शास्त्रयंत्रांतून निघतो तो कांहीं विचित्र शोभेस प्राप्त होतो. तो महासरोवराप्रमाणें गंभीर व प्रसन्न असतो, तो परमानंदरसानें आत्मस्वरूपांतच रममाण होतो. सर्व कर्मफलांचा त्याग करणारा तो नित्य तृप्त असतो. पुण्यपापानें लिप्त होत नाहीं. स्फटिकमणि प्रतिबिंबाच्या योगानें जसा खरोखरच रंगित होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानी कर्मफलानें आंतून अतिरक्त (आसक्त) होत नाहीं. आरशांतील प्रतिबिंबाला कापलें, तोडलें किंवा कांहीं केलें तरी बिंबाला जसा त्यामुळें कांहीं खेद होत नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञानी लोकसमूहांत विहार करीत असला तरी त्याला खेद व आह्लाद होत नाहीं, तो कोणाची स्तुति करीत नाहीं. कोणी त्याची स्तुति किंवा निंदा केली तर तो हृष्ट अथवा क्रुद्ध होत नाहीं. कोणी आदर केला अथवा निरादर केला तरी त्याला त्याचें कांहीं वाटत नाहीं. लौकिकदृष्ट्या तो सर्व आचार व नीति यांचें अनुकरण करीत असला तरी आपल्या दृष्टीनें कांहीं करीत नाहीं. त्याच्यापासून लोक उद्विग्न होत नाहींत व लोकांपासून तो उद्विग्न होत नाहीं. ज्ञानी राग, द्वेष, भय आनंद इत्यादिकांस कारण होणाऱ्या विषयांचा प्रारब्धवशात् कदाचित्

संग्रह करीत असला तरी सदा त्यांचा त्यागच करतो. अतिशय कुशल-बुद्धि पुरुषही त्याला तत्त्वतः जाणूं शकत नाहींत. पण व्यवहारदृष्ट्या एकादा बालकही त्याला ओळखूं शकतो, व थोड्याशा अनुकूल आचरणानेंही वश करूं शकतो. कारण तो शुद्धचित्त असल्यामुळें त्याचा स्वभाव सरळ असतो. व सरळ स्वभावाच्या माणसांना हवा तो अधीन करून घेतो. आत्मज्ञान होतांच त्याला मुक्ति प्राप्त झालेली असते व त्याच्या देहादिकांचा बाध झालेला असतो. त्यामुळें त्याला पुनः मुक्तीकरितां तीर्थाटनादि किंवा देहत्यागादि यांची चिंता करावी लागत नाहीं. कारण अहंभ्रांति हाच बंध व ज्ञानानें त्याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होय, असें वर सांगितलेंच आहे. इक्ष्वाको, ज्याला ज्ञानविभूतीची इच्छा असेल त्या साधकानें अशा महात्म्याचें दर्शन घ्यावें, त्याची पूजा करावी, त्याची स्तुति करावी; त्याला नमस्कार करावा, व मोठ्या प्रयत्नानें त्याचा समागम करावा. पुत्रा, यज्ञ, तप, तीर्थ, दानें इत्यादिकांच्या योगानें तें परम पवित्र पद मिळत नाहीं तर ज्यांचा संसाररोग जीर्ण झाला आहे, अशा आत्मज्ञ संतांच्या भक्तीनेंच तें प्राप्त होतें.

श्रीवसिष्ठ—रामचंद्रा, असें सांगून तो भगवान् मनु ब्रह्मलोकीं गेला. इक्ष्वाकुही त्या दृष्टीचा आश्रय करून स्थिर झाला १२२.

सर्ग १२३—ज्ञानी अणिमादि सिद्धींविषयीं निरिच्छ असतो.

श्रीराम—भगवन्, वर सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असलेल्या जीवन्मुक्तामध्यें इतर योग्यांप्रमाणें आकाशगमनादि सिद्धि असतात कीं नाहीं?

श्रीवसिष्ठ—राघवा, आत्मज्ञाची बुद्धि इतर योग्यांस अगम्य असलेल्या परमात्मतत्त्वामध्येंच अतिशय आसक्त असते. त्यामुळें तो नित्य तृप्त, प्रशांतात्मा, व सतत आत्मनिष्ठ असतो. मंत्र, तंत्र व तप यांच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या आकाशगमनादि सिद्धींत कांहीं विशेष आहे, असें त्याला वाटत नाहीं. अणिमादि ऐश्वर्याविषयीं इच्छा करणारे असंख्य असतात. त्याकरितां प्रयत्न करणारे त्याहून थोडे व ज्यांना तें मिळालें आहे, असे तर फारच थोडे योगी या जगांत आढळतात. एवढ्यासाठीं त्या (ऐश्वर्या) ला अपूर्व असें म्हणण्याचा जरी परिपाठ आहे तरी ज्ञानी पुरुषाला तोही एक जगाचाच भाग दिसत असतो आणि जग मिथ्या

असल्यांमुळें त्याबरोबर अज्ञानां अतिशय प्रिय वाटणारेंही ऐश्वर्य त्याला तृणासारखें तुच्छ भासतें. ज्ञानी व अज्ञ यांच्यामध्यें हाच विशेष आहे. ज्ञान्याचें मन सर्वास्थाशून्य असल्यामुळें नीराग व निर्मळ असतें. तो कोणत्याही पदार्थामध्यें आसक्त होत नाहीं. ज्याचा संसारसंज्ञक दीर्घ भ्रम शांत झाला आहे अशा त्या महापुरुषाचें काम, क्रोध, विषाद, मोह, लोभ व दुःख यांचा उत्तरोत्तर क्षय, हेंच मुख्य लक्षण आहे. त्याच्या इतरचिह्नरहित आकारांत याहून अधिक दुसरें कोणतेंही लक्षण आढळत नाहीं १२३.

सर्ग १२४—जीवांचें निष्कारणत्व, प्राद्य रागानें बद्धत्व, तीन रूपें, तीन अवस्था, तुर्य व मृगव्याधाख्यान.

श्रीवसिष्ठ—जसा एकादा शूद्रा स्त्रीची इच्छा करणारा ब्राह्मण तिचा संभोग, सहवास इत्यादि दुरिच्छेनें आपल्या वर्णास व आश्रमास उचित असलेल्या सात्त्विक धर्माची हळू हळू उपेक्षा करून कांहीं दिवसांनीं शूद्रत्वाचा अंगीकार करतो, त्याप्रमाणें ईश्वरही बुद्ध्यादिकांच्या संगतीनें तिच्यापासून मिळणाऱ्या भोगांच्या आशेनें आपल्या नित्य शुद्ध पूर्णानंदस्वरूपाची उपेक्षा करून जीवत्वाचा अंगीकार करतो. हिरण्यगर्भात्मक आद्य स्पंदापासून मायानगराप्रमाणें झालेलीं भूतें भोग्य व भोक्तृरूपानें दोन प्रकारचीं आहेत. उपाधिप्राधान्यानें भोग्यरूप व उपहितप्राधान्यान भोक्तृरूप भूतें होतात. पण त्यांच्या उत्पत्तीला अवश्य असलेली कारणसामग्री नसतांनाच तीं उत्पन्न होतात. म्हणून उचित सामग्रीवांचून उत्पन्न होणाऱ्या स्वप्नांतील गजाप्रमाणें तीं मिथ्या आहेत. जन्म व कर्म यांचा बीज व अंकुर यांप्रमाणें अनादि (स्वाभाविक) परस्पर कार्यकारणसंबंध आहे. तेव्हां आद्यसृष्टींत कर्मशून्य ईश्वराचा जीवभावानें जन्म कसा होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतों. ईश्वराला जीवभाव प्राप्त होण्यास कर्मांची अपेक्षा नसते. तर त्याला जीवभाव प्राप्त झाल्यानंतर देहादिकांना उत्पन्न करण्याच्या वेळीं पूर्वपूर्व देहादिकांनीं केलेल्या कर्मांची अपेक्षा असते. ज्याप्रमाणें सूर्याला जलांत प्रतिबिंबित व्हावयाचें असतां चलनादि क्रियांची अपेक्षा नसते, पण निरनिराळ्या तरंगांत प्रतिबिंबरूपानें जावयाचें झाल्यास उपाधीच्या क्रियेची अपेक्षा

असते, त्याप्रमाणें हा प्रकार जाणावा. अर्थात् ईश्वरापासून उत्पन्न होऊन भूतें आपल्याच (म्हणजे उपहित चिदाभासाच्या) कर्मांनीं दुसरे अनेक जन्म घेतात. सारांश जन्म व कर्म यांचा हा असा कार्यकारणभाव आहे. पण सर्व जीव परमपदापासून निष्कारण उत्पन्न होतात. नंतर त्यांचींच कर्में त्यांच्या सुखदुःखांस कारण होतात. जो कोणी आपणाला जसा जाणतो तसाच संकल्प करतो व संकल्पाप्रमाणें कर्म करतो. आपण नेहमीं पाहतों कीं मनुष्य देहच आत्मा (मी) आहें अशा समजुतीवांचून पुण्यपापांचा संकल्प अथवा त्यांचें आचरण करूं शकत नाहीं. देहाध्यासही संकल्पाच्या द्वारांच पुण्यपापप्रवृत्तीचें कारण आहे. यास्तव संकल्पाला सोड. निःसंकल्पत्व हाच मोक्ष आहे. त्याच्याच अभ्यासांत तत्पर हो. हे अमुक विषय ग्राह्य आहेत व मी ग्राहक आहें. हा भेदभ्रम असला म्हणजे ग्राहकाला ग्राह्यांतील अमुक अनुकूल आहे, अमुक प्रतिकूल आहे, इत्यादि अनुसंधान आणि तदनुरूप ग्रहण व त्याग करण्याविषयीं संकल्प होतो. पण तो भेदभाव सोडून त्याच्या साक्षीचे ठायीं ऐकाग्र्यलक्षण सावधानत्वाचा अभ्यास केला असतां संकल्पाचें मूळच तुटतें. यास्तव रामा, तूं ग्राह्यग्राहकरूप होऊं नको. तर सर्व भावना सोडल्यानंतर जें अवशिष्ट राहील तत्परायण हो. इंद्रियांच्या विषयांमध्यें आसक्ति ठेविली कीं प्राणी बद्ध झालाच. तुला कोणत्यांही पदार्थाची रुचि लागली कीं बद्ध झालासच म्हणून समज. जगांतील कांहींएक न आवडणें हेंच मुक्ताचें चिह्न आहे. यास्तव रामा, तूं या सृष्टींतील तृणापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जे असंख्य चराचर पदार्थ आहेत, त्यांतील एकाचीही इच्छा करूं नकोस. तूं सर्व करीत व भोगीत असलास तरी वस्तुतः कर्ता किंवा भोक्ता नाहींस. तूं मुक्तचित्त व शांत हो. संत झालेल्या गोष्टीविषयीं पश्चात्ताप करीत नाहींत व होणाऱ्याविषयीं संकल्प करीत नाहींत. तर कर्माप्रमाणें प्राप्त होणारें वर्तमान मात्र ग्रहण करितात. तृष्णा, मोह, मद इत्यादि भाव मनामध्यें ग्रथित आहेत. हे रामा, विद्वान् पुरुषानें विवेकयुक्त मनानेंच विक्षिप्त मनाचा छेद करावा. लोखंडाच्या अरीनेंच जशा लोखंडाच्या कांबी व गजही तोडतां येतात, त्याप्रमाणें तुला तीक्ष्ण विवेकानें मनाचा उच्छेद करतां येणें शक्य

आहे. सुज्ञ लोक क्षारादि मलानेंच वस्त्रांतील मळ घालवितात, अस्त्रांचें निवारण अस्त्रानें करितात व विष विषानें मारतात, हें प्रसिद्धच आहे. स्थूल, सूक्ष्म व पर अशीं जीवाचीं तीन रूपें आहेत. त्यांतील याच्या पर रूपाचें सेवन कर व दुसरीं दोन्हीं टाक. हात-पाय इत्यादिकांनीं युक्त असा जो हा देह आहे तो भोगाकरितां चेष्टा करीत असतो. अर्थात् तेंच त्याचें या जगांतील भोगार्थ स्थूलरूप आहे. तसेंच हे रामा, संसार असेपर्यंत राहणारें व स्वसंकल्पमयाकार असें जें चित्त हेंच जीवाचें आतिवाहिक रूप आहे. आद्यन्तरहित, सत्य, चिन्मात्र, निर्विकल्प व सर्व जगाला सत्ता व स्फूर्ति देणारें असें जें त्याचें तिसरें रूप तेंच शुद्ध तुर्यपद आहे. त्यांत तूं स्थिर हो. पहिल्या दोन शरीरांत आत्मबुद्धि ठेवूं नकोस.

श्रीराम—प्रभो, जाग्रत्स्वप्न व सुषुप्ति यांमध्यें अनुभवास न येणारें म्हणजेच गुप्त असलेलें तुर्यपद मला विशेष स्पष्ट करून सांगा.

श्रीवसिष्ठ—जाग्रत् व स्वप्न यांमध्यें 'अहं' असा भाव असतो, त्यालाच विक्षेप म्हणतात. सुषुप्तींत तो नसतो. पण त्यावेळीं मूळ आवरण असतें. व्यष्टिरूप जीवाच्या याच दोन उपाधि आहेत. उपनिषदांत सत् व असत् या शब्दांनीं सांगितलेल्या ज्या दोन दशा त्या समष्टि उपाधि होत. त्यांस सोडून जें असक्त, सम, स्वच्छ तत्त्व राहतें तेंच तुर्य होय. जी स्वच्छ व शांत समता, जीवन्मुक्ताची स्थिति व व्यवहारसमयीं साक्षीची अवस्था ती तुर्यकलना होय. तें तुर्य म्हणजे जाग्रत् किंवा स्वप्न नव्हे. कारण त्यांत संकल्पाचा अभाव असतो. त्याचप्रमाणें सुषुप्तभावही नव्हे. कारण त्यांत अज्ञानाचा (जडदशेचा) अभाव असतो. जीवन्मुक्तांना हें जग जसें आहे तसेंच जरी दिसत असलें तरी तें ज्ञानानें बाधित झालेलें असतें व अज्ञांना तें स्थिर वाटतें. अहंकाराचा त्याग केला, समतेचा उदय झाला व चित्त विलीन झालें म्हणजे तुर्यावस्था आपोआप उपस्थित होते. रामा, आतां मी तुला दृष्टान्त सांगतों तो ऐक. म्हणजे तुला झालेलें ज्ञान आणखी परिपक्व होईल.

कोणा एका अरण्यांत हरणास बाणानें वेध करून, जीव घेऊन पळणाऱ्या त्याच्या मागोमाग आलेला एक लुब्धक महामौन धारण करून

बसलेल्या एका मुनीला पाहून असा अद्भुत प्रश्न करूं लागला.—मुने, माझ्या बाणानें विद्ध झालेला एक मृग येथें आला; पण तो कोणीकडे गेला आहे? येथें दिसत नाहीं! तेव्हां मुनि त्यास म्हणतो—साधो, आम्ही वनवासी समशील मुनि आहों. आम्हांला व्यवहारास अत्यंत अवश्य असलेला अहंकार नाहीं. हे मित्रा, मन सर्व इंद्रियकर्में करीत असतें, पण माझें अहंकारमय (अहंकारप्रचुर) मन फार दिवसांपासून विलीन झालें आहे. मी जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या नांवाच्या दशा जाणतहि नाहीं. तर एका तुर्येमध्यें राहतों. तेथें दृश्य नसतें.

हें त्याचें वचन ऐकून त्याचा भावार्थ न समजतांच लुब्धक इष्ट दिशेस निघून गेला. यास्तव विद्वानांचा अनुभव व श्रुति यांच्या योगानें बाधित झाल्यामुळें जाग्रदादि व स्थूलादि दशा नाहींत. निर्विकल्प चित्च तुर्य आहे, व तेंच एक आहे दुसरें कांहीं नाहीं. जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति हें चित्ताचें रूप आहे; तें घोर, शांत व मूढ असतें. घोरचित्त हीच जाग्रदवस्था, शांतचित्त स्वप्न; व मूढचित्ताला सुषुप्ति म्हणतात, या तिन्ही दशांनीं रहित असलेल्या चित्ताला मृत (मेलेलें) चित्त म्हणतात. मेलेल्या चित्तामध्यें एक सम सत्त्व असतें. सर्व योगी मोठ्या यत्नानें त्याचेंच संपादन करितात, यास्तव तूं तुर्यपदीं स्थित हो. कारण त्या परमपदीं स्थित असलेले महात्मे मुनि सदाच मुक्त असतात, १२४.

सर्ग १२५—ज्याविषयीं वाद्यांना भ्रम पडतो त्या तुर्यामध्यें स्थिर होण्याचे उपाय.

श्रीवसिष्ठ—आत्मभिन्न वस्तूंचा निषेध करणें हा सर्व अध्यात्म शास्त्रांचा सिद्धान्त आहे. अविद्या नाहीं, माया नाहीं; तर शांत सर्वव्यापी ब्रह्म आहे. पण हा सिद्धान्त न समजल्यामुळेंच आपापल्या बुद्धिवैभवाप्रमाणें जगाचें मूळ शोधण्याविषयीं प्रयत्न करणाऱ्या विचारी लोकांनीं या सर्वशक्तिसंपन्न मायाशबल ब्रह्माविषयीं बुद्धिदोषामुळें नानाप्रकारच्या कल्पना केल्या आहेत. कोणी तें मूळ शून्य आहे, असा निर्णय केला. कोणी केवल विज्ञान आहे, असें ठरविलें व कोणी ईश्वराचें स्वरूपच जगाचें मूळ आहे असा निश्चय केला. नंतर तें आपापलें मत स्थापण्याकरितां, एकमेकांशीं अनेक युक्तिप्रयुक्ति योजून विवाद करूं लागले. यास्तव तूं आतां सर्वत्याग करून महामौनी हो. कारण वादांत पडणें,

म्हणजे आपल्या शांतीचा भंग करणें आहे. तूं मननरहित, क्षीणचित्त व शांतबुद्धि हो. आत्म्यामध्येंच स्थिर होऊन मूक अंध व बाधिर यांप्रमाणें नित्य अंतर्मुख रहा. रामा, जाग्रतींतच सुषुप्तीसारखा राहून कर्म कर. आंतून सर्वत्याग करून बाहेरून प्राप्त कर्तव्य कर. चित्ताची सत्ता हें परम दुःख व चित्ताची असत्ता हें परम सुख आहे. यास्तव कशाचाही संकल्प न करितां चित्तशत्रूचा क्षय कर. रम्य किंवा अरम्य वस्तु पाहून पाषाणाप्रमाणें सम रहावें. एवढा स्वप्रयत्न केला म्हणजे संसार जिंकल्यासारखा होतो. सुख, दुःख व त्यांचे उपाय यांचें चिंतन करूं नये. एवढ्या यत्नानेंही अनंत दुःखनाश प्राप्त होतो १२५.

सर्ग १२६—योगभूमींच्या अभ्यासाचा क्रम व लक्षणें; मध्येंच मेल्यास भोग व जन्मांतरीं जय.

श्रीराम—प्रभो, सात योगभूमींचा अभ्यास कसा करावा ? व प्रत्येक भूमिकेंतील योग्याचीं चिह्नें काय आहेत ?

श्रीवसिष्ठ—पुरुष स्वर्ग व मोक्ष यांमध्यें प्रवृत्त व निवृत्त असा दोन प्रकारचा असतो, त्याचें लक्षण ऐक. निर्वाण हें काय आहे ? मला संसारच चांगला वाटतो; असें म्हणून शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्मानुष्ठान करणारा पुरुष प्रवृत्त होय. तो अनेक जन्मानंतर विवेकी होतो. संसाराची व्यथा असार आहे. मला ती बस झाली. त्याच त्या कर्मांचें प्रतिदिवशीं अहोरात्र अनुष्ठान करीत असल्यानें कोणता लाभ होणार आहे ? यापेक्षां सर्वक्रियारहित व अत्यंत विश्रांतियुक्त असें काय बरें असेल ? असा मनांत विचार करून कांहीं झालें तरी मी तेंच संपादन करणार, असा निश्चय करणारा पुरुष निवृत्त होय. पूर्ण विरक्त होऊन मी संसारसागरास कसा बरें तरून जाईन, या विचारांत जेव्हां एकादा सद्बुद्धिमान् निमग्न होतो, तेव्हां तो प्रत्यहीं भावनारहित व उत्तरोत्तर निरिच्छ होत जातो. उत्तमोत्तम क्रिया करतो. प्रतिदिवशीं आनंदित होतो. ग्राम्य मूढ चेष्टांचा नित्य तिरस्कार करतो. दुसऱ्यांच्या गुप्त दोषांचें आविष्करण करीत नाहीं. पुण्य कर्मेंच करतो. मनास उद्विग्न न करणाऱ्या मृदु कर्मांचेंच सेवन करतो. नेहमीं पापास भितो. भोगाची अपेक्षा करीत नाहीं. स्नेह व प्रेम.

यांनीं भरलेलीं, मृदु, देशकालोचित, व योग्य भाषणें बोलतो. रांक्वा, निवृत्त पुरुष या दशेस प्राप्त झाला, हे सर्व गुण त्याच्यामध्यें आले म्हणजे तो प्रथमभूमिकेस प्राप्त होतो. शरीर, मन व वाणी यांच्या योगानें जो सज्जनांचें अनुसेवन करतो, ज्ञान शास्त्रें मिळतील तेथून संपादन करून त्यांचा विचार करतो, व अशा रीतीनें संसाराचें उल्लंघन करण्यास जो सज्ज झालेला असतो त्या सज्जनास भूमिकावान् म्हणतात. बाकीचे सर्व नुस्तें श्रवणादि करीत असले तरी स्वार्थी होत. विचार नांवाच्या दुसऱ्या भूमिकेस प्राप्त झालेला अधिकारी योगी श्रुतिस्मृतिप्रोक्त सदाचार, यम, नियम व आत्मानुभव यांनीं युक्त असलेल्या उपदेशकुशल गुरूचा आश्रय करतो. स्वतः व्याकरणादिकांच्या योगानें पद-पदार्थज्ञान संपादन करतो. त्याच्या योगानें कार्याकार्यांचा निर्णय करतो. लोकमर्यादेकरितां म्हणून प्रथम धारण केलेली मद, क्रोध इत्यादि वृत्ति सोडतो. आणि शास्त्र, गुरु व सज्जन यांच्या सेवनानें सर्व रहस्य जाणतो. त्यानंतर तो असंसक्ति नांवाच्या तिसऱ्या भूमिकेंत प्राप्त होतो. शास्त्रार्थामध्यें निश्चल बुद्धि ठेवून तापसांच्या आश्रमांत न राहणें, अध्यात्मसंबंधी विचार करणें, संसाराची निंदा करून वैराग्य उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी बोलणें, व शिलेला शय्या समजून व त्यावर बसून आयुष्य घालविणें, हे व्यवहार तो करतो. चित्त-शांतीनें अतिशय शोभणाऱ्या, वनवासविहारानें व असंगसुखानुभवानें तो आपला काल नेतो. शास्त्रांच्या उत्तम अभ्यासानें व पुण्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें प्राण्याची वस्तुदृष्टि प्रसन्न होते. तिसऱ्या भूमिकेस प्राप्त झालेला ज्ञानी स्वतः दोन प्रकारच्या असंसंगाचा अनुभव कसा घेतो, तें ऐक. असंसंग सामान्य व श्रेष्ठ असा दोन प्रकारचा आहे. मी कर्ता, भोक्ता, बाध्य व बाधक नव्हे, असें समजून विषयांत आसक्त न होणें, हा सामान्य असंसंग होय. सुख, दुःख, इत्यादि सर्व पूर्वकर्मनिर्मित व म्हणू-नच ईश्वराधीन आहे, त्यांत माझें कर्तृत्व कसलें, भोग व अभोग हे दोन्ही महारोग आहेत, संपत्ति परम आपत्ति आहेत, संयोग वियोगासाठींच होतात, यास्तव त्या आधि व व्याधि आहेत, काल सर्व पदार्थांस एक सारखा खावयास तयार आहे, इत्यादि समजून अनास्थेनें मनांत पदार्थांची भावना न करणें, हा सामान्य असंसंग आहे. याचें अनुष्ठान पहिल्या दोन

भूमिकांतच करावें. अध्यात्मशास्त्राचें श्रवण व मनन वारंवार करावें. नंतर आत्मवस्तु अशीच आहे, असा विश्वास बसला असतां श्रेष्ठ असंसंग उदय पावतो. मी कर्ता नव्हे, ईश्वर कर्ता आहे, माझें प्राक्तन किंवा आतांचें क्रियमाण कर्म नाहीं, इत्यादि कल्पना सोडून मौन धरून शान्त राहाणें हा श्रेष्ठ असंसंग आहे. निदिध्यासनाचा परिपाक झाला असतां निर्विकल्प समाधीनें असणें हाच श्रेष्ठ असंसंग होय, ही तिसरी भूमिका म्हणजे विवेकवृक्षांस लागलेलें मधुर फळच आहे. अनेक जन्मांतील संचित पुण्याच्या परिपाकामुळें व ऐहिक पुण्यसंचयामुळें दैववशात् प्रथम भूमिका उत्पन्न झाल्यास तिचेंच विवेक जलसेकादि मोठ्या यत्नानें रक्षण करावें. कारण तिचें रक्षण केलें असतां पुढें अनायासानें तिचाच द्वितीयादि भूमिकांमध्यें परिणाम होतो. यास्तव उत्पन्न झालेल्या प्रथम भूमीचेंच संरक्षण करावें. तिचाच अधिक विस्तार होईल अशा रीतीनें तिची विचारानें वृद्धि करीत रहावें. कारण वृक्षाच्या मूळाप्रमाणें ही चांगली पुष्ट झाली म्हणजे पुढच्या भूमिका आपोआप सिद्ध होत जातात. पहिल्या भूमीपासून दुसरी व दुसरीपासून तिसरी भूमिका मोठ्या यत्नानें प्राप्त होते. वर सांगितलेली श्रेष्ठ असंसंगता हीच तिसरी भूमिका होय. हिच्यामध्यें पुरुष सर्वसंकल्परहित असतो.

श्रीराम—प्रभो, मूढ, असत्कुलांत उत्पन्न झालेला, अध्यात्मकथेपासून विमुख असलेला, कर्मभोगार्थ प्रवृत्त होणारा व अधम, अशा पुरुषाला दुसऱ्या एकाद्या उपायानें मोक्ष मिळूं शकतो कीं नाहीं? त्याचप्रमाणें एकादा श्रद्धालु साधक योगभूमिकांमध्यें प्रवृत्त झाला आहे. पण पहिल्या तीन भूमिकांतील कोणत्या तरी एका भूमिकेंत असतांनाच मेला, तर त्याला कोणती गति मिळते? कारण चवथ्या भूमींत जाई तों साधकाला अपरोक्ष ज्ञान नसतें, म्हणून विचारतों.

श्रीवसिष्ठ—दोषांनीं भरलेल्या मूढाचा संसार तर उत्तरोत्तर विस्तार पावत जातो. कारण त्याला असाधूंचीच संगत मिळणार, हें उघड आहे. त्यामुळें त्याच्या मनांत वैराग्याचा उदयच होत नाहीं. वैराग्यावांचून भूमिकाप्रवेश होणें अशक्य आहे. पुरुषाला वैराग्य झालें कीं भूमिकांचा उदय झालाच पाहिजे. त्यांचा उदय झाल्यानें संसार नष्ट होतो, असा शास्त्रनिश्चय

आहे. योगभूमिकेमध्यें आरूढ झाल्यावर ज्याचा देहान्त होतो त्याचें पूर्व पाप भूमिकेच्या अंशाप्रमाणें नष्ट होतें. पापाचा क्षय झाल्यामुळें तो पुण्यवानांच्या उत्तम लोकीं गमन करतो. त्यांत तो विमानें, लोकपालांचीं नगरें, त्यांतील उत्तम भोग्यपदार्थ इत्यादिकांचा उपभोग घेतो. नंतर पुण्य क्षीण झाल्यावर पुनरपि तो या लोकीं गुणवान् श्रीमानांच्या अथवा विरक्त दरिद्रांच्या घरीं जन्म घेतो. असला जन्म दुर्लभ आहे. त्यानंतर पूर्वीच्या, योगवासनेनें युक्त असलेला तो पुनः भूमिकांचा अभ्यास करूं लागतो, व क्रमानें शेवटच्या भूमिकेस पोंचतो. रामा, पहिल्या तीन योगभूमिकांस जाग्रत् अवस्था म्हणतात. कारण या भूमिकेंतील योग्याला जगाचा अनुभव येत असतो. शिवाय या भूमिकांचा अभ्यास करणाऱ्या योग्याचे ठायीं उत्कृष्ट सद्गुण उत्पन्न होऊन ते इतरांस पूज्य होतात. त्यांच्याकडे पाहून मूढबुद्धि पुरुषांनाही मुक्त होण्याची इच्छा होते. कारण ते श्रेष्ठ पुरुष आपलीं सर्व नित्य, नैमित्तिक कर्मे पूर्णपणें करितात व सर्व अकृत्यें सोडतात. तो वृद्धांच्या शास्त्रीय आचारांप्रमाणें आपलें चित्त प्रसन्न होईल, अशा रीतीनें सर्व लौकिक व्यवहारही करितो. म्हणून असल्या श्रेष्ठाला आर्य म्हणतात. त्याचें आर्यत्व पहिल्या शुभेच्छा नांवाच्या भूमिकेंत नुस्तें अंकुरित होतें. दुसऱ्या विचारणाभूमिकेंत विकास पावतें व तिसऱ्या भूमींत फळास येतें. सारांश, असल्या या आर्यतेमध्यें मेलेला योगी शुभसंकल्पामुळें प्राप्त झालेल्या भोगांचा चिरकाल अनुभव घेऊन पुनः योगवान् होतो. पहिल्या तीन भूमिकांच्या उदयामुळें अज्ञान क्षय पावलें असतां, व यथार्थ ज्ञानाचा उदय होऊन चित्त पूर्ण चंद्रोपम झालें असतां, योगी चवथ्या भूमींत जातो. तेथें आदिअंतरहित सर्व सम तत्त्व पाहतो. रामा, अद्वैत स्थिर झालें असतां व द्वैत शांत झालें असतां या चवथ्या भूमींत गेलेले योगी लोकांस स्वप्नाप्रमाणें पाहतात. म्हणूनच पहिल्या भूमींना जशी जाग्रत् तशी या भूमीला स्वप्न ही संज्ञा आहे. हिचा पुष्कळ दिवस सतत अभ्यास केला असतां पांचव्या भूमीस प्राप्त झालेला योगी सत्तामात्र स्वरूपानें अवशिष्ट रहातो. सर्व विशेष शांत झाल्यामुळें तो केवळ अद्वैतांत असतो. त्याला आंतल्या आंत अतिशय आनंद होतो. बाह्य हालचाल करीत असतांनाही

निद्रित पुरुषाप्रमाणें तो अंतर्मुख असतो. अति शांत स्वभावामुळें तो निद्राळूसारखा असतो. या अवस्थेचा अभ्यास करणारा तो वासनाशून्य पुरुष सहाव्या तुर्या नांवाच्या भूमीस जाऊन पोंचतो. त्या अवस्थेंत सत्-असत्, अहं नाहं इत्यादि कल्पना मुळींच नसून तो केवळ मननरहित व द्वैतैक्यशून्य असतो. त्याच्या सर्व हृदयग्रंथी (आशादि पाश) नाहींशा झालेल्या असतात. तो सागरांतील कुंभाप्रमाणें आंत बाहेर परिपूर्ण (तृप्त) असतो. या तुर्यसंज्ञक सहाव्या भूमींत कांहीं काल राहून तो शेवटच्या सातव्या भूमीस जातो. सातवी योगभूमि हीच विदेहमुक्ति होय. तिचें वाणीनें वर्णन करवत नाहीं. ही संसारभूमीची सीमा आहे. कोणी (शैव) तिला शिव म्हणतात, कोणी (वेदान्ती) ब्रह्म म्हणतात. कोणी (सांख्य व योगज्ञ) पुरुष व प्रकृति यांचा विवेक म्हणतात, आणखी दुसरेही निरनिराळे विचारी लोक या अवस्थेलाच निरनिराळीं नांवें देतात. हिचा उल्लेख शब्दांनीं करतां येत नाहीं. असो; रामा, मी या सात योग-भूमि तुला सांगितल्या आहेत. यांचा अभ्यास केल्यास दुःखाचा अनुभव येत नाहीं. रामा, एक अतिशय मदोन्मत्त दंताळ व धिप्पाड हत्तीण आहे. ती अनेक अनर्थ करीत असते. तिला मारणें हा मोठाच पुरुषार्थ आहे. रणभूमींत तिला न जिंकणारा पुरुष खरा वीर आहे असें मी तरी निदान समजत नाहीं.

श्रीराम—ती मत्त हत्तीण कोण आहे ? रणभूमि कोणत्या ? तिला कसें मारलें जातें ? व ही दीर्घ काल कोठें रममाण होते ?

श्रीवसिष्ठ—रामा, हें मला असावें अशा प्रकारची इच्छा हीच ती मी सांगितलेली हत्तीण आहे, ती मत्त होऊन शरीररूपी अरण्यांत मोठा कल्लोळ करून सोडते, मत्त इंद्रियें हींच तिचीं पोरें असून जिह्वेच्या मार्गानें ती मधुर ध्वनि करते. मनोरूपी किर्र झाडींत ती राहते. पुण्य व पाप कर्म याच दोन दातांनीं ती युक्त असते. सर्व प्रकारें वृद्धि पावत जाणारा वासनाव्यूह हाच तिचा मद आहे. संसारदृष्टि याच तिच्या समरभूमि आहेत. त्यामध्यें नर वारंवार जय व पराजय यांचा अनुभव घेत असतो, ही हत्तीण विषयांकरितां कृपण होणाऱ्या जीवसमूहास

मारते. निरनिराळ्या वृत्तींवरून हिला वासना, इच्छा, मन, चित्त, संकल्प, भावना, स्पृहा इत्यादि भिन्न भिन्न नांवें प्राप्त होतात. हिला धैर्य नामक श्रेष्ठ खड्गानेंच मारतां येणें शक्य आहे. जगत् सत्य आहे. ही वासना मनांत असेपर्यंत दुष्टसंसार राहतोच. मन 'मला हें हवें' इतकें जोंवर म्हणत असतें तोंवर संसार असतो. फार काय पण त्याला असें वाटणें हाच संसार आहे. या वाटण्याचा क्षय होणें हाच मोक्ष होय. कारण राग–द्वेषादि पुरुषापराधानें चित्त मलिन झालें असतां श्रुति व आचार्य यांची उपदेश-वाणी कमलपत्रास जसें पाणी, तशी त्याला स्पर्श करूं शकत नाहीं. पण तेंच चित्त वैराग्यादि साधनसंपन्न झालें असतां ती (उपदेशवाणी) चित्तांत दृढ बसते. तिच्या योगानें चित्तमळ निघून जातो. तें प्रसन्न होतें. विषयस्मरण सोडल्यानेंच इच्छारूप भवांकुर उदय पावत नाहीं. थोडीशी उत्पन्न झालेलीही अनर्थकारिणी इच्छा अस्मरणरूप खड्गानें तोडावी. इच्छेनें व्यापलेला पुरुष भोगांकरितां कृपण होतो. मनांत विषयचिंतन न करतां स्वस्थ असणें हेंच अस्मरण आहे. त्याच्या प्राप्तीकरितां निरोधाचा अभ्यास केला पाहिजे. म्हणजे अभ्याससमयीं तें सावधानतारूप व परिपाकसमयीं अवधानरहित आपो-आप होतें. उत्तम लोक हें मला असो; या वेगळाच कल्पना म्हणतात. आणि विषयांचें चिंतन न करणें हा कल्पनात्याग आहे, कारण स्मरण हाच संकल्प आहे व अस्मरण हेंच कल्याण आहे. स्मरणामध्यें म्हणजेच संकल्पाचे वेळीं पूर्वीं ज्याचा अनुभव घेतला आहे तें व ज्याचा अनुभव घेतलेला नाहीं, तें अशीं दोन्ही मनांत येतात. यास्तव त्याचा त्याग करून काष्ठाप्रमाणें रहा. सर्व विसरून गूढ रहा. असंकल्प हेंच परम श्रेय आहे असें मी हात वर करून व ओरडून सांगत आहें; मग तुम्ही त्याचा आश्रय आंतून कां करीत नाहीं. बा रामा, जेथें परम साम्राज्यही तृणासारखें होतें. तें परम पद तूष्णीं स्थितींत राहिल्यानेंच मिळतें. इष्ट प्रदेशाकडे निघालेल्या वाटसराचे पाय त्याच्या संकल्पावांचून चालत असतात, त्याप्रमाणें प्रारब्धाच्या जोरानें संकल्परहित पुरुषाचाही व्यवहार होऊं शकतो. याविषयीं उगीच अधिक बोलून काय करावयाचें आहे? मी थोडक्यांत सांगतों, तें ऐक. संकल्पन हा पर बंध व असंकल्पन हा

मोक्ष आहे. यास्तव सर्व अज, शांत, अनंत, ध्रुव, अव्यय, चिद्रूप आहे, असें पहात तुला सुख होईल त्या रीतीनें शांत रहा. अस्मरण, या योगा-मध्यें स्थित होऊन तूं पाहिजे तर लोकसंग्रहार्थ कर्में कर. अथवा तुला लोकसंग्रहाचीहि गरज आहे, असें वाटत नसल्यास समाधिपरायण होऊन रहा. पण स्वरूपास प्राप्त झाल्यावर तूं स्वाभाविकदशेंत स्थित हो. रामा, केवल त्या एक, सर्वगत, शांत व शुभ ज्ञानस्वरूपाची भावना करणें, हाच सर्वत्याग आहे, असें सुज्ञ जाणतात. यास्तव मनांत त्याची भावना करीत आपलें कर्तव्य कर्म कर. 'मी व माझें' असें जाणणारा कोणीही दुःखापासून मुक्त होत नाहीं, व न जाणणारा मुक्त होतो, असा नियम आहे. आतां तुला वाटेल तसें कर १२६.

सर्ग १२७—रामाची विश्रांति, भरद्वाजाच्या उत्सुक उक्ति, जाग्रदादिकांचें लक्षण व तुरीय.

श्रीभरद्वाज—भगवन्, वासिष्ठ महर्षींनें असा महोपदेश केला असतां हें ज्ञानसार पुराण ऐकून श्रीरघुकुलांतील अग्र्य रामानें जिज्ञासेनें आणखी कांहीं विचारलें कीं, एवढयाच उपदेशानें संदेहरहित होऊन, साक्षात् आत्मसुखानें परिपूर्ण झाला? आपण कदाचित् म्हणाल कीं, तूंही रामानें ऐकलेलाच ग्रंथ ऐकला आहेस, तेव्हां आपल्यावरून तूं त्याच्या स्थितीचें अनुमान कां करित नाहींस? पण माझ्यामध्यें व रामामध्यें मोठें अंतर आहे. तो परमयोगी, विश्ववंद्य, सुरेश, जन्ममरणरहित, शुद्ध बोधस्वरूप, सकलगुणनिधान, रमेचा आधार, व त्रिभुवनाचा उदय व रक्षा करणाऱ्या अधिकारी जीवांचा अधिपति आहे. म्हणून विचारतों.

श्रीवाल्मीकि—वेदान्तसंग्रहरूप, असें वसिष्ठाचें वाक्य ऐकून ज्याला सर्व ज्ञान झालें आहे, असा कमलनयन राम क्षणभर स्वस्वरूपीं विकास पावला. कारण तो स्वतः चैतन्यानंदसागरच होता. तो प्रश्नोत्तरादिकांस अत्यंत अवश्य असलेल्या—मन, बुद्धि व इंद्रियें यांच्या व्यापारानें रहित झाला. त्याचे प्राण आनंदामृतानें परिपूर्ण झाले. त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. तो महा सामान्यरूप झाल्यामुळें चिद्व्यापक होऊन राहिला. सतत अष्टगुणैश्वर्यसंपन्न असूनही तो आपल्या मनोरथांस तृणाप्रमाणें तुच्छ जाणूं लागला. निरतिशय आनंदरसांत एकरूप होऊन गेलेला तो

महात्मा आणखी कांहीं बोलला नाहीं. (याप्रमाणें उत्तमाधिकारी रामाला नुस्त्या श्रवणानेंच ब्रह्मप्राप्ति झाली, असें सांगून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यांच्या चित्तशुद्धीकरितां विशेष प्रकारची उपासना व तीन अवस्थांचा विवेक, दृश्याचा विलाप, इत्यादि मननोपाय सांगण्याकरितां वाल्मीकिमुनि भारद्वाजाचें औत्सुक्यादि राजा अरिष्टनेमीस सांगतात).

श्रीभारद्वाज---भगवन्, खरोखर रामाला केवल श्रवणानेंच महत्पदाची प्राप्ति झाली, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हे मुनिश्रेष्ठा, आम्हांला त्या दशेची प्राप्ति कशी होईल? कारण माझ्यासारखे मूर्ख, स्तब्ध, किंचिज्ज्ञ व पापी कोठें व ब्रह्मदेवादिकांकडून प्रार्थना केली जाणारी रामाची दुर्लभ स्थिति कोठें? हे मुनीश्वरांच्या गुरो, मी विश्रांत कसा होईन? या अपार सागराच्या पार कसा पोंचेन? तें मला सत्वर सांगा.

श्रीवाल्मीकि---वसिष्ठानें रामाला पहिल्यापासून शेवटपर्यंत काय सांगितलें आहे, त्याचा चांगला विचार कर. कारण मी झालों तरी त्याला तेंच सांगणार? हा सर्व अविद्येचा प्रपंच आहे. त्यांत सत्याचा अंशही नाहीं. सुज्ञ त्याचेंच विवेचन करितात. पण अविवेकी त्याविषयीं नुस्ता वाद करीत सुटतात. चितूहून कांहीं भिन्न नाहीं. तूं व्यर्थ प्रपंचानें निरुद्ध कां होतोस? मित्रा, प्रणव, महावाक्यें व उपासना इत्यादि सर्व रहस्यांचा अभ्यास करून स्वच्छ हो. प्रपंचाविषयींची वृत्ति वस्तुतः निद्राच आहे. कारण ज्याच्या चित्तांत निरंजन चित्प्रदीप तेवत असतो, त्याला तत्त्वज्ञ ' जागा झालेला ' म्हणतात; मित्रा, हा प्रपंच शून्यमूल व शून्यशिखर आहे. त्याच्या मध्येंही (म्हणजे वर्तमान दशेंतही) कांहीं सार नाहीं. म्हणजे विवेकी त्या निःसार (प्रपंचा) वर आस्था ठेवीत नाहींत. अनादि वासनादोषांमुळें हा नसतांनाच भासतो. कल्याणकर चैतन्यवल्लीचा परिचय न करितां मोहित कां होतोस? तत्त्वदर्शनानें निरालंब ज्ञान झालें कीं जाग्रत्–दशा अज्ञानअवस्थेंत पडते. कारण तुर्येमध्यें जाग्रदादि तिन्ही दशा नाहींत. आत्मरूप होईतों सर्व प्रपंच. मित्रा, या दृश्यांतील एकही वस्तु उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर नसते. यास्तव ती मध्येंही नाहीं, असें समज. हें जगत् स्वप्नसदृश आहे. बुडबुड्यांप्रमाणें हे सर्व भेद अविद्येमुळें होणारे आहेत. ते क्षणभर (कांहीं

काळ) राहून पुनः ज्ञानैकसागरांत लीन होतात. यास्तव तीं सुशीतल जलयुक्त नदी आहे, असें जाणून त्यांत ज्ञानी यथेच्छ स्नान करोत. पण बा सज्जना, अज्ञान हा क्षारसमुद्र आहे. अहं ही त्या (समुद्रा) ची पहिली मोठी लाट आहे. अनादि वासना हाच वायु तिला उत्पन्न करतो. चित्तस्खलनास कारण होणारे रागादिक ह्या त्याच्या लहरी आहेत. ममता हाच त्यांतील मोठा भोंवरा आहे. राग व द्वेष हे मोठे मकर आहेत. त्याच्या जबड्यांत सांपडलेले जीव अनर्थरूप पाताळांत पडल्यावांचून कसे राहतील? यास्तव बा शिष्या, तुला जर समुद्रमज्जन करण्याची इच्छाच असेल, तर तें या दुःखद सागरांत करूं नकोस. शांत अमृतसागरांत कर. विवेकी हो. माझा संसार तसाच आहे, रामाचा गेला, इत्यादि मोहांत पडूं नकोस. अज्ञ ब्रह्माच्या या विवर्तास सर्व जग म्हणत असतात. पण कृतकृत्य पुरुष आनंदामध्यें विवर्त न करितां जसेच्या तसे असतात. अविवेकी जन बालकाप्रमाणें निष्कारण रडतो व हसतो. पण तत्त्ववेत्ता नेहमीं हसतच असतो. तत्त्वज्ञांनाही कधीं कधीं मोह असल्यासारखें भासतें; पण तें त्यांचें नुस्तें अज्ञांच्या चेष्टांचें अनुकरण आहे. तें सूक्ष्म आत्मतत्त्व अविद्येनें आच्छादित झालें आहे. त्यामुळें अज्ञांना जलाच्या ठिकाणीं स्थलाचा व स्थलाच्या ठिकाणीं मृगजलाचा भास जसा होतो, तसा आत्म्याविषयीं प्रायः सर्व जीवांना भ्रम झाला आहे. सर्व जग परमाणुमय आहे इत्यादि म्हणणाऱ्या वाद्याच्या मतानेंही जर विवेकानंतर शोकाचा असंभव आहे; तर जग मायामय आहे, असें म्हणणाऱ्याच्या मतें तो अवश्य असणारच. असत्चा संभव (उत्पत्ति) नाहीं व सत्चा अभाव (नाश) नाहीं, हा जर अबाधित सिद्धान्त आहे तर शोक कसा होणार? कारण प्रिय वस्तूचा नाश झाल्यानेंच शोक होण्याचा संभव. पण प्रिय वस्तु जर खरोखरीच सत् असली तर ती असत् होणार कशी? (तिचा नाशच होणार कसा ?) बरें ती जर असत् असली तर नाश होणें साहजिकच आहे. कारण मुळींच नाशवान् अथवा नाशरूप पदार्थाचा नाश सिद्धच असतो. बरें, ही जगद्रचना मायिक आहे, असें म्हटल्यास ती शोकमोहादि सहस्रावधि अनर्थांत कां पाडते! लौकिक मायेप्रमाणें उदासीन कां भासत नाहीं ? असा प्रश्न उद्भवतो. त्याचें उत्तर सांगतों.

वस्तुतः तिनें जीवांना अनर्थांत पाडूं नये, हें खरें. कारण तसें करण्याचें तिला कांहीं प्रस्तुत कारण नाहीं. पण मागचें पुण्यपापप्रवृत्तिरूप कारण असल्यामुळें ती अनर्थ उत्पन्न करते. त्यामुळेंच अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश शतशः जरी केला तरी पापवशात् तो हृदयांत स्थिर होत नाहीं. यास्तव मित्रा, पापक्षयार्थ सगुण ईश्वराची उपासना कर. बा शिष्या, ज्या अर्थी तुझें समाधान होत नाहीं, त्याअर्थी तुझीं पापें अद्यापि क्षीण झालेलीं नाहींत हें उघड आहे. पूर्वी केलेलें पाप हेंच त्या पशुपति देवाचे पाश आहेत. यास्तव भरद्वाजा, तूं चित्त अगदीं शुद्ध होईतों साकारब्रह्माची उपासना कर. चित्त शुद्ध झाल्यावर निराकार परतत्त्वामध्यें तुझी स्वाभाविक स्थिति होईल. ईश्वराच्या उपासनेनें झालेल्या चित्तशुद्धीच्या बळानें सहस्रावधि व्यामोहानें उद्दाम झालेल्या अज्ञानाच्या प्रख्यात व्यामोहशक्तीस जिंकून अतिशय शांत हो. गुरु व शास्त्र यांच्या वचनांवर विश्वास ठेव व श्रद्धा-युक्त चित्तानें मन, इंद्रियें इत्यादिकांचें नियमन कर. अर्थात् योगमार्गाचें अनुकरण कर. तूं एक अर्धी घटिका तरी समाधि लावून प्रत्यगात्म्याला पहा. म्हणजे बा शिष्या, या आत्मदर्शनानें तुझी पूर्वी तमानें आवृत झालेली बुद्धिरात्र खचित उजाडेल.

सत्कर्मानुष्ठानानेंच जर चित्तशुद्धि होत असेल तर ईश्वरोपासना करण्याचें प्रयोजन काय ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. पुरुषाच्या केवळ प्रयत्नानेंच सिद्ध होणारीं कर्में पुरे कर. कारण महेश्वराच्या अनुग्रहानेंच नरांना सर्व इष्ट प्राप्त होत असतें. उत्तम, सदाचरण, नीति, पराक्रम, यांतील कोणी खरें बलवान् नाहीं; तर केवळ प्राक्तन कर्में बलवान् आहेत. यास्तव ईश्वराचें साहाय्य मिळवावें. पण उपासनेनें ईश्वरसाह्य मिळविलें म्हणजे झालें, दुसरें कांहीं करावयास नको, असेंही भलतेंच समजूं नकोस. कारण पुरुषाच्या नुसत्या तर्कांना गम्य न होणाऱ्या केवळ श्रुतिप्रोक्त धर्मादिसहित ज्ञानरूप प्रतीकारास (समूल कर्मोच्छेदनोपायास) तूं असा भितोस कां ? बाबारे, उपासनेच्या योगानें प्रसन्न करून घेतलेला परमेश्वरही प्राण्याच्या कपाळीं लिहिलेलीं अक्षरें साक्षात् आपल्या हातानें पुशीत नाहीं, तर ज्ञानाच्या योगानें मूलोच्छेद करूनच तो त्यांचें मार्जन करितो. गुरु व शास्त्र यांच्या ठिकाणची

शिष्यांस बोध करण्याची शक्ति, चित्तशुद्धि व ऊहापोहकुशलता यांच्या योगानें शिष्याची जाणण्याची शक्ति, रागादिकांस समूळ उच्छेद पावण्याची योग्यता येणें इत्यादि सर्व सामग्री एकत्र होणें, हेंही ईश्वरेच्छारूप नियतीच्या अधीन असतें. कारण नाहीं तर, वाङ्मनसातीत चित्–विषयीं वक्ता गुरु कोठचा? त्याचा उपदेश कसा होणार? त्यामुळें मोह कसा जाणार? खरोखर ईश्वराचा प्रभाव अचिंतनीय आहे. यास्तव हे भरद्वाजा, तूं विवेकानें मोहाचा त्याग कर. उत्साह धर; म्हणजे तुला असाधारण ज्ञान निःसंशय प्राप्त होईल. कारण तुला सर्व सामग्री प्राप्त झाली आहे. ज्याच्यापाशीं उचित सामग्री नसते तो जर महत्कार्य करावयाची वेळ आली असतां शोक करूं लागला तर तें त्याचें करणें अयुक्त आहे, असें कोणी म्हणणार नाहीं. पण एकाद्या महाराजाप्रमाणें सर्व अनुकूळ सामग्रीनें युक्त असलेल्या तुला शोक करणें योग्य नाहीं. जीवन्मुक्तांकडे पाहून पुण्यसामग्री असल्यास मलाही बोध होईल असें अनुमान कर व उत्साहानें पुण्यसामग्री संपादन करण्याकरितां प्रथम प्रवृत्त हो. आसक्ति असल्यास जें कर्म शत्रूसारखें अनर्थांत पाडण्यास कारण होतें, तेंच आसक्तीवांचून केल्यास मित्राप्रमाणें अत्यंत अनुकूळ होऊन मोक्षाचें निमित्त बनतें. पुण्याच्या आधिक्यामुळें प्राक्तनपापाचा नाश झाला असतां शम–दमादि अमृतानें तृप्त झालेल्या पुरुषांच्या त्रिविध तापांचा नाश होतो. यास्तव पुण्य संपादन कर. त्यामुळें वैराग्य दृढ होईल. नंतर कर्मांचा त्याग करून श्रवणादि उपायांनीं तूं ब्रह्मामध्यें आसक्त हो. म्हणजे तूं या संसारभ्रमास शांत करूं शकशील. अनात्मवस्तूंकडे जोंवर मनाची प्रवृत्ति असते तोंवर हें विकल्पजन्य जग भासतें. मित्रा, तूं ह्या अविवेकी बनविणाऱ्या शोकाचा अंगीकार कशाला करतोस? तुला ज्ञानदृष्टि प्राप्त होईतों तूं नुसत्या सद्बुद्धिरूपी यष्टीचा आश्रय कर. जलतरंग जसे गवताला त्याप्रमाणें हर्ष–शोक ज्यांना वाहून नेऊं शकतात, त्यांची गणना श्रेष्ठांमध्यें होत नाहीं. सर्व जग विविधदशारूपी झोपाळ्यावर बसलें आहे व काळ त्याला क्षुधा, तृषा इत्यादि सहा ऊर्मि, सहा ऋतु किंवा कामादि षड्रिपु यांच्या योगानें झोंके देत असतो. तो क्रीडाकौतुकी काळ जगांतील पदार्थांस व स्वतः विविध जगांस उत्पन्न करतो,

संहार करतो, पुनः उत्पन्न करतो व पुनः मारतो. यास्तव इतर प्राण्यां-प्रमाणेंच आपलें शरीरही कालाचें अन्न असल्यामुळें व जें ज्याचें अन्न असतें त तो अवश्य खातोच, असा नियम असल्याकारणानें आपल्या या शरीरा-° तो खाईलच, असें जाणून त्यावरील अहंतादि अभिमानाचा त्याग करावा. म्हणजे शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. अरे बाबा, देवांचीं शरीरेंही जर त्या दुष्ट कालाच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात, तर कांहीं निमेषांतच मरणाऱ्या मनुष्यांच्या पिंडांची गोष्ट काय सांगावी? तूं क्षणांत संतुष्ट होतोस व क्षणांत विपत्ति आली असतां व्याकुल होतोस? पण तें कां? आपल्या साक्षिरूपानें निश्चल होऊन हें संसारनाटक कां पहात नाहींस? भरद्वाजा, सुज्ञ विवेकी या क्षणभंगुर अनेक तरंगयुक्त जगाकरितां थोडा-सुद्धां खिन्न होत नाहीं. यास्तव तूंही हा अशुभ शोक सोड व मंगलाचें चिंतन कर. चिदानंदघन स्वच्छ आत्म्याची भावना कर. ज्यांचें चित्त देव, द्विज व गुरु यांच्या श्रद्धेनें भरून गेल्यामुळें सुंदर झालेलें असतें, व ज्यांना वेद प्रमाण असतात त्यांवर महेशाचा अनुग्रह होतो.

भारद्वाज—भगवन्, आपल्या अनुग्रहानें सर्व रहस्य मला कळलें. वैराग्याहून अन्य बंधु नाहीं व संसाराहून दुसरा शत्रु नाहीं. आतां भगवान् वसिष्ठांनीं एवढ्या मोठ्या ग्रंथसमूहानें प्रतिपादिलेलें तत्त्व मला थोडक्यांत सांगा.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, ज्याच्या नुसत्या श्रवणानेंच तूं भवसागरांत बुडणार नाहींस, तें हें मुक्ति देणारें महाज्ञान तूं ऐक. जो एक असतांनाही उत्पत्ति, स्थिति, व नाश या भेदांनीं अनेकधा स्थित आहे, त्या चिदानंदमूर्तीस नमस्कार असो. प्रपंचाचा विलय केला असतां तत्त्व कसें प्रकाशित होतें त्याचा उपाय मी संक्षेपतः श्रुतीच्या अनुरोधानेंच सांगतों. पण पूर्वापर विचार करण्यास समर्थ असलेली तुझी स्मृति नष्ट कशी झाली? कारण तसल्या स्मृतीच्या योगानेंच सर्व साक्षात् ज्ञात होतें. यास्तव प्रत्येकानें स्वतःच आपल्याशींच विचार करून तें तत्त्व प्राप्त करून घ्यावें हा उत्तम मार्ग आहे. कारण तें विचारपूर्वक प्राप्त झालें म्हणजे पुनः शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. पण सत्संग व सच्छास्त्रविवेक यांच्यां योगानें विरक्त पुरुषानेंच त्याची भावना करणें उचित होय १२७.

सर्ग १२८—जगद्विलययुक्तीनें भरद्वाज कृतार्थ झाला, ज्ञान्याचें कर्तव्य, रामाचें व्युत्थान.

श्रीवाल्मीकि—शांत, दांत, निषिद्ध व काम्य कर्मांपासून व विषयें-द्रियसंयोगजन्य सुखापासून उपरत, श्रद्धावान्, मृदु आसनावर बसलेला, इंद्रियांच्या चलनादि क्रियांस जिंकणारा, अशा मुमुक्षूनें मन प्रसन्न होईतों ओंकाराचा उच्चार करावा. त्यानंतर अंतःकरणशुद्धीकरितां प्राणायाम करावे. नंतर इंद्रियांना हळू हळू विषयांपासून परतवावें, देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि व क्षेत्रज्ञ (जीव, अहंकार) यांचा उद्भव कोणाकोणापासून होतो तें जाणून त्यांतील प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या कारणांत लीन करावें. (अर्थात् प्रत्येक कार्य आपापल्या कारणरूप आहे, असें जाणून शेवटीं जीवाला प्रत्यगात्म्यामध्यें लीन करावें.) याप्रमाणें आध्यात्मिक देहेंद्रियादि भाव सोडून प्रथम मी विराडात्मा आहें, इत्यादि भावना करीत क्रमानें परमकारणरूप व्हावें. मांसादि पार्थिव भाग पृथ्वीमध्यें लीन करावा. (तो पृथ्वीचा आहे, अशी दृढ भावना करावी) त्याचप्रमाणें रक्तादि जलांश, तेजोंश इत्यादि भूतांश त्या त्या भूतांमध्यें लीन करावेत. नंतर श्रोत्रादि इंद्रियांनाही आपापल्या कारणांत लीन करावें. भौतिक कार्यांचा लय सिद्ध झाला, म्हणजे पृथिव्यादि भूतांस आपापल्या कारणरूप भूतांत मिळवावें. (उदाहरणार्थ—पृथ्वीला जलांत, जलाला तेजांत, इत्यादि) म्हणजे योग्याचें लिंगशरीर मात्र अवशिष्ट राहतें. वासना, सूक्ष्मभूतें, कर्म, अविद्या, दहा इंद्रियें, मन, व बुद्धि, यांच्या समूहास लिंगशरीर म्हणतात. याप्रमाणें विवेक व भावना यांच्या योगानें स्थूल उपाधींचा विलय केल्यामुळें अर्धरूप झालेल्या जीवानें मी ब्रह्मांडरूप आहें, हा अभिमान सोडावा व त्यामुळें ब्रह्मांडांतून बाहेर पडून सूक्ष्मभूतात्मक लिंगसमष्टि देहांतील अधिष्ठाता हिरण्यगर्भ मीच आहें, असें चिंतन करावें. हा हिरण्यगर्भाभिमानीच स्थूल ब्रह्मांड लीन होण्याच्या पूर्वी ब्रह्मदेव होऊन राहिला होता. असो; हिरण्यगर्भाविषयींची भावना दृढ झाल्यानंतर अपंचीकृत भूतांहूनही सूक्ष्म अव्यक्तामध्यें लीन व्हावें. (येथें अव्यक्त म्हणजे उपाधीच्या आकारानें अव्याकृत मायांश व उपहित चिदाकारानें अव्यक्त ब्रह्म घ्यावें,

म्हणजे जडांशाचा जडांत व चिदंशाचा चितीमध्यें विलय करितां येईल.) तें अव्यक्त नामरूपरहित आहे व जग त्यांच्यामध्येंच राहतें. त्याला कोणी प्रकृति म्हणतात, कोणी माया म्हणतात, कोणी अणु म्हणतात व कोणी केवळ तर्कामुळें भ्रांत झालेले बौद्ध अविद्या म्हणतात. त्या अव्यक्तामध्यें प्रलयसमयीं सर्व पदार्थ सहाव्या भावविकारास (नाशास) प्राप्त होऊन व अव्यक्तस्वरूप होऊन त्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होऊन राहतात. ते त्या अवस्थेंत परस्परसंबंधशून्य व चिद्भोग्यतारूप आस्वादरहित होऊन राहतात व प्रलयकाल संपल्यावर त्या प्रकृतिभूत अव्याकृतापासूनच उद्भवतात. आकाश, वायु, तेज, जल व पृथ्वी या क्रमानें सृष्टि होते व उलट क्रमानें म्हणजे पृथ्वीपासून तिचा उत्तरोत्तर लय होतो. यास्तव विराट्, हिरण्यगर्भ, इत्यादि त्रिविधस्थानें व जाग्रदादि त्रिविध अवस्था यांचा त्याग करून अव्यय तुरीय पदाचें ध्यान करावें. त्याच्या प्राप्तीकरितां लिंगाचा विलय करून घट फुटल्यावर महाकाशांत मिळणाऱ्या त्यांतील आकाशाप्रमाणें निरतिशयानन्द ब्रह्मामध्यें प्रवेश करावा. अव्यक्तापर्यंत लिंगशरीर हाच मोठा थोरला खोडा असतो. यास्तव त्यांतून मुक्त होऊन परतत्त्वांत मिळावें.

भरद्वाज—गुरुवर्य, आतां मी या लिंगरूपी खोड्यांतून सर्वथा मुक्त झालों आहें. चिदंश असल्यामुळें मीं चैतन्यानंदसागरांत प्रवेश केला आहे. अभेदसाक्षात्कार झाल्यामुळें मी सर्वोपाधिरहित परमात्मा आहें. मी निर्विकार, केवल (सर्वधर्मशून्य), व्यापी व चिदाचिच्छक्तिमान् आहें. अनेक श्रुति मोठ्या आदरानें चिदैक्य सांगत आहेत. जसा एका अग्नींत टाकलेला दुसरा अग्नि त्याच्यासारखाच होतो, त्याला तेंच नांव व तेंच रूप प्राप्त होतें, ज्याप्रमाणें स्वच्छ जलांत टाकलेलें दुसरें स्वच्छ जल जलरूप होतें, त्याप्रमाणें माझें व ब्रह्माचें ऐक्य झालें आहे. ज्याप्रमाणें खारटणींत टाकलेलें गवत मीठ बनतें, त्याप्रमाणें चैतन्यांत टाकलेलें अचेतन जगत् चेतन होतें, समुद्रांत टाकलेला मिठाचा खडा आपलें नांव व रूपही सोडून जसा समुद्रमय होतो, त्याप्रमाणें मीही नामरूपशून्य होऊन ब्रह्मामध्यें एकरूप होऊन राहिलों आहें. दुधांत घातलेलें दूध अथवा तुपांत घातलेलें तूप जसें नाहींसें तर होत

नाहीं, पण पृथकही दिसत नाहीं त्याप्रमाणें मीही सर्व भावानें सत् चेतनामध्यें प्रविष्ट झालों आहें. 'निष्कलं, निष्क्रियं, शांतं, निरवद्यं, निरंजनं०' इत्यादि श्रुतीनें जसें सांगितलें आहे, त्याप्रमाणेंच मला त्या आदितत्त्वाचा साक्षात् अनुभव येत आहे. मी अद्वितीय परंज्योति, आनंद, अव्यय, ब्रह्म आहें. मी सत्त्वादि मायागुणांनीं रहित आहें. यास्तव भगवन्, आपल्या उपदेशाप्रमाणें साधकांनीं अभ्याससमयींही सर्वव्यापी ब्रह्माचें ध्यान करावें. श्रवणादि, गुरुशुश्रूषादि व स्ववर्णाश्रमधर्म यांच्यामध्यें परायण (तल्लीन, निमग्न) झालेलाही पुरुष त्याचें सतत चिंतन करूं शकतो. मन अस्त पावलें कीं स्वतः आत्मा प्रकाश पावतो. त्याच्या प्रकाशानें सर्व दुःखांची हानि व आत्मसुखाचा लाभ होतो. साधकाला स्वसंवेद्य आनंद मिळतो. त्याला मजहून दुसरा कोणी चिदानंदमय प्रभु नाहीं, मी एक परब्रह्मच आहें,—असा आंतल्याआंत अनुभव येतो. भगवन्, आपण सांगितलेलें सर्व ज्ञान मला प्राप्त झालें आहे. माझी बुद्धि निर्मल झाली आहे. संसार मला बाधा करीत नाहीं. पण आतां ज्ञानी पुरुषाचें कर्म कसें असतें, त्यानें प्रवृत्त कर्म करावें कीं निवृत्त व्हावें, तें मी जाणण्याची इच्छा करतों.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, ज्याअर्थीं तूं सर्वकर्मसंन्याससहित ब्रह्मनिष्ठ होणें हा संसारभ्रमनिवर्तक ज्ञानाचा उपाय आहे, असें मीं सांगितलेलें रहस्य जाणत आहेस, त्याअर्थीं आतां हेंही आणखी जाण. जें कर्म केलें असतां श्रवणादिकांमध्यें विघ्न येणें हा दोष व विक्षेप, मालिन्य, पातक, इत्यादि दोष घडत नाहींत. तेंच कर्म मुमुक्षूंनीं करावें. विशेषतः काम्य व निषिद्ध कर्म करूं नये. जेव्हां जीव मनोगुणांचा त्याग करून ब्रह्मगुणांनीं युक्त होतो व त्याचा इंद्रियसमूह अतिशय शांत होतो, तेव्हां तो स्वतः सर्वगामी प्रभु बनतो. देह, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांच्या पलीकडे असलेला जो आनंदमय कोश त्याच्याही पलीकडे असणारा कूटस्थ मी आहें, असें ध्यान जीव जेव्हां करतो तेव्हां तो थोड्याच दिवसांत कर्तृभोक्तृभावाहून निर्मुक्त, सर्वउपाधिशून्य, व सुखदुःखरहित, होऊन संसारापासून मुक्त होतो. जीव सर्व भूतें आत्मरूप आहेत, व माझा आत्माच सर्व भूतांमध्यें आहे, असें अभेदरूपानें जेव्हां पहातो तेव्हां

मुक्त होतो, तो जेव्हां जाग्रदादि तीन स्थानें सोडून तुरीय आनंदांत प्रवेश करतो तेव्हां मुक्त होतो. ही जीवाची तुर्याख्य स्थिति परम सुखरूप आहे. ती योगाची परानिष्ठा आहे. पुरुषाचें मन अस्त पावलें असतां त्याला दुसरें कांहीं उपलब्ध होत नाहीं. तो प्रशांत अमृतसागरांत निमग्न होतो. यास्तव बा मुने, तूंहि त्यांतच निमग्न हो. द्वैतग्रहरूप क्षारसागरांत कशाला बुडतोस ? सर्वव्यापी जगद्गुरु परमेश्वरास भज. असो; पुत्रा, मीं हें तुला वसिष्ठांच्या सर्व उपदेशाचें सार सांगितलें आहे. या ज्ञान व योगमार्गानें गेलास तर तुला खचित सर्व रहस्य कळेल. शास्त्रविचार, गुरुवाक्यार्थज्ञान व अभ्यास यांच्या योगानें सर्व सिद्धि होते. यास्तव तूं इतर सर्व साधनें सोडून केवल अभ्यासामध्यें आपलें मन स्थिर कर.

भरद्वाज—भगवन्, (वर सांगितल्याप्रमाणें) राम आत्म्यामध्यें परम-योगास प्राप्त झाला असतां वसिष्ठदेवानें त्याला व्यवहारतत्पर कसें केलें, तें सांगा. म्हणजे मीही अभ्यासाकरितां तसाच प्रयत्न करीन व व्युत्थान-समयीं माझा व्यवहारही तसाच होईल.

श्रीवाल्मीकि—जेव्हां तो महा उदार साधु स्वस्वरूपीं स्थिर झाला तेव्हां विश्वामित्र वसिष्ठास म्हणाला, "हे महाभाग ब्रह्मपुत्रा, धन्य आहेस, तूं श्रेष्ठ आहेस तूं आपलें गुरुत्व शिष्याचा शक्तिपात करून तत्क्षणीं प्रकट केलें आहेस. (गुरूनें आपलें शरीर सोडून शिष्याच्या शरीरांत प्रवेश करणें व त्याच्या कुंडलिनीचा संचार वगैरे करणें यास शक्तिपात म्हणतात; पण वसिष्ठ तर सर्वांबरोबर बाहेर बसलेच होते म्हणून विश्वामित्र म्हणतात) नुसत्या पहाण्यानें, स्पर्शानें एका शब्दानें किंवा केवळ कृपेनें शिष्याच्या शरीरांत जो शुद्ध ब्रह्माचा समावेश करतो तोच गुरु होय. रामही स्वतः शुद्ध व विरक्त होता. त्याला केवल चित्तविश्रांतीची आकांक्षा होती. त्यामुळें नुसत्या संवादानेंच तो परम पदास पोचला. गुरूच्या वाक्यापेक्षां शिष्याची शुद्ध प्रज्ञाच बोधाचें मुख्य कारण आहे. आत्मज्ञान प्रत्यक्ष आहे. तें गुरु व शिष्य यांच्या संबंधानें प्राप्त होतें. यास्तव ते दोघेही योग्य असल्यास असल्या सर्वोत्तम

पुरुषार्थासही पात्र होतात. असो; भगवन् वसिष्ठ मुने, आतां कृपा करून रामाला देहभानावर आण, कारण तूं कृतकृत्य झाला आहेस व आम्ही कार्यामध्यें गुंतलों आहों. ज्या कार्याच्या उद्देशानें मी येथें आलों व मोठ्या कष्टानें राजा दशरथाची प्रार्थना केली ती व्यर्थ होऊं नये, या गोष्टीचें स्मरण असूं दे. राम देवकार्याकरितां येथें अवतार घेऊन आला आहे. मी याला सिद्धाश्रमांत नेलें असतां हा तेथें राक्षसांना मारील; अहल्येला जडभावापासून सोडवील, तो कृतनिश्चयी धनुष्याचा भंग करून सीतेशीं विवाह करील, जामदग्न्यरामाची गति नष्ट करील, पैत्रिक राज्य सोडून तो निःस्पृह निर्भयपणें वनवास पतकरील, दंडकारण्यांतील राक्षसांस मारील, तीर्थांचा व साधूंचा उद्धार करील, सीताहरणशोकाच्या मिषानें वानरांशीं मैत्री करून रावणादि लोककंटकांना मारील. सीताशुद्धीनंतर अयोध्येस परत येऊन, स्वतः जीवन्मुक्त व निःस्पृह असूनही कर्मकांडपरायण होऊन राज्य करील. ज्यांनीं त्याला पाहिलें आहे, त्याचें स्मरण केलें आहे व त्याचे गुण ऐकले आहेत, त्या सर्वांस हा जीवन्मुक्ति देईल. हे प्रभो, या महात्म्याला त्रिभुवनाचें एवढें मोठें कार्य करावयाचें आहे. यास्तव त्याला देहभानावर आण. अहो सभेंतील भाग्यवान् लोकांनो, तुम्ही रामाला नमस्कार करा. केवळ याला नमस्कार केल्यानेंच तुम्ही कृतकृत्य व्हाल. तुमच्यामधील कांहीं श्रेष्ठ पुरुषांनाही अशी सुखकर दशा प्राप्त होवो.

श्रीवाल्मीकि—विश्वामित्राचें हें भाषण ऐकून सर्व सिद्धांनीं व योग्यांनीं श्रीरामास वंदन केलें. त्या महा पुरुषाचें उत्तरचरित्र ऐकून त्यांना परम संतोष झाला. त्या गुणनिधीच्या गुणश्रवणानें त्या सभेंतील कोणाही सज्जनाची तृप्ति झाली नाहीं. तर ते आणखी ऐकावे, अशी सर्वांना उत्कट इच्छा होती, म्हणून सर्व सभासदांचा उद्देश जाणून वसिष्ठ विश्वामित्रास म्हणाला, "मुने, हा कमलनयन राम पूर्वीं कोण होता देव कीं मनुष्य?" तेव्हां विश्वामित्र बोलला, "अहो जनांनो, तुम्ही या रामावरच 'हा साक्षात् भगवान् वासुदेव आहे, पुराणपुरुष आहे, असें जाणून विश्वास ठेवा. त्यानेंच सर्व विश्वाकरितां क्षीरसागराचें मंथन केलें. तो केवळ

उपनिषत्प्रमाणांचा विषय होतो. तो सर्व पुरुषार्थांचा दाता, परिपूर्ण व परानंद आहे. तो विश्वाचें कारण, सृष्टीचा जनक, पोषक, स्वामी, महा सुहृत् व सर्वशक्तिमान् आहे. महाविरक्तच या महा सिंधूमध्यें प्रवेश करूं शकतात. हा नित्यमुक्त, मायेचा नियंता, ज्ञानमुक्त व मायेमध्यें बद्ध आहे. हा वेदमय, त्रिगुणरहित, शिक्षाप्रभृति सहा अंगांनीं विजयी होणारा, वेदांच्या पारमार्थिक स्वरूपभूत, अद्भुत पुरुष, चतुर्बाहु, चतुर्मुख व संहर्ता त्रिलोचन महादेव, आहे. हा अज असूनही जन्म घेतो. योग-सामर्थ्यानें सर्वदा जागरूक असतो. हा भगवान् रूपरहित असूनही सर्वरूपवान् होऊन सर्व जगाचें धारण करतो. पराक्रमावरून जसा अवश्य होणारा विजय तर्कानें पूर्वीच कळतो, तेजावरून प्रभेचें अनुमान होतें, शास्त्राभ्यासावरून बुद्धीचा उत्कर्ष कळतो, त्याप्रमाणें सुपर्ण (गरुड) हें याचें चिह्न आहे. त्यावरून याचें ज्ञान होतें. खरोखर हा परम पुरुष ज्याचा पुत्र झाला तो हा दशरथ धन्य आहे. हा ज्याचें चिंतन करणार तो दशकंठ (रावण) ही धन्य होय. याच्या येथें येण्यानें स्वर्ग व पाताळ यांची योग्यता कमी होऊन हा मध्य लोक श्रेष्ठ झाला आहे. हा क्षीरसागरांत शयन करणारा पुरुष राम या नांवानें येथें आला आहे. हा राम चिदानन्दघन अव्यय परमात्मा आहे. ज्यांनीं आपल्या इंद्रियगणाचें नियमन केलें आहे, ते योगीच याला जाणूं शकतात. आम्ही बाह्यदृष्टि पुरुष याचें नुस्तें स्थूल रूपच पाहण्यास समर्थ आहों. रघूच्या वंशांत उत्पन्न होऊन यानें त्या महात्म्याचाही उद्धार केला आहे. यास्तव बा वसिष्ठा, कृपा करून याला आतां व्यवहारपरायण कर. ”

असें बोलून विश्वामित्र मुकाट्यानें बसला असतां महातेजस्वी वसिष्ठ मुनि रामचंद्रास म्हणाला, “ हे रामा, बा चिन्मय, महाबाहो, महापुरुषा रामा, तुझा हा विश्रांति घेण्याचा काल नव्हे. यास्तव लोकांना आनंद देणारा हो. लोकांचा परामर्श रूढ होईतों योग्यांची समाधि निर्मल होतच नाहीं. यास्तव राज्यादि विषय नश्वर आहेत असें मनांत जाणून आपल्यावरील देवकार्यांचा भार कमी कर आणि हे पुत्रा, सुखी हो.

श्रीवाल्मीकि—पण वसिष्ठाच्या इतक्या भाषणानेंही आत्म्यामध्यें लीन झालेला राम जेव्हां कांहीं बोलत नाहीं, तेव्हां तो मुनिही सुषुम्नेच्या

द्वारा हळुच त्याच्या हृदयांत शिरला व प्रथम प्राणादिबीजभूत आधार-शक्तीमध्यें नंतर प्राण, मन इत्यादिकांमध्यें जाऊन त्यानें त्याच्या जीवास बाहेर ओढलें. तेव्हां रामाचीं इंद्रियें पुष्ट झालीं. त्यानें नेत्र उघडले. वसिष्ठप्रभृति सर्व उत्कृष्ट विद्वानांस पाहिलें. तो सर्व इच्छांनीं रहित झाला. त्यानें कृत्य व अकृत्य यांचा विचार सोडला, आणि पूर्वोक्त अर्थाचें वसिष्ठाचें वाक्य ऐकून तो म्हणाला,–" तुमच्या प्रसादानें मी विधि व निषेध यांचा किंकर नाहीं. तथापि आपलें वचन मला सर्वदा करण्यास योग्य आहे. कारण वेद, शास्त्र, पुराणें, स्मृति इत्यादिकांमध्यें गुरुवाक्य हा विधि व तें न मानणें हा निषेध होय, असें सांगितलें आहे." असें बोलून व महात्म्या वसिष्ठाचे चरण मस्तकावर धरून तो दयानिधि सर्वात्मा सर्वांस म्हणाला.—

श्रीराम—अहो सर्व सत्पुरुषांनो, मी तुम्हांला हें स्वानुभवानें निश्चित केलेलें तत्त्व तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून सांगतों, कीं आत्मज्ञान व आत्मवेत्ता गुरु यांच्याहून जगांत श्रेष्ठ वस्तु नाहीं.

श्रीसिद्धादि—रामा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. आम्हां सर्वांचाही हाच निश्चय झाला आहे. तुझ्या प्रसादानें हा संवाद ऐकून आमचें पूर्वीचें ज्ञान दृढ झालें आहे. हे महाराज रामचंद्रा, सुखी हो. तुला नमस्कार असो. वसिष्ठानेंही अनुज्ञा दिल्यास आम्हीं स्वस्थानीं जाऊं.

श्रीवाल्मीकि—भरद्वाजा, असें बोलून सर्व सिद्ध रामाची स्तुति करीत गेले. त्या राजपुत्राच्या मस्तकावर पुष्पवृष्टि पडली. हें सर्व रामचंद्राचें आख्यान मी तुला सांगितलें आहे. याच क्रमानें तूं सुखी हो. मी सांगितलेली ही रघुपतीची सिद्धि गुरुकृपेनें मुक्तिमार्ग देणारी आहे. ही श्रेष्ठ मुनीच्या वचनरूपी रत्नांची विचित्र माला सर्व कवि-वर्यांना व योग्यांना सेव्य आहे. जो राम व वसिष्ठ यांचा हा संवाद नित्य ऐकतो तो कोणत्याही अवस्थेंत असला तरी सर्वदोषरहित होऊन मुक्त होतो व परब्रह्मास प्राप्त होतो १२८.

निर्वाण प्रकरणाचा पूर्वार्ध समाप्त झाला.
